FENYVES KATALIN

KÉPZELT ASSZIMILÁCIÓ?

Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe

CORVINA

SOMOGYI KÖNYVTÁR
794115
289 1881 10
SZEGED
301
F48

© Fenyves Katalin, 2010

Fotók © BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény,
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára,
Magyar Zsidó Levéltár, Petőfi Irodalmi Múzeum

Szerkesztette: Bart István

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben,
sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikai eljárással,
ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést
vagy adatbankban való felhasználást is!

A könyv írásához a Nemzeti Kulturális Alap nyújtott támogatást.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Borítóterv: Gelányi Mariann

Kiadja a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

1086 Budapest, Dankó utca 4-8.
E-mail: corvina@lira.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Gspann Veronika
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 5922 0

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000420972

Tartalom

ELŐSZÓ 9

BEVEZETÉS 11
Személyes irodalom és életrajzi lexikon – mint forrás – A lexikoncikk mint önreprezentáció – Ki zsidó, és miért? – Az összehasonlíthatatlan összehasonlítása – Miről „árulkodik" a szöveg?

I. AZ ELŐFUTÁROK 29
Zsidó felvilágosodás Magyarországon 29
Héber felvilágosodás – Jiddis anyanyelvűség és latin tudományosság – A magyarországi zsidó kultúra jogi keretei – Az oktatás szabályozásának következményei – Az anyanyelvhasználat tiltása és a nyelvváltás kezdetei – Névrendelet, névválasztás, névváltás – Az átmenet kezdete – A német diadala

II. AZ ELSŐ NEMZEDÉK 43
Beszédes nevek 43
Első nyelv, anyanyelv, legtöbbet használt nyelv. Bach · Saphir · Ágai 46
Kulturális identitás 51
Iskolák. Héder · Jesiva 53
Pályalehetőségek. Kereskedő · Hitszónok és tanár · Újságíró · Orvos 55
A zsidó család – költészet és valóság 62
A konvenciók járszalagján – Görbe tükörben – Értelem és érzelem
Vallás és/vagy felekezet? 69
Vallás. Sem, sem – *A zsidóság mint erkölcs*
Közösségeken belül és kívül. Zsidó közösségek · Változó csoporthatárok 75

III. A MÁSODIK NEMZEDÉK 81
Korszak és nemzedék 81
A névhasználat változásai 82
Ingadozó gyakorlat – A név – mint mágia és mint stratégia – A szülők választása: a névadás.
Nevek és jelentések · Tájak és nevek · Nevek és felekezetek – *Gyorsuló magyarosodás.*
Névváltoztatás és vallásváltás · A leggyakoribb családnevek · Evangélikus névpolitika ·
A romantika korának névmagyarosításai · Folytonosság a változásban

Két nyelvváltás között 94
Jiddisről németre – A német a zsinagógában

Magyarosodó nemzedék 98
A magyarosodás úttörője: Löw Lipót – Politikai döntés és érzelmi azonosulás – A többnyelvűség mint norma – A nyilvános és a magánnyelvhasználat szétválása

Két ágon ülve 106
A hagyományos oktatás formái. Héder · Melamed · Jesiva · Oktatási módszerek · A tanulás társadalmi funkciója – *A jesiva és a gimnázium veszélyei – A kétkezi munka – Változó műveltségeszmény.* A német kultúra mint etalon · Az emancipáció hatása

A család – mítoszon innen és túl 117
A hagyományos zsidó család. A paradox pátriárka · Házasság és/vagy szerelem Megszépítő messzeség? · A „zsidó nő" · Említetlen utódok · „Minden boldogtalan család a maga módján az"?

Egyén(ek), közösség(ek), kultúrák 127
A hagyományos zsidó közösség – Nem zsidók között – Viselkedés és kultúra. Kultúrsokk · Zsidó vircsaft

Beérkezettek 138

1848–49 és a magyarországi zsidók 141
Lelkes szemtanúk – Résztvevők – Vegyes érzelmekkel – A magyar nemzettel való összetartozás érzése – Az ellennarratíva hiánya – A forradalom és szabadságharc mint önéletrajzi adalék

Vallás, felekezet és/vagy nép, nemzet? 150
Felekezeti hovatartozás – Vallásváltók és a kitérés. A skót misszió · Goethével a kitérés ellen – *Zsidó népiség és magyar nemzeti érzés – Piros-fehér-zöld cionizmus – Nyilvános megjelenés és felekezeti sajtó – Felekezeti irányzatok és a háromfelé szakadás – Felekezeteken kívül – Csoporthovatartozások*

IV. A HARMADIK NEMZEDÉK 173
Nevek változóban 173
A névanyag jellemzői. A teljes névcsere · A folytonosság jelzései · Családnév, névváltoztatás

A nyelvi magyarosodás és a többnyelvűség állása 180
Nyelvtudás, nyelvhasználat – Zsidó zsargon és magyar anyanyelvűség

A zugiskolától az egyetemig 184
Héder és más magániskolák – A felekezeti iskola modernizálódása – Választott tanulmányok – Térbeli mobilitás, közéleti tevékenység és újságírás

Konfliktusok, törésvonalak 191
Falusi zsidó/városi zsidó – Üvegplafon. Goldziher · Zsengeri · Az eötvösi elmélet · A treforti gyakorlat

A zsidó közösség és értelmisége 199
A hitközség elnöke és Zsengeri · A „sine cura" és Goldziher. *Változatok a neológiára – A vallásosság átalakulása – Konzervatív neológok.* Vallásvédő tanárok · Felekezet hitvallás nélkül? – *A felekezet és a köz alkalmazásában*

V. A NEGYEDIK NEMZEDÉK 213
Család- és személynevek és ezek viszonya: a kulturális kongruencia 213

Nemzedék az önéletrajzi adalékok tükrében 216
Apák és fiúk

Szakítani a determinációval 221
Zsidónak születtek – Hit? Felekezet?

A zsidó családeszmény felbomlása 228
Szerelem, házasság, válás – Tervezett gyerekek, választott családok – Zsidók és finom emberek

Akkulturációs deficit és akkulturációs többlet 241

Antijudaizmus, antiszemitizmus, vagy amit akartok 245

Képzelt asszimiláció? 250

ZÁRSZÓ 263

HIVATKOZOTT IRODALOM 265

FÜGGELÉKEK 275

NÉVMUTATÓ 291

Előszó

E könyv címe idézet. Báró Hatvany Lajos (az egyik legsikeresebb magyarországi zsidó család sarja, író, a *Nyugat* mecénása) 1929. november 2-án Martin Buber zsidó filozófusnak, a haszid történetek összegyűjtőjének, a Jüdischer Verlag nevű cionista kiadó alapítójának címzett levéléből származó részlet. A teljes bekezdés, ahol az idézett szókapcsolat előfordul, a következőképpen szól:

> „Utam zsidóként, Önnel ellentétben, egy képzelt asszimilációhoz vezetett. Magyarnak éreztem magam, itt voltam otthon, magyarként írtam és agitáltam, míg tudtomra nem adták, hogy itt semmi keresnivalóm sincs. Majd tízesztendős emigráció és egy undorító per, börtön és kiközösítés lett a sorsom. Mindazonáltal javíthatatlan vagyok, és be kell vallanom, hogy egybeforrtam az országgal és az emberekkel."*

A levél Hatvany életének egyik mélypontján íródott: az 1918-as polgári forradalomban való részvétele miatt 1919-ben bécsi, majd németországi emigrációba kényszerült bárót a külföldi és magyar emigráns sajtóban a magyarországi eseményeket határozott bírálattal illető cikkei miatt hazatérése után bíróság elé állították. Bár a nemzetközi közvélemény tiltakozásának köszönhetően 1928-ban kiszabadult, mint a levél folytatásában írja: „pályám partra vetett hal helyzetemben kettétört". Önéletrajzi indíttatású regényét, az 1927-ben megjelent *Urak és emberek*et ajánlja a német kiadó figyelmébe – mint „az asszimiláció tragikumáról szóló ciklus első részé"-t.

Az idézetnek – mint látható – nem része a cím végén szereplő kérdőjel. Az a saját kételyeimet, kíváncsiságomat hivatott jelezni. Valóban képzelt volt-e a magyarországi zsidók asszimilációja? Mit jelent, mire vonatkozik a 'képzelt' kifejezés? Ahelyett azonban, hogy e kérdések könyvtárnyi elméletében kerestem volna a választ, inkább azt kutattam, hogyan látták és láttatták saját zsidóságukat a Magyarországon élt zsidó értelmiségiek, rabbik, írók, újságírók, tudósok. Ezért az „önreprezentációknak" szegődtem nyomába, forrásaimul önéletrajzok szolgáltak, pontosabban az önéletrajziság valamiféle – önreprezentációs jellegű – megnyilvánulásai. Az 1900 előtt Magyarországon született vagy élt – tehát a Monarchia összeomlása idején legalább 18 éves – szerzők önéletrajzait, visszaemlékezéseit vizsgálva azt kívántam feltárni, milyen képet mutatnak magukról, hogyan jelenítik meg (zsidó) identitásukat. Arról szerettem volna magam is képet alkotni, hogy ők mit tartottak fontosnak megemlíteni vagy elhallgatni a zsidóságukkal kapcsolatban a személyes identitás

* Hatvany, 1985. 333.

koherenciáját megteremteni vagy fönntartani hivatott önéletírásaikban, visszaemlékezéseikben, vagy akár egy írói lexikon céljaira szolgáltatott adataikban. A források feldolgozása során döbbentem csak rá, hogy az önreprezentációk körébe az írásokon kívül több – nyelvi természetű – aktus is beletartozik: nevezetesen, hogy milyen – idegen csengésű vagy magyarosított – néven áll ki valaki a nyilvánosság elé, és az is, hogy mely nyelv(ek)en teszi ezt.

Valójában persze arra voltam kíváncsi, milyen volt zsidónak lenni 1790 és 1918 között, a „hosszú 19. század" Magyarországán.

*

E kötet létrejöttében sokaknak volt szerepük, támogatásukért és tevőleges segítségükért örömmel mondok itt köszönetet. Legelőször is Bart Istvánnak, aki a kiadását kezdeményezte, és akinek biztatása nemcsak erőt adott, de kedvet is ébresztett az eredetileg disszertációnak készült kézirat messzemenő átdolgozásához. Ez utóbbi során sok elgondolkodtató, minden esetben jogos kérdést, megjegyzést kaptam Nagy Ágnestől, ami nagyban megkönnyítette az első látásra igencsak nehezen kivihetőnek látszó feladat elvégzését. Köszönet illeti Gerő Andrást, aki lehetővé tette, hogy visszaüljek az iskolapadba, és akinek vezető tanári támogatására mindvégig számíthattam. A doktoriskolában eltöltött évek életem legizgalmasabb szellemi kalandjai közé tartoznak, amit nem győzök megköszönni Bácskai Verának, Kövér Györgynek, Gyáni Gábornak, Szijártó Istvánnak és (sajnos, immár csak lélekben) Benda Gyulának. Bácskai Verának külön is köszönöm azt a figyelmet és érdeklődést, amely megerősített abban, hogy van értelme a munkámnak. A téma megtalálásában meghatározó jelentőségű volt, hogy Kőbányai János elvitt Michael Silberhez, aki a kezembe adta Ávrahám Méir Munk visszaemlékezéseit, és felhívta a figyelmemet Szinnyei József életrajzi lexikonára mint lehetséges forrásra. Rendkívüli szerencseként ért, hogy Lázár Magda rám bízta dédapja, a jelentős pedagógus Zsengeri Samu kiadatlan visszaemlékezéseit. Igen nagy segítségemre volt kutatásaimban a Nagy Péter Tibor által rendelkezésemre bocsátott „elitadatbázis" és a kolozsvári, illetve a pesti egyetem beiratkozott hallgatóinak adattára. Bindorffer Györgyi a magyarországi svábok identitásának tanulmányozása során szerzett rengeteg tapasztalatát osztotta meg velem példás kollegialitással munkám kezdetén. Ugyancsak nagyon nagy hasznomra vált Ladányi János módszertani javaslata, amely lehetővé tette, hogy összehasonlítsam az összehasonlíthatatlannak tűnő önéletrajzi adalékokat. Az anyaggyűjtésben nyújtott felbecsülhetetlen értékű segítségükért igen hálás vagyok volt tanítványaimnak, Bárász Júliának és Gyapay Mariannának. Kéziratom el sem készülhetett volna, ha Bíró Berta, Juliane Brandt, Fenyő Ági, Nagy Erzsébet és Szitás Erzsébet nem siet segítségemre a felhasznált irodalomhoz való hozzáférésben. Végül pedig köszönöm Józsa Bernátnak az éles szemre valló első olvasói és szerkesztői kérdéseket és megjegyzéseket, valamint a rengeteg technikai segítséget.

Bevezetés

Milyen volt zsidónak lenni Magyarországon 1918 előtt az egyéni élmény, a megélt valóság, az „életvilág" szintjén? Erről ugyan vannak – lehetnek – ismereteink a kor szépirodalma alapján, de innen tájékozódni több szempontból is problematikus. Problémát jelent például az idevágó szépirodalomhoz való hozzáférés. A puszta tény, hogy bizonyos szerzők bizonyos műveit csak könyvtárból lehet kivenni (vagy onnan sem, mint Erdős Renée-nek az utolsó fejezetben bőségesen idézett *Ősök és ivadékok* című regényciklusát, amelynek egyetlen teljes példánya helyben olvasható a Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban Szegeden, illetve az első három részt oktatók, kutatók és PhD-hallgatók kikölcsönözhetik a Szegedi Egyetemi Könyvtárból) egyértelműen jelzi, hogy ezek a szerzők/munkák nem szerepelnek az aktuális irodalmi kánonban. A zsidó hétköznapok irodalmi megjelenítésének mai ismeretlensége visszavezethető tehát az e kérdéssel foglalkozó munkák minőségének megítélésére, de arra is, hogy a ma is legkiválóbbnak tartott szerzők munkásságában nem kapott kitüntetett szerepet a zsidóság életének ábrázolása. Az utóbbi ténynek ugyancsak jelentős az irodalma – az erről folytatott viták sodrában válhatott Molnár Ferenc Nemecsekje – a (minden jel szerint tót) szegény szabó fia – a Hannah Arendt-i „pária" megtestesülésévé –, s az egyik célom éppen az volt, hogy megvizsgáljam, hogyan értelmezhető, mire enged következtetni ez a fajta (el)hallgatás.[1]

E szövegek elemzése azt mutatja, hogy zsidónak lenni Magyarországon – vagy magyarországi születésű zsidónak lenni például Bécsben – kicsit sem meglepő módon attól függött, hogy az, akinek az élményéről szó van, mikor és hol született, hol és miképpen nevelkedett. A hosszú 19. század során e tekintetben – időben és térben egyaránt – igen markánsak a különbségek. Pedig ezek a források alig szólnak a magyarországi zsidók egy jelentős csoportjáról: a visszaemlékezők egyike sem tartozik az ultraortodoxiához – jóllehet ennek egyes képviselői akár önéletrajzi adatokkal is szolgálva felbukkannak az egyik legfontosabb felhasznált műben, id. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című életrajzi lexikonjában.

Arra is kíváncsi voltam, hogy ezek a személyes élmények hogyan árnyalják a magyarországi zsidók történetére vonatkozó közkeletű elbeszéléseket, menynyiben egyeznek a kollektív emlékezet és a tudományos diskurzus narratíváival, és/vagy mennyiben különböznek azoktól. Melyeket erősítik, és melyeket gyengítik?

Ám e személyes irodalmak azt a kérdést is felvetik, milyen szempontból tekinthetők egyáltalán forrásnak ezek a források.

SZEMÉLYES IRODALOM ÉS ÉLETRAJZI LEXIKON – MINT FORRÁS

Mind nagyon is megbízható, feltéve hogy nem „adatként" – azaz a kutatás tárgyainak mérhető és nem mérhető, de mindenképpen valóságosan létező tulajdonságaiként –, netán a kutató tudatától független „történelmi tény"-ként kezeljük a bennük foglalt információkat. Akkor, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan jelenik meg a szerzők önképe és más-képe (magyarországi szerzők esetében zsidóság-, magyarság- és antiszemitizmusképe), hogyan látják utólag a szocializációjukat (hogyan emlékeznek a nyelvhasználatukra, az iskoláikra, a vallás szerepére), illetve hogyan ítélik meg társadalmi beilleszkedésüket és befutott pályájukat, kapcsolatrendszerüket, mit tekintenek sikernek és kudarcnak, hogyan értékelik – értékelik-e egyáltalán – zsidó voltuk ebben játszott szerepét.

Ugyanakkor ezeknek az írásoknak óhatatlan velejárója a szándékos vagy szándékolatlan elhallgatás és idealizálás. Illúziónak vélem tehát azt hinni, hogy az önéletrajzi jelleggel előállított írásművek a külső – azaz nem szubjektíve megélt – valóság vonatkozásában valóban megbízható forrásokként szolgálhatnak, hiszen még a saját emlékeink is együtt változnak az idővel.[2] És ennél is kevésbé vélném hitelt érdemlőnek ezeket például a megemlített személyek jelleme és szerepe tekintetében. Gondoljuk csak meg, mennyire egyoldalú képünk lenne Wahrmann Mórról, a rendkívül sikeres vállalkozóról, az első zsidó vallású parlamenti képviselőről, a képviselőház több fontos, gazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottságának tagjáról, valamint a Pesti Izraelita Hitközség elnökéről, ha a világszerte mindmáig csodált tudós, Goldziher Ignác *Naplója* alapján kívánnánk róla véleményt formálni – az ugyanis (és különösen a Scheiber Sándor „kegyeletes" cenzurális beavatkozásait nélkülöző német eredetije) csak úgy hemzseg a „polák vadállat" elleni kirohanásoktól.

Ha önéletrajzi önreprezentációk alapján akarjuk vizsgálni a zsidóság élményét az 1918 előtti Magyarországon, joggal merül fel a kérdés: mihez képest értékelhetők-értékelendők az egyes önéletrajzok, visszaemlékezések? Mihez viszonyítható az egyéni élmény? Egy (öt, tíz, tizenöt, harminc) másik egyéni élményhez? Amelyek ráadásul időben-térben is különbözők? Mennyire egyéni az egyéni tapasztalat? Milyen közös vonások, milyen eltérések mutatkoznak meg a különböző szerzők személyes irodalmában, nyilvánossá tett identitásában? Mennyire általánosítható egy-két tucatnyi szerző tanúsága? (Az önéletrajzok, visszaemlékezések száma ráadásul két hatalmas cezúra – Trianon és a holokauszt – után válik számottevővé, a rendkívüli történelmi kataklizmák és következményeik viszont nagyon is átszínezik a „boldog békeidők" utólagos megítélését.)

Milyen forrásanyag segíthet valamiképpen felülkerekedni a „vagy túl általános, vagy túl egyedi" öröknek tűnő dilemmáján? Létezik-e olyan forrás, amely

lehetővé tenné egy nagyságrenddel több életrajzi önreprezentáció összehasonlítását?

Létezik: aligha van olyan 19. századi magyar történettel foglalkozó kutató, aki ne fordult volna már id. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című nélkülözhetetlen életrajzi lexikonjához.[3] Nyilván sokan meglepődtek a szócikkek következetlenségein, személyes hangnemén, mai fejjel fölfoghatatlan tobzódásán a látszólag teljesen irreleváns részletekben. Egy elképesztő munkabírású és szorgalmú múlt századi könyvtáros, a már életében „gőzhangya"-ként emlegetett idősebb Szinnyei József jóvoltából rendelkezünk egy egészen kivételes forrással[4] – barokkosan burjánzó önéletrajzok olyan aggregátumával, amely igen szubjektív, néhol érzelmes vagy indulatos tálalásban tartalmaz másutt nehezen vagy sehogyan sem hozzáférhető információkat. Mint például az Ágai Adolfnak szentelt címszó:

„orvostudor, lapszerkesztő, a Kisfaludy-Társaság tagja, szül. 1836. márcz. 31-től április 1-ére virradó éjjel Jankováczon, Bácsmegyében; atyja József, lengyel származású (ennek atyja és bátyja Ponjatovszky hívei lévén, Szibériába hurczoltattak és ott vesztek el.) Ágai atyja, Rosenzweig József, 13 éves korában éjjel vándorolva s nappal erdőbe húzódva jött át Magyarországba; orvos lett s írt egy magyar munkát a Tetszhalálról, mely Klauzál Gábor támogatásával jelent meg; ezenkivül magyar remekírókat fordított héberre; a Szózat és néhány Petőfi-vers meg is jelent egy mainzi héber szaklapban; 1864-ben halt meg Nagy-Abonyban. Ágai Adolf kicsi korában Orahoviczán, Eszék mellett lakott; ezért négy éves koráig csak horvátul beszélt. Azután Péczelre hurczolkodván, elsajátította a magyar nyelvet; itten és később Nagy-Abonyban végezte az elemi tantárgyakon kivül az első két gymn. osztályt, a 3-dikat Kanya Pál alatt Pesten, a többit a piaristáknál, a 8-dikat Nagy-Kőrösön. Azután Bécsbe ment orvosi tanfolyamra s 1862-ben orvostudor lett. Sokat utazott, bejárta egész Európát, Afrika s Ázsia egy részét."

Ezek az „irreleváns" részletek teszik „a Szinnyeit" valóságos társadalom- és mentalitástörténeti aranybányává.

A gazdasági elittel kapcsolatos kutatásai publikálásakor Lengyel György már 1989-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a különböző életrajzi lexikonok (így többek között az összes többi egyik alapjául szolgáló Szinnyei) egyfajta sematizmusként tartalmazzák társadalmi csoportok adatait.[5] A meghatározó e szempontból az, hogy miként konstruáljuk meg forrásként a lexikont, azaz milyen kérdéseket teszünk fel a rendelkezésre álló anyagnak, milyen jellegű forráskritikát érvényesítünk, és végül milyen szintű következtetéseket vonunk le a kapott válaszokból.

Szinnyei a *Magyar írók élete és munkái* címszavai alapját képező formanyomtatványon az alkotói tevékenység, illetve a szerzői életpályák külsőleges meghatározóira és eredményeire kérdezett rá. „Munkám megkönnyítésére és önéletrajzok gyűjtésére 1885-ben blankettákat nyomattam és 3200-at küldtem szét,

beérkezett 1415; azóta még 1500 érkezett hozzám."[6] Az MTA Régi Akadémiai Levéltárában megtalálható egy ilyen – Szilády Áronnak címzett – kitöltetlen nyomtatvány, egy kettéhajtott írólap. A kísérőlevél szövege a következő:

„Felkérem t. Uraságodat, hogy a *Magyar Írók Névtárá*-hoz szíveskedjék életrajzi adataival és irodalmi működésének jegyzékével hozzájárulni. A túlsó lapra szíveskedjék följegyezni *önálló munkáinak* rövid címét, a nyomtatási hely- és évvel; továbbá mely lapokat szerkesztett, vagy melyeknél működött mint munkatárs; szépirodalmi munkálatainak és más szakbeli czikkeinek följegyzését is kérem, a hírlap címe és az évnek kijelölésével; ha ez nem lehetséges, legalább azon lapok és az évfolyamok följegyzését kérem, s melyekben czikkei megjelentek. Budapest, 1885. febr. 10. Id. Szinnyei József, az egyetemi könyvtár első őre."[7]

A rendkívül tárgyszerű kiindulás alapján jogosnak látszik a szerző/szerkesztő méltatlankodása:

„az önéletrajzok felemlítése azon tévedést szülte, mintha én az illető életrajz megírása helyett az önéletrajzot adnám a nyomdába. Még eddig egyetlen életrajzot se nyomtattam le, ezt azért sem tehetem, mert egy életrajzíró sem alkalmazkodott munkám rendszeréhez; sőt, többen azzal nekem még kétszeres munkát okoznak, mert a felhozott életrajzi adatok vagy munkálatok helyességéről gyakran meg is kell győződnöm, a rendszertelenségről nem is szólva, de legbosszantóbb, midőn az önéletrajzíró fölösleges dolgokat és sokat ír; így pl. Jedlik Ányos tizenhét ívet küldött, Ney Ferenc pedig még többet; mind a kettőből másnak volt haszna, mert a kéziratot fölhasználták emlékbeszédhez."[8]

A felkért szerzők fegyelmezetlenségét mi sem illusztrálja jobban, mint saját magáról írott és több mint 13 800 (!) karaktert kitevő szócikke. (Bár lehet, hogy a Petőfiről írott szócikke a maga 209 835 leütésével még ennél is meggyőzőbb példa.) Terjedelmi okokból itt csak a szigorúan vett életrajzi rész következik (5160 „n"), cikkeinek felsorolása további mintegy 2800, munkáinak lajstroma és a rá vonatkozó irodalom újabb 5780 leütés.

Szinnyei *József* (idősb) kir. tanácsos, a m. tudom. Akadémia levelező tagja és a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárának igazgató-őre, Ferber Alajos szitásmester, korcsmáros, borkereskedő, majd a révkomáromi dunai röpülő-híd-, a vágdunai állóhíd- és piaczi-vám bérlőjének és Hikker Juliánnának fia, *szül. 1830. márcz. 18. Rév-Komáromban.* (A hazai Ferber család, melynek minden ága a vasmegyei Pinkafőről vette eredetét, 1582. febr. 21. Rudolf királytól megújított magyar nemesi czímeres oklevelet kapott). Atyjának (1835. febr. 8) és anyjának (1836. máj. 9) történt halála után, három nénjével együtt atyai nagynénjéhez a «timár-

ház»-ba került nevelésbe. A gymnasium I–VI. osztályait szülővárosában a szent Benedek-rendieknél 1839–1845-ig járta (a II. és III. osztály kivételével, ezeket a tót nyelv elsajátítása végett 1840–42-ben Nyitrán a piaristáknál végezte); a bölcseleti I. osztályt a pesti egyetemen 1845–46-ban hallgatta, midőn Horvát István, Ránolder, későbbi veszprémi püspök és Verner voltak tanárai; a bölcseleti II. és a jogi I. osztályt a győri akadémián 1846–48. végezte. Ekkor a korábban bevégzett iskolai év után május 31. a budai várba sógorához, Beöthy Zsigmondhoz, ki akkor kultuszminiszteri fogalmazó volt, költözött és harmadfél hóig Lemouton János egyetemi tanártól franczíául tanult. Ferber családi nevét 1848. júl. 29. változtatta Szinnyeire. Azon év (1848) aug. Komáromba távozott és ott nemzetőri gyakorlatokban vett részt; okt. 21. pedig beállott a 37-ik zászlóaljhoz honvédnek és a várba Meszlényi Jenő térparancsnok-ezredes irodájába vezényelték; decz. azonban, mint őrmester, tényleges szolgálatba lépett a zászlóaljhoz, hol átélve a négyheti bombázást és 13 csatát, 1849. jún. 21. kinevezték hadnagynak, aug. 29. pedig főhadnagynak a 203. honvéd-zászlóajhoz; okt. 3. mint komáromi kapituláns letette a fegyvert. 1849. októbertől 1853 augusztusig sógoránál, Beöthy Zsigmond ügyvédnél lakott Komáromban és irodájában segéd volt; ezen idő alatt tanult franczíául, angolul, olaszúl és spanyolúl. 1853. aug. 28. nőül vette Gancsházi Gancs Klementinát és Gancsházára (Pozsonym.) költözött. 1854-ben Pozsonyba tette át lakását és 1855–1864. július 9. u. ott Samarjay Károly író és ügyvéd irodájában segédkedett. 1864. július 19. a pozsonyi «Hungária» biztosítóbank hivatalnoka lett; midőn ez a bank megbukott és beolvadt a pesti «Nemzeti» biztosítótársaságba, ennek volt a tisztviselője és 1869. máj. 1. Pestre költözött; 1872. azonban ez is megbukott. 1872. decz. 23. a budapesti egyetem könyvtárához kinevezték másod-könyvtártisztnek. Pozsonyban tartózkodása alatt nagyobbrészt történelemmel foglalkozott és különösen a magyar családok genealogiájával; az ottani megyei levéltár felhasználásával több pozsonymegyei család történetét és leszármazási táblázatát küldte Nagy Ivánnak «Magyarország családai» czímű munkájába. 1862-ben azonban Pákh Albert buzdítására a magyarországi hírlapirodalom ismertetésére tért át és azon időtől fogva a Vasárnapi ujságnak állandó munkatársa volt. 1875. ápr. 26. ideiglenes első könyvtárigazgatói teendők ideiglenes vezetésével bízatott meg és a könyvtárrendezési munkálatok az ő felügyelete és közreműködése mellett végeztettek. 1879. júl. 29. első őri állásában véglegesen megerősítették. Ez időben egy országos hírlapkönyvtár létesítését tűzte ki legfőbb feladatául, melynek érdekében nemcsak a napi sajtóban írt czikkeket, hanem kormánysegélylyel 1885–87-ig Magyarország és Erdélynek majd minden városában megfordult a hírlapok összegyűjtése czéljából. 1888. nov. 9. az egyetemi könyvtártól a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárához őri minőségben áthelyeztetett. 1901. igazgatóőrré nevezték ki. 1896. szept. 21. a kereskedelmi miniszter az ezredéves országos kiállítás II. (közművelődés) csoport jury-tagjának nevezte ki; működéseért 1897. febr. 2. ő felsége legfelsőbb elismerését és a miniszter köszönetét nyilvánította. Ő felsége 1897. ápr. 29. kelt okirattal a királyi tanácsosi czímet adományozta neki. A m. tudom. Akadémia 1899. máj. 5. megválasztotta levelező tagjának; a M. Történelmi Társulatnak alapító és 1878. decz. 5. óta igazgató választmányi tagja, a Kisfaludy-Társaságnak alapító tagja,

a M. Heraldikai és Genealogiai Társaságnak alapíttatása (1883) óta választmányi tagja, a múzeumok és könyvtárak országos tanácsának tagja; 1902. márcz. 23. az 1848–49, honvéd-egyletek országos központi bizottsága rendes tagjának, 1905. máj. 17. a Komárom vármegyei és városi múzeum-egyesület tiszteleti tagjának, 1908. jan. 6. a Petőfi-társaság szintén tiszteleti tagjának választotta.

Utazásai: Részt vett a történeti társulat kirándulásaiban (1876. Gömör, 1877. Pozsony, 1879. Erdély, 1881. Eperjes, Kassa, 1883. Sopron, 1887. Déva, Vajda-Hunyad); Olaszországban (1881. Velencze, Firenze, Róma, Nápoly, Capri, Castellamare, Pompeji, Pisa); az írók és művészekkel (1882. az Aldunán: Belgrád, Orsova, Turn-Severin, Sinaia, Ada-Kale, 1884. Munkács, Máramaros-Sziget, Debreczen, Hortobágy); mint a keleti Kárpát-egyesület tagja 1886–88. a Kárpátokat és környékét nagyobbrészt gyalog járta be), volt Velenczében (1892. egy hónapig), Bécsben (többször, különösen az 1873. kiállításon), Stájerországban stb.

Mint a kísérőlevélből látható, Szinnyei a hatalmas munka készítése során – az első füzete 1890. január 12-én jelent meg, az utolsó csak halála után, 1914-ben – nem kérdezett rá a szerzők vallására.

Mégis igen sokan adtak olyan választ, amelyből többé-kevésbé közvetlen módon kiderül vallási hovatartozásuk: vagy egyenesen beleírták a szövegbe, vagy az életrajz fontosnak ítélt elemei között szerepel (zsidóknál például a Talmud tanulmányozása, a héder, a jesiva látogatása és még számos olyan adalék, amely igen erősen valószínűsíti az illetők zsidó családba születését). A hasonló, felekezetre következtetni engedő adatok sorolása egyébként minden más felekezetű válaszadónál is előfordul. A kéretlenül szolgáltatott – ám jelen szempontból nagyon is érdekes – információk között ott található ezen kívül még az apa és olykor az anya neve, foglalkozása, a szerző iskolái, magántanítói tevékenysége és saját magántanítóskodása, a nyelvi háttér (mikor tanult meg magyarul, hova „adták magyar szóra", milyen más nyelveket ismer), az életkörülményei, hogy hol járt külföldön, a tanárai, mesterei, pályája jelentős állomásai, közéleti (többek között felekezeti) funkciói és elismerései.

Hasonló, bár részletesebb kérdőívet küldött ki az 1915-ben napvilágot látott Szendrei–Szentiványi-féle művészlexikon szerkesztősége, ám az alkotók szüleinek neve, foglalkozása és vallása után ez sem érdeklődött.[9] Érdekes módon azonban a tízes évek közepén a visszaérkezett és kitöltött kérdőívek már nem tartalmaznak annyi „felesleges", kéretlen adatot, mint amennyi Szinnyeihez érkezett, és a művészek vallása is csak egészen rendkívüli esetben jelenik meg a lexikon szövegében. (Például a Hermann Cohnnak született Alconière Tivadar címszavában.) A jelenség az eredeti kérdőíveket lapozgatva annyira nyilvánvaló, hogy nemigen enged másra gondolni, mint hogy a két lexikon anyaggyűjtése között eltelt évtizedekben a célközönség – azaz az alkotók – is megszokták-kitanulták a műfaj pozitivista szabályait, s mintha a köz- és magánszféra elhatárolása is világosabbá vált volna – szerkesztők és válaszadók számára egyaránt. A felekezetmegjelölés szinte teljes mellőzése ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a dualizmus utolsó éveiben erről olyan „semleges" közegben, mint egy életrajzi lexikon, nem kellett, s talán már nem is illett megemlékezni.

Teljesen eltérő gyakorlatot folytatott Szinnyei munkájának következő nemzedékbeli továbbvivője, Gulyás Pál, aki sokkal szakszerűbbnek és korszerűbbnek tűnő módszerekkel összeállított életrajzi lexikonja kérdőívében a név és a születés helye, éve, hónapja, napja után harmadik legalapvetőbb információként a szerzők vallását firtatta – igaz, az ő művének 1939-ben jelent meg az első kötete.[10]

A LEXIKONCIKK MINT ÖNREPREZENTÁCIÓ

Ha nem lexikonként használjuk, hanem önreprezentációk csokraként olvassuk a Szinnyeit, feltűnő ismétlődésekre leszünk figyelmesek. Már csak a műfaj szabta sajátosságok miatt is hasonló – más források alapján nem számszerűsíthető – mozzanatok követik egymást az egyes szerzők életében, s pusztán az olvasás során is jellegzetes pályaívek rajzolódnak ki. Jogosnak tűnt hát a feltételezés, hogy a szócikkekben említésre méltónak tartott – gyakran a szöveg eredeti kommunikációs célja szempontjából teljesen feleslegesnek tűnő – mozzanatok, azaz egy népesebb sokaság egyénileg fontosnak ítélt élményeinek több szempontú elemzése alapján pontosíthatók, árnyalhatók, vagy esetleg korrigálhatók lesznek a korszakról a felhasznált történeti irodalom alapján kialakított elképzeléseink.

Ezt a szócikkek annak ellenére lehetővé teszik, hogy alig egytizedük készült a már említett „önéletrajzi adatok" alapján: az összesen 30 000 szócikkből mindössze 2915.[11] (Ahhoz képest, hogy Szinnyei 3200 blankettát küldött szét, igen szép eredmény. Még akkor is, ha ennek érdekében levelek sokaságát kellett megírnia, s gyakran évekig kellett várnia, míg végre megkapta a választ.) Szinnyei saját készítésű hosszabb szócikkei semmiben sem különböznek a neki elküldött önéletrajzok alapján szerkesztettektől. Különböző források, hírlapi méltatások, ünnepi laudációk, gyászjelentések, nekrológok és rokonok, barátok visszaemlékezései, „szíves közlései" révén nyert információk felhasználásával volt képes mellékesnek tűnő adalékokat sorjáztatva személyes hangvételűvé tenni lexikonjának egyes életrajzait. Láthatjuk ezt persze fordítva is: gondolhatnánk, hogy ő szabta ugyanolyanra a beérkezett önéletrajzokat. Ezt azonban módunkban áll ellenőrizni: a lexikon alapjául szolgáló önéletrajzi adatokat, azaz a kitöltött blanketták és válaszlevelek egy részét ma is őrzi az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.[12]

A rengeteg, különböző vastagságú, színű és állapotú levelet átnézve azonban már nem is tűnik annyira megalapozatlannak a Szinnyei által méltatlankodva visszautasított gyanú, miszerint ő az életrajzok megírása helyett az önéletrajzokat adta volna nyomdába. Úgy látszik, gondosan megőrizte a szerzők fordulatait,

SOMOGYI KÖNYVTÁR
79 4 115
1881
SZEGED

s ha mégis kihagyott valamit, az nemigen tűnik lényegesnek. Van-e mégis látható nyoma a beavatkozásának, tetten érhető-e bármiféle elfogultságon?

Elfogultsága tagadhatatlanul érzékelhető – több is. Először is mágnesként vonzotta minden, ami ma a bulvár kategóriájába tartozna. Egyik talán kissé megmosolyogtató mániája a színház, annak minden vonatkozásában. Így kerülhettek életrajzi lexikonja lapjaira még a legeldugottabb vidéki műintézmények súgói is, ha valahol a nevükkel találkozott. Ugyancsak ellenállhatatlan vonzerőt gyakoroltak rá a rendőri hírek, gyilkosságok, párbajok, családirtások, árvizek, halálos betegségek és egyéb katasztrófák. Ha ilyesmit látott valamelyik szerző életrajzában, mind utat talált munkájába. Illusztrációként álljon itt két példa (az eredeti helyesírással):

„**Katz** *Cecil,* nagyváradi szép asszony volt, Weisz Mór ottani magánhivatalnok neje, egy budapesti nagykereskedő leánya. Szülei nem kímélték a költséget, taníttatták idegen nyelvekre, zenére, énekre. Megcsodált szépsége volt a fővárosi báloknak, a műkedvelők hangversenyein mint zongoravirtuózt tapsolták és ambitiója irodalmi sikereket is aratott; franczia, angol és olasz írók munkáit fordította a napilapok tárczáiba. 1880 körül egész vagyont vitt hozományul fiatal férje házába. Férje azonban 1882-ben elkergette, mert botlott, és az egykor tisztes helyzetben levő asszony végre oda jutott, hogy csak leány nevén említették. Lassankint úgy elzüllött, hogy kikerült az utczára, onnan 1895-ben a dologházba, hol aug. 26. a kötényéből csinált hurkon az ajtósarokra akasztotta föl magát. Még idejében levágták és eszméletlen, de élő állapotban a kórházba vitték, hol szeptember 20. meghalt.

Munkája: *Szegett szárnynyal.* Regény. Irta: Egy asszony. Bpest, 1878. (Regényében egy előkelő asszonyt festett, a ki elbukik és teljes elzüllését öngyilkossággal végzi. Az írónő nem gondolta, hogy saját regényét írja meg.)

Nagyvárad 1895. 200. sz. Budapesti Hirlap 1895. 234. sz. Szabadság (Nagyvárad) 1895. 194. sz."

„**Krishaber** *Mór,* orvosdoktor, egyetemi tanár, szül. 1833-ban Kulán szegénysorsu szülőktől; orvosdoktorrá lett 1860-ban Bécsben, azután Orosházán telepedett le mint gyakorló orvos; később Párizsba költözött. A franczia főváros egyik tekintélyes orvosa s az egyetem rendes tanára lett. Meghalt 1883. ápr. 10. Párizsban. Halála előtt 8 nappal a franczia akadémia oda ítélte neki a Monthyon-féle 20,000 frankos díjat, melylyel a tudomány terén csak kiválóbb felfedezéseket szokott jutalmazni. A gége orvostana sokat köszön K.-nak. Megható az is, hogy a ragályos hagymáz, melynek ő áldozatul esett, egész családjában dühöngött (meghalt K. anyja, neje, ennek anyja, a szakácsné és a szolga.) Az Orosháza cz. lapnak munkatársa volt és 1877. jan. 21-től márcz. 25-ig szerkesztette is azt Anonymus névvel. Oláh Gyula, Magyarország Közegészségügyi Statistikája. Bpest, 1876. 60. l.

Vasárnapi Ujság 1883. 16. sz. (Nekr.) és gyászjelentés."

A másik feltűnő elfogultsága a magyarító törekvések lankadatlan népszerűsítése. Szinnyei szócikkeit összeállítva, illetve miután a beérkezett „önéletrajzi adatok"-ban kijavította a könyvészeti pontatlanságokat, ha oka és módja adódott erre, az 1895-ben megjelent *Századunk Névváltoztatásai*ból,[13] valamint a hírlapokból még azt is kinézte, hogy az illető mikor és miről magyarosította a nevét. Ezzel korántsem az volt a célja, hogy lerántsa a leplet a magyar név mögött megbúvó betolakodókról, épp ellenkezőleg: régi nemesi család sarjának tudta magát, és a nevét ő is magyarosította.[14] Elismerőleg emlékezett meg minden egyes szerző magyarító tevékenységéről, a magyar nyelv és a hazafias érzület terjesztése érdekében kifejtett munkájáról. E tekintetben sem mutatkozik különbség a teljességgel általa szerzett, illetve önéletrajzi adatokon alapuló címszavak közt: a lankadatlan szorgalmú Szinnyei nyilván a magyar irodalomnak Toldy Ferenc által építeni kezdett panteonját kiegészítendő akarta annak éppen aktuális és lehető legteljesebb név- és címtárát elkészíteni.

A Szinnyei-féle életrajzi lexikon tehát nemcsak alig szerkesztett, első kézből származó önreprezentációkból épül fel, hanem a szerkesztője által írott címszavak is olyan forrásokon alapulnak, amelyeket a szerzők és közvetlen családi, baráti környezetük tagjai eleve a nyilvánosságnak szántak. Ha mind nem is tekinthető elsődleges személyes irodalomnak, valamilyen személyes megnyilvánulásra, sajtóban megjelent önvallomásra, személyes közlésekre épülő méltatásra vezethetők vissza.

Ezért próbáltam meg e lexikon önéletrajzi szócikkei alapján számszerűsíteni és elemezni a zsidó identitás szempontjából relevánsnak tűnő jellemzőket. Ehhez mindenekelőtt el kellett döntenem, hogy munkám szempontjából kit tekintek zsidónak, és meg kellett határoznom számításaim vélt érvényességi körét.

KI ZSIDÓ, ÉS MIÉRT?

Jóllehet, magam is úgy vélem, a származási (kivált a nürnbergi faji törvények megszabta) szempont nem lehet mérvadó az egyéni identitásokról szólva, mégis annak alapján gyűjtöttem ki a vizsgálandó szerzőket, hogy azok zsidó családba születtek-e. Így számításba vettem mindazok szócikkeit, akiknek a családja születésükkor zsidó volt, azokét azonban nem, akik szüleik kitérése után születtek (így Ballagi Mórt és Károlyt igen, a fiaikat, a Szinnyeiben ugyancsak szereplő Aladárt, Bélát, Gézát, Jánost, Lászlót viszont nem). Ha ugyanis abból indulunk ki – amint ezt többek közt Gerő András *A zsidó szempont* című munkájában teszi[15] –, hogy a zsidó identitáspolitikának részét képezi a zsidó identitás nem vállalása, akkor érdemes megvizsgálni, hogy aki beleszületik, mit választ, illetve hogy az identitását nyilvánosnak tartja-e, explicitté teszi-e, vagy sem. A Szinnyei-féle lexikon ennek árnyalt elemzését ugyan nem teszi lehetővé, mégis nyújt e tárgyban valamiféle – kortársi – tájékoztatást. Ugyancsak információkkal szolgál a lexikon a zsidó neveltetésről, szocializációról, anyanyelviségről, pályaelképzelések-

értelmiségi nemzedékét. A Szinnyeiben ugyan 21 olyan szerző is szerepel, aki 1750 és 1780 között született: ők, akik mind hagyományos zsidó foglalkozásokat űznek – rabbik, tanítók, orvosok –, a felvilágosodás első terjesztői. Őket tekintem az előfutároknak. Az első nemzedéket az 1780 és 1810 között születettek alkotják, a következő, második vizsgált nemzedék már önéletrajzi adalékaival jelenik meg a Szinnyeiben. Születésének és gyermekkorának évtizede, az 1810-es évek egyébként egybeesik a józsefi reformoktól számított emberöltő végével. A nemzedékhatárokat tehát nem az elmélet vagy valamilyen általánosan elfogadott generációs élmény alapján jelöltem ki, hanem az egyes életpályák általam vizsgált szempontjai alapján mutatkozó hasonlóságokat követve. A Szinnyei Józsefnek önéletrajzi adatokat szolgáltató szerzők életpályájában az 1840 körül születettekné mutatkozik jól látható korszakhatár, a következő, hasonlóan érzékelhető különbséget az 1870-es évek elején lehet megfigyelni.

MIRŐL „ÁRULKODIK" A SZÖVEG?

A személyes irodalmak – önéletrajzok, visszaemlékezések, naplók, levelek – elemzése igen erős forráskritikát tesz szükségessé,[22] annak ellenére, hogy itt nem az egyes közlések „igazságtartalma" képezte a vizsgálat tárgyát, hanem az azokban megnyilvánuló különböző stilizációs és önstilizációs szándékok (azaz a nyelvi megformáltság, a nyelvi maszk), illetve azok kellő körültekintéssel elvégzett elemzése.

A németországi zsidók mindennapi életéről készült összefoglalás amerikai kiadásának előszavában írja a szerkesztő, Marion Kaplan: „A memoárok, levelek és naplók bővelkednek a mindennapi életre vonatkozó adalékokban, és értékes, gyakran kivételes betekintést engednek szerzőik érzelmeibe. Mindazonáltal ezeket a szövegeket át- meg átszínezik a korszakban dívó közhelyek, a nosztalgia aranyfénye és a szerzők tudatos és tudattalan önstilizációja és szándékai. Még a szubjektív »igazságok« is az aktuális konvenciókat követve vagy azokkal vitázva jelennek meg bennük."[23]

Különösen érdekes azonban olyan szövegeket vizsgálni, amelyeknek még nem jegecesedtek ki a konvencióik. Ilyenek a Szinnyei-féle életrajzi lexikon fentiekben ismertetett címszavai – a kutatás kezdetén abból a tévesnek bizonyult feltételezésből indultam ki, hogy ezek irodalmi stilizáltsága elenyésző[24] –, és ilyennek bizonyult a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában az egykori zsidó tagok és tiszteleti tagok önéletrajzai között talált egyetlen 19. századi rövid önéletrajz, Schulhof Lipót csillagász 1879. szeptember 23-ra datált szívfacsaró beszámolója életéről és pályájáról. Tabelláris életrajzokhoz szokott korunkban igencsak meglepően hat ennek utolsó bekezdése:

„Eddig előszeretettel a bolygók s üstökösök pályaszámítását miveltem s az ezen téren nyert sikereknek köszönhetem a Bureau des Longitudes meghívását valamint 1877-

ben a berlini csillagda ajánlatát, hogy mint munkatárs lépjek be a Berliner Jahrbuch szerkesztőségébe, mely ajánlatot kész voltam elfogadni, hogy ismét szokottabb viszonyokba s környezetbe térjek vissza. Azonban itten visszatartottak. Süketségem következtében az ilyen nagy városban egészen elmagányosítva élvén, semmiképen sem tudok itt meghonosodni s egyedül munkálataimban lelem örömöm és szórakozásom."[25]

A stilizáltságnak ismét egy másik szintjét képviselik a hírlapokban, folyóiratokban megjelent és igen erős reprezentációs igénnyel íródott önéletrajzok, illetve a másik póluson a családnak vagy az utókornak szánt – és ekként vélhetőleg sokkal őszintébb – írások. (Alighanem jó oka lehetett Scheiber Sándornak arra, hogy a Goldziher kéziratát őrző Károly fiának 1955-ben bekövetkezett haláláig 1976-ig várjon a *Napló* eredeti nyelvű kiadásával, a magyar fordítás több évvel későbbi megjelentetésénél pedig gondosan eltávolítsa azokat a szövegrészeket, amelyek a 19. századi magyar zsidó köz- és tudományos élet néhány kiválóságáról szólva érzékenységet sérthettek – feltehetőleg elsősorban az övét.)

A stilizáltság mértéke, a konvenciók alkalmazása mellett az elhallgatás, a hiány is igen árulkodó eleme lehet a szövegnek, ezt pedig a szerző életkora és helyzete erősen befolyásolhatja. Ennek megnyilvánulásait megfigyelni nyílt szinte egyedülálló lehetőség két, ugyanattól a szerzőtől származó, ám 36 évnyi különbséggel és igencsak elétérő politikai légkörben íródott önéletrajzi írás összevetése révén. Az 1840-ben született Zsengeri Samu (tanár, Pestalozzi egyik első magyar fordítója, számos tanügyi és idegen nyelvű idegenforgalmi kiadvány szerkesztője) egyike volt azoknak a tanférfiúknak, akiket a *Magyar Paedagógiai Szemle* szerkesztősége 1885-ben bemutatásra érdemesnek ítélt, méghozzá egy abból a kettőből – a másik Bárány Ignác volt –, aki maga mutatkozhatott be a szakmabeli olvasóknak. Ezt a megjelent önéletrajzot egészíti ki az élete alkonyán papírra vetett, kéziratban maradt (a család tulajdonában lévő) visszaemlékezés-töredék.[26] Az összevetés módot ad annak megállapítására, hogy nemcsak a stilizációs szint és az önmegnyilatkozás közege különbözik, hanem és elsősorban a szerző megítélése zsidóként megélt helyzetéről: míg a folyóirat-közleményben erről szó sem esik, a kéziratnak ez egyik központi kérdése.

Ez a helyzetkülönbségből adódó szempontkülönbség az oka, hogy kevesebb 1918 után írott visszaemlékezést használtam csak forrásként. A mellőzések, üldöztetések utólag egészen más megvilágításba helyeznek megtörténtük idején még akár súlytalannak tartott élményeket, felértékelnek, központi jelentőségűvé emelnek korábban meghatározónak talán nem is vélt emlékeket.

Marczali Henrik, „az 1870–1900-as évek legjelentősebb történetírója"[27] például 1927-ben, a *Nyugat* számára írta meg visszaemlékezéseit. Akkor, amikor, mint Gunst Péter írja, semmivé vált mindaz, ami élete során a számára fontos volt: „Utolsó éveinek kálváriáját mégsem alkotóerejének elkerülhetetlen csökkenése, hanem elsősorban az okozta, hogy nem volt képes beilleszkedni az ellenforradal-

mi korszak viszonyai közé. A liberális polgári származása, egész társadalmi habitusa miatt nem tolódhatott jobbra, e téren nem tarthatott, de nem is kívánt együtt menetelni korával, az akkori magyar politikai és szellemi élettel – de balra sem fordulhatott. Légüres térbe került."[28]

Visszaemlékezésének egy rendkívül festői kisgyermekkori epizód adja meg az alaphangját:

„Marcaliban születtem 1856. április 3-án. Első határozott emlékezésem 1860 nyarára nyúl vissza. Atyám gyászbeszédet mondott Széchenyi Istvánról – egyike volt az első zsidó papoknak, kik magyar nyelven prédikáltak –, és a megye urai is összegyűltek a kis zsidó templomban. Ha csak az urak lettek volna – igaz, díszruhában, kardosan jelentek meg. De a templom előtti téren sorban állottak a szebbnél szebb hintók peckes bajszú parádés kocsisokkal és délceg hajdúkkal, kiknek libériáján csak úgy ragyogott a fényes szalamiagomb. Mikor az istentisztelet megkezdődött, nagy lelkitusában vergődött az én kisded elmém. Bemenjek-e, mint illik, az istenházába, vagy kívül maradjak-e beszélgetni a kocsisokkal és gyönyörködni a lovakban? Bizony kívül maradtam, csak a végén mentem fel anyámhoz, a karzatra."[29]

A szépírói erényeiről híres idős történetíró által mesteri dramaturgiai érzékkel előadott jelenet valóban emlékezetes lehetett. De vajon akkor is így beszélte volna el szerzője, ha évek (bizonyos vonatkozásokban évtizedek) óta nem vonják kétségbe újra meg újra tisztességét, magyarságát?[30] Nemcsak egy eminensen magyar – méghozzá „a legnagyobb" – közéleti személyiség nevével találkozunk a legelső oldalon, de a magyar hivatalosság teljes pompájában ábrázolt dekórumával, s a négyéves kisfiú áhítatos – és életre szóló – csodálatával e dekórum iránt. Marczali kulturális azonosulásának nehezen adhatott volna beszédesebben kifejezést.

A történetet számos adat valószínűsíti, így például többek között a Szinnyei. Marczali apját, Morgenstern Mihályt e szerint „1852-ben hívták meg Marczaliba (Somogym.), hol kiválóan a magyarság érdekében működött; a szélső haladó párt híve volt". Valóban az első rabbik között tartott és adott ki kötetben magyar nyelvű hitszónoklatokat (ezek közül az első a Nagykanizsán 1860-ban megjelent *Gyászbeszéd gróf Széchenyi István emlékére*, s ettől kezdve mindegyiknek a nyelve magyar). De számos visszaemlékezés, *Festschrift*, jubileumi kiadvány tanúsítja azt is, hogy a helyi notabilitások valóban jelenlétükkel tisztelték meg jelesebb alkalmakkor a zsidó közösség kultuszhelyeit. Nem a szöveg valóságtartalma okoz tehát forráskezelési problémát, hanem a beszédhelyzetből fakadó sokszoros fénytörés, a kommunikációs szándék.

A Marczali-idézet egyetlen bekezdése is azt mutatja, hogy szerzője nem zsidó olvasóközönségre gondolva fogalmaz. Apját papként, a zsinagógát templomként, istenházaként írja le, a Széchenyi István emlékére elmondott hitszónoklatot

pedig prédikációként említi. Több mint egy évszázad vallásmodernizációja után ez persze nem meglepő, hiszen már apja sem azt mondta volna, hogy mint *rebe* (rabbi, tanító) Széchenyi grófról tartott *drósét* (főleg jiddisül elmondott, moralizáló vagy talmudikus tartalmú beszédet) a *schul*ban (a *bét há-midrás*nak lényegében megfelelő latin *schola judaeorum* után *Judenschule*, röviden *schul* a zsinagóga régi, jiddis elnevezése), annál is kevésbé, mert a hagyományos zsidó vallásosság nem ismerte az aktuálpolitikai, világi témájú hitszónoklat gyakorlatát. És nem tudjuk, vajon Morgenstern Mihály is templomként emlegette volna-e a zsinagógát, ez a kérdés ugyanis az 1850-es években már komolyan megosztotta a magyarországi zsidóságot. Míg a „kultusztemplom" vagy „templom" megnevezés – bécsi mintára – a reformerek között vált népszerűvé, a konzervatívok továbbra is, sőt mind jobban ragaszkodtak a zsinagóga kifejezéshez – lévén a „templom" számukra az i. sz. 70-ben lerombolt második Szentély, amelyről csakis múlt időben lehet beszélni.[31] Mindenesetre valószínű, hogy zsidó környezetben Marczali is úgy fogalmaz: apja, a rabbi, zsinagógai hitszónoklatában fejtegette a „legnagyobb magyar" halhatatlan érdemeit.

Ez a „fordítási" szándék nem egy visszaemlékezést jellemez. Ilyesmire példát már a tárgyalt munkák közül időrendben elsőben, Josef Bach rövid és csak halála után megjelent, de nyilvánvalóan nem csupán a családjának szánt önéletrajzi összefoglalójában is találunk. Ám míg nála és Schulhof Lipótnál, aki a Magyar Tudományos Akadémiának írta meg önéletrajzát, ez egyfajta kultúraközvetítő, értelmező gesztusnak tűnik, az 1918 után megjelent visszaemlékezések esetében inkább a – túlzott? – mimikri jeleként szokták értékelni. Bár Schulhof esetében is felvetődik a kérdés, vajon mennyire volt valójában szükségszerű ez a fajta fordítás „Születtem Baján, 1847diki márczius hó 12dikén. Atyám Ezekiás, egyetemi tanulmányokat végzett ember, ott segédpap volt; anyám Katalin Kohn Géza bajai papnak volt leánya" – írja önéletrajzában,[32] de Kohn Gézát hiába keresnénk bármilyen lexikonban. Schulhof nagyapja, a nagy tiszteletben álló bajai rabbi, Kohn Schwerin Götz néven volt a 19. század egyik mérsékletéről ismert alakja: „idegen származása dacára lelkes és aggódó hazafi", akinek „szemeiben mindannyiszor könnyek rezegtek, valahányszor rossz híreket hallott a szabadságharcban a magyarok sorsáról, és felvidult az arca, egy-egy jó hír hallatára".[33]

De ugyanígy Kner Izidor először 1931-ben megjelent, *Fél évszázad mezsgyéjén* című pályarajzát olvasva is hitetlenkedve forgatja a kései olvasó a Magyar Zsidó Lexikont, amelynek tanúsága szerint az alábbi sorok szerzője még csak ki sem tért!

„Atyám ösztövér, örökké gondolkodó, tépelődő fiú lévén, szülei papnövendéknek adták. Ott a misztikus, szent fóliánsok között törhette a fejét.

A szabadságharc kitörésekor, mint tizennyolc éves vézna ifjút, papja visszatartotta a katonáskodástól. Azonban, az 1849-ik esztendő rossz háborús híreire, egyik papnövendék társával megszökött, Nagyváradnak vették útjukat, majd onnét Aradnak.

Végzetünk gyorsabb lábon járt, s mire a hadsereg közelébe értek: le volt rakva a fegyver! De befellegzett a szent élethivatásnak is, mert behúzták maguk után a szeminárium kapuját, a legszükségesebb hadikiadások fedezésére főpapjuk ünnepi klepetusát tévén pénzzé."[34]

A zsidó felekezeti sajtóban rendszeresen publikáló Sebestyén Károly 1927-ben kiadott, *Summa vitae* című önéletírásában ugyanúgy nem szerepel a zsidó szó vagy bármilyen konkrét utalás a zsidóságra, mint Gerő Katalin, a „Pesti Izraelita Nőegylet leányárvaházának örökös igazgatónője" *Életem* című munkájában, amely *Erfülltes Leben* címmel 1933-ban a lipcsei Koehler & Amelangnál, majd 1942-ben a zürichi Rascher Verlagnál (C. G. Jung kiadójánál) is megjelent.

Jogosnak látszik tehát a feltételezés, hogy az 1918 után keletkezett önéletírások, visszaemlékezések a szerzők nem zsidó közönségnek adresszált önreprezentációi, amelyek identitásuknak csak egy részét fedik le, s így kellő alapossággal elvégzett forráskritikai elemzésüket egyenként tartom csupán megvalósítható vállalkozásnak, nem pedig egy hosszabb időszakra és számos műre kiterjedő munkában.

A kiválasztott korszak önéletrajzi jellegű irodalmainak elemzésekor tehát öt nagyobb témakör megjelenését vizsgáltam az egyes generációk szövegeiben: a névre és a nyelv(ek)re; a tanulmányokra és a szakmára/hivatásra; a családra, azaz szülőkre, házasságra, gyerekekre, rokonokra és a vallásra, felekezetre, hitre, erkölcsre, illetve népi és nemzeti hovatartozásra; illetve a zsidó és nem zsidó környezettel való érintkezésre vonatkozó adalékokat és a szerzőknek ezekhez való viszonyát, reflexióit.

Az idegen nyelvű forrásokból és szakirodalmakból származó idézetek – ha magyar fordításuk nem áll rendelkezésre – a saját fordításaim.

JEGYZETEK

1 Lásd Heller, 1997.
2 Schacter, 1998.
3 Szinnyei, 1891–1914.
4 Czigány, 1997.
5 Lengyel, 1989, 9.
6 Idézi Gazda, 2002, 42.
7 MTA Ms 4451/325.
8 Idézi Gazda, 2002. 45.
9 Szendrei–Szentiványi, 1915. A kérdőív a Magyar Nemzeti Galéria archívumában található.
10 Gulyás, 1990–2002.
11 Az elektronikus verzió keresőprogramja szerint a megjelent anyagban csupán 2804 hivatkozás szerepel „önéletrajzi adatok"-ra.

12 OSZK 1931–9., Oct. Hung. 881. Szinnyei József: Magyar Irók névtára, hirlapirodalmi és színészeti jegyzetek, családtörténeti följegyzések, I–XXIV. doboz.
13 Szentiványi, 1895.
14 Lásd az idézett Szinnyei-címszót: „A hazai Ferber család, melynek minden ága a vasmegyei Pinkafőről vette eredetét, 1582. febr. 21. Rudolf királytól megújított magyar nemesi címeres oklevelet kapott." Uo.: „Ferber családi nevét 1848. júl. 29. változtatta Szinnyeire."
15 Gerő, 2005, 156–160.
16 Bourdieu, 2002, 11–29.
17 http://zsidlex.extra.hu/ (Utolsó letöltés: 2008. február 12.)
18 Az adatbázis a „Zsidó diplomás elit az 1867 és 1900 közötti Magyarországon" című, Nagy Péter Tibor vezetésével az 1991 óta működő Temkában (A társadalomtudományok eszközrendszerének és módszereinek korszerűsítéséért alapítványban) folyó vizsgálat keretében jött létre, amely a Karády Viktor irányítása alatt a diplomás elitek egészét áttekintő „Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a foglalkozási, nemi, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre" NKFP-kutatás része. (http://www.oktszoc.n1.hu/linkek.htm – utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)
19 http://www.oroklet.hu/ (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)
20 Vö. Mugdan, 1994. (1995. augusztus 29.) („In Germany, even the names »Kohn« and »Lewin« can have a non-Jewish origin, as can »typically Jewish« names like »Salomon«, »Wolf«, »Goldbach«, »Landauer« etc. etc. In other words, it is never permissible to assume that a family is (or was) Jewish merely because of its name.")
21 Mannheim, 1969, 61.
22 Az elemzett források felsorolását lásd a Hivatkozott irodalomban.
23 Kaplan (szerk.), 2005, 8.
24 Barthes, 1953.
25 MTA, K 1232:38.
26 Zsengeri, 1921.
27 Gunst, 2000, 317.
28 I. m. 337.
29 Marczali, 2000, 5–6.
30 Gunst, 2000, 334–336.
31 Lásd például Papp, 2006.
32 Lásd MTA K 1232:38.
33 Vö. Kempelen, 1999, II. 24.
34 Kner, 1987, 16.

I. Az előfutárok

Zsidó felvilágosodás Magyarországon

A 19. századi zsidó önéletrajzi reprezentációk sorát kezdhetnénk a morvaországi születésű Chorin Áron *Jeled Zekunim* című, 1839-ben Bécsben megjelent önéletrajzával.[1] És folytathatnánk legjelentősebb ellenlábasának, a magyarországi ultraortodoxia legkiemelkedőbb személyiségének, a vallási kérdésekre adott válaszainak gyűjteménye után Hátám Szóférként emlegetett Moses Schreibernek gyermekeihez szóló „erkölcsi végrendeletével". Megemlíthetnénk még Friesenhausen Dávid ben Méir, a bajorországi származású Talmud-tudós, a magyarországi héber felvilágosodás Chorin mellett másik fontos képviselője héber nyelvű munkáját[2] – hogyha ezek mint könyvtárgyak és mint olvasmányok nem lennének egyaránt nehezen hozzáférhetők.

HÉBER FELVILÁGOSODÁS

De már a szerzők és a címek puszta felsorolása is nehézségekbe ütközik – a különböző szakirodalmak között is eltérések mutatkoznak a szerzők önéletrajzi műveinek címét és tartalmát illetőleg, a feldolgozások pedig szinte egyáltalán nem hoznak közvetlen idézetet a szóban forgó munkákból.[3] Így be kell érnünk azzal a feltételezéssel, hogy az „önéletrajzi töredékek" valójában és elsősorban az utódok okulását és erkölcsi nemesedését szolgálni hivatott „erkölcsi végrendeletek" voltak. Közönségükként csakis a héberül olvasó műveltebb zsidók jöhettek számításba – Friesenhausen esetében ráadásul a csillagászat és a matematika szerelmesei, akik egyébként, mint még látni fogjuk, nem is voltak olyan kevesen. Hogy mekkora lehetett ez a héber műveltségű kör, arra nézvést természetesen megbízható adattal nem rendelkezünk, így e tárgyban is a szakirodalom becsléseire kell hagyatkoznunk.

„Ha Csaplovits 1829-ben [*Gemälde von Ungarn*] azt állítja, hogy csak a rabbik értenek Magyarországon héberül, ez azt jelenti, hogy fogalma sem volt a korabeli zsidók belső életéről – írja Grünwald Miksa nem csekély éllel a következőket 1937-ben megjelent, és tárgyát tekintve azóta is egyedülálló munkájában, a *Zsidó biedermeier*ben. – Sem azelőtt, sem az után nem volt nálunk olyan virágzó hébernyelvű irodalom, mint éppen e korban. Ennek oka valószínűleg összefügg a zsidók erős számbeli megnövekedésével, itteni, a lengyelországinál jobb gazdasági helyzetével. Kultúrgeográfiai oka is van, az, hogy Magyarország igen közel volt a rohamosan asszimilálódó nyugati zsidósághoz, de a keleti zsidóság hagyományhű rétegei

is nagy tömegekben helyezkedtek itt el és emiatt élesebb küzdelem tört ki reform és hagyomány között, mint másutt. A rabbinizmus tudatosabban harcolt a modern áramlatok ellen. R. Szófér tanítványai százával levelezett és több mint 1200 vallási kérdésben döntött tudása és tekintélye alapján, hogy elhárítsa a történeti zsidóságot fenyegető súlyos veszélyeket. Mindez a héber irodalom síkján történt."[4]

A Berlinből kiinduló héber felvilágosodás Magyarországon néhány évtizedre virágzó héber irodalmat teremtett, méghozzá nem utolsósorban a rabbinizmusnak köszönhetően. Ez ugyanis szélesebb rétegekben is elterjesztette a héber nyelvet és a történeti zsidó kultúrát, így a felvilágosodás héber irodalma távolról sem teológusok szűk körének volt a tudományos kedvtelése, hanem a magyar zsidóság szellemi törekvéseinek vált a kifejezőjévé.[5] A zsidó felvilágosodás terjedését mindenütt, így Magyarországon is héber irodalmi reneszánsz kísérte, a tankönyvek, illetve az oktatásban felhasznált munkák mellett számos héber nyelvű tudományos-ismeretterjesztő, szépirodalmi, gyermekirodalmi mű is megjelent.[6]

Korábban a héber nyelvű irodalomnak Magyarországon csak elvétve voltak nevezetes képviselői, a választékos nyelvhasználat igénye már maga is a felvilágosodás hatásának megnyilvánulása. „A magyar zsidók asszimilálódásának első jele, mikor Chorin Áron aradi rabbi 1798-ban héber nyelvű munkájában hirdetni kezdi, hogy a zsidók is ehetnek kecsegét. Nem sejtette senki, hogy a látszólag táplálkozási kérdés felvetése első hírnöke egy lassan meginduló új korszaknak, melyben a zsidóság műveltséget és nemzetiséget cserélve, számára merőben új életformák közé kerül"[7] – világít rá a nyelvhasználat kérdésének tágabb összefüggéseire Komlós Aladár *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig* című hatalmas összefoglaló munkájában.

A zsidó felvilágosodás, azaz hászkála magyarországi képviselői héber nyelvű írásaikban a német felvilágosodás eszméit terjesztették, így többek között azt a – későbbiekben egyre népszerűbbé váló – felfogást, hogy a vallás egyenlő a morállal. Fényes Elek 1847-ben megjelent könyve, a *Magyarország leírása* szerint: „A'mi említésre méltó, az aradi zsidók némely pestiekkel egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak s szerfelett különböznek a régi szabású, úgynevezett lengyel szektától."[8] Aradon, Móron és Pest-Budán kívül Pozsonyban, „a rabbinizmus legfőbb központjában is élt a héber aufkléristáknak egy kis csoportja",[9] minek eredményeképpen „a világi héber irodalom szekularizálta a magyar zsidóságot, elterjesztette a polgári világnézetet és egészen más viszonyt teremtett Európához, mint a rabbinizmus".[10]

Chorin reformelképzeléseinek sorában jelentős szerepet játszott a héber nyelvű imák mellett a német nyelvű hitszónoklat bevezetése, s jóllehet ezt a javaslatát erősen támadták, a homonnai rabbi, Eliezer ben Farkas személyében olyan támogatója is akadt, aki egy értekezésében ott kereste a hitélet válságának okát, hogy „a zsidó ifjúság felnevelkedik anélkül, hogy ismerné hitének tartalmát, s értené papjának beszédét".[11]

Míg a héber felvilágosodás magyarországi jelentkezése Komlós Aladár szerint Chorin 1798-as fellépéséhez köthető, a német felvilágosodásé pedig 1819-től érvényesül, amikor a *Pannonia* című magyarországi német folyóirat zsidók előtt is megnyitja hasábjait,[12] az újabb szakirodalom az 1780-as évekre teszi a héber felvilágosodás eszméinek magyarországi megjelenését, mint a Csehországból érkező, németül tanító fiatalemberek tevékenységének eredményét.[13]

JIDDIS ANYANYELVŰSÉG ÉS LATIN TUDOMÁNYOSSÁG

Ám a század nagyobbik részében a magyarországi zsidó lakosságnak távolról sem a német volt az anyanyelve. A német irodalomban való megjelenésük előtt a zsidó szerzők gondolataik rögzítésére a héberen kívül két nyelvet használtak: a jiddist és a 18. század végétől a latint.

„Jiddisül beszélt a magyar zsidóság a maga túlnyomó egészében a 19. század közepéig, a német csak lassan szorította ki, a magyar nyelv pedig csak a 19. század utolsó negyedében jutott végső uralomra a magyar zsidóságban. Még 1843-ban is arról számol be a *Századunk* egyik száma, hogy a zsidók Magyarországon »zagyvalékukkal élnek«"[14]– írja Grünwald.

Ez a „zagyvalék" vagy „zsargon" az, amit ma nyugati jiddisnek neveznek, a kortársak körében azonban az *„ajbelendisch"* elnevezése dívott: az ország nyugati részét ugyanis *Ajbeland*nak, azaz Oberlandnak nevezték, míg a kelet-magyarországi részt *Unterland*nak, nyelvét pedig *unterlendisch*nek.[15]

A 19. század első felében a Magyarországon élő zsidók három nagy csoportját lehet megkülönböztetni. Az északnyugati, nyugati területeken cseh-morva és osztrák eredetű bevándorlók éltek, az ő nyelvük volt az *ajbelendisch*, tehát a jiddis egy nyugati dialektusa, míg az északkeleti megyék többnyire galíciai származású zsidói a jiddis egy keleti dialektusát beszélték. Az e kettőnél kedvezőbb gazdasági helyzetű és ezek szemében egyszerre lenézett és irigyelt harmadik csoportot az ország központi területein honos és akkorra már jelentős hányadában német vagy magyar nyelvű, később *mamelandi*nak nevezett zsidók képezték. A század közepére a három csoportnak közel azonos volt a létszáma, ám az oberlandiak laksűrűsége, közepes és nagyméretű gyülekezeteinek száma, szervezettsége, intézményhálózata egyes községekben a kelet-európai *stettl*ekét is megközelítette. Akkor még igen csekély számú szefárd zsidó is élt Magyarországon, akiknek vélhetőleg a 17. században, a törököket követve telepedtek itt le az őseik.[16]

A nem a zsidósághoz kötődő nyelvek közül a latin volt az első, amelyet a zsidók Magyarországon nyomtatásban is használtak, méghozzá attól kezdve, hogy megjelent a II. József türelmi rendeletének következtében diplomát szerzett első magyarországi zsidó orvos – Österreicher József Manes, Balatonfüred első fürdőorvosa – disszertációja.[17] A latin azonban a zsidó szerzők tollán kizárólag az orvostudományi disszertációk nyelve maradt. Mindazonáltal a latin nyelvű orvosi

értekezések mellett 1835-től már magyar nyelvű dolgozatok is nyomdába kerültek,[18] s az 1840-es években már az is előfordul, hogy a latin cím magyar nyelvű munkát rejt.[19]

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ KULTÚRA JOGI KERETEI

Mindeme szellemi áramlatokon túl azonban a Magyarországon élő zsidók két – a 18. század közepe és a 18–19. század fordulója között született – nemzedékének nyelvhasználatára és kultúrájára az országló hatalom, elsősorban II. József türelmi és névrendelete volt a legnagyobb hatással.

A magyarországi zsidók helyzetét az ausztriai zsidókra vonatkozó türelmi rendelet megjelenése után egy évvel, a magyar kancelláriával és a helytartótanáccsal folytatott hosszas levelezés után 1783. március 31-én kiadott *Systematica Gentis Judaicae regulatio* (Rendszabály a zsidó népre vonatkozólag) szabályozta átfogóan. Amellett, hogy megnyitotta számukra a szabad királyi városokat és lehetővé tette, hogy bizonyos korlátozások mellett földet béreljenek, ipart üzzenek, kereskedjenek, nemcsak a pecsétvésés, a puskaporkészítés és a salétromnyerés tilalmát szüntette meg, de nyelvhasználatuk és iskolázásuk kérdéseit is rendezni kívánta.

A Rendszabály először is „semmissé nyilvánítás és törvényi védelem megvonásának terhe mellett" megtiltotta az ország egyes területein használatos nyelvektől eltérő nyelv alkalmazását. A rendelet szövegének második bekezdése tételesen is kifejti, melyek a tiltott nyelvek:

> „őfelsége mind a héber nyelvnek (csupán az istentisztelet kivételével), mind a zsidók anyanyelvének vagyis a zsidó-németnek, közönségesen jüdisch-deutschnak a használatát minden, főleg bírósági, de bíróságokon kívüli ügyekkel való foglalkozásban is királyi tekintélyével megszüntetni rendeli, és a felsorolt megszüntetett zsidó nyelvek helyett a jövőben kegyesen elrendeli, hogy a zsidók mindenütt a tartományokban szokásos nyelvet használják, és hogy az említett kétesztendei határidőnek a közzétételétől számított eltelte után mindennemű okmány, amely akár tiszta héber, akár e nép által használatos zsidó nyelven íródott vagy lett aláírva – s törvényszéken vagy azon kívül tárgyalásokon kötelezettséget vagy közhitelűséget szokott maga után vonni –, még ha rabbik fogalmazták vagy írták is alá, legfelsőbb királyi akaratnyilvánítás folytán eleve semmisnek és érvénytelennek nyilváníttassék".

E célból megtiltja minden nem vallásos jellegű héber nyelvű vagy „romlott zsidó nyelven", vagy akár pusztán csak „zsidó betűkkel" szedett könyv behozatalát az országba, és az alattvalói között mutatkozó különbségeket az oktatás révén kívánja felszámolni. Ennek érdekében elrendeli zsidó nemzeti iskolák felállítását, ugyanakkor a „zsidók ismeretes megátalkodottságával és a velük született elfogultsággal" számolva szabaddá teszi a zsidók gyerekei számára a keresztény

iskolák, középiskolák és – a teológia kivételével – az egyetemek látogatását, megtiltja a zsidó tanulók megkülönböztetését.

A „zsidó nyelv lehető leghatásosabb háttérbe szorítása" céljából a „legszigorúbban tiltassék meg mindennemű zsidó magánoktatás", a később kiszabandó – négyévesnek javasolt – határidő leteltével el kell távolítani minden zsidó „köz- és magántanítót", aki nem tudja igazolni, hogy rendelkezik a zsidó ifjúság neveléséhez elégséges és szükséges ismeretekkel, végül:

> „hasonlóképpen kiszabandó, de hosszabb határidő, például a közzétételt követő tíz év letelte után a legszigorúbb büntetés terhe alatt egyetlen 25. életévét még be nem töltött zsidónak ne engedélyezzék kézművesség folytatását, csapszék tartását, haszonbérlet vállalását vagy bármiféle jelentősebb hasznot hajtó – például gyapjúval, bőrrel, dohánnyal, gabonával stb. való – kereskedés folytatását (amiben tudniillik e nép jelentős kereseti forrásai rejlenek), kivéve ha valamely keresztény vagy zsidó nemzetiségi iskola vezetőségének hiteles bizonysága szerint, amit az illetékes közhatóság előtt kell bemutatnia, nem igazolja, hogy valamely zsidó vagy keresztény nemzetiségi iskolába járt, s ott a szükséges képzésben részesült".[20]

AZ OKTATÁS SZABÁLYOZÁSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI

A józsefi rendeleteket megelőzően a zsidó iskoláztatás évszázadokon át a vallási tartalmakra korlátozódott. A fiúgyermekek általában 6-7 (nemritkán már 3-4) éves koruktól jártak az imádságokra, bibliai ismeretekre oktató héderbe (héber: szoba). A 13-14 évesek tanulmányaikat a rabbik (héber: tanítómesterek) vezetése alatt álló jesivában (héber: ülés) folytathatták, ahol a Talmudot (héber: tanítás) tanulmányozhatták. A legtekintélyesebb és a hallgatók számát tekintve is legnagyobb magyarországi jesiva Pozsonyban működött, nagynevű rabbik vezetésével. (Az utolsó magyarországi jesiva Pakson állt fenn 1956-ig.) A nemcsak vallási, hanem világi ismereteket is közlő zsidó iskolák létesítése II. József rendeletére vezethető vissza. Az uralkodónak már egy korai, 1781. május 18-án kelt, a magyar kancelláriához intézett (2692. sz.) rendelete előírta a zsinagógák mellett iskolák állítását is. Az 1783-as Rendszabály pedig nemcsak zsidó iskolák állításáról, hanem azok tanítóival kapcsolatban is tartalmazott intézkedéseket. Magyarországon az első világi, német nyelvű zsidó iskola a Sopron megyei Nagymartonban jött létre (1783), majd ezt a pozsonyi, az óbudai, a miskolci, az aradi, a makói, a pápai és a nagyváradi követte. II. József halálának évére már 20 ilyen zsidó iskola működött, mintegy 2000 tanulóval. Rövid visszaesés után számuk a 19. század első felében ismét emelkedni kezdett. A tanítás nyelve az 1860-as évekig a német volt. (A magyart tannyelvként a zsidó iskolák közül először a mosoni vezette be 1861-ben.)

A helyi hitközségek által fenntartott elemi iskolák általában 2-3 osztályosak voltak, de minden osztály többnyire két évfolyammal működött, így a tanulók

4-6 évig tanulhattak ilyen szinten. A főtárgy továbbra is a vallástan maradt, de helyet kapott a német nyelv, a helyesírás, a fogalmazás, a szépírás, a számtan, az ének és a reformkortól néhol a magyar nyelv is.

Mivel a magyarországi zsidóság a 18. század végén igen szétszórtan élt az ország területén, messze nem mindenütt működtek iskolái. Ilyen esetekben, illetve a módosabb családoknál, akik ezt megengedhették maguknak, a házitanító, a *melamed* gondoskodott a gyermekek oktatásáról – általában ezt rejti az életrajzi lexikon szócikkeiben vagy az önéletrajzokban, visszaemlékezésekben a „magánúton végezte iskoláit" körülírás. Ugyancsak a melamed tiszte volt a későbbiekben a világi iskolába járó fiúk vallási tárgyakban való képzése.

A Rendszabály révén a szülők igénye által életre hívott héderek is kívül kerültek a legalitáson, s ettől kezdve „zugiskolaként" megbélyegezve folytatott harcot ellenük a hivatalosságon kívül a felvilágosodás hívéül szegődött zsidó értelmiség is. Végül a közoktatási miniszter 1877. aug. 24-iki rendeletével kimondta, hogy a héber hitoktatásra szolgáló iskolák nem zugiskolák.

Az abszolutista önkény felvilágosult változata tehát egyszerre biztosított szélesebb körű jogokat és sodorta veszélybe a hagyományos zsidó iskoláztatás révén megszilárdított közösségi kohéziót. „A hagyományos oktatás alapvető közösségi funkciója – mint ez a korabeli keresztény népoktatásra is igaz – a vallási ismeretek átadása, illetve olyan készségek megtanítása, melyek a vallási előírások teljesítéséhez, a közösség vallási életében való részvételhez szükségesek: a zsidóságnál elsősorban a héber betűismeret a férfiak számára. A fenti célt a formális oktatási intézmények mellett, sőt inkább azokat megelőzve a családi nevelés és a zsinagógai jelenlét szolgálta. Ezeken a színtereken – nem pedig iskolában – ismerték meg az ünnepek szokásait, a zsidó közösség intézményeit, működését, tanulták meg az étkezési előírásokat stb."[21]

Az ilyen oktatás elsődleges célja egy olyan értelmezési keret kialakítása, amelybe a későbbiek során az egyén minden újabb élményét elhelyezheti. Az anyanyelven elsajátított közösségi kultúra, a mindennapokat teljesen átható, azok mozzanatait szigorúan szabályozó vallás által kínált nyelvi rendszer a befogadást is befolyásolja, így ez a nyelvi rendszer több, mint keret: az érzékelésre ható szűrő is. A vallásos élmény nemcsak átstrukturálhatja a világi értelmezési keret szolgáltatta magyarázatokat, de átfogó – bibliai, a zsidóság esetében ezen kívül még talmudi – mintakészlettel is szolgál bizonyos helyzetek azonosítására és kezelésére.[22] Amikor a II. József rendelete által elindított folyamat elérkezik oda, hogy a zsidó gyerekek – szinte kivétel nélkül rendkívül unalmasként leírt – iskolai tantárgyként sajátítják el szüleik, illetve nagyszüleik vallását, az megszűnik érzékelési-értelmezési keretként működni.

Ezt sejtette meg a felvilágosodás különböző újító törekvéseinek láttán a tradíciók elsőségét hirdető rabbiknak a Hátám Szóférral kezdődő sora, ezért tűnik megalapozottnak Jakov Katznak az a véleménye, hogy fikció az ortodoxok azon

állítása, miszerint ők csupán a tiszta, régi judaizmus őrzői: ez az ortodoxia valójában nem tradicionális, hanem tradicionalista. Tudatosan választja a hagyomány a hagyományosnál jóval szigorúbb őrzésének és érvényesítésének útját, az ultraortodoxiát.[23] Amikor Moses Schreiber 1811-ben egy zsinagógai beszédében a vallási tanítások elsajátításának elsődlegességéhez ragaszkodik, és a kitérést vizionálja az újítások kikerülhetetlen következményeként, ugyanazokat a felismeréseket fogalmazza meg a gyakorlat síkján, mint a 20. századi valláspszichológia:

> „Így ha fiaink és utódaink nevelésük kezdetén tanulják a Szentírás egyszerű értelmezését és olyan világi tudományokat, amelyek kívül esnek a Tórán, akkor még mielőtt felnőnek és eljutnának az írásmagyarázatig és a szóbeli tanig – ami a lényeg –, azelőtt választják a törvény nélküli állapotot: megtagadják az Urat és törvényeit, mint ebben a rossz nemzedékben egyes államokban láthatjuk. Felforgatják azt a rendet, amit az ősök megszabtak, és elbuknak. Egy sincs ezek között a fiak közül, aki ki ne térne az eljövendőben, és egy sincs, aki kedvelné a Talmudot, (...) de egyik sem fog valódi sikert elérni. Ezért áldjuk az Urat, Istenünket, hogy nem adta osztályrészünkül azt, amit nekik, és megfordította a sorrendet: előbb közelített minket Szinaj hegyéhez, még mielőtt megtanultuk ennek a világnak az útjait is, és bár ezután ennek világnak az útjait is megtanultuk, mindkettő megmaradt kezünkben, hála az áldott Úrnak."[24]

AZ ANYANYELVHASZNÁLAT TILTÁSA ÉS A NYELVVÁLTÁS KEZDETEI

A nyilvános anyanyelvhasználat tiltása ugyancsak rendkívül messze ható következmények forrása. A nyelvváltásnak általában – különösen a kiejtés és az intonáció akaratlagos elsajátításának lehetetlenségéből fakadó – negatívumait szokás hangsúlyozni, ám az újabb pszichológiai elméletek az előnyeire is rámutatnak. A soknyelvűség tapasztalata, az egynél több idegen nyelv elsajátítása nyomán óhatatlanul kialakul valamiféle nyelvi tudatosság: bizonyos dolgokról inkább az egyik, másokról inkább valamely másik nyelven tud az ember igazán megfelelő módon beszélni. A tudatossággal együtt az idegen nyelv távolságot is teremt, csökkenti a megnevezett külső és belső tárgyak érzelmi telítettségét. Az új nyelv által kikényszerített tudati átszerveződés fejlettebb önértelmezést hoz létre, megteremti az állandó változtatás lehetőségét. Ezáltal az anyanyelvhez való viszony is megváltozik, magától értetődősége elvész. Az új nyelv, amelyik már nem az *anya nyelve*, érzelmileg kevésbé telített, így elvontabb, ugyanakkor nagyobb szabadságot is biztosít. A többnyelvűség óhatatlan velejárója a belátás.[25] És más életfeltételek egyidejű változásával ugyancsak lazábbá teszi az eredeti közösséghez fűző kötelékeket.

Erről az élményről számol be az előbb részleges egyenjogúsítást és vallási (étkezési, ruházkodási) reformokat sürgető, majd kikeresztelkedett Marcus (Mordecháj) Nissa Weiss 1808-ban, 57 éves korában *Der erlöste Markus Nissa Weiss* (A megváltott Markus Nissa Weiss) címmel Pesten megjelent visszaemlékezésében:

„Mózes könyvei, a próféták és a Talmud voltak fiatal éveim egyedüli tanulmányai. 18 évesen már mint nagy tudású zsidót becsültek és szerettek. Férfikoromban (…) még mindig tanulmányoztam a Talmudot és a Bibliát, gyakran prédikáltam a helyi zsinagógában, társaim mint kiváló, nagy tudású férfiút tiszteltek. Ennek ellenére a legkevesebb ismeretem sem volt a héber nyelv szabályairól, tehát nem voltam olyan helyzetben, hogy a talmudisták törvénymagyarázatainak hibáit felismerhettem volna."[26]

Weiss csak II. József uralkodása idején, a nyilvános zsidó iskolák létrehozásakor kezdett el előbb németül tanulni, majd ezután fogott bele a héber nyelvtan tanulmányozásába. Ezeknek az ismereteknek a birtokában egészen más szemmel kezdte olvasni a Bibliát, a felvilágosodás eszméi – és a héber nyelvtan – eltávolították a Talmudtól, a rabbinikus zsidóságtól.[27]

Mindezen következmények azonban a rendelet érvénybe lépésének idején még távoliak, így a rendszabály a tradicionalisták számára is elfogadható. Ennek egyik oka, hogy a császár csak az alapszintű, praktikus ismeretek (német írás, olvasás, számolás) oktatását írta elő, a természettudományok és a történelem tanítását nem, a vallásoktatás terén pedig autonómiát ígért.

II. József halálával, 1790-től a Rendszabály nyomán létrehozott világi, német nyelvű iskolák rendszere a külső kényszer gyengülése és több belső ok (a zsidó közösségre háruló anyagi megterhelés, a tankönyvek és az alkotó szellemi háttér hiánya, erős tradicionalista fenntartások) együttes megléte miatt visszafejlődött.[28] Mérlegük mégis kedvező: a tanköteles zsidó gyerekek 10 százaléka, mintegy kétezren élhettek az ott kapott oktatás előnyeivel, márpedig ez a szám nagyobb, mint azoké, akik a berlini zsidó felvilágosodásnak köszönhetően létrehozott iskolákban tanultak a német területeken.[29] „A józsefi nyilvános zsidó iskolák tagadhatatlan érdeme, hogy a szekuláris iskolázás egyáltalán megjelent a zsidóság körében."[30]

Amikor az uralkodó halálát követően a városok – így Pest, Nagyszombat, Pécs – igyekeztek a falaik közé beköltözött zsidókat eltávolítani, a magyarországi zsidó közösség vezetői összehívták a zsidóság megbízottait, és a háromnapos, Budán tartott nagygyűlés tízfős bizottságot hozott létre, hogy az fogalmazza meg az uralkodóhoz és a diétához intézendő kérvényüket. Ám 1790 nyarán még nem akadt köztük senki, aki a 9 pontos folyamodványt latinul meg tudta volna írni. (Annak szövegezését végül valószínűleg a magyar újságok cenzora, a szabadkőműves Pászthory Sándor vállalta.)[31] A szabad letelepedés, a földvásárlási, iparűzési jog és az országos és heti vásárokon való zavartalan kereskedés mellett ez 6. pontjában azt kéri: „képezhessék magukat alsó és felső tanintézetekben anélkül, hogy a vallásukban akadályoztatnának".[32] A diéta a zsidók jogainak megerősítését tartalmazó határozatot hozott, amelyet a városok újabb tiltakozása ellenére II. Lipót szentesített. A következő 50 évben, tehát 1840-ig – az eredetileg ideiglenesnek szánt – *De Judaeis* címen bejegyzett XXXVIII. tc. szabályozta a zsidók helyzetét.

NÉVRENDELET, NÉVVÁLASZTÁS, NÉVVÁLTÁS

Máig ható következményei vannak viszont II. József másik zsidókkal kapcsolatos rendszabályának, az 1787. július 23-án kiadott „Mindenfajta zavar elkerülésének érdekében" kezdetű rendeletének a zsidók nevéről. Ez az abszolutizmus szellemében kívánt rendet vágni a zsidók körében uralkodó rendetlenségben: családnevük addig hagyományosan nem volt, megkülönböztetésüket apjuknak a személynevükhöz járuló személyneve adta.[33] (A 'személynév' terminus itt korlátozott, keresztnévi értelmében szerepel.) Így minden újszülött fiú mint a közösség valamely tagjának fia (Aser ben Ber, Ábrahám ben Mózes), minden újszülött lány pedig mint a közösség valamely tagjának lánya (Sára bat Salomo, Miriam bat Mordeháj) volt ismert. Ám e hagyományt is felülírhatta – és igen gyakran felül is írta – ragadványnevek (mint példának okáért a Tyroler, Österreicher, Ungár, Popper, Kracauer, Pollák stb.) formájában a szokás.[34]

Az uralkodó a kötelező kételemű, német (hangzású és írásmódú) családnév viselését írta elő „örök időkre" zsidó vallású alattvalói számára.[35] Ezzel hasonította ugyan névviselésüket a többi alattvalókéhoz, akik ugyancsak ilyen kételemű, család- és személyneveket viseltek, másfelől azonban az (egyeduralkodói önkényt kifejező) törvény végrehajtása szabad utat engedett a tisztviselői önkényeskedésnek, s ezáltal újabb megkülönböztetésekhez vezetett. Nem ismert írásbeli bizonyítéka, ám máig tartja magát a vélekedés, hogy II. József hivatalnokai csak kellő összeg kifizetése fejében írtak be rövid (egy-két szótagú) és jelentésében semleges német családnevet a zsidó alattvalók nyilvántartásába, ha pedig nem kaptak pénzt, igen hosszú és nevetséges jelentésű (így például a macskaköröök jelentésű Katzenelbogen vagy a szamárhegy értelmű Eselberg) nevekkel büntették a megvesztegetésükre nem hajlandó delikvenst. Ez a „városi legendának" tekinthető és ma is eleven vélekedés nemcsak makacsul tartja magát a szóhagyományban, de különböző nyelveken több internetes oldalon is terjed.[36] Ám az nyilván nem az önkéntes névválasztás eredménye, hogy ilyen meghatározó lett a viszonylag csekély számú német köznév családnévkénti túltengése. Annyi mindenesetre tény, hogy egyes színnevek, illetve tulajdonságjelzők (így a Weisz, Schwarz, Braun, Blau, Roth, Grósz, Klein – azaz fehér, fekete, barna, vörös, nagy, kis) és földrajzi nevek (például származási helyek, mint a Schlesinger, Frankfurter, Krakauer, azaz sziléziai, frankfurti, krakkói) rendkívüli mértékben túlterhelődtek a magyarországi zsidó névállományban.

A nyelvhasználat, illetve a nyelvi kultúra szempontjából e rendelet azért vált meghatározóvá, mert általában úgy értelmezték, hogy német családnevek felvételét teszi kötelezővé a zsidók számára, azaz ugyanabba az irányba – a nyelvcsere és kultúraváltás irányába – mutat, mint a türelmi rendelet nyilvános nyelvhasználatot előíró rendelkezései. Ezt erősíti meg 4. §-a is, miszerint:

„1788. január 1-től kezdve a körülmetélkedési és születési könyvek kivétel nélkül német nyelven vezettessenek, és minden megszületett, elhalálozott és házasságot kötött ne másként, hanem a német utónévvel és a mindenkorra meghatározottként felvett nemzetségnévvel jegyeztessék be."

Igen valószínűnek tűnik azonban, hogy „noha a rendelet kétségtelenül csupán az utónevekre nézve teszi kötelezővé a német név felvételét, mégis, a pátens egészének szelleme, a nem teljesen egyértelmű megfogalmazások, fordulatok, az okmányok német nyelven való kiállításának és a német nyelvű anyakönyvezésnek a kötelezettsége stb., a rendeletet végrehajtó közigazgatási szervek – és nyilván az érintett zsidók többsége – számára is azt sugallta, hogy a német utónevek mellé német vezetéknevet kell felvenni. A német családnevek felvételét implikálta az is, hogy az akkoriban Magyarországon élő (nagyrészt bevándorolt) zsidóság is inkább a német nyelvi-kulturális körrel érintkezett intenzívebben."[37]

Erre enged következtetni a Magyar Zsidó Lexikon Magyar családnevek címszava is:[38] „Az 1780-ból eredő conscriptiós íveken, amelyek a családnevek felvételére vonatkozó császári rendelet végrehajtásának alapjául szolgáltak, a következő magyar neveket találjuk: Bárány Ábrahám, Csonka Izsák, Horpács Mózes, Jónap Éliás, Kohányi Simon, Kossuth Izsák, Kosztolányi Salamon, Lengyel Jakab, Lőrincz Jakab, Lukács Izsák, Mázos Mózes, Szarvas János, Varga Simon. A császári rendelet végrehajtói ezeket az ősi neveket tudomásul vették, további viselésüket megengedték, és amennyiben egyik-másik család azóta ki nem halt, a magyar nevek tovább öröklődtek."[39]

A rendelet szövege a – hivatalos – névváltoztatásnak még a lehetőségét is kizárja, s így az a zsidók számára több mint hatvan évig annak ellenére lehetetlen maradt, hogy a nem zsidók névváltoztatását I. Ferenc 1814-ben hivatalos eljáráshoz kötve engedélyezte. 1826-tól a zsidók is megváltoztathatták nevüket, de csak akkor, ha ezzel egyidejűleg ki is keresztelkedtek. A konvertáláshoz ekkor még kettős (állami és egyházi) jóváhagyásra volt szükség, de 1848-tól már az egyházi beleegyezést is elegendőnek tekintették. Természetesen a névváltoztatáshoz még mindig szükség volt az állam engedélyére. 1849-től kikeresztelkedés nélkül is lehetett névváltoztatási kérvényt benyújtani a belügyminisztériumhoz. 1849-ben az 1848-as forradalom és szabadságharc előtt és alatt engedélyezett névváltoztatások érvényüket vesztették, ám sokan ragaszkodtak az így szerzett nevükhöz, és azt akár illegálisan is megtartották.[40]

AZ ÁTMENET KEZDETE

A 18. század végén a magyarországi zsidóknak zömmel jiddis volt az anyanyelve. Bár voltak kivételek, ezeknek arányáról azonban elképzelésünk sem nagyon lehet. Mindenesetre a II. József által 1783-ban kiadott rendszabály szellemében Nagymartonban létrehozott első iskola képesített tanítója, a csehországi

felvilágosodás híve és propagandistája, Peter Beer 1839-ben megjelent önéletrajzában így emlékezett vissza első – 1779-es – magyarországi élményére:

„Első állomásom Magyarország egyik falujában, Nagysseken [?Nagyszegen], a felső Duna mellett volt. Ezen faluban egyetlen egy ember sem volt, aki a német nyelvet értette volna, s még abban a házban is, ahol mint tanító alkalmazva voltam, a társalgás tisztán magyar nyelven folyt. Csak a legnagyobb fáradság árán voltam képes tanítványaimmal a Pentateuchust megismertetni, ezen tanítás a közönséges, úgynevezett zsidó-német dialektusban történt."[41]

A zsidókat azonban a törvényes keretek lökték, a felvilágosodás szelleme pedig egyre inkább húzta az – irodalmi – német nyelv elsajátítása és alkalmazása felé. Mindkettő – azaz II. József rendeletei és az azokat előkészítő filozófiai-vallási felvilágosodás – ugyanazokra a filozófiai eszmékre vezethető vissza, többek között az újkori racionalizmusra és természetjogi szemléletre. Ez nem a Bibliában rögzített tételes isteni törvényt, hanem a természetes vallás világából származó, tisztán racionális, emberi megfontolásokból levezethető erkölcsi elveket tekinti az emberek közötti viszonyokat szabályozó előírások forrásának.

II. József nem „zsidóbarátságból" hozta nevezetes rendeletét. Az – csakúgy, mint a többi – a felvilágosodott abszolutizmus gyakorlati alkalmazását szolgálta. A zsidók irányában érvényesülő nagyobb türelem elsődleges célja az volt, hogy a birodalom jobb, hatékonyabb működését szolgáló, „hasznos állampolgárrá" váljanak. Már egy 1781. október 21-i kéziratában is kifejtette, hogy mindezen intézkedések kívánatos eredménye:

> „e nemzet sajátjaként ismert előítéleteinek kiirtása, tagjainak felvilágosítása, és ezek révén keresztényekké tétele, vagy erkölcsi karakterük megjavítása és hasznos állampolgárrá való kiképezésük, ami legalábbis a leszármazottaikban egészen bizonyosan meg is történik majd".[42]

Ha e célkitűzéstől nyilván el is borzadtak volna, a magyarországi zsidó felvilágosodás képviselői maguk is a hitélet korszerű átformálására törekedtek. A Chorin írása nyomán kirobbant kecsegevita középpontjában egy étkezési előírás kapcsán a józan ész, a hétköznapi racionalitás került szembe a hagyomány közösségmegtartó erejét felismerő szemlélettel: a kecsege nyilvánvaló módon hal, ezért a zsidó vallás előírásait követő ember számára is ehető – állította Chorin, mivel azonban a pikkelyeit nem lehet lekaparni, ezért a fogyasztása tilos – szegezték vele szembe a hagyományhű rabbik. A zsidó felvilágosodás egyik legfőbb célja az volt, „hogy a zsidó társadalmat kiemeljék kulturális elszigeteltségéből azáltal, hogy a zsidó tanítást újrafogalmazzák az európai felvilágosodás nyelvezetében."[43]

Az erre tett első kísérlet éppen ezért egyfajta nyelvújítás: a szent nyelv, a héber, a *lesón ha-kódes* „megtisztítását", megújítását, a kor magaskultúrájának kifejezésére alkalmassá tételét – és ezzel persze világi célokra való felhasználását, szekulari-

zálását – tűzte ki céljául. A német felvilágosodás filozófiájával és irodalmával kapcsolatba került zsidók számára a hallás után, élő nyelvként és minden nyelvtani ismeret nélkülözése mellett elsajátított héber ugyanúgy a tudatlanság, a kulturálatlanság, a kor kifejezésével élve a „sötétség", a „zelotizmus" szimbólumává vált, mint a *mamelosen*, azaz az anyanyelv, a saját szépirodalommal nem rendelkező – ráadásul nem is önálló, mert német nyelvterületen, a középkor folyamán német származéknyelvként kialakult, felnémet jellegű, héber-arámi, ófrancia és szláv elemeket tartalmazó –, „romlott"-nak, zagyvaléknak, zsargonnak tekintett jiddis.

A zsidók műveltségbeli és társadalmi felemelkedésének zálogát a tradicionalisták által megvetően csak „desszauiként" emlegetett – még kimondani, leírni is borzasztó lett volna a nevét – Moses Mendelssohn a „romlott német" irodalmi némettel való felváltásában látta. Ezért tartotta fontosnak Mózes öt könyvét németre fordítani. E fordítás olvasása a tradicionalisták szemében mélységesen elítélendőnek számított, Moses Schreiber egyenesen azt írta róla:

„A dessaui Rabbi Mózes [Mendelssohn] műveit kézbe ne vegyétek, hitetek akkor soha meg nem rendül ... Leányaink olvassák a mi német-zsidó könyveinket, amelyek bölcseink példázatain épülnek, de semmi egyebet. Színházba soha ne járjatok, Isten titeket attól mentsen. Igen szigorú tilalommal tiltom meg ezt nektek. Ha szavamat követitek, részesülni fogtok Isten kegyében és a Templom felépítésének örömében."[44]

Ám 1833-ban már ugyanő jóváhagyta Dukesz Lipót hebraista, a középkori zsidó irodalom nemzetközileg elismert kutatója munkáját, Mózes öt könyvének németre fordított Rasi-kommentárral megjelent kiadását. Az ajánlás a munka hasznát abban látta, hogy hozzáférhetővé teszi a kommentárt azok számára is, akik már csak idegen nyelvű könyveket olvasnak."[45]

A NÉMET DIADALA

Nem csoda tehát, ha a 19. század legkorábbi, ma is hozzáférhető magyarországi zsidó önéletírásainak nyelve a német. Elég összesíteni a Szinnyeiben címszóként szereplő, 1750 és 1810 között született két generáció 102 zsidó szerzője publikációinak nyelvét, hogy kiderüljön: a statisztika is ezt valószínűsítené. Mert míg a héberül, latinul és magyarul publikáló szerzők aránya igen hasonló – héber 25, latin 21, magyar 19 –, németül (is) ír 70. E számok természetesen átfedéseket is tartalmaznak: csak héberül ír 15, héberül és németül 7, héberül, németül és magyarul 3 szerző; csak latinul 11, latinul és németül 5, latinul és magyarul 3, latinul, németül és magyarul 3; csak magyarul 3, németül és magyarul 8; németül és valami más nyelven 2. A német vezető szerepe egyértelmű, használatának gyakorisága egyedül is meghaladja a másik három nyelv együttes előfordulását.

A csak héberül írók egy tanító és egy Talmud-tudós kivételével mind rabbik. A csak latinul publikálók közül az egy – kitért és bölcsészeti doktor – történész

Keresztury József híján mind orvos. A csak magyar munkával szereplők közül egy – a Siklós városába érkező Németh-Ujvári gróf Batthyány Kázmért üdvözlő – „izraelita", egy orvos, egy pedig tanító. A csak németül írók közül a már említett foglalatosságok művelői mellett szerepel még egy történetíró-bankár, két kereskedő, három hírlapíró, illetve szerkesztő, valamint egy író. A 102 szerző közül egyébként ötnek a címszavában szerepel, hogy kitért: 3 orvos (egyikük lapszerkesztőként dolgozik), egy további lapszerkesztő és a már említett történész egyetemi tanár. Közülük hárman – Keresztury József, valamint az eredeti nevén, Klein Hermannként ugyancsak publikáló Kilényi János, továbbá Hugó Károly – a nevüket is magyarosították, de Klein Gyula Lipót nem, és Cajus Gábor sem. Magyar nevet visel még a Kempelen Béla szerint 1848-ban magyarosító és a Zsidó Lexikonban – tévesen nem kitértként – szereplő Korányi (Kornfeld) Sebald orvos,[46] és nyilván ez lehetett a legkorábbi időpontja az ugyancsak hitén megmaradt Erdey (Hirschfeld) Fülöp közgazdász-orvosdoktor névváltoztatásának is, míg Munkács Izsák rabbi alighanem már a nyelvrendelet idején is e néven ismert családba született vagy rabbiként vált e néven ismertté.

A két generációból összesen 30 a Szinnyeiben szereplő rabbik és főrabbik száma; 16 a tanító, tanár és iskolaigazgató; 27 az orvosdoktor és sebész; 4 a bölcselettudor (köztük az egyetemi tanár Keresztury); 4 a (Talmud)tudós; 2 hitközségi jegyző; szerepel itt egy „Schutzjud" (földesúri jogi védelem alatt álló zsidó) és egy „izraelita"; továbbá egy nagykereskedő (Blass Móritz), a budapesti bankegyesület-részvénytársaság elnöke és történész Ellenberger Henrik, egy kereskedő (Bing János) és egy „pesti polgár" (Kunewalder Jónás); valamint a már említett hírlapírók, végül az egyetlen íróként feltüntetett Moritz Gottlieb Saphir.

Mindhárom e korszakból ránk maradt önéletírás szerzőjét – Josef Bachot, Moritz Gottlieb Saphirt és Joseph Rosenzweiget – megtaláljuk közöttük.

JEGYZETEK

1 Lásd VENETIANER, 1986, 125. Szinnyei nem tud róla.
2 Vö. SILBER, 2002, 350.
3 Grünwald Miksa azért idéz egy bekezdésnyit, lásd GRÜNWALD, 1937.
4 GRÜNWALD, 1937, 62.
5 I. m., 65. A magyarországi héber költészetről lásd még CAMILLY-WEINBERGER, 1966 és CAMILLY-WEINBERGER, 1991.
6 BÁNYAI, 2005, 39.
7 KOMLÓS, 1997, 15.
8 GRÜNWALD, 1937, 70.
9 I. m. 71. Hátám Szófér a német kultúrához fűződő viszonyának ellentmondásait elemzi BÁNYAI, 2005, 158–167.
10 GRÜNWALD, 1937, 72.

11 GONDA, 1992, 61.
12 KOMLÓS, 1997, 18.
13 Lásd GONDA, 1992, KATZBURG, 1999, BÁNYAI, 2004 és HARASZTI, 2004.
14 GRÜNWALD, 1937, 85.
15 VARGA, 2002, 55.
16 HARASZTI, 2004, 120.
17 *Analyses aquarum Budensium item aquae Sarisapiensis et acidulae Füredіensis, praemissa methodo professoris Winterl, cum tabellis.* Viennae, 1781.
18 Vö. VENETIANER, 1922, 129. skk. Magyar nyelvű disszertációk: Hőnig Ignácz *Rövid vázlata a kövérségnek,* 1835; Kremzir Mózes *Némelly magyar népgyógyszerek bíráló vizsgálata,* 1837; Grünwald Adolf *A gyógyszeri vizsgálatokról,* 1839; Rózsay József *Muraköz helybeli és természettani szempontból,* 1840. – Lásd uo.
19 VENETIANER, 1922, 184–185.
20 A rendelet teljes szövegét közli GONDA, 1992, 261–268.
21 Bányai Viktória összefoglalása KATZ, 2005 alapján. Vö. BÁNYAI, 2005, 17.
22 Lásd WIKSTRÖM, 2003.
23 KATZ, 1999, 4.
24 Moses Schreiber valószínűleg 1811. február 10-én elhangzott beszédét idézi BÁNYAI, 2005, 159–160. (A fordításon a jobb érthetőség kedvéért apróbb központozási és szórendi változásokat hajtottam végre – F. K.)
25 Lásd LUDIN, 1998, 15–28.
26 Fazekas László fordításában idézi BÁNYAI, 2005, 204. (A fordításon a jobb érthetőség kedvéért apróbb központozási és szórendi változásokat hajtottam végre – F. K.)
27 Uo.
28 I. m. 57–59.
29 I. m. 60.
30 I. m. 61.
31 Lásd HARASZTI 2004, 157.
32 GONDA, 1992, 49.
33 A zsidó családnevekről lásd Magyar Zsidó Lexikon, 178–179.
34 Lásd SCHEIBERNÉ, 1981, 116–117.
35 II. József király, Rendelet a zsidók nevéről, 1787. július 23. Lásd KARÁDY–KOZMA, 2002, 21. skk.
36 Valószínűsíthető eredetét és cáfolatát a münsteri Institut für Allgemeine Sprachwissenschaft munkatársa, Joachim Mugdan professzor ismerteti zsidó nevekkel kapcsolatos honlapján. (http://www.jewishgen.org/InfoFiles/namfaq0.htm. Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)
37 KARÁDY–KOZMA, 2002, 22.
38 Ennek szerzője a lexikon szerkesztője, Újváry Péter, aki Mandl Bernátnak „A zsidók családneveiről" az *Egyenlőség*ben 1909-ben megjelent ötrészes sorozatára hivatkozik.
39 MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON, 1929, 540.
40 KOZMA Judit, 2007. Lásd még FARKAS, 2003; STAUDACHER, 2002; OROSZ, 1977.
41 Idézi BÁNYAI, 2005, 27.
42 GRÜNWALD, 1937, 52.
43 KATZ, 1995, 163.
44 GRÜNWALD, 1937.
45 BÁNYAI, 2005, 164.
46 KEMPELEN, 1999, I. 123.

II. Az első nemzedék

A legkorábbi német nyelvű önéletrajzi írások szerzőit a Szinnyeiben magyar írásmódú nevük alapján találhatjuk meg – mint Bach Józsefet, Saphir Moritz Gottliebot és Rosenzweig (utóbb Ágai) Józsefet. A személynevek különböző nyelvi változataival az egész 19. századi írásbeliség eléggé szabadon bánt. Hogy éppen melyiket használták, azt meghatározhatta az anyakönyvezés nyelve, illetve szerzők esetében a megjelenésé. (Ennek a gyakorlatnak a továbbéléseként ismerkedett meg még a 20. század második felének tanuló ifjúsága is Verne Gyulaként Jules Verne-nel.) Mindhárom szerző németül írta meg visszaemlékezését. Bachnak magyarul nem jelent meg munkája, Saphir sem írt magyarul. Egyedül az orvos Rosenzweig József – Ágai Adolf apja – publikált ezen a magyar írásmódú nevén (tehát mint József, és nem mint Josef) egy magyar nyelvű írást a tetszhalálról. (Szinnyei szerint a következő címleírással: *Segédkönyv a mérgezések és tetszhalál körül és azon szerekről, melyek a mérgek és meghamisított borok felfedezésére szolgálnak; nemkülönben azon jelekről is, melyek által a tetzhalált a valódi haláltól meg lehet különböztetni. Orfila M. P. után. Ehhez kapcsolva mentő gyógyszertár Schuszter János után. És végre a halottkémekről,* szerkeszté... Buda, 1846.)

Beszédes nevek

Neveik vizsgálata alapján annyit mondhatunk, hogy kettőnek a személyneve a teljes Szinnyeiben szereplő zsidó névanyagból az egész, mintegy 150 évnyi időszakot tekintve a leggyakoribb: a József 11 előfordulással vezet 1750 és 1810 között (azaz Bach és Rosenzweig születése idején), ugyanebből a korszakból a Szinnyei címszavai között csupán 6 – Moizsének, Mosesnek és Mózesnek írt – Mózessel találkozhatunk, Móriczból pedig öttel.

Míg azonban a József mindvégig megtartja vezető helyét, a Móriczok száma 1840 után a 8,6-szorosára nő, a Mózeseké viszont 4 előfordulásra, azaz a kétharmadára esik vissza. Ha úgy tetszik tehát, a két József – akiknek valószínűleg még apjuk választotta semleges, minden felekezet által szívesen viselt nevét – névpolitikai magatartása, illetve az általuk viselt név teljes összhangot mutat a kor (zsidó és nem zsidó) többségi gyakorlatával. A József a férfinevek 1770 és 1800 közötti országos összesítésében harmadik, 1801 és 1830 között a második helyet foglalta

el.[1] (Német nyelvi környezetben, a dunabogdányi svábok körében 1724 és 1842 között a legnépszerűbb Johann után a szívesen adott nevek között ugyancsak a második helyen szerepelt mint Josephus.)[2] Saphir pedig az idők szavát jó füllel meghallva hagyta el – nemcsak a származására közvetlenül utaló, de ráadásul divatjamúlt – eredeti nevét, a Mosest a feljövőben lévő Móricz kedvéért.

A családnevek vizsgálata már több megválaszolatlan kérdést hagy maga után. A Rosenzweig a zsidók körében a józsefi névrendelet nyomán igen gyakori *Rosen-* kezdetű nevek egyike (a Szinnyeiben 6 fordul elő ezekből csak ebben az 1750 és 1810 közötti időszakban, míg az egész anyagban 19, köztük 4 Rosenzweig – ugyanakkor a mintegy 2000 ágostai evangélikus közül egyetlenegy sem). Ám Joseph Rosenzweig nem az uralkodó valamelyik hivatalnokától kapta: ő maga választotta. Ágai így meséli el ennek történetét apja (német) kézírásos visszaemlékezései alapján írott *Régi naplók* című munkájában:

„A Magurán átkel. Azt mondják neki: ez itt Magyarország határa. Leborul a földre és zokogva csókolja meg a szabadság földjét. Ó, itt, itt fog ő erőre kapni! Emberré lesz, gazdag lesz és ínségükből megváltja az ő szüleit, akik neki első gondolata, midőn reggel ébred; utolsó gondolata, midőn ismeretlen helyeken, minden este máshol, sokszor egy árok ölében, nyugalomra hajtja bús fejét és megnyugosztalja törött, gyenge tagjait. A határkő mellett dús virágzásban egy vadrózsabokor. Letéve az igaz *Neugut* nevét, e bokortól vált újat, s e perctől *Rosenzweig* az ő neve, melyet még 1847. [sic] *V. Ferdinánd* királyunk uralkodása alatt magyarít *Ágai*ra."[3]

Az 'új birtok' jelentésű Neugut nyilván a viszonylag új keletű vagyonosodásra utal – József apja, Asir (Asér) a *Régi naplók* szerint Galíciában a Poniatowskiak adóbérlője, míg az ő apja még ismert Talmud-tudós volt. A névadóként szolgáló vadrózsaág poétikus lelkületre és a felvilágosodás szellemének hatására enged következtetni. A korai névmagyarosítás pedig (ha időmegjelölésként helytálló lehet is V. Ferdinánd uralkodása, az 1847-es dátum már kevésbé valószínű, hiszen 1848 előtt csak kikeresztelkedve változtathatta meg zsidó a nevét) a magyarosodás eltökéltségét bizonyítja – ami egy már 1846-ban magyarul publikáló szerző esetében csöppet sem meglepő. (Mint láttuk, Szinnyei adja meg ezt az évszámot a tetszhalottakról szóló írás megjelenésére, Ágai szövegéből 1834 körüli dátumot lehet kikövetkeztetni.)

Lényegesen ritkább zsidók között a Bach családnév: az óbudai hitszónokon kívül a Magyar Zsidó Lexikon többet nem is ismer. Az *Öröklét* című zsidó temetői honlap is csak 23 magyar Bachról tud, az *Életrajzi lexikon* 4-ről. Bár ezzel kapcsolatban semmilyen adalék nem került elő, nagyon valószínűnek tűnik, hogy a magyarul 'patak' jelentésű Bach név rövidítés – a korban ugyanis szokás volt a földrajzi vagy személynevekből rövidítés vagy betűszóalkotás, azaz akronímia révén előállítani újakat, így lett például Bloch Mordechájból (Ballagi) Mór. A Bach családnév utalhat a Heine által *A bacharachi rabbi* című munkában is megörökített Rajna-vidéki Bacharachra. (A város az egyik középkori vérvád helyszíne volt: amikor egy közeli barlangban megtalálták egy zsidó szolgálatban álló fiú holttestét, 1287-ben innen indult és terjedt ki az Alsó-Rajna vidékéig az első keresztes hadjárat óta legsúlyosabb, több mint 40 halálos áldozattal járó pogrom.) De eredetét vehette a héber Bachurból is, amely 'fiatal ember' jelentésű személynév volt, mielőtt a jesivatanonc – 'bóher' – jelentése vált volna általánossá.

*Életképei*nek rövidke anekdotájában Saphir maga írja le, hogyan jutott nagyapja, a lovasberényi zsidó adóbérlő a nevéhez.

„A Saphir nevet nagyapám vette fel, amikor József császár parancsára az izraelitáknak családnevet kellett felvenniök. Nagyapámat Israel Isreelnek hívták. Amikor a családnévrendeletet bevezették, magához szólította az akkori szolgabíró, és megkérdezte, milyen nevet akar viselni. Nagyapám ezt kezdetben maga sem tudta, de mivel a mutatóujján egy örökségként rámaradt ezüst pecsétgyűrűt hordott, amelybe egy zafír volt foglalva, a szolgabíró azt mondta: »Legyen a neve Saphir!« [A zafír héber eredetű szó, jelentése 'szépséges tárgy' – F. K.] És így is lett."[4]

Evangélikus hitre térésekor, 1832-ben Saphir a családnevét is megváltoztathatta volna, de az egyrészt jól illett a német nyelvi környezetbe – akkoriban éppen Münchenben élt, azután pedig a halálig megint Bécsben –, másrészt számos botránya következtében már az egész német nyelvterületen ismerték. (A 19. század népszerű osztrák irodalmi lexikonjának szerzője – miközben egyébként igyekszik kiegyensúlyozott értékelést adni róla – Saphirt a sekélyes és alantas eszközöktől vissza nem riadó újabb kori újságírás egyik megteremtőjének, az Ausztriára szégyent hozó „revolverzsurnalizmus" atyjának nevezi.)[5] Összetéveszthetetlenségénél fogva valóságos „márkanév" lehetett, s az írónak, aki a kortársak szerint nagyon pontosan tudta, hol a vajas fele kenyerének, nyilván esze ágában sem volt megválni tőle.[6]

A három szerző mindegyikének neve jól illeszkedik a német (illetve Ágai József esetében mind a német, mind a magyar) kultúrához: míg Bachnak valószínűleg még az apja hagyta el a családnévként felvett név többi részét, az idősebb Ágai már saját maga választott új életéhez új német, majd néhány év múltán az időközben kiteljesedett magyar identitásához újabb, immár magyar családnevet. Saphir pedig zsidóságának túlságosan hangsúlyos külső jeleként tette le a Mosest, bár nem igyekezett úgy viselkedni, mintha nem is lett volna zsidó: nem „kifele" választott nevet, csak alkalom adtán modernebbre, divatosabbra cserélte az archaikusnak tűnő régit. És még az is előfordulhat, hogy tényleg így hívták otthon – *Életképei* tanúsága szerint legalábbis ezen a néven szólította 11 éves korában elveszített édesanyja.

Első nyelv, anyanyelv, legtöbbet használt nyelv

A névben megnyilvánuló akkulturáció szorosan összefügg a nyelvi akkulturációval, jóllehet a kettő nem halad okvetlenül párhuzamosan, sőt mind a kettő külön-külön is lehetséges. Hiszen még az illetékes tudományág, a szociolingvisztika szempontjából sem egyszerű kérdés, mi volt e visszaemlékezések szerzőinek az anyanyelve. Lehet ugyanis az elsőként megtanult nyelv; vagy az a nyelv, amellyel a beszélő mint anyanyelvével azonosul, illetve amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként mások azonosítják; továbbá lehet a legjobban ismert és a legtöbbet használt nyelv is.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy az elsőként megtanult nyelv Bach, Saphir, Ágai – és mint látni fogjuk, a kortársaik és a következő generációk tagjai közül igen sokak – esetében a jiddis volt. Elméletileg és lényegesen kisebb arányban lehetett a magyar is, hiszen mint láthattuk, Peter Beer alig egy emberöltővel később írt arról, hogy első magyarországi tanítósága színhelyén magyarul beszélt mindenki.[7] II. József összeírása szerint a 18. század nyolcvanas éveinek derekán a zsidók száma meghaladta a nyolcvanezret, 75–80 százalékuk falun vagy mezővárosban lakott. A főként magyarul beszélők elsősorban közülük kerültek ki.

Ha azonban a jiddist tanulták is meg elsőként, egészen biztosan nem ez volt az a nyelv, amellyel anyanyelvként azonosultak. És azt is biztosra vehetjük, hogy mindent megtettek annak érdekében, hogy mások ne e „romlott" nyelv anyanyelvi beszélőjeként azonosítsák őket. Valószínűsíthető, hogy a német volt az általuk legjobban ismert és a legtöbbet használt nyelv, de vajon milyen nyelven kiáltottak fel, ha megütötték vagy megvágták magukat, milyen nyelven átkozódtak, milyen nyelven számoltak, és milyen nyelven álmodtak?

A többnyelvűségnek a közelmúltban hatalmas irodalma támadt, a globalizáció és a multikulturalitás problémái elengedhetetlenné tették kutatását.[8] Mégis nagyon nagy nehézségekbe ütközünk, ha e szociolingvisztikai vagy szociálpszichológiai kutatások alapján próbáljuk meg értelmezni a 19. századi többnyelvűség, azon belül is a jiddis elsődleges szocializációjú soknyelvűség kérdéseit. Egyfelől ezek a kutatások, ha többnyelvűségről beszélnek is, általában a kétnyelvűség (diglosszia) elemzésére korlátozódnak, a valódi többnyelvűséget (poliglossziát) valamiféle egymás utáni kétnyelvűségként kezelik – nem alaptalanul, hiszen általában, a kettős nyelvű családokat leszámítva, valamilyen domináns nyelv jelenlétében tanul az ember újabb nyelveket.[9] Az eleve számos vonatkozást figyelembe vevő elméletek azonban nincsenek tekintettel a történeti dimenzióra: a sokféle lehetséges történeti kontextusra, a nyelveknek korábban a maitól erősen eltérő normalizáltságára, szintgazdagságára (volt-e szép- és tudományos irodalmuk), presztízsére stb. E rendszerbe végképp rosszul illeszkedik egy olyan nyelv, amelynek megnevezésére még általánosan elfogadott kifejezés sem létezett a 19. század utolsó harmadáig, így létének jeleit csak közvetve lehet

kimutatni. Márpedig mindhárom e fejezetben tárgyalt szerzőnek a jiddis volt az első nyelve.

BACH 72. életévében, 1856-ban lejegyzett életrajzában erre csak utal. A kéziratban fiára maradt írás nem a családnak és az utódoknak szól elsősorban, nem klaszszikus „erkölcsi végrendelet". Viszonylag rövid, 17 oldal – de talán többet elmond a terjedelméről, hogy közepes sebességgel mintegy harminc percet venne igénybe a felolvasása. Az önéletrajz ugyanis stilárisan egy hitszónoklatra emlékeztet leginkább, azzal a különbséggel, hogy tárgyát – saját, bár méltatlan, de mégis tanulságos életét – nem a Szentírás valamelyik történetének keretébe illeszti, hanem a zsidó felvilágosodás nagyjainak panteonjában igyekszik szerényebb helyet biztosítani számára. Még a formája is a hitszónoklaté: az első oldal egyetlen 24 soros, 8 hosszú periódusra osztott mondat. Mivel Josef Bach egész életében nem írt mást, csak hitszónoklatokat, talán akarva sem sikerült más műfajú írásművet előállítania.

Miután kifejti, hogy a nagy emberek életrajzát a példamutatás céljából érdemes az életerős és tettre kész ifjúság elé állítani, a zsidóság messze sugárzó irodalmi csillagaiként emlékezik meg azokról, akik – mint Moses Mendelssohn, Naphtali Wessely, Salomon Maimon és Herz Homberg, a zsidó felvilágosodás legismertebb személyisége, valamint „Elieser Bloch, a legnagyobb ichtiológus" – gyermekkoruktól kezdve harcoltak az ínséggel és koruk korlátaival, a vallási türelmetlenséggel és a fanatizmussal, hogy a maguk erejéből, autodidaktaként sajátítsák el mindazt a tudást, amellyel azután népüket szolgálták.

Ennek a harcnak a részeseként gondolja Bach a saját tevékenységét is említésre méltónak. Élettörténetének már legelső mondatában kijelenti, hogy az akkori idők bornírt felfogásának megfelelően rendkívül hiányos ifjúkori oktatásban részesült.

> „Amikor a héber olvasást már meglehetősen elsajátítottam – a német olvasást az akkori, egyoldalú és a külvilág felé teljesen zárt szemlélet következtében egészében nélkülözhetőnek tartották –, anélkül hogy mégoly keveset is értettem volna a Pentateuchus isteni törvény- és előírástanából, szigorúan a Talmud tanulmányozására fogtak."[10]

Hogy ez milyen nyelven történt, arról a továbbiakban sem esik szó. Amikor azonban házitanítóként kényszerül gondoskodni létfenntartásáról, magyarországi önéletrajzíró sorstársai közül elsőként szembesül azzal, hogy a Talmud ismerete ehhez nem elég: a kor követelményeként a századforduló éveiben immár elengedhetetlen a héber és a német nyelvtan, valamint az újlatin nyelvek ismerete. Márpedig 18. életévében Bach, mint írja, jó lelkiismerettel állíthatja, hogy aligalig tudott németül olvasni, és a német – gót – betűk teljességgel idegenek voltak számára. Az általa csak a „zsidóság Athénje"-ként emlegetett Prágában sikerült bepótolnia műveltsége e hiányait. Részletesen beszámol latin nyelvű olvasmányairól és arról, hogy megtanult franciául és olaszul is (kényszerűségből: „Aki

nem tudott franciául konverzálni, ha mégoly hibásan is, és teli germanizmusokkal, azt egyszerűen fajankónak tartották.")[11] –, csak arról nem tesz sehol említést munkájában, hogy mi volt az anyanyelve, és hogy élete során valamikor a magyar nyelvet is el kellett sajátítania, hiszen „1844-ben egy elhunyt zsidó egyetemi hallgató fölött Bach József pesti hitszónok az egyetem udvarán felállított ravatal mellett magyar nyelven tartotta a búcsúztatót".[12] (*A zsidó Budapest* szerint viszont lehet, hogy egy dologházi rabot temetett magyarul a Kerepesi úton.)[13]

SAPHIR nemcsak jiddisül tanult meg először, ő az egyetlen e korosztály visszaemlékezői közül, aki irodalmi tevékenységet is folytatott ezen a nyelven – Wurzbach életrajzi lexikonja szerint „im rabbinisch-jüdischen Dialekte", azaz rabbinikus zsidó dialektusban. (És az 1920-as évek elejéig nem is akadt követője.)[14]

Még Grünwald Miksa is, aki pedig igen rossz véleménnyel volt Saphir lapos nyelvi bravúrjairól, a korszak egyetlen irodalmilag érdekes világi jiddis alkotásaként emlékezik meg a *Der falsche Kastan. E Schnoke in zwei Akten* című, nyomtatásban meg sem jelent bohózatról. Lábjegyzetben teszi csupán hozzá, hogy a bohózatnak megvolt a párja is, a kor népszerű, Paganinivel többnyire egy lélegzettel emlegetett énekesnőjére utaló *Die falsche Catalani*. Az első mű „bizonyos mértékben tükrözi a haladók és konzervatívok harcát az óbudai hitközségben, amelyben Saphir apjának nagyobb szerepe volt. Drasztikus erővel megírt pasquillus ez, amely a hitközség maradi és erőszakos vezetői ellen irányul. Túlzóan naturalisztikus, rikító színekkel fest, *de minden előzmény nélkül a zsidó nép beszélt nyelvén* [kiemelés tőlem – F. K.] eleven, csípős, szellemes komédiát ír, amely Saphir legjobb írói alkotásai közé tartozik."[15]

A „falsche Catalani"-ról Constantin Wurzbach már többször emlegetett, 60 kötetes 19. századi osztrák irodalmi lexikonja azt írja, hogy az ortodox zsidóság „ízléstelen és nevetséges" allűrjeit kifigurázó, maró szatíra. Mindkét 1820-ban vagy a körül írott darab kéziratos formában terjedt, s Wurzbach szerint az operaénekesnőre utaló annyira népszerű volt, hogy bécsi „művelt izraelita körökben" még az 1870-es években is apáról fiúra szállt. Ugyanezt állapítja meg a *Der falsche Kaschtan*ról Varga Péter: a mű csak 1900-ban jelent meg nyomtatásban a *Magyar Zsidó Szemlé*ben. Addigra a számtalan kéziratos másolatból alig lehetett megtalálni belőle akár csak egyetlen példányt is, de az óbudai hitközség idősebb tagjai még mindig egész jeleneteit tudták kívülről.

Gyermekkori nyelvtudásáról Saphir a *Lebende Bilder aus meiner Selbstbiographie* (Élőképek önéletrajzomból)[16] című írásában a következőket állítja: „[német] betűt még nem olvastam, azon egyszerű oknál fogva, hogy a magyar és a latin nyelvtanomon kívül egy másik, német nyelvnek még a létezéséről sem tudtam".[17] Varga Péter szerint ezt a hiányosságot 1820-ra már maradéktalanul behozta, anyanyelvi szinten írt németül. Ám magyarul „állítólag" sosem tanult meg: nem volt rá szüksége.[18] A műveiből válogatást összeállító Grandjean szerint viszont „anyanyelvén

[sic] kívül Saphir folyékonyan beszélt franciául, angolul és olaszul, és valamelyest magyarul is".[19]

A későbbiekben nemcsak a pozsonyi és a prágai jesivában tűnt ki híresen jó memóriájával, de a prágai egyetemen folytatott német, francia, olasz és angol, illetve a pesti klasszikus irodalmi tanulmányainak köszönhetően élete végéig elkápráztatta közönségét eredeti nyelvű világirodalmi idézeteivel. Egyszeri olvasás után oldalakat tudott felmondani bármilyen szövegből, így Wurzbach szerint igazságtalan volt a vád, hogy onnan veszi a gondolatait, ahol találja őket – hiszen állandóan a fejében hordta valamennyit.

Erre az *Életképek*ben is bőven találunk bizonyítékot: a lovasberényi gettóban (Saphir nevezi így a község egyik végét, ahol a zsidók laktak, a másikon a cigányok) bimbózó első szerelme elé tornyosuló akadályokat a helyi Montague-k és Capuletek harcaként írja le, a falusi idillt Tasso *Amintá*jából, Goethe *Villikirály*ából, Lorenzo Medici egy verséből vett (kissé pontatlan) fenséges citátumokkal fűszerezi.

Saphir nem az egyetlen, aki csodagyereknek számított a 19. század jesivát megjárt értelmiségijei közül: Bachnak a bar-micvójakor tartott beszéde saját állítása szerint nagy feltűnést keltett, Ágai József koraérettségének és héber tudásának is a csodájára jártak, a következő nemzedékekben ugyanígy memóriafenoménnek tartották Vámbéryt, Goldzihernek 12 éves korában jelent meg nyomtatásban az első vallási tárgyú írása. Valószínűleg a héder, a jesivák és a meladmedek (magántanítók) oktatási módszerei mellett ez nem is lehetett másképp: a mechanikus tanuláson alapuló ismeretelsajátítás csak azoknak sikerülhetett, akiknek az emlékezőtehetségük vagy eleve kiváló volt, vagy vasszorgalommal addig edzették, amíg kiváló nem lett. Minden visszaemlékezés arról számol be, hogy szerzője éveken keresztül éjszakákat görnyedt a könyvek fölött. Hogy ilyen memóriateljesítmények mellett hogyan alakult a nyelvekhez való viszonyuk, azt a mából aligha tudjuk felmérni. Ráadásul a nyelvi normák korántsem voltak annyira kialakultak, mint amilyeneknek ezeket napjainkban ismerjük: könnyen lehet, hogy a 19. század soknyelvű beszélői ma nem mennének át egy középfokú nyelvvizsgán.

ÁGAI. Ami az anyanyelvet illeti, Ágai József esetében sem sokkal egyszerűbb megmondani, az övé mi lehetett: „gácsországi lengyelnek született" – írja róla fia, s az olvasó csak találgatni tud, hogy e meghatározás (lengyel) melyiktől, az apától, vagy a fiútól származik-e, és hogy vajon mire is vonatkozik: nemzeti, nyelvi identitásra, netán alattvalói függésre? (Mivel az idősebb Ágai születésének évében, 1807-ben jött létre a tilsiti béke következményeként a rövid életű Varsói Hercegség, az utóbbi, az alattvalói függés a valószínű, és mintha inkább az elbeszélésében drámai hatásra törekvő, ezért erősen sarkítva fogalmazó Ágai Adolf hangja hallatszana ki a mondatból.) „Tizennégy évvel németül még olvasni sem tud." De héberül igen. És vajon el tudja-e olvasni, érti-e a héber betűs németet, amelytől a keleti jiddis erősen különbözik?

„Tizenegy évvel később nem csupán kitűnően ír németül, de már orvosi oklevelet is szerzett a pesti egyetemen [az oktatás nyelve a pesti egyetemen akkor még a latin volt – F. K.] s három évvel utána magyar munkája jelent meg a »Tetszhalál«-ról. (...) Életpályájának ezen egymáshoz elég közel eső három állomása tegyen tanuságot arról a gyors fejlődésről és haladásról (»*Werdegang*«, mondja édes apám az ő németül szerkesztett emlékrajzában), mely mindössze tizenhárom esztendőnek szűk keretébe szorul bele."[20]

A gyermek Joseph a csodarabbijairól híres Vizsnyicében abban a házban nevelkedett, ahol mint írja, Lengyelország – apja által összegyűjtött – leggazdagabb héber nyelvű könyvtára volt található. Hétéves korában már felvette a versenyt a nála jóval idősebb és tanultabb fiúkkal a Talmud-magyarázás művészetében, mire a helyi hászidok megpróbálták befolyásuk alá vonni. Amikor erre a család összetűzésbe került velük, és a bosszújuk következtében tragédiák sora sújtotta a Neugutokat, a fiú vándorútra indult. Addigra már nemcsak a héber grammatikát sajátította el (magára vonva az ellenséggé vált szomszédok haragját, hiszen már ez is istentelenségnek számított), de megtanult németül olvasni – „*tács* lett" –, méghozzá teljesen egyedül: először egy krajcárt forgatva, annak betűit hozzárendelve a hangokhoz, aztán – legalábbis fiának leírása szerint – a Maimonidész-kiadások alján olvasható alfabetikus ívszámok segítették e vállalkozásában. (Ágai Adolf azonban minden bizonnyal félreértette édesapja utalását. Az ifjú Neugut-Rosenzweig-Ágai nem a Maimonidész-kiadásokból tanulta meg a latin betűket, hanem ugyanúgy, mint az ismert 18. századi önéletrajzíró és Kant-tanítvány Salomon Maimon: a túlságosan is vaskos héber nyelvű fóliánsok ívszámának jelölésére nem volt elég számként felfogott héber betű, ezért szedőik kénytelenek voltak más – általában a latin és a német – ábécéket is e célra igénybe venni.)[21]

A német (gót) írással a német vasárus címtábláját böngészve ismerkedett meg, s végül annak fia segítségével betűzte ki a kölcsönkapott Schiller-kötetet. Legelső olvasmánya, az *Ének a harangról* – Schiller egyik leghíresebb, 1799-ben írt költeménye – a zokogásig megrendítette a 12 éves fiút: „Egy nagy megváltó ünnep harangjának zúgó szava gyanánt kelti fel egy sötét álomvilágból."

Vándorlásai során először a Brody-beli jesivába vetődött el, ahol fiatalsága dacára olyan szépen fordította a héber szöveget, hogy az öreg rabbi elragadtatottan dicsérte meg. A dicséretet maga Ágai is érdemesnek tartja szó szerint idézni: „*Der Kleincsike iz gór á sán Kind un á mejuhesz – táke sán!*" (A fiúcska nagyon szép gyerek és egy mejühesz – igazán szép! – A *mejühesz* az egyetlen örökölhető zsidó rang, a tudósdinasztiák leszármazottainak járó elnevezés. A *mejühesz*nek magának, szemben a rabbinikus irodalmat jól ismerő, ám nem hivatásos Talmud-tudós *lámden*nel, nem kell rendkívüli érdemeket szereznie a Talmud-ismeret terén: megtették ezt már helyette ősei. Elég, ha méltósággal viseli rangját, és nem hoz szégyent a fejére például a házasságtöréssel vagy azzal, hogy valami alantas – kétkezi – munkával piszkítja be a kezét.)[22]

Ez az egyetlen egész jiddis mondat a szövegben, amely tele van szórva héber és jiddis kifejezésekkel. Ágai több helyen is elmondja, hogy apja hosszas héber fejtegetésekkel tarkította német visszaemlékezését, de a jiddist semmilyen formában – sem *ingroup*, sem *outgroup* elnevezésével, azaz sem a maguk a zsidók által, tehát mint *mamelosent* vagy mint *ünterlendisch*t, sem a környezetük által is használt elnevezéssel, tehát mint zsargont – nem említi.

A jesivából a sok éhezés miatt állt tovább, majd több balul sikerült kaland után érkezett meg Magyarországra, ahol azonnal elvitték volna katonának, ha a nyitrai piacon, „ahol hemzsegett a sok zsidó" ékes héberséggel el nem kiáltja magát: „*Jehudim! Lemaán hasem!* [Zsidók! Az ég szerelmére!] Erőszakot tettek rajtam! Segítsetek!" Erre kiszabadították – a hozzá szíjazott tót legénykével együtt. Újabb állomások után Nagyszombatban egy „nyájas tekintetű, fehér hajú pap" hívta be enni és megpihenni a kolostorba. (Bizonyára németül.) Bár attól való félelmében, hogy rá akarják bírni a kitérésre, elmenekült, az itt hallott újabb idegen nyelv annyira elbűvölte, hogy visszament, s akármit is ajánlottak neki – ételt, italt, szállást –, mindent visszautasított. „Csak egyet kér: tanítsák meg deákul, s adjanak neki könyveket s magyarázzák meg neki, a museumban mik azok a különös szerszámok s mi az a nagy teke, mely csodás jelekkel, kígyózó vonalakkal és írásokkal van telehintve. Mohón nézte ezeket az idegen dolgokat, melyekből mintha valami új kijelentés lángja csapott volna felé." Amikor úgy érezte, valóban nem maradhat tovább, ha nem tér ki a hitéből, végleg megszökött, de mentegetőzésképpen „szabatosan megszerkesztett latin epistolát" hagyott maga után.

Nyelvi peregrinációjának utolsó állomásaként a Dunántúl felé vette útját, mert a nagyszebeni patikus azt mondta neki, ott beszélnek a legszebben magyarul. S miután megfordult Szárszón, Csurgón és Kaposvárott, Iregen és Pécsett, megtanult annyira latinul és magyarul, hogy magántanulóként le tudott vizsgázni a gimnáziumi osztályok anyagából, megérkezett Pestre. Ott főként latinul, de részint már magyarul is folyt az oktatás – amint ezt az egyes professzorok – kivált a magyar ruhát viselő, a magyar nyelv használatáért folytonos küzdelmet folytató és ritka német nyelvű előadásai alkalmával a németet a hallgatóság lelkes vivátozása mellett kerékbe törő Bugát Pál – jellemzése során Ágai József igen fontosnak tartja elmondani.

Kulturális identitás

A kétnyelvűséggel rendszerint együtt vizsgált kérdés a csoporthoz tartozás tudata és a kulturális identitás. Ezek szakirodalma megkülönbözteti a bikulturális kétnyelvűséget, amelynek esetében kettős csoporttudat és kettős identitás megléte feltételezi; a monokulturális kétnyelvűséget, amelyhez az egyik nyelvi csoporthoz tartozás és kulturális identitás tudata társul, az akkulturációs kétnyelvűséget, amely a többségi nyelvi csoporthoz tartozás és kulturális identitás tuda-

távál jár; valamint a dekulturációs kétnyelvűséget, amelynek következtében ambivalens a csoport- és identitástudat.[23] Bármennyire is érdekesnek és árnyaltnak tűnik is ez a felosztás, esetünkben mégis használhatatlan – vagy legalábbis csak igen részlegesen használható.

Mondhatjuk-e azt, hogy Saphir kétnyelvűsége akkulturációs típusú, és így a többségi (német) nyelvi csoporthoz tartozás és identitás tudatával jár? És ha igen, melyik az a német nyelvű csoport, amelyhez tartozónak érezte magát? A (birodalmi) osztrák? A (közelebbről meg nem határozott) német? Hiszen írásából nem az tűnik ki, hogy Münchenben osztrák alattvalói érzülettel vette volna át I. Lajos bajor királytól az udvari színház intendánsi megbízatását.

De ha azt feltételezzük is, hogy a nem kevés kortársa által erősen cinikusnak tartott Saphir a szó jó (vagy rossz) értelmében vett kozmopolita volt – a szellem világpolgára –, vagy csak az érvényesülését szem előtt tartó karrierista, mit mondhatunk az igazán a német nyelvben otthonos, ám a jiddist és a hébert haláláig használó, igen korán a magyarosodást választó, Magyarország földjét a szabadság földjeként tisztelő Ágai Józsefről? Ha esetében a kettős (zsidó és magyar) csoporthovatartozás feltételezése indokoltnak tűnik is, mégsem beszélhetünk bikulturális kétnyelvűségről, így ugyanis figyelmen kívül kellene hagynunk azt a tényt, hogy zsidóságát és magyarságát egyaránt két-két nyelven élte meg: héberül és jiddisül volt zsidó, németül és magyarul magyar. De még valószínűbb, hogy németül és magyarul is zsidó volt, és jiddisül és héberül is magyar – tehát posztmodern szóhasználattal élve hibrid identitású.

Talán még bonyolultabb képlet Baché. Mint láttuk, bár ő is több nyelven folytatott többféle tevékenységet, mégis a németet használta a leghosszabb ideig és a leggyakrabban. Ám ez távolról sem jelenti azt, hogy németként azonosította volna önmagát. Önéletrajzában így értékeli munkásságát:

> „Rendkívüli megelégedéssel jár és felemelő számomra a tudat, hogy Ausztria örökös tartományaiban én voltam az első olyan zsidó szónok, aki Isten igéjét a német idióma segítségével, a nép könnyen felfogható, mindenki számára érthető nyelvén hirdettem. Ez a kulturális reform a pesti piacokon összegyülekezett számos idegen körében oly jó fogadtatásra talált, hogy az más községeket, így többek közt Nagykanizsát és Aradot is utánzásra késztette."[24]

Ha pusztán erre a bekezdésre hagyatkoznánk, azt hihetnénk, Bach hazája az örökös tartományokban, tehát az osztrák császárságban van, csoportazonosságát tekintve pedig német nyelvű osztrák zsidó, pontosabban császári alattvaló. Néhány oldallal előbb azonban a következőket írja:

> „Egy szerencsés véletlen vitt Prágába, és itt életem új korszaka kezdődött. Ha Magyarország a fizikai, Csehország a szellemi hazám."[25]

Ezt aligha nevezhetnénk Hungarus-tudatnak, a magyar államhoz állampolgárként való kötődés megnyilvánulásának. Ám alig pár oldallal odébb már ezt olvashatjuk:

> „Miután kiderült, hogy elvétettem életcélomat, mélységes honvágy fogott el, ez a mindenkiben ott rejlő érzés, amely szent kötelékekkel fűz minket ahhoz a röghöz, ahol egykor a bölcsőnk ringott. Hisz nem ifjúkorunk világának némely drága emlékei teszik-e számunkra feledhetetlenné a honi talajt, ahol a minket körülvevő természet hegyei és völgyei, erdei és mezői, folyói és patakjai is mintha barátságosabban és meghittebben mosolyognának ránk. Attól az ellenállhatatlan vágytól elragadva, hogy több mint húszévnyi távollét után viszontlássam atyámat, gyermekéveim támaszát és mentorát – jó anyámat már rég elvesztettem –, és hogy örömittasan omoljak karjaiba, örökre búcsút vettem Prágától, a várostól, ahol életem legszebb 12 évét töltöttem."[26]

Mindenképpen érdemes tekintettel lenni e megkülönböztetésekre, mert ugyan Óbuda – pontosabban Alt-Ofen – Prágához hasonlóan része az osztrák birodalomnak, de Bach jól láthatóan másként érzi hazájának az egyiket, mint a másikat. Állíthatjuk-e ezután azt, hogy Bach kétnyelvűsége – amely az ő esetében is legalább négynyelvűség – monokulturális, amelyhez a német (osztrák birodalmi? prágai „új-athéni"?) nyelvi csoporthoz tartozás és kulturális identitás tudata társul?

Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy mindhárom szerző számottevő nyelvi akkulturációs erőfeszítéseket tett élete során, amelyek azonban közös vonásaik ellenére az identitás megélésének nagyon különböző – és a kész kategóriákba (mászkil, azaz a zsidó felvilágosodás híve, kozmopolita, zsidó-magyar) csak nehezen besorolható – módjára engednek következtetni.

Iskolák

Bach, Saphir, Ágai egyaránt hagyományos zsidó iskolázásban részesült, mindhárman több jesivában is megfordultak. Bach, mint láttuk, lesújtó véleménnyel volt gyerekkorának zsidó oktatásáról, Saphir nemkülönben:

> „Lovasberénynek hívják a boldog helyet, ahol ha felnevelődni ugyan nem is, de legalább felnőttem, és Rabbi Lebischnek a mentoromat, aki a világban és a tudományok terén megtett első lépéseim előtt egyengette az utat. Rabbi Lebisch egészen sajátos géniusszal rendelkezett a tanítás terén. E géniusz egy hosszú pipaszárban öltött testet, amelynek vége kerek fejjel volt ellátva. Ahányszor csak a tankönyv egy mondatával nem sikerült maradéktalanul megbirkóznom, kihúzta a nádat a pipából, és a hátam mögött adta hathatós bizonyítékát a mondat jelentőségének és igazságtartalmának."[27]

HÉDER. Bizonyára mindketten héderbe, magániskolába jártak, ha német betűt egyikük sem látott, mert II. József rendszabályát követően mind Óbudán, mind Lovasberényben létrejött a nyilvános zsidó iskola, amelynek nyelve a tiltott jiddis helyett a német volt. Igaz, mindketten a császár halála után lettek iskoláskorúak, márpedig „II. József halálhírére az óbudai zsidók bezárták az iskolát, még a padokat is széthordták. A helytartóság azonban (1790. június 16-án) kötelezte őket az iskola újbóli megnyitására."[28] Lovasberény is egyike volt az 1790/91-es tanévről még jelentést leadó két iskolának. Ám a következő húsz évben a fejlődésnek indult nyilvános zsidó oktatásban visszaesés következett be: „A zelotizmus megint fennen hordta fejét. A szépen megindult modern zsidó iskolaügy lassanként teljesen megfulladt a chéder-rendszer újból kezdődő túltengésében. Ami elvétve itt-ott még fennmaradt belőle, mint például Pozsonyban, Óbudán és Vágújhelyen, azok »romániskolák« neve alatt csak romjai voltak a régi, II. József szellemében működő iskoláknak" – állapítja meg a 20. század elejének egyik jeles zsidó tudósa, természetesen neológ szemszögből.[29]

JESIVA. A jesiváról már lényegesen több elismeréssel szól Bach, aki először a korszak egyik leghíresebb Talmud-iskolájába ment, Nikolsburgba,

> „ahol a morva országos főrabbi, Markus Benedikt, a legnagyobb talmudi szaktekintélyek egyike tanított. Mindmáig feledhetetlen maradt számomra e földre szállt angyal nyájas alakja, akiben az őszinte jámborság a legemberibb szívjósággal és elnézéssel párosult, s akin mélységes odaadással csüggtek a tanítványai."[30]

Bach szeretett mesterének – aki egyébként a vallási törvények önkényes értelmezésének vádjával elsőként indított támadást Chorin Áronnak a kecsegével és más rituális kérdésekkel foglalkozó műve ellen – az ifjú Ágaihoz is eljutott a híre:

> „Hogy atyám valamelyes fölpénzelte magát, vágya gerjed az akkoron messze földön leghíresebb zsidó tudósnak, a nikolsburgi rabbi, Benedikt Markusz tanításaira. A pesti álomkép szétrebben, s lelkében erőre verődik az a szinte mámorító gondolat, hogy e nagy, e nemes és szent férfiúnak oklevél-erejű bizonyítványával a zsebében, valamely nevesebb községnek lehetne rabbijává."[31]

Ám Nikolsburgban egyikük sem jutott el tanulmányai befejezéséig. Bach saját értékelése szerint még túl éretlen, túl fiatal volt ahhoz, hogy élvezni tudja a nagy talmudista elmeélét és magyarázatainak mélységét, fiatalabb nemzedéktársa pedig túl fiatalnak nézett ki ahhoz, hogy komolyan vegyék:

> „Rabbi Markuszt meglepte apám tudása s a százat felülhaladó hallgatónak ő is mint csodafiút mutatta be. De koránál gyerekebbnek látszott jóval s ez volt az oka, hogy négy-öt éven innen szó sem lehetett az ő rabbiságáról."[32]

Bach Prágába ment, ahol rátalált szellemi hazájára – ha nem is az ottani jesivában, de házitanítóskodásának színhelyén. A családfő gazdag könyvtárában ott sorakoztak a zsidó felvilágosodás fontosabb munkái mellett a *Measfim* (*Ha-measszéf* – azaz A gyűjtő, a németországi héber felvilágosodás első folyóirata, amely 1783-tól 1811-ig jelent meg) számai, amelyek különböző tudományágakból közöltek írásokat. Ennek az élménynek a hatására kezdte magánúton elsajátítani a gimnáziumi tananyagot és iratkozott be a prágai politechnikumba, ahol – „5 másik kollegámmal, akik közül kettő volt velem egy hiten" – sokéves lankadatlan szorgalmú tanulás után a matematika magiszterévé avatták. Rövid önéletírásában Bach semmiről és senkiről sem emlékezik meg annyi szenvedéllyel, mint a matematikáról. Ennek ellenállhatatlan varázsát annak tulajdonítja, hogy az ember istenhez való hasonlatosságának, szellemi tökéletesedésre való képességének adja legcsattanósabb bizonyítékát, mintha a matematikában szó szerint mutatkozna meg az Írás igéje: „Hiszen kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél."[33] (Az idézet helye Zsoltárok, 8,6. A Bach által citált német szövegben Isten helyett az angyalok szerepelnek.)

A prágai jesivát Saphir is megjárta, és ott nemcsak csodálatba ejtette tanárait és tanulótársait, de a bizonyítványt is megszerezte arról, hogy a felmerülő vitás vallási kérdésekben joga van döntést hozni – azaz rabbivá választható. Ő azonban e bizonyítvánnyal a kezében a már jesivabóherként megismert és megszeretett német irodalom tanulmányozására adta a fejét – saját megfogalmazása szerint „evett a tudás almájából", ugyanis egy piarista atyától kapott német nyelvű szöveggyűjtemény és egy latin nyelvtan révén került kapcsolatba a világi olvasmányokkal –, és beiratkozott a prágai egyetemre.[34]

Pályalehetőségek

Mindhárom önéletírás szerzője tehát az egyetemen kötött ki vallási tanulmányai után. Ám Bachot a kényszer visszavitte az óbudai zsidó közösségbe, mert matematikai diplomájával zsidóként sem mint mérnök, sem mint tanár nem tudott álláshoz jutni, Ágai József ugyancsak hagyományosnak tekinthető zsidó értelmiségi foglalkozást választott: orvos lett, s e szakmában, ha nem is könnyen, de boldogult. Saphir viszont a magyarországi születésű zsidók közül elsőként lett író-újságíró, méghozzá nemcsak független, de kifejezetten jómódú. „Öltözéke kifogástalan volt, viselkedése a tökéletes gentlemané. Az is igaz persze, hogy ő volt szinte az egyetlen olyan irodalmi híressége Németországnak, aki a Rajnán túli kartársainkhoz hasonlóan mindig is úgy élt, mint a szellem szelvényvagdosója,

mint a tálentum valamiféle Rothschildja, egyszóval mint egy német Alexandre Dumas" – áradozik róla válogatott írásainak szerkesztője és előszóírója.[35]

KERESKEDŐ. Ha végül Bach az első is lett a magyarországi német hitszónokok sorában, Óbudára visszaérkezése után – „mint prágai bachúrt" – előbb még nagyon hagyományos módon vejéül választotta egy miskolci ékszerkereskedő, aki akkoriban hatalmas összegű, 20 000 forintos hozományt is adott a lányával. Ám ennek fejében

> „Merkúr zászlaja alá kellett beállnom, és *nolens volens* a kereskedői pályára kellett lépnem. Apósom ékszerész volt, nekem nagykereskedővé kellett lennem. Prága legtekintélyesebb kereskedőivel vettem fel az üzleti kapcsolatot, akiket még tanulóéveimből ismertem, és így korlátlan hitelt élveztem. A megkezdett üzlet rövid idő alatt nem kis fellendülésnek indult. Ám hogy a magasabb műveltség és a kereskedői ügyesség két teljesen különböző dolog, hogy egy főiskolát végzett, tudományosan képzett, erkölcsileg pallérozott – és ennél fogva nyílt, őszinte, hamisságot és gyanakvást nem ismerő – férfi, aki mert nem ismeri az embereket, naivan megbízik mindenkiben, az üzleti életben nem tudja megállni a helyét, nem tudja felvirágoztatni vállalkozását és szükségszerűen elveszíti vagyonát, azt elegendő példával bizonyítja a tapasztalat – nekem is ez lett a sorsom."[36]

Az osztályokat nem ismerő, a tudást és a vagyont egyaránt presztízsértéknek tekintő zsidó társadalom házassági piacán a jesivában a 14. század közepe óta használatban lévő, 'tanítónk' jelentésű *morénu* címet megszerzett (viselője jogosult a Tóra és a Talmud ismeretében tanúsított jártassága alapján vitás vallási kérdésekben dönteni), de rabbiséghoz nem jutott zsidó fiatalembereknek évszázadokon keresztül igen előnyös volt a helyzete. „A menyasszony apja szállásolja és látja el a párt pontosan úgy, ahogy a háza többi tagját, egész egy éven át az esküvő után, azután ingyen szállást biztosít nekik házában további két éven át – idézi Jakov Katz a premodern kori Németországban mérvadó házassági szerződés szövegét. – Ezek az évek nem pusztán arra szolgáltak, hogy a vej Tórát tanulhasson, hanem az üzleti világgal is alkalma volt megismerkedni."[37]

Ám ahogyan Bach is írja, az elvont tudás még nem jelent garanciát az üzleti sikerre. Sokan azok közül, akik fényesen megállták a helyüket a tanulásban, megbuktak a kereskedelem más szabályok szerint működő világában.

HITSZÓNOK ÉS TANÁR. Miután felesége örökségét is elvitte a csődbe ment vállalkozás, Bachot a legmélyebb nyomorban és a legteljesebb kétségbeesésben csodaként éri az óbudai közösség ajánlata: „az 1817-ben alapított német-zsidó iskolában a német és zsidó nyelv és a bibliai exegesis tanára"[38] lett, majd 1827-ben a Pesten – alig egy évvel a mintául szolgáló bécsi után – megalakult zsidó „kultusközség" meghívta hitszónoknak. („...több ún. magánzsinagóga működött már az 1820-as

években Pesten a reformokat szorgalmazó templomegyletek támogatásával, de az ellentétek olyan heves jelenetekben nyilatkoztak meg, hogy az elöljáróság végül bezáratta ezeket az imahelyeket. Maga a hitközség vállalta azonban, hogy átveszi a reformpárti »Cheszed Neurim« egylet Cultustempel elnevezésű gyülekezeti helyiségét, amely eredetileg a szintén Király utcai »Fehér lúd«-házban működött. Az intézményt az Orczy-házban bérelt kétszintes, 491 imaszékes teremben rendezték be a bécsi példakép, a Chorschul mintájára.)[39] Ezt a hivatalt az ötvenes évek végéig viselte, akkor nyugalomba vonult, és az uralkodó arany érdemkereszttel tüntette ki. Kezdetben úgy érezte, sosem fog felnőni a feladathoz, hiszen mint írja: *„orator non fit sed nascitur"*. (Az ismert latin mondás – *Poeta nascitur, orator fit,* azaz költőnek születik az ember, szónokká viszont lesz – kifordítása, miszerint szónoknak is születni kell.) Csakis akaraterejének és szorgalmának tulajdonítja – valamint „némi ambíciónak, hogy olyan állást szerezzen az életben, amely tekintélyt is kölcsönöz" –, hogy végül mégis elvállalta és tisztességgel ellátta e hivatalt.

Valóban nem lehetett magával ragadó szónok: életrajzának előszavában dr. Kayserling, nagynevű utódja a pesti hitszónoki poszton azt írja, „sem igazságos, sem méltányos nem volna az akkori idők egy prédikátorát a jelenlegi mércével mérni – megfelelt az eléje állított követelményeknek, és méltósággal töltötte be hivatalát".[40] Hochmuth Ábrahám, a következő nemzedék egyik legtevékenyebb rabbija már kevésbé elnézően nyilatkozik róla szellemi pályájának rövid összefoglalásában. Amikor úgy dönt, Pestről Prágába megy tanulni, ennek több okát is felsorolja:

> „Feltámadt bennem a vágy és a szükségességét is beláttam, hogy egy példás hitszónokot hallhassak. Bach unalmas és elcsépelt, Schwab általánosságokból álló és judaizmusuktól megfosztott prédikációi nem elégítettek ki, és messze elmaradtak az eszményemtől: felismertem, mennyire hiányzik mindkettőből a mély emberismeret, az érzület nemessége, a természetes és mesterkéletlen egyszerűség és emelkedettség."[41]

Visszaemlékezések szerint Bach harminc éven keresztül hordta első szónoki palástját – ismerői nem tudták eldönteni, vajon büszkeségből-e, vagy kicsinyességből.[42]

ÚJSÁGÍRÓ. Saphirt az apja kereskedőnek szánta. Ám amikor látta, milyen rendkívüli előrehaladást mutat a fia a Talmud és a Misna tanulmányozásában – káprázatos memóriája már ekkoriban feltűnő teljesítményekre tette képessé, bár az *Életképek* tanúsága szerint olvashatatlan írása alapján kezdetben úgy vélték, alkalmatlan a tanulásra: saját, nyilván a hatás kedvéért kicsit túlzó állítása szerint felnőtt korában is csupán egyetlen szedő tudta elolvasni az írását[43] –, a nagy presztízsű Talmud-tudós és rabbi pályát vette célba számára. Még mielőtt azonban az ifjú Móricz a pozsonyi jesivában elkezdett volna felkészülni a prágaiban folyta-

tandó tanulmányaira, egy hasonló korú (11 éves) barátja arra a következtetésre jutott, hogy ha az ígéretes talmudista tehetség elvenné az ő özvegy édesanyját, akkor apjaként csatlakozhatna a családhoz. Saphir édesapját akarta megbízni, hogy a kor szokása szerint kérje meg számára az özvegy kezét, majd amikor e határozott óhajának teljesítését apja nemcsak megtagadta, hanem nagyon is egyértelműen – orcáját kezével illetve – adott kifejezést egyet nem értésének, a felháborodott ifjú Pozsonyba sietett anyja családjához, és a tőlük kölcsönkért pénzzel ment tovább Prágába. Ott elért hangos sikerei ellenére azonban nem tudott ellenállni a világi tudományok vonzásának, és inkább az egyetem irodalomóráit választotta. Ez semmiképpen sem volt összeegyeztethető apja vele kapcsolatos terveinek, így az megvonta tőle anyagi támogatását.

A tehetséges zsidó fiúgyermekek előtt évszázadokon át szinte csak e két lehetőség, a kereskedői és a rabbipálya állt nyitva, amelyek nemhogy nem zárták ki egymást, de sokuk számára életük két különböző szakaszát jelentették. Mivel ahhoz, hogy rabbik legyenek, egy közösség meghívására volt szükség – rabbi nélkül maradt közösség pedig sokkal kevesebb akadt, mint az alkalmasságáról több elismert rabbitól igazolást szerzett fiatalember –, vagy apósuk házában élve tanulmányozták a szent iratokat egy meghívásra várva, vagy maguk is elkezdtek kereskedni. S az, hogy kereskedőként tevékenykedtek, messze nem jelentette, hogy ne engedtek volna valamely közösség hívásának, ha annak rájuk esett a választása. Addig is nem egy közülük szobájába zárkózva adózott stúdiumainak, miközben felesége állt a boltban: „Alkalmanként a család eltartásának terhe részben vagy akár teljes egészében az asszony vállán nyugodott, miközben a férfi a Tóra-tanulásnak szentelte magát."[44]

Saphir is kénytelen volt 1814-ben visszatérni apjához, hogy ha már rabbi nem akart lenni, a kereskedői pályán próbáljon szerencsét. Remek képességeinek köszönhetően e téren is sikerrel indult, hamar megszerezte apja bizalmát, de idővel megunta a száraz üzleti prózát, és tréfás versezeteket, rejtvényeket – és adósságokat – kezdett gyártani. 1820-ban megjelentette első verseskötetét, és egykettőre a Festetics gróf által alapított *Pannonia* főmunkatársa lett.[45] Életképei közül Saphir csak egyet szentelt magyarországi irodalmi pályafutásának, azt is *Kis rendőrségi és cenzúratörténetke* címmel. Mint várható, a „történetke" maró gúnynyal teszi nevetségessé a mélyen lenézett hivatalosságot – a sors forgandóságának jeleként 1848 után Saphirt majd ugyanezen hivatalosság képviselőjeként támadják a fiatalok.

„Pest városának nincs szüksége viccekre, de ha egyszer szükségünk lesz ilyenekre, majd találunk ittenieket, maga székesfehérvári, úgyhogy maga itt csak ne viccelődjön".

– közölte vele elbeszélése szerint Weidinger úr a magisztratúrán, és írásban is elrendelte, hogy Saphir a jövőben köteles tartózkodni a viccektől.[46] Ezzel megala-

pozta az ifjú író nemzetközi karrierjét, aki ennél több szót nem is veszteget ez írásában magyarországi működésére, hanem áttér bécsi és németországi, részben hasonló ifjúkori kalandjainak ecsetelésére.

ORVOS. Ágai József Nikolsburgban dönt úgy, hogy nincs több jesivákban vesztegetni való ideje.

„Megfogyva reményeiben, szakítani akart múltjával. Időközben fölszedett magszemei egy új felismerésnek diadalmasan hajtanak ki lelkéből. S ha orvossá lenne? A zsidóságnak megannyi dicsőséget szerzett már a gyógyítás tudománya! A kebeléből származott mély elméjű természetbúvárokat császárok és királyok mellé is hívták. S felragyogott előtte a nagy Rambam alakja."[47]

A „zsidó orvos" már az ókorban egészen különös jelentőségre tett szert a zsidóság életében, a Babiloni Talmud egyik kitétele szerint „tilos olyan városban élni, ahol nincsen orvos".[48] A középkor zsidó orvosai – így például az Ágai által említett és korának legkiválóbbjaként számon tartott Rambam, azaz Maimonidész (1135–1204), Szaladin egyiptomi szultán orvosa – az arab fordításokból mentették át az ókor orvosi tudását az európai társadalmak számára. Míg ők maguk azért vélték különlegesnek e foglalkozásukat, mert azt az Istennel való együttmunkálkodás megszentelt hivatásának tartották, környezetük gyakran azért bízott bennük jobban – ha nem éppen kevésbé –, mint nem zsidó kartársaikban, mert mindenféle mágikus-misztikus hiedelmek kapcsolódtak alakjukhoz.[49] Mindennek tetejében a zsidó orvos alacsony státusa és kiszolgáltatottsága a betegként kiszolgáltatott páciens rossz érzéseit is enyhítette. A rabbi és a kereskedő mellett az orvos volt az a foglalkozás, amelyet a zsidó férfiak a zsidóság elhagyása nélkül is választhattak. II. József Rendszabálya óta pedig már annak sem volt akadálya, hogy Magyarországon szerezzék meg a doktori címet. S akkoriban, mint Ágai (és itt ismét csak nem tudni, ki beszél: vajon az apa, vagy a szintén orvosi egyetemet végzett fiú – de talán itt is inkább a fiú) megjegyzi,

„ez volt az egyetlen pálya, melyen a zsidó az előkelő úri házak legbelsejébe is eljutott, míg néhány dúsgazdag izraelita alig került beljebb a küszöbnél".[50]

Addig is azonban, amíg Ágai József eljutott a pesti egyetemre, magántanítással kereste meg a kenyerét. A 18–19. században ez volt a legáltalánosabb pénzkereső foglalkozása minden értelmiségi pályára készülő fiatalnak – akár zsidó volt, akár nem. A német irodalomtörténet egyik legkülönösebb darabja, Jakob Michael Reinhold Lenz 1772-ben, húszéves korában írt keserű komédiája, *Der Hofmeister oder Die Vortheile der Privaterziehung* (A házitanító, avagy a magántanítás előnyei) örökítette meg az utókor számára azt az állapotot, amelyben a jobb híján magán-

tanításból megélni kényszerülő értelmiségi végül a nyílt színen kasztrálja magát, nehogy újabb leánytanítványait döntse romlásba, miközben sem a pályáján előrelépni, sem családot alapítani nem képes.

Alig tudni akkoriban olyan tanulmányokat folytató fiatalemberről, akinek ne kellett volna néhány évig e sorsban osztoznia – leszámítva természetesen az igazán jómódúakat, amilyen például Saphir. Josef Bach Prágában próbálta házitanítóskodásra adni a fejét, s ott jött rá, hogy az idők változásának következtében ehhez már mégoly kiváló Talmud-tudása sem elég. S bár szerencséje volt – a sziléziai Trautenauban (azaz a cseh Óriás-hegységben található Trutnovban), ahol két évet töltött, „tisztelettel és szeretettel" bántak vele[51] –, sem a ház és a felvilágosodás számtalan kincsét rejtő könyvtárának gazdájáról, sem neveltjeiről nincs szava.

Annál több mondanivalója van e tárgyban Ágai Adolf apjának: volt olyan tanítványa, aki később a barátja lett (az akkor még orvosnak készülő későbbi tatai, majd halberstadti rabbi, Nobel József), de a 19. századi zsidó értelmiség több ismert és köztiszteletben álló alakjával is eme elfoglaltsága révén került kapcsolatba. (A Nobel-lányok egyike Wohl Janka és Stefánia anyja volt, a másik Hevesi Lajosé, a harmadiknak pedig dr. Mangold Henrik „királyi tanácsos, az Európaszerte ismert balneo-therapeuta" volt a férje. Legnevezetesebb tanítványa – fia állítása szerint – a pesti zsidó hitközség későbbi elnöke, a rendkívül sikeres üzletember és országgyűlési képviselő Wahrmann Mór.)

Pestre végül eljutva igen vegyes társaságban látogatta az universitast.

„Philosophiát végzett medikus és négy gymnasialis osztályon téltul átvergődött borbélylegény, bócher, bolti segéd, színházi kórista, vidéki zsidó tanító, aki valamely szép reggelen megbökve a homlokát, hogy hiszen ő is Árkádiában született, elcsapta magától a chédert, hogy orvosnak szegődjön – ilyen és hasonló elemekből verődött össze Aesculapius ifjúsága. (...) Persze hogy a »sebésznek« készülő többnyire a zsidóságból telt, közte sok olyan, akit vőlegényül fogtak az eladó lány mellé, kinek hozományát ebédben s vacsorában költötte el tanulmányai befejeztéig. (...) Természetes, hogy az orvosnövendékek arisztokratája a medikus, *miser plebejusa* a chirurgus volt. A tudásbeli plus, a csinosabb ruházkodás, a jobb modor: amazokat élesen választotta el emezektől. Még a tanteremben is kifejezésre jutott ez a megkülönböztetés: a medikusok a tanár jobbján, balján a chirurgusok ültek. S a tanár katalogust is olvasott, de csak a sebészek számára. A medikust e tekintetben is föléje emelték annak a szedett-vedett hadnak, mely nagyobb számmal lévén, ott szorongott a padokban, csüggve az előadó szaván, melyet fogyatékos készültségénél fogva alig értett meg. A német nyelvnek akadémikus voltával úgy a hogy megbirkózott, ám a latin szó idegen maradt előtte."[52]

A hol érdekesebb, hol unalmasabb előadások sorát azonban megszakította a kolera. A rendkívüli helyzet rendkívüli intézkedéseket követel.

„Azok élén, akik vallották a kolera ragadós voltát, ott küzdött Stahly is. Az ő véleményének súlya alatt az orvosnövendékség sürgeti a tanfolyam gyors befejezését, a végzettek a rigorosumot s az oklevelet. A tanárok többsége ellenzi."[53]

A vesztegzár elleni lázadássá fajuló utcai tüntetéseken a katonaság a tömegbe lő, drámai jelenetek követik egymást. Rosenzweig József fontosnak tartotta följegyezni, hogy minden nyilvánosan elhangzó nyilatkozat ez ügyben magyarul történt.

„Akkor, midőn Pesten s Budán elvétve akadt magyar ember. Nyilván az itt szorult s haza vágyó vidékiek adtak hangot a mozgalomnak."[54]

Amikor már a felsőbbség is úgy látja, hogy az orvostanhallgatókat is mozgósítani kell, hadd próbáljanak tenni valamit a betegség ellen – amelyről egyébként nemcsak ők nem tudnak semmit:

„az Orvosi Tár hasábjain valóságos háború robbant ki a ragály- és a ragályellenesek között".[55] „Atyám helyzete szomorúbb, mint valaha. A városban, Stahly sürgetésére felállítják a kolera-kórházakat. De ott csak magyar születésű orvostan-hallgatókat alkalmaznak, meg olyat, akinek már van ideiglenes érvényességű gyógytani oklevele. Aki idegen, az pusztuljon. És idegen volt az én apám, pénze meg alig futotta a betevő falatra."

Ám ekkor a helytartóság kihirdeti, hogy fiatal orvosnövendékeket alkalmaz vidéken. Az ifjú Rosenzweig telve lelkesedéssel azonnal jelentkezik, a Tolna megyei dombóvári járásba küldik. Legjobb tudása szerint igyekszik megbirkózni a kórral, ha úgy látja jónak, akár a professzoraitól tanultak ellenében is.

„Az ifjút a józan esze s ép orvosi ösztöne a helyes gyógymódra tereli rá: a meleget alkalmazza fürdőben s borogatásban, dörzsölést a görcs ellen, a fájdalom csillapítására meg ópiumot – és nagy sikereket ér el. (...) Atyámnak növekedő népszerűsége lebírja a borbélyok és javas asszonyok áskálódását, az orvosok melléje állnak és gyógymódját elfogadják. Tudósításai, melyeket közönkint a hatóságnak beküld, figyelmet keltenek."[56]

Ettől még kis híján meglincselték, amikor az orvosokat kútmérgezéssel vádolta a részeg csőcselék. És bár se le nem lőtték, se a kolera el nem vitte, amikor visszatért Pestre, nem tudta összeszedni azt a 300 forintot, amely biztosította volna a záróvizsga letételét. Senkitől sem sikerült kölcsönkapnia a szükséges pénzt, így amikor már minden reménye elfogyott, beállított professzorához, Stáhlyhoz, aki olvasta a helytartósághoz küldött jelentéseit, és a saját zsebéből adott neki kölcsön 400 forintot, hogy ne csak levizsgázni tudjon, hanem az első lépéseket is megtehesse pályáján. Csak arra kérte:

„A többinek aztán el ne áruljon, mert nem vagyok gazdag ember."[57]

Így meséli el orvossá válásának történetét Rosenzweig-Ágai József kéziratos visszaemlékezései nyomán a fia. Ha az idősebb Ágai nevének és disszertációja címének nyomát nem is találjuk sem Venetianer bibliográfiai összeállításaiban, sem a Magyar Zsidó Lexikonban, a koleralázadásról szóló beszámoló hitelesnek tűnik, és Stahly életrajza[58] is valószínűsíti az abban foglaltakat. A történet hitelét erősíti Szinnyei egyik szócikke, amely ugyanezt a helyzetet ábrázolja:

„Pollák Herman, orvosdoktor, miskolczi származású volt, hol atyja szintén orvos volt; P., ki korán elvesztette atyját, Bécsben, Pesten és Prágában végezte tanulmányait. 1831. júl. 16. absolutoriumot nyert medicus volt, azonban a rigorosum letételére nem volt pénze s így a cholerajárvány alatt Teleki József gróf birtokán Szirákon fogadott el alkalmazást; a járvány megszűnte után 1832. febr. 16. Pesten nyert orvosdoktori oklevelet."

Annyi bizonyos, hogy az 1832-es kolerajárvány rendkívüli eseményeinek közepett a Szinnyeibe e generációból bekerült orvosok közül heten – az idősebb Ágaival az összes orvos egyharmada – szerezték meg hasonló körülmények között a doktori címet (Rosenthal Bernát, Cajus Gábor, Hauser József, Hollaender Leo, Spitzer Hermann [Ármin], Pollák Herman, Oesterreicher Illés). A 19. század kolerajárványai során tanúsított helytállása sok zsidónak hozta meg az egyébként nem remélt társadalmi elismerést. Szinnyei a következőket említi név szerint is azok közül, akik a kolera elleni küzdelemben kivették a részüket: Arányi Lajos, Berger Zsigmond (aki áldozatául is esett a járványnak), Fischhof Adolf, Gajári Ödön, Hugó Károly, Kelen József. (A Szinnyeiben ugyan nem szerepel, de ugyancsak az 1831–32-es kolerajárvány megfékezésében szerzett érdemei kapcsán került kapcsolatba Andrássy Gyulával Moscovitz Mór, Lesznai Anna orvos apai nagyapja, aki Zemplén megyében Kossuth Lajossal közösen bérelt szobát – délelőttönként a doktor úr, délutánonként pedig az ügyvéd úr fogadta ügyfeleit. A gróf, akinek orvosa lett, miniszterelnökké válása után nemességet adományozott neki.)[59] A zsidók e szereplése alkalmasint nem volt hatástalan a tényre, hogy 1833. április 11-én Temes megye követe javaslatot tett arra, hogy a türelmi adó megszüntetését kössék össze a zsidók polgári jogokkal való felruházásával, Baranya, Bars, Ung, Veszprém pedig nemcsak vallási, hanem polgári szabadságot is kívánt adni nekik.[60]

A zsidó család – költészet és valóság

A család, a családi összetartás a zsidósággal kapcsolatos – pozitív és negatív – mítoszok egyike. A német zsidók hétköznapi éltéről önéletrajzok alapján számot adó amerikai összefoglalónak a családi életről szóló fejezete egyenesen ezzel

a megállapítással kezdődik: „A hagyományos zsidó családi életet gyakran ábrázolják virtuális utópiaként. Mind népszerű ábrázolásai, mind tudományos leírásai olyan idillikus szemléleten alapulnak, amely túlságosan is gyakran inkább a rabbinikus előírásokat tartja szem előtt, mint a valóság elfogulatlan elemzését. (...) A házastársi hűség és a gyermekekkel való szeretetteljes törődés ugyancsak fontos összetevői voltak ennek az idealizált képnek."[61]

A KONVENCIÓK JÁRSZALAGJÁN

Míg egyes önéletrajzok ezt a képet erősítik meg (mint például a 17–18. század fordulóján élt németországi zsidó kereskedőasszony, Hamelni Glükel – talán éppen ezért – hatalmas népszerűségnek örvendő írása), mások épp ellenkezőleg, a családon belüli erőszak, mártír feleségek és testi vagy lelki gyötrelmeknek kitett apró és nagyobb gyermekek krónikái. Ám a fenti idézet szerzője óvatosságra int, mondván, hogy ha nem életrajzi források (azaz bírósági vagy magisztrátusi jegyzőkönyvek, rabbinikus responsumgyűjtemények) alapján kívánunk meggyőződni a valós helyzetről, természetüknél fogva azok – a gyakran konvencionális idill helyett – könnyen a létező gyakorlat sötétebb oldalát mutathatják meggyőzőbbnek. Esetünkben mind a konvencionális semmitmondás, mind a hatáskeltés túlzásai érdekesek lehetnek, hiszen vizsgálódásunk elsősorban arra irányul, hogyan láttatják szerzőink családi viszonyaikat.

Már csak terjedelménél és műfajánál fogva is Bach önéletrajza a legszűkszavúbb e kérdésben. Mint írja: szegény, jóravaló, becsületes szülei szájuktól vonták meg a falatot, hogy taníttassák. Így nem meglepő, hogy apja, akit a bar-micvója alkalmából elmondott, nagy sikerű beszéde kapcsán említ meg először, így fohászkodott a jeles napon:

„Áldott legyen az Örökkévaló, aki levette vállamról a vallási kötelesség eme terhét!"[62]

Ehhez csupán annyit tesz még hozzá:

„Akkoriban ez volt a jel, amely azt mutatta: elérkezett az ideje elhagyni a szülői házat; és így számomra is eljött az óra, amikor meg kellett válnom születésem helyétől. Ez pedig – még ha nem más is, mint egy szalmakunyhó – minden gyermek számára kedves, mert megannyi drága lélek veszi körül. Zokogva vettem búcsút gyermekéveim gyámolaitól, kiváltképpen jámbor anyámtól, aki utószor szorított meleg anyai szívéhez, és a nikolsburgi iskola felé véve utamat, megkezdtem vándorlásaimat."[63]

A továbbiakban már csak a tanulmányai kapcsán idézett szövegrészletekben fordulnak elő a szülők: apját közel húsz évig nem látta, anyját soha többé. A velük kapcsolatos mondatokat áthatja a konvencionális szülőtisztelet, de talán indokolt feltételezni, hogy a 13 éves fiúnak a messzi idegenben még sokáig hiá-

nyozhatott az édesanyja. És az is valószínűnek tűnik, hogy minden hangoztatott tisztelete ellenére, apja az Óbudára való visszatérte után sem játszott különösebb szerepet életében. A többi „drága lélek"-ről semmiféle említés nem történik: nem tudjuk, mekkora volt a család, hány generációra terjedt ki, ismerte-e nagyszüleit, voltak-e testvérei, segítették-e pályája során, és ő segítette-e őket bármikor.

A saját családjáról szólva sem túl bőbeszédű. Házasodásában „prágai bachúr"-ként élvezett jó hírneve és őt saját megfogalmazása szerint „vejéül választó" miskolci ékszerész apósa lényegesen fontosabb tényezőnek látszik, mint ő maga.

Csak a csődbe ment vállalkozása miatti nyomorúság felidézése készteti néhány családjával kapcsolatos érzés megfogalmazására:

„Már nem voltam egyedülálló, feleségem volt és családom, akiket egész szívemből szerettem, és akiknek fenntartása és táplálása a legszentebb kötelesség volt számomra; ehhez azonban hiányzott minden anyagi eszközöm (...). Derék, jámbor feleségem, akinek kiváló erényei mindig nemes példaképként lebegtek szemem előtt, gazdag házból származván sosem ismerte a nélkülözést; e nagyszerű asszony mégis szeretettel osztozott velem a legkeményebb lemondásban. Vérzett a szívünk az öt csöppséget látva, akiket képtelenek voltunk jóllakatni. Nincs az életben nagyobb kín, mint ártatlan gyerekecskéknek, akiknek Isten után mi adtunk életet, és akikhez a legforróbb szeretet fűz, csak igen szűk marokkal mérhetni a mindennapi kenyeret, mely után kinyújtják kis kezüket."[64]

Amikor az óbudai iskola héber- és vallástanáraként alkalmazták, megfogalmazása szerint ez a szeretet tette, hogy semmi fáradságot nem talált túl soknak, semmi áldozatot túl nagynak. Azaz nagy fáradságába került ellátnia munkáját, és nagy áldozatnak érezte, hogy a héber nyelv és a vallás rejtelmeibe volt kénytelen bevezetni iskolai, illetve az idegen nyelvekbe és különböző egyéb világi tudományokba magántanítványait, hiszen nem ezért tanult harmincéves koráig. Bár attól, hogy a pesti izraelita „kultusközség" meghívta hitszónokának, jobbra fordult sora, ez a feladat – melyre nem érzett igazi elhivatottságot – is igen nehezére esett, mert rengeteg idejét elvette, és így nem állt módjában kedvére hódolni a tudományoknak. Ebben az összefüggésben – és ugyane 14 soros bekezdés közepén – tér rá arra a csapásra, mely 1833-ban érte:

„elvesztettem drága hitvesemet, ezt az érdemes, nagyszerű asszonyt, e nemes, hű lelket. Magányosan és elhagyatva, e kegyetlenül súlyos veszteségtől lesújtva, a mardosó bánat martaléka lettem volna, ha e veszteségért nem kárpótol a tudomány; ez volt a barátnőm, életem társa, vigasztalóm; az ma is, és az marad az utolsó leheletemig."

Mintha mindig szenvedélytől fűtöttebbek lennének Bach szavai, ha a „tudományok királynője" kerül szóba – alighanem mély megbecsülés, igazi összetartozás érzése fűzte a feleségéhez, de szerelmes mégis inkább a matematikába lehe-

tett. Hogy hol voltak a gyerekek és a család többi tagja, amikor asszonyát elvesztette, bennük miért nem lelte örömét, vagy ha igen, erről miért hallgat, nem tudni. Egy fia – a legidősebb – biztosan túlélte, ő jelentette meg – nyilván ifj. Moritz Heidelberg nagykereskedő segítségével, akinek a könyvecske ajánlása szól – az életrajzi összefoglalás szövegét. Az ő nevére még utalás sem történik.

GÖRBE TÜKÖRBEN

Saphir magas, impozáns megjelenésű adóbérlő nagyapja felidézésével kezdi élete képeinek előadását.[65] Vele kell kezdenem – bocsátja előre, a Saphir név is vele kapcsolatos. Részletesen leírja nagyapjának ősz haját, hófehér szakállát, csillogó szemét, erős orrát, széles karimájú kalapját, ezüstgombos nagy botját – és azt, hogyan telepedett le Lovasberényben, miután csóri házát az adósai kétszer is felgyújtották, és valamiért úgy döntött, nem veszi igénybe II. Józseftől megszerzett székesfehérvári letelepedési engedélyét, valamint még azt is, hogyan lett Saphir a neve. A második életkép címe szerint a szerző ifjúságáról, neveltetéséről és anyjáról szól; ebben az ifjúságnak szentelt némi ironikus ömlengés után arról kezd ugyanebben a stílusban panaszkodni, hogy neki nem volt sem gyerekkora, sem ifjúsága.

Saphir egy teljes oldalon részletezi komikus szóhalmozással a hiányt. Gyermek- és fiatal éveiben nem volt egyetlen piros betűs ünnep, sem bármi öröm:

„ifjú éveimnek romjai között sétálgatva csak egy szomorú nőalakot látok – a szeme világoskék és gyakorlott a könnyezésben, a járása görnyedt, ő maga beteges és akarat nélküli, nyájas és belefeledkezett a beletörődésbe, a vonásai szenvedők és feloldódtak a tűrésben, a feje lehajtva –, aki nyirkosan hideg, csontos, gyengéd és fehér kezével végigsimít égő, könnyáztatta orcáimon, és alig hallható, szinte elhaló hangon nem mond mást, csak annyit: Maradj csöndben Móric, majd rendbe jön minden."[66]

De nem így lett: anyja, akinek mindenki, még kínzói iránt is tele volt összetört szíve szeretettel – írja a humorista negyven évvel később, nagyon is komolyra váltva –, meghalt, és ő csak lázas delíriumában látta viszont évtizedek múltán, jóllehet még a puszta vízió is a gyógyulást hozta el számára. Bár a leírás olyan, mintha a romantikát megelőző irodalmi divatok egyikét majmolva, valamely ódon, középkori kastélyban vagy más, hasonlóan félelmetes helyszínen játszódó rémtörténetet vagy kísértethistóriát feldolgozó gótikus regényből másolta volna ki a szerzője, nehéz csupán ironikus idézetet látni benne.

A könnyek forrása apja viselkedése volt, akinek gyermeknevelési elve – „A gyereknek sohasem szabad megmutatni, hogy szeretjük!" – számtalan boldogtalan percet okozott fiának. Saphir felidézi egy gyermekkori Talmud-vizsgáját, amikor a rabbik elárasztották dicséretekkel, ám apjának egyetlen jó szava sem volt hozzá. Majd másfél oldalon át fejtegeti, hogy a gyermeki szív megsebzése helyett hogyan kellene a szülőknek gyermekeiket úgy szeretni, hogy azok felnő-

vén csak a szeretet melegére emlékezzenek, életük minden viszontagsága idején abból merítsenek erőt. Ennél több szót ebben az írásában nem is veszteget apjára. Tíz évvel később, nyolcvanoldalas memoártöredékében viszont kapcsolatuk több további epizódjáról, így gyerekkori házassági terveinek alakulásáról is beszámol.

ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM

A nagyon korai házasság a 19. század közepéig általános, ám főleg a kelet-európai elit körében elterjedt gyakorlat volt. „A 18. század utolsó évtizedétől kezdve a felvilágosult közvélemény élesen bírálta ezt az éretlen gyermekek elkerülhetetlenül traumatikus kapcsolatokba való kényszerítésének tekintett szokást, melynek következtében a társadalomnak kellett viselnie a testileg-lelkileg sérült fiatal családok terhét" – írja erről Jakov Katz. [67] Természetesen a dolog hátterében nem csak az állt, hogy a szülők még életükben el akarták rendezni gyermekeik sorsát: „a személyes és anyagi érdekeken túl ebben a szokásban a szexuális életet szabályozó, hagyományos vallási és erkölcsi normák tükröződnek. A monogám házasságon kívül tilos volt mindenfajta nemi érintkezés és kielégülés. A szexuális tisztaság eszményképe egyformán vonatkozott mind a férfiakra, mind a nőkre. Ami azt illeti, a férfiaknál nagyobb vételnek számítottak a tisztátalan gondolatok, mint a nőknél, mert ezek két szinte jóvátehetetlen, csak nehéz és keserű önsanyargatással levezekelhető bűnhöz, éjszakai magömléshez vagy önkielégítéshez vezethettek."[68]

Ágai József visszaemlékezéseiben oldalakat szentel ennek a kérdésnek, vándorlásainak lengyelországi kezdetén ugyanis társául szegődik egy ifjú ember, aki maga is szinte gyermekkorúként menekül a felesége és gyerekei elől. Felvilágosult apjával egyetértésben Ágai Adolf is másfél oldalon át tárgyalja ezt az epizódot, s még mosolygós iróniáját is félretéve a patetikus regiszterben szólaltatja meg fölényes felháborodását:

> „E boldog ország [Magyarország] berkeiben s pusztáiban nyom nélkül elcsavaroghat, új nevet vált, új életet kezd s újra meg is házasodik. Nem ritkán fordul elő mégis, hogy valamely messze magyar faluban, a kajla tetejű zsidó ház küszöbén váratlan jelenik meg egy halaványi, lezsarolt asszony, kezén a nagyobbacska gyerekkel, hátán a hamvasba kötött kicsi babával, hogy visszakövetelje magzatjainak apját, aki új felesége s új gyermekei mellől pattanva fel, visszakergette az ínségbe az ő első és igaz nejét s istenadta porontyait, az élő apának árváit."[69]

A 11 éves Saphir házasodási ötletének leírása – akár megtörtént az eset, akár nem – e gyakorlat kifordítására tett kísérlet, travesztia, azaz a paródiával rokon komikus műfaj, a karikatúra, szatíra egyik változata, amely a kigúnyolt eredeti művet torz formában, alantas hősökkel, szándékosan rossz stílussal, verseléssel adja elő, s így a tartalom és a forma disszonanciája révén kelt nevetséges hatást. És bár ebben az epizódban félreismerhetetlenül megmutatkozik az apjától való függetlenedés szándéka, bizonyára ott rejtőzik benne az anya, a szeretetteljes női jelenlét hiánya is. Nyilván e hiány is közrejátszik a következő életképben tárgyalt első szerelemben, melyet Saphir elnéző iróniával vet össze a világirodalom leghíresebb szerelmi történeteivel. Hódolatának tárgya, a kis, „sűrű", vöröses hajú és nagy lábú Frumetel (jiddis: jámbor) ritkán szól, de ha igen, akkor ily édes zengzetek hagyják el ajkát: „Motzi, bist du meschugo? Geh' mir aus den Augen, du Mießnik!" – azaz: Moci, hülye vagy? Eredj a szemem elől, te undok![70] Travesztia bizony ez is; és ha nem is veheti fel a versenyt *A helység kalapácsá*val, ugyanúgy a kordivat mutatkozik meg benne.

Ám ha csak a paródia szintjén is, azt mutatja, Saphir nem volt érzéketlen a női nem iránt. Wurzbach szerint élete végéig nem heverte ki, hogy „szívből szeretett" felesége egy fiatalabb férfi karján elhagyta, az életrajzi lexikon szerzője alkotóereje és életkedve megcsappanását is e csapásnak tulajdonítja. Szinnyei pedig azt véli tudni: „Megható módon szerette leányát, a kit élete végén Ferencz József király kegyeibe ajánlott. Az uralkodó meg is igérte neki, hogy gondoskodni fog gyermekéről." Ha mindenáron szórakoztatni akart is, Saphir gyakran öncélú nyelvi zsonglőrmutatványai mögül kihallatszik az őszinte érzés.

Ágai József visszaemlékezéseiben egész családregényre való történetet hagyott fiára. Megemlékezett dédapja mesébe illő törökországi lányrablásáról,[71] és részletesen elmesélte családjának tragédiáját: apja Poniatowski[72] lengyel herceg árendása volt, dúsgazdag vállalkozó és az egész kerület zsidó községeinek feje *(ros medina)*. A hét gyerek közül József volt a legkisebb, így tehetetlenül kellett végignéznie, hogyan hullik szét a család, amikor a hercegi kastélyba bejáratos legszebb nővére beleszeretett egy lengyel tisztbe, megkeresztelkedett, és hozzáment feleségül. A vizsnyicei házidok bosszúhadjáratot indítottak az istentelenség elkövetőjének rokonai ellen, feldúlták a házat, a két idősebb fiút feljelentették a hatóságoknál, hogy a felkelőkkel cimborálnak – egyiket sem látták viszont többé. A kétségbeesett, megtört szülők nem taníttatják tovább a legkisebbet, hanem amint betölti a 14. életévét, négy bankó forinttal útjára bocsátják. Vándorlásai során itt is, ott is megdobogtatja a szívét egy-egy bájos leányarc, könnyen ismerkedik, barátságokat köt, melyek némelyike egész életén át elkíséri. Hallani sem akar róla, hogy pénzért nősüljön, mint korosztályának tagjai és diáktársai közül oly sokan. Csak amikor már kész orvos, akkor kezd komolyan udvarolni annak a sötét hajú, szép kisasszonynak, akit ő mentett meg attól, hogy beleessen a városligeti tóba. Elbeszélt történetei, feleségének visszaemlékezései és fiának szavai és hangvétele mind azt tanúsítják: melegszívű, szeretni képes és szeretetre méltó ember lehetett, akinek mind az eredeti, mind a saját családja nagyon fontos volt, de ugyanilyen szeretettel fordult barátai, ismerősei és betegei felé is.

*

A három önéletrajzi írás három különböző műfajban három nagyon különböző ember képét vetíti elénk: Bach a hitszónoklat erkölcsnemesítő szóhasználatá-

nak konvencióival szól családtagjairól. Amit róluk elmond, maradéktalanul beleillik a „zsidó család" mítoszába. A falatot a szájuktól megvonó szülők, a megpróbáltatásokat zokszó nélkül tűrő, önfeláldozó feleség, ő maga mint kötelességtudó férj és apa – minden szereplő a tőle elvárható módon viselkedik. Csak a megfogalmazások árulkodnak róla, hogy a szerző nehéznek érezte terheit, és hogy a szenvedélyt, az igazi érzelmeket a tudomány jelentette életében.

Saphir mindenáron való mulattatói szándékán is átüt a gyerekkori sérelmek valódi keserűsége. Bár nagyapja alakjában a hamisítatlan zsidó pátriárkát mintázta meg, szülei ábrázolásában azt sugallja, érzékeny anyját érzéketlen apja vitte a sírba. A helyes gyermeknevelésnek szentelt tirádái a mások által idealizált zsidó családi élet kíméletlen bírálatát adják – ennek visszhangját fedezhetjük majd fel az egy generációval fiatalabb Sigmund Mayer jó hatvan évvel később megfogalmazott elmélkedéseiben. Addigra már a túlzott kényeztetés tűnik a nagyobb veszélynek, miközben a szerző is elismeri, hogy mint annyi nemzedéktársának, neki sem volt gyerekkora.

A Saphirnál ugyancsak egy nemzedékkel ifjabb Ávráhám Munk önéletrajzának utószóírója, Michael Silber szerint az ifjúság elvesztése állandó motívum a felvilágosodás időszakának önéletrajzaiban, méghozzá a nagyon korai házasságokkal összefüggésben: „az érzékeny ifjak gyakran arra döbbentek rá, hogy a gondtalan gyermekkorból a felelősségteljes családos felnőttkorba való hirtelen átmenet során elrabolták tőlük az ifjúságukat".[73]

Ha a kelet-európai önéletrajzírók esetében ez minden bizonnyal helytálló is,[74] a Magyarországon nevelkedetteknél más a helyzet. Nemcsak az irodalmi konvenció mondatja velük, hogy nem volt gyerekkoruk: 3–5 éves koruktól kezdve iskolába járatták őket, ahol nem volt sem nyári, sem téli szünet, még játszaniuk is tilos volt, s amint kicsit felcseperedtek, útra kellett kelniük, hogy a különböző, gyakran igen távoli jesivákat bejárva szerezzék meg a szükséges tudást és a nélkülözhetetlen rabbiajánlásokat.

Minden ilyen művelődési pályát bejárt zsidó fiúgyerek „szociális árva", családjuk a látogatott jesivák – a véletlentől függően meleg vagy rideg légkörű – közössége, pótapjuk a *ros jesiva*, a jesiva feje, akit aztán ennek megfelelően bálványoznak, vagy rettegnek. Érzelmi fejlődésük mindenképpen megbicsaklik, az otthonuktól távol töltött idő alatt nemritkán a valóságban is elárvulnak. Akár konvencionális, akár karikatúrába hajlóan túlzó, amit a családjukról írnak, ezt tükrözi vissza. Ágai József példája pedig azt mutatja, az egyéni alkat, a szerencsés természet erősebb minden környezeti hatásnál – a sorscsapások és veszteségek, amelyek mást a kétségbeesésbe kergetnének vagy életre szóló keserűséggel töltenének el, az ő szemében olyan bajok, amelyeknek zömét, de az anyagi természetűeket biztosan „pidjón ha-néfes"-nek,[75] az áldásért hozott áldozatnak tekinti. Átsegíti rajtuk életszeretete – és töretlen hite.

Vallás és/vagy felekezet?

A 18–19. század fordulóján változni kezd az addig változatlannak hitt zsidó közösségi és szokásrendszer. „A szóban forgó évszázad [1770–1870] alatt a zsidó közösségek olyan átalakuláson mentek keresztül, amely megváltoztatta jogállásukat, foglalkozási megoszlásaikat, kulturális szokásaikat, valamint vallási szemléletüket és viselkedésüket is. (...) A zsidók az élet minden területén eltávolodtak korábbi, tisztán zsidó életmódjuktól, s közelebb kerültek nem zsidó környezetük szokásaihoz" – írja a premodern zsidóság jeles ismerője, Jakov Katz.[76] E változatlanság persze utólagos visszavetítés, hiszen már a megelőző száz évben látványos és csendes változások – így például a misztikus és érzelmi elemekre építő hászidizmus és a frankista messianizmus elterjedése – mentek végbe a diaszpóra zsidóságának életében. Igaz, ezek inkább voltak a zsidóság „magánügyei", mint az 1770-től kezdődő évszázad fejleményei.

A történelmet inkább „alulnézetből" szemlélő *Jewish Daily Life in Germany* vonatkozó fejezetének szerzője szerint a kései ortodoxia nagyobb szigorával ellentétben a hagyományos zsidó élet egyes részletekben igenis eltért a rabbik és szent iratok által hirdetett hivatalos judaizmustól. Az „átlag" német zsidó vallásgyakorlata több is volt, kevesebb is a hivatalosan előírtnál. Egyes környékeken a gyakorlatban messzemenően figyelmen kívül hagyták a halahikus előírásokat, míg másutt szigorúbban vették ezeket, mint azt a vallástörvény megkívánta volna. Az élet és halál jeles eseményeihez kötődő és az ünnepi szokások számos olyan gyakorlatot tartalmaztak, amely nem volt kodifikálva, míg a néphit gyakran még hozzá is adott a törvény szigorához. A zsidó „tömegek" éppúgy érdekeltek voltak a népszokások és néphitek fenntartásában, mint a vallási előírások betartásában.[77]

E változások óhatatlanul megjelennek a kor szereplőinek életében, felfogásában, választásaiban. Ahogyan Esther Benbassa és Jean-Christophe Attias, a *Van-e jövőjük a zsidóknak?* című, néhány éve megjelent munka szerzői is megállapítják: „A premodern korszak végén, a XVIII. században a zsidók kulturális és identitásbeli támpontjai és körülményei komplexebbé válnak. Megoszthatják a közös kulturális héber alapot, de ezzel egy időben ott az utolsó száműzetés helyének elsajátított kultúrája, nyelve, szokásai és hagyományai (...). Amihez még hozzá kell tenni egy harmadik kulturális hátteret, egy új kultúráét, a Nyugatét. A teljes zűrzavar akkor következik be, amikor megnyílik a jogi státus megváltozásának lehetősége, amikor felbukkan az integráció és az emancipáció vágya, reménye. (...) A zsidó világ forrongott: ez tette lehetővé, hogy felkészüljön a körülbelül ötven év múlva bekövetkezett változásokra."[78]

VALLÁS

Josef Bach a zsidó felvilágosodás képviselője, német és prágai válfajának örököse, az országban első német nyelvű hitszónokként a bécsi kultuszreform pesti

megvalósulásának egyik fontos tényezője. Önéletrajzi összefoglalójában nem hagy kétséget vallási önértelmezése felől, amelyet nemcsak a követett és követendőnek tartott példák elősorolásával, hanem elítélő megjegyzések és elhatárolódások révén tesz egyértelművé. A korszellem „bornírtságáról" ír, amiért korai iskolaéveiben a németet még kizárták az elsajátítandó tudnivalók közül, de még keservesebb tapasztalatok várják Óbudán, amikor nehezen megszerzett és valóban korszerű tudásának birtokában mit sem sejtve visszatér szülővárosába.

„Prága már akkor, jó fél évszázada is igen magas kultúrfokon állt; egészen más vallási nézeteket és vallási felfogást hoztam onnan magammal, mint ami itt szokásos és elfogadott volt. Ezért minden konfliktus elkerülése céljából kifelé egészen mást kellett mutatnom, mint amit belül gondoltam. A bölcs erkölcsszabályt, miszerint *non videri, sed esse* [nem látszani, hanem lenni] nem tehettem magamévá, hacsak nem akartam kitenni magamat a sötétség és a zelotizmus üldöztetésének. A német műveltség ápolása a felvilágosodás gyanúját keltette, ami pedig akkoriban még egyet jelentett a vallástalansággal. Így annak érdekében, hogy lakóhelyemen valamelyes tekintélyre tegyek szert, nem csekély kapacitású bachúrként léptem fel, felvettem a kapcsolatot a helyi rabbikkal, bemutattam a prágai rabbinikus autoritások által kiállított diplomáimat, és megint elővettem a réges-rég félretett Talmudot, újra belejöttem a szőrszálhasogató vitákba és dialektikus szofizmákba, a szombati zsinagógai beszédek alkalmával bekapcsolódtam az ott folytatott disputációkba..."[79]

Minderre a pesti kultuszközösség hitszónokaként már nem volt szüksége. Lelki szükséglete lehetett viszont, hogy hosszú éveken át magára vállalja az erény útjáról letért és a Rókus Kórház földalatti börtönében – vagy a Rókus Kórházban lévő dologházban – raboskodó hitsorsosainak lelki gondozását.[80]

„A pokoli kipárolgásoktól vissza nem rettenve minden vasárnap aláereszkedtem a földalatti, sötét pincékbe, hogy meleg hangú, szívhez szóló beszéddel térítsem jobb belátásra vasra vert hittestvéreimet, emlékeztetve őket arra, milyen bűnöket követtek el Isten és a nép ellen, amelyhez tartoznak, s hogy őszinte megbánásra sarkallva őket, felébresszem bennük az erkölcsi komolyságot és a vágyat, hogy büntetésüket letöltvén tisztességes munkálkodással váljanak a társadalom hasznos tagjaivá."

Mindezeken túl azonban legalább annyira érdekes, mi az, amiről vallással, hittel kapcsolatban nem ejt szót. A pesti kultuszközösség nemcsak elsőként alkalmazott személyében német nyelvű hitszónokot, hanem számos egyéb újítást is bevezetett. Az Orczy-házban megnyílt Kultusztemplomban már kórus is volt, modernizálták, azaz lerövidítették az imarendet, és külön női istentiszteleteket is tartottak. Ugyanez a közösség építette fel 1859-re az Európában legnagyobb, Dohány utcai zsinagógát – és az építését előkészítő bizottságban ott ült Bach is. Kinevezése idején a közösségnek Wahrmann Izráel 1826-ban bekövetkezett halála

óta nem volt rabbija, és Schwab Löw hivatalba lépéséig, 1836-ig nem is lett – ez idő alatt folyamatosan nem kevés vita zajlott arról, kit hívjanak meg az üresen álló székbe. Érdekes lenne azt is tudni, vajon az ő neve felmerült-e egyáltalán ebben az összefüggésben, s ha igen, ha nem: miért. Működése idejére esett az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, melynek leverése után Schwabot és annak vejét, Löw Lipótot az Újépületben tartották fogva – nem szól erről sem. Míg Bach kezdetben úttörőnek számított a jiddist felváltó, irodalmi német nyelven tartott szónoklatával, pályájának vége felé már több helyen magyar nyelvű hitszónoklatokat is tartottak. Egyetlen olyan temetésnek maradt fenn híre, amikor Bach magyarul látta el funkcióját, ám ennek csak 1844-es időpontját tekintve uralkodik egyetértés, hogy pontosan hol és kit temetett, arról ellentmondanak ismereteink.[81]

A zsidó Budapest szerzői úgy tudják, hogy gyenge magyartudása miatt nem kísérletezett a magyar nyelvvel. Önéletrajzában büszkén említi, hogy 1833-ban prédikátori tevékenységének jutalmául – kéretlenül – megkapta a pesti letelepedés jogát, de említetlenül hagyja a működésének ideje alatt bekövetkezett számos változást, vitát, felekezeten belül és azon kívül zajló viharos eseményeket. Így például a pesti közösség reformját előkészítő bizottság működését (amelynek egyébként maga is tagja volt), az 1848-tól 1852-ig működő, radikális reformokat – a többek közt vasárnapi istentiszteleteket és nem héber liturgiát bevezető Pesti Reformegylet körüli botrányt (az egyletet Schwab Löw főrabbi ateistának és szektásnak minősítette),[82] az ultraortodoxia formálódását és megannyi olyan fejleményt, amely a pályája és személyes sorsa szempontjából figyelemre méltó lehetne.

Úgy tűnik, Prága olyannyira szellemi hazája volt, hogy az utána következő éveit egyfajta számkivetettségként élte meg. Mintha azon túl, hogy ellátta kötelességeit, semmi sem érdekelte volna igazán – leszámítva természetesen a matematikát. A hászkála egyfajta zárványaként látszik fennmaradni egy olyan városban, ahol a kezdeti – Prágához viszonyított – elmaradottság ellenére viharosnak mondható gyorsasággal követték egymást a hitéleti és közösségi események. Meglehet, harminc éven át hordott hitszónoki palástja ennek az állva maradásnak is a szimbóluma.

SEM, SEM. Saphir szintén nem hagyta másra meghatározásának terhét:

„Ha a sorson múlik, zsidó; ha a szüleimen, kereskedő; ha az iskoláimon, falusi rabbi, ha a körülményeimen, szegény ördög, ha a véletlenen, játéklabda leszek, és mindezen meghatározottságok ellenére most olyan őszinte és becsületes keresztény vagyok, amilyen őszinte és becsületes egy keresztény csak lehet, és egy semmiféle anyagi javadalmazással nem járó színházi intendánsi cím birtokosa"

– írja *Életképei* elején, s minden jel arra mutat, ezt komolyan is gondolta.[83] (Jóllehet Karinthy kortársa, Grünwald Miksa szerint éppen az a baj az írásaival, hogy humorából hiányzik a komolyság.)

Mivel azonban nem a sorson múlt, kitért. Alighanem elsősorban azért, hogy eltávolítson néhány rögöt pályájának felfelé ívelő útjáról – erre vall kikeresztelkedésének és kinevezésének egymásutánisága. Bár ellenfelei nem a zsidó vallás elhagyását, hanem a liberalizmus ideáljainak megtagadását vetik inkább szemére, müncheni színházi intendánsi posztja mindkettő jutalmának tűnik. Kitérésének ez mégsem annyira az oka lehetett, legfeljebb a végső lökést adhatta meg számára. *Életképei*nek tanúsága szerint Saphir úgy látta, igencsak kényelmetlen és kellemetlen dolog zsidónak lenni. Nagyapját sem „nagyon nagy" gazdagsága, sem II. József személyes befolyása nem védte meg attól, hogy csóri szomszédai, akik az adósai voltak, tétlenül, sőt nevetve nézzék végig, hogyan ég le a háza, amelyet abban a reményben, hogy az adósságkönyvek is benne égnek, nyilvánvalóan közülük gyújtott fel valaki – kétszer.

Megkeresztelkedésére akkor került sor, amikor visszatért Münchenbe Párizsból, ahol egy házban lakott Börnével, és gyakran találkozott Heinével – akinek sokat idézett mondása szerint a keresztelő „belépőjegy az európai kultúrába" (1831-re ugyan már Heine is megbánta megkeresztelkedését, mert a vágyott professzori címet így sem sikerült megszereznie). A német kultúra e híres – és kitért – képviselőivel fenntartott napi kapcsolata vélhetőleg megmutatta neki, hogy – még ha a szabadság remélt fokát nem is hozza el – az írói életmódhoz jól illik a születéssel járó kötöttségektől való efféle megszabadulás.

Ha elhagyta is vallását – tekinthető csupán véletlen egybeesésnek, hogy ez éppen abban az évben történt, amikor apja meghalt? –, annak egyik legfontosabb előírását, a *tikkun olam*,[84] azaz a világ tökéletesebbé tételének eszményét nem adta fel. Mind Wurzbach, mind Grandjean a legnagyobb elismeréssel szól jótékony céllal rendezett előadóestjeiről, melyeknek bevételét negyedszázadon át a „legtiszteletreméltóbb" célokra fordította. Az első előadását például 1834-ben a Bécsújhelyen dühöngő, rendkívül heves tűzvész áldozatainak megsegítésére.[85] Mint már láthattuk, a kétszer felgyújtott csóri ház üszkös romjai előtt álló nagyapja nagyon is elevenen élt emlékezetében.

A ZSIDÓSÁG MINT ERKÖLCS

Ágai Józsefnek jó oka volt rá, hogy irtózzon a vallási fanatizmustól. Vizsnyicen, ahol született, az egyik leghíresebb csodarabbi tartotta udvarát.

> „Az ideges, rajongó, korahaladt gyermeket magukhoz édesgetik a hászidok. Beleártják a kabalába, olvastatják vele rabbi *Juda Chajet*nek rejtelmes könyveit, a *Zohart*, a *Pardeszt* s hasonló iratokat, melyek arra tanítanak, miképpen lehet szeráffal, angyallal érintkezni, kereszt-utakon a gonosszal szövetkezni, elkárhozott lelket megváltani, halottat feltámasztani."[86]

Amikor hosszú hálóingében maga is szellemhez hasonlóan bolyongva kereste éjszaka a szeráfokat, édesanyja megrettent, és elzavarta a kegyes férfiakat a háztól, amelynek asztalánál addig szívesen látott vendégek voltak. Az idősebb Ágai visszaemlékezéseinek tanúsága szerint úgy hitte, ők okozták, hogy el kellett hagynia otthonát, azért hogy

> „szüleinek visszaszerezze vagyonát, atyai házának a régi díszt".

Vándorlásai során Túrócszentmártonban tanúja annak, hogy egy szegény zsidó szabót, akin rajta lenne a halottmosdatás sora, de annyira iszonyodik a holttesttől, hogy elmenekül, ketten lefogják, és

> „őt fektették a fekete deszkára és fedték le a fekete posztóval, mellyel már annyi halottat borítottak le. Éjfélkor pedig ki kellett mennie annak a sírjára, akinek a halotti mosását visszautasította. Azaz csak kellett volna. Mert odáig, azt lehet mondani: szerencsésen – meghalt maga a szabó is."

Ágai Adolf még odamásolja apja megjegyzését:

> „Tán az ilyen vakbuzgó örjöngések okozzák, hogy régebben keresztyén gyermek saktolásával is vádolták itt-ott a zsidóságot még e század elején."[87]

Ha a vakbuzgóságot nem állhatta is, vallásának előírásait megtartotta, a nagyszombati papokhoz magával vitte vacsoráját, és semmi ígérettel nem vehették rá, hogy hitét elhagyja. Amikor pedig útjai során jószívű emberek étellel kínálták, csak a halat, a gyümölcsöt fogadta el, a szalonnát már köszönettel visszautasította.

De nemcsak az derül ki, mi az, amit elutasít, az idősebb Ágai – aki Schiller *Tell Vilmos*a kapcsán már 1825 táján a zsidók emancipációját vizionálta – kitért arra is, ami hit- és vallásbéli dolgokban vonzó számára. Már a Balaton partjánál járt, amikor olyan zsidókkal találkozott, amilyeneket addig nem látott:

> „És mentül magyarabb lett a vidék, az ő zsidai is enyhébbre váltak. A környező nép jómódja, türelmessége leoldotta az elnyomott lelkekről a görcsöt és látott piros, kerek arczú, kisodrott bajszú *bálbáisz*-okat [héber: zsidó családfő és adófizető], akikről azt hitte, hogy legalábbis szolgabírák, ha ugyan nem viczispánok. A mimikri, az alkalmazkodás, a hozzásimulás törvénye itt is bevált."[88]

És bár ezek között is akadt olyan, akitől nem csak jóra számíthatott,

> „sem hűségében hite, sem ragaszkodásában az ő zsidai iránt meg nem rendült egy pillanatra sem".[89]

Fia nagy bánatára és felháborodására mégsem volt elég jó zsidó az abonyi rabbinusnak, aki holtában így búcsúztatta:

„Ámbár nem volt egészen közülünk való, mégis tekintettel arra, hogy a szegény zsidó betegeket ingyen gyógyította és az orvosságot is díjtalan szerezte meg nekik, *sem borchú* [héber: áldassék] talán elnéző lesz iránta".

Ágai Adolf sok év múltán is indulattal sorolja:

„Az ő [az abonyi rabbi – F. K.] szemében főbűne volt apámnak, hogy magyar nevet változtott, mely fölöslegül oly erősen emlékeztetett is a *gój*-ra. A község melynek – mint a rabbi is elösmeré – betegeit ingyen gyógyította; a község, melynek iskoláit rendezte; ugyanaz a község, melyet lelkes szónoklatokban serkentett a hazafiságra: szintén csak a temető falának tövében juttatott pihenő helyet az én édes atyámnak, mert hát »nem volt közülünk való«. Nem is! Az ő fennkölt valója láthatatlan magasságokban csapongott amaz elfogódott, gyepes elmék fölött, melyek akkoron, 1864-ben álltak a község élén."[90]

Abony rabbija Ágai József halála idején a Magyar Zsidó Lexikon szerint Kundstadt Ignác, másként Kunstatt Izsák – utóbb a nagyváradi status-quo hitközség rabbija – „kiváló hitszónok" volt. „Húsz évig működött, s utána rövidebb-hosszabb szünetekkel már a modern rabbik következtek" – olvashatjuk róla. Az idősebb Ágai névmagyarosítást elítélő kijelentése nem egyéni véleményének megnyilvánulása volt csupán. 1864-ben hívott össze a kormány vegyes bizottságot, amely a rabbiszeminárium létrehozásáról volt hivatott tárgyalni, mire a konzervatívok felségfolyamodványban kérték a terv elejtését azzal az indoklással, hogy az veszélyezteti a pozitív vallási törvényeket. A következő évben ült össze az úgynevezett „nagymihályi zsinat", ahol a világi kultúra elterjedését helytelenítő 24 rabbi 9 pontban határozta meg, mi mindent nem tehetnek a hagyományok szellemében élni kívánó zsidók.

Ez a kilenc pont a következő volt: 1. Tilos a zsargonon kívül más nyelven prédikálni. 2. Tilos olyan templomban imádkozni, melynek nincs közepén az almemor. 3. Tilos a templomra tornyot építeni. 4. Tilos a funkcionáriusoknak ornátust viselni. 5. Tilos a női karzatra rácsozat helyett karfát alkalmazni. 6. Tilos a kórus énekét meghallgatni, vagy imájára ámen mondani. 7. Tilos kórus-templomba még csak be is lépni, mert az rosszabb a pogányok templománál. 8. Tilos a templomban esketni. 9. Tilos bármely régi szokást megváltoztatni.[91]

A 9. pontot értelmezték többek között úgy, hogy az megtiltja a névmagyarosítást. Bár Ágai József egy évvel e határozatok előtt halt meg, az őt temető rabbi nyilván ismerte a zsinatot előkészítő írásokat, s gyakorlatában azok szellemét képviselte: Ágai Józsefet „neológ"-nak tekintette, mielőtt még a felekezeten belüli szakadás végbement és maga a kifejezés meggyökeresedett volna.

Az első generáció önéletrajzi írásaiban jól nyomon követhető a valláshoz, a judaizmushoz való viszony változása. Bach és Ágai József egyaránt jó zsidónak gondolta magát, még ha – szerintük elmaradott – környezetük nem is ezt jelezte nekik vissza. Jóllehet Ágai valószínűleg túl modern lett volna Bach szemében, bizonyára mindketten rosszallással nézhették Saphir kitérését, bár Ágai e kérdésben is megértőbb lehetett. Úgy tűnik, Bach számára vallás és hit egységet képezett, és hitt abban, hogy a vallás külsőségeinek megváltoztatása nem érinti a hitet. Nem valószínű viszont, hogy csupán felekezetnek tekintette volna a zsidóságot: még ha konvencionálisnak tűnhet is a fordulat, a zsidó rabok lelkére beszélve talán nem véletlenül idézte fel Istenük mellett népüket is. Ágai még messzebbre ment az újításokban: egyszer hazát és kétszer nevet cserélve buzdított magyar hazafiságra, s még mielőtt a magyarországi zsidóság frakciókra bomlott volna, kihívta maga ellen a nála ortodoxabbak haragját.

De azt is figyelemmel kísérhetjük írásaikban, miként kap egyre nagyobb jelentőséget az erkölcs a tulajdonképpeni vallásgyakorlathoz képest. Ezt tanúsítja a hászkála tanítványának, a zsidó felvilágosodás hívének, a mászkil Bachnak lelkipásztori tevékenysége, erre vall a magyar nevű és érzületű volt *gácsországi lengyel*, majd *tács* Ágai József orvosi és állampolgári magatartása, s nem cáfol rá erre még a zsidóságot egyszerű kontingenciaként, sorsa véletleneként kezelő Saphir jótékonyságában ellenfeleit is elismerésre bíró viselkedése sem.

Közösségeken belül és kívül

A zsidók i. sz. 70 – azaz a jeruzsálemi szentély lerombolása – óta szétszóródásban vagy szétszóratásban (diaszpóra), még másként száműzetésben (vagy fogságban: *galut*) élnek. Mindhárom kifejezés önmagában véve is egy program. Nem mindegy ugyanis, hogy önkéntesnek vagy kényszerűnek, büntetésnek vagy esélynek írjuk le ezt az állapotot. Ám bármelyik kifejezést választjuk is, ez hozta létre a mai értelemben vett zsidóságot – ami alatt általában a diaszpóra zsidóságát értjük –, és ez – vagy még inkább a kialakulását kísérő és követő folyamatok – ad magyarázatot arra, miért élik meg oly sokféleképpen zsidóságukat a zsidók. Akármelyik értékelést választjuk is,[92] annyi bizonyos, hogy a zsidók közel kétezer éve nem homogén zsidó környezetben élnek, folyamatos érintkezésben állnak nem zsidó környezetükkel.

ZSIDÓ KÖZÖSSÉGEK. Magyarországon a 18. század közepén a zsidók 75-80 százaléka falun vagy mezővárosban lakott, és ez az arány még II. József korában is 65-70 százalék körül volt: falvanként 1–2 család élt az év legnagyobb részében mindenféle közösségi élettől elszigetelten. A zsidók alig 15 százaléka volt annak a néhány 500 főt meghaladó közösségnek a lakója, amelyek közül Pozsony, Óbuda

és Kismarton volt a legjelentősebb és a leggazdagabb.[93] És hiába gyorsult fel a betelepedés nyomán a községek létszámgyarapodása, hiába haladt előre a 19. század során a szélekről az ország belsejébe irányuló vándorlás és a városokba tömörülés, igen hosszú időn keresztül a magyarországi zsidók a szó legszorosabb értelmében véve is szétszóródva éltek. Létérdekük volt, hogy kapcsolatban – lehetőleg jó kapcsolatban – álljanak az őket körülvevő többséggel, az ahhoz való alkalmazkodásuk pedig elkerülhetetlen. Az elzárkózás luxusát csak akkor engedhették meg maguknak, amikor intézményeik már elég sűrű hálózatot alkottak ahhoz, hogy a külvilág előli – nyilvánvalóan még így is csak részleges – elzárkózás ne túlélésükben fenyegesse őket. Nem véletlen, hogy csak az imént említett nagymihályi gyűlés előkészítése során, az 1860-as évek derekán fogalmazódhatott meg a gondolat: „A zsidó a fogságban csak teljes elzárkózásban élhet vallási törvényei szerint, ha a gettóból a világba kilép, fel kell adnia a hitelveket."[94] A zsidó önreprezentáció – önábrázolás vagy még inkább önmegmutatás – szempontjából meghatározó tehát a jelentősége annak, hogyan jelenik meg benne a zsidó és a nem zsidó környezet.

VÁLTOZÓ CSOPORTHATÁROK. Bach önéletírásának szinte egészében hittársai szerepelnek csak – a már említett módokon, jó és rosszabb színben. Nem zsidókról prágai egyetemi évei kapcsán beszél, ismét csak a legnagyobb elragadtatás hangján – amelyben ugyanakkor jól érzékelhetően ott az otthoni viszonyok iránti leplezetlen lenézés. Mindkét prágai felsőoktatási intézményről fontosnak tartja elmondani, mennyire elsőrangú professzorok voltak a tanárai, de – aligha meglepő módon – a matematikaprofesszora az egyetlen, akit nemcsak név szerint is megemlít, de kutatási területeit és külföldi elismeréseit is elősorolja. Úgy tűnik, Bach ideje meghatározó részét közösségén belül töltötte, de figyelméből annak sem jutott sok. Talán nem tévedünk túl nagyot, ha azt állítjuk, hogy az emberek lényegesen kevésbé tarthattak igényt az érdeklődésére, mint a tudomány, azon belül is a matematika – a zsidó tudomány terén szerzett érdemeit egyébként Büchler Sándor elég csekélynek ítéli: „Talmudi ismerete nem lőn nagyobb szerénységénél."[95]

Saphir élete – éppen ellenkezőleg – zömmel nem zsidók között zajlott. Élete korai szakaszában – saját megfogalmazása szerint – a (lovasberényi) gettóban élt, melynek lakóiról mérsékelten hízelgő módon emlékezett meg. De gúnyának nyilai a helybéli gazdákat, sőt szíve választottját és saját magát sem kímélték. Mint láttuk, még igazán szeretett édesanyjának leírása sem nélkülözi az irodalmi stílusparódia jegyeit. Fénykorában Bécsben, Berlinben, Münchenben több mint két évtizeden keresztül mindenki rettegte a nyelvét és a tollát, pályájának felívelését is ily módon kiváltott botrányainak köszönhette. Akár a lovasberényi kunyhókban, akár a müncheni vagy a párizsi királyi palotában járt, szarkazmusa nem vallási hovatartozásuk alapján találta telibe céltábláit.[96] Ha lovasberényi környezetében a zsidókat korlátoltnak, durvának, kulturálatlannak, nagyapja keresztény adósait kegyetlennek írja le, azt felekezetre való tekintet nélkül teszi – kritikus tekintete nem kímél senkit és

semmit aki és ami nem üti meg a saját értékrendje mértékét (vagy ha hinnünk kell a vádaknak, a megvesztegetésére fordított összegekét).

Hármuk közül (Adolf közvetítésével) Ágai József az egyetlen, aki a visszaemlékezéseiben a név szerint is megemlített rengeteg szereplőt árnyaltan, egész emberként ábrázolja. A zsidókat zsidó mivoltukban, a nem zsidókat mint nem zsidókat – segítőkészeknek és gonoszaknak, fanatikusaknak és türelmeseknek, szeretetteknek és nem szeretetteknek. És bár gyakran megemlíti a számtalan ember kapcsán, akivel kapcsolatba került, hogy az illető zsidó-e vagy sem, ezzel együtt úgy tűnik, hogy csoporthovatartozásai, azonosulásai helyzetével változnak: az *ők* és a *mi* határvonalait nem a felekezetiség jelöli ki számára.

A hászidok zsidóságuk dacára a veszélyes és kártékony *ők* kategóriába kerülnek, a nénjét megtérítő lengyel hercegi család viszont a jóindulatú, de ugyancsak veszélyesbe – a nagyszombati papokhoz hasonlóan. (Veszélyesek, mert belső meghasonlásba, vagy akár valódi életveszélybe is sodorhatnak. Veszélyességük azonban nem tartja vissza Ágai Józsefet attól, hogy akár a hászid, akár a keresztény kultúra elemeit – amilyen például a *pidjón ha-néfes*[97] szinte bármilyen életeseményre kiterjesztett hászid szemlélete, vagy a kereszténység közvetítette latin műveltség – ne tenné magáévá.)

De már a *mi* csoportba tartoznak azok a zsidók, akik vándorlásai során becsapják, kihasználják (nemcsak az életkörülmények, de a vallott értékek közösségének okán is – még ha a csalók és tolvajok csak a kijelentéseik szintjén osztják is ezeket az értékeket), míg az *ők* sorába illik „Benkő János uram", az a rendkívül szívélyes parasztember, aki felveszi kocsijára, szalonnával kínálja, és elkápráztatja humorával. A *mi* kategórián belül szépen gyarapodó kapcsolati hálóra tesz szert, amelybe beletartozik az ifjú Wahrmann Móron és családján kívül a későbbi magyar zsidó kulturális és közélet több ismert alakja (a már említett Nobel család mellett a Braun fiúk: Barnay Ignác, utóbb a zsidó hitközség jegyzője és Tóbiás nevű fivére, Nógrád megye főorvosa, akikkel egy időben kivándorolni készül). De ide sorolható görög tanulótársa, a más életét mentve a Dunába fulladt Dumsa Cornelius is, és *mi*-ként emlékezik meg kevésbé szeretett egyetemi kollégái többségéről, míg természetesen *ők* még a csodált professzorok is, akikkel azután a kolera elleni harcban kerül egy táborba. Halálában pedig ő kerül végül a zsidó *mi* peremvidékére a fölötte elmondott halotti beszédben, amint azt a temető falánál kapott sírhelye szimbolikusan is kifejezi.

Ágai József nyilvántartja, ki zsidó, ki nem, de sem rokonszenveit, sem összetartozás-érzését nem ez határozza meg, sokkal inkább a helyzet, s minél felnőttebb: a feladat. Ezért tarthat lelkesítő hazafias szónoklatokat Abonyban – ott és akkor magyar hazafiként, akinek, mint fia írja, sosem rendült meg a hite, sem ragaszkodása a zsidósághoz. Ebben is – akárcsak abban, hogy csak magyarul publikált – már inkább a következő nemzedékkel rokon. Igaz, annak időben hozzá legközelebb álló képviselőitől alig néhány év – és a csoportba sorolás mindig megkérdőjelezhető önkénye – választja el csupán.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
794115
1881
SZEGED

JEGYZETEK

1 Lásd HAJDÚ, 2003, 554–556.
2 Vö. BINDORFFER, 2001, 43.
3 ÁGAI, 1900, 41.
4 SAPHIR, 1874, 19.
5 WURZBACH, 1874.
6 WURZBACH, 1874.
7 Lásd a 41. lábjegyzetet. Vö. HARASZTI 2004, 92.
8 A többnyelvűség pszichológiai vizsgálatainak áttekintését adja például JAROVINSZKIJ, 1994, kulturális következményeinek figyelemre méltó elemzését KOMLÓSI–KNIPF, 2002.
9 BARTHA, 1999.
10 BACH, 1884, 9.
11 Lásd i. m. 12.
12 VENETIANER, 1986, 141.
13 Vö. FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRBIK, 1995, 110.
14 VARGA, 2002, 58.
15 GRÜNWALD, 1937, 86–87.
16 Szinnyei szerint ez a *Der Ungar*ban jelent meg, 1845–46-ban. Saphir 1855-ben *Meine Memoiren* címmel mintegy négyszeresére bővítette 25–26 éves koráig ívelő éveinek e krónikáját, számos adalékot írt még bele apjához fűződő viszonyáról, konfliktusairól, itt írja le a pozsonyi és prágai éveit is. A szöveg (*Ausgabe von Saphir's Schriften.* Brünn, 1888. Bd. XXIII, S. 1–88.) tudomásom szerint magyar könyvtárakban nem hozzáférhető.
17 SAPHIR, 1874, 29–30.
18 Lásd VARGA, 2001, 104.
19 Vö. SAPHIR, 1874, 10.
20 ÁGAI, 1900, 26.
21 Vö. MAIMON, 1995, 71–72.
22 Leo Ráfael Landau *Der jüdische Adelige* (A zsidó nemes) címmel ábrázolta igen élénk színekkel, és nagyapjáról véve mintát a zsidó élet e már szerinte is eltűnőben lévő figurájához. Vö. LANDAU, 1880, 56–61.
23 HAMERS–BLANC, 1989.
24 BACH, 1884, 20. Nagykanizsa Löw Lipót, Arad Chorin Áron rabbiszéke volt.
25 I. m. 10.
26 I. m. 14.
27 SAPHIR, 1874, 27.
28 BÁNYAI, 2005, 57–58.
29 Mandl Bernátnak a magyarországi zsidó iskolák állapotáról és feladatairól az IMIT 1909-es évkönyvében megjelent írását idézi BÁNYAI, 2005, 68.
30 BACH, 1884, 10.
31 ÁGAI, 1901, 76.
32 I. m. 77.
33 BACH, 1884, 13.
34 Lásd WURZBACH, 1874. és VARGA, 1996, 118. in KÁRPÁTI–TARNÓI (Hrsg.), 1996.
35 SAPHIR, 1874, 10.
36 BACH, 1884, 15.

37 KATZ, 2005, 219.
38 SZINNYEI Bachról.
39 CSORBA, 1995.
40 BACH, 1884, Előszó.
41 HOCHMUTH, 1890, 7.
42 FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRBIK, 1995, 110.
43 SAPHIR, 1874, 28.
44 Lásd KATZ, 2005, 205. és 218.
45 Lásd SZINNYEI, 1863.
46 SAPHIR,1874, 37–38.
47 ÁGAI, 1901, 77–78.
48 Szanhedrin, 17b.
49 EFRON, 1998 és 2001.
50 ÁGAI, 1902, 73.
51 Bach, 1884, 11.
52 ÁGAI, 1903, 97–99.
53 I. m. 106–107.
54 I. m. 108–109.
55 KAPRONCZAY, 2001.
56 ÁGAI, 1903. 114–115.
57 I. m. 120.
58 SZÁLLÁSI, 1988.
59 Lásd VEZÉR, 1979.
60 GONDA, 1992, 66
61 LIBERLES, 2005, 24.
62 BACH, 1884, 9.
63 I. m. 9–11.
64 I. m. 16.
65 KEMPELEN 1999, II. 37. szerint: „Őse Izrael Gottlieb az 1778 körüli években a fejérmegyei Csóron él, de már 1789-ben háza van Lovasberényben. Fia volt Saphir Gottlieb (megh. 1835. Pesten), akinek két felesége volt, az első Brill Cheila, a második Rosenthal Sarolta (megh. Pesten), akinek két felesége volt, az első Brill Cheila, a második Rosenthal Sarolta (megh. 1842. Pesten). Házasságukból – adataim szerint – négy gyermek született, ú. m.: 1. Saphir Izrael, 2. Saphir Lipót, 3. Saphir Eszter, 4. Saphir Móric Gottlieb, a nagy humorista. (...) Saphir Lipót utódai nevüket Kövessire változtatták."
66 SAPHIR, 1874, 23–24.
67 SILBER, 2002, 338.
68 KATZ, 2005, 207.
69 ÁGAI, 1900, 35–36.
70 Idézi VARGA, 2001, 104.
71 ÁGAI, 1907, 26–42.
72 A névírás Ágaié, nyilván a Poniatowski család valamely tagjáról van szó.
73 SILBER, 2002, 338.
74 Lásd például MAIMON, 1995 és KOTIK, 2002.
75 Pidjon Nefes: 'váltságdíj' (héber), az a pénz, amit a hászid ad mesterének, a rebbének, hogy megáldja. Valójában messze nem a pénzről van szó, ami akár néhány fillér is lehet. A cselekedet alapja a Tóra (2. Mózes, 21, 30: Hasonlóképen cselekedjél ökröddel, juhoddal; hét na-

pig legyen az ő anyjával, a nyolcadik napon nékem add azt.). A legtöbb rebbe a kapott pénzt azonnal szétosztotta a nélkülözők között.

76 KATZ, 1995, 7.

77 LOWENSTEIN, 2005, 144.

78 BENBASSA–ATTIAS, 2004, 57–59.

79 BACH, 1884, 15.

80 I. m. 20. Vö. FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRBIK, 1995, 110.

81 I. m. 110. Ehhez lásd a 18. lábjegyzetet.

82 I. m. 137–141.

83 SAPHIR, 1874, 16.

84 JACOBS, 2007.

85 Lásd WURZBACH, 1874. és SAPHIR, 1874, 8.

86 ÁGAI, 1900, 27.

87 ÁGAI, 1901, 71.

88 ÁGAI, 1902, 68.

89 Uo.

90 ÁGAI, 1902, 77.

91 MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON, 633.

92 A könyvtárnyi irodalomból itt csak YERUSHALMI, 2000 és BENBASSA–ATTIAS, 2004 munkáira utalnék. A jelenség értékelésének döntő a szerepe az egyes történészek felfogásában, a zsidóság történetének elmondását meghatározó metatörténet megválasztásában, lásd ROSMAN 2008.

93 HARASZTI, 2004, 92.

94 KOMORÓCZY, 2006.

95 Idézi FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRBIK, 1995, 110.

96 WURZBACH, 1874.

97 A *pidjon nefes* a lélek megváltása (a haláltól) imával és adományokkal. Lásd 75. lábjegyzet.

1

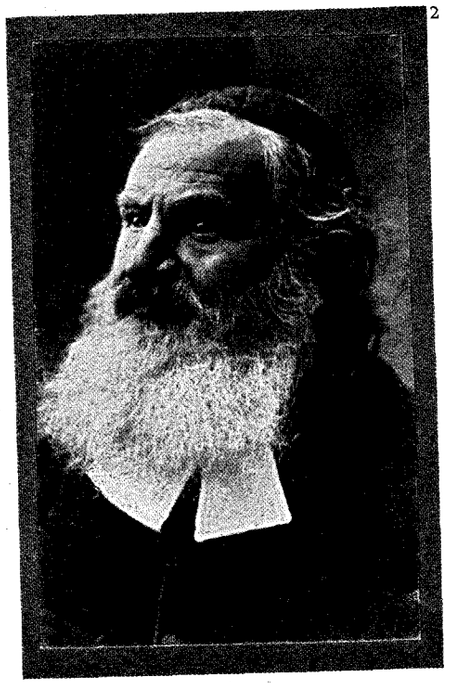
2

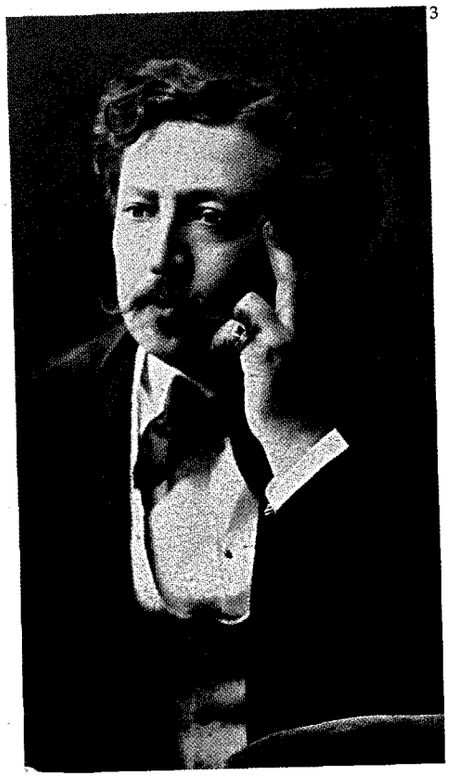
3

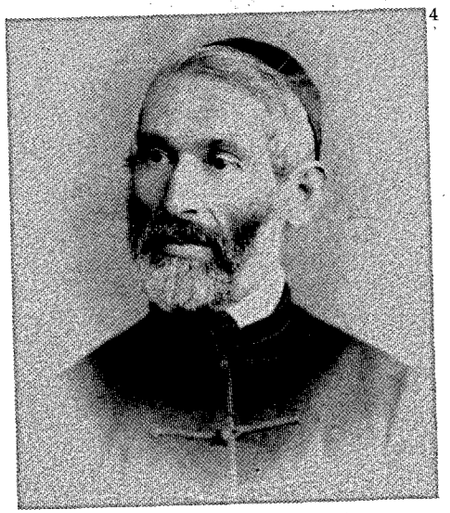
4

1. *Moritz Gottlieb Saphir, 1825 körül*
2. *Löw Lipót, 1870 körül*
3. *Ágai Adolf, 1876*
4. *Hochmuth Ábrahám, 1860-as évek*

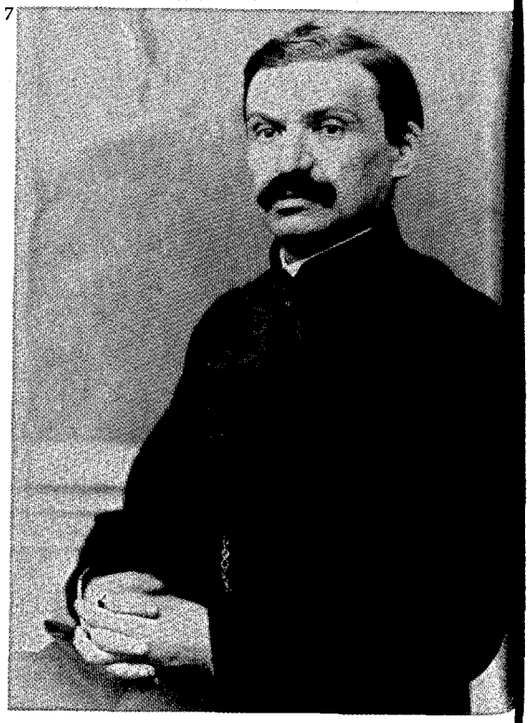

5. *Hirschler Ignác, 1860-as évek*
6. *Vámbéry Ármin, 1860-as évek*
7. *Falk Miksa, 1860-as évek*

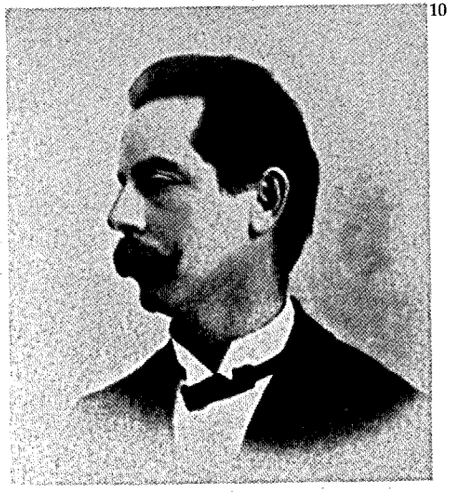

8–11. *Goldzieher Ignác, Kúnos Ignác, Marczali Henrik és Munkácsi Bernát 1896-ban, a millennium évében*

12. *Zsengeri Samu és neje, Balázs Lujza, 1870 körül*

13. *Erdős Renée, 1899*

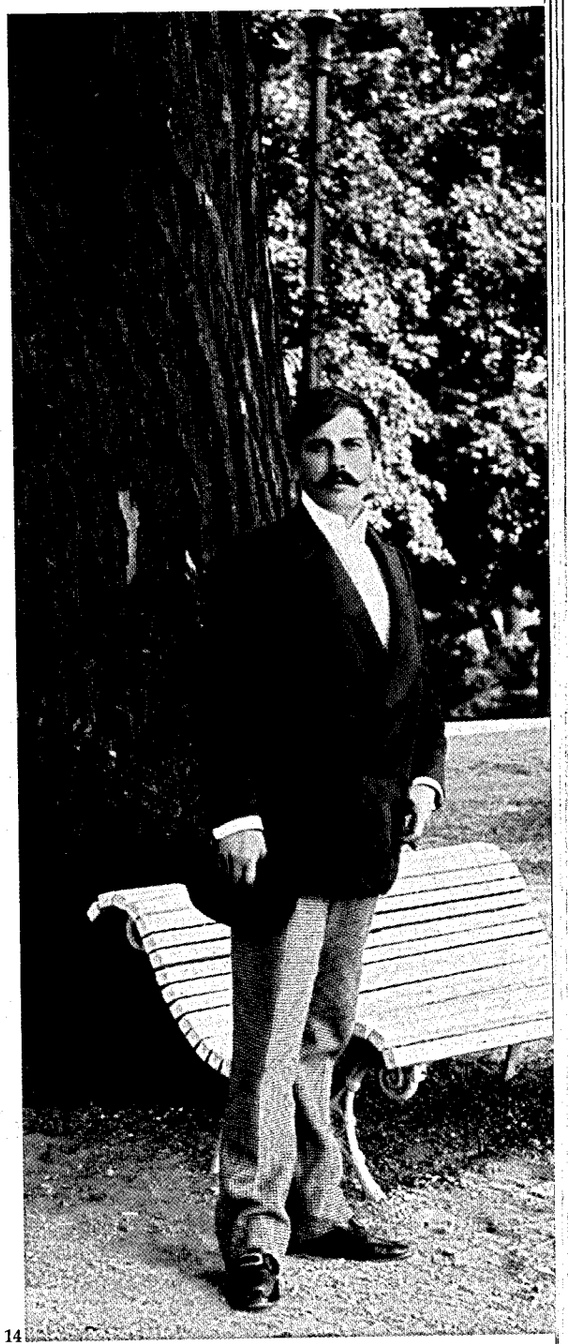

14. *Bródy Sándor, 1880-as évek*

15

16

15. *Hatvany Lajos, 1910-es évek*
16. *Balázs Béla, 1910-es évek*

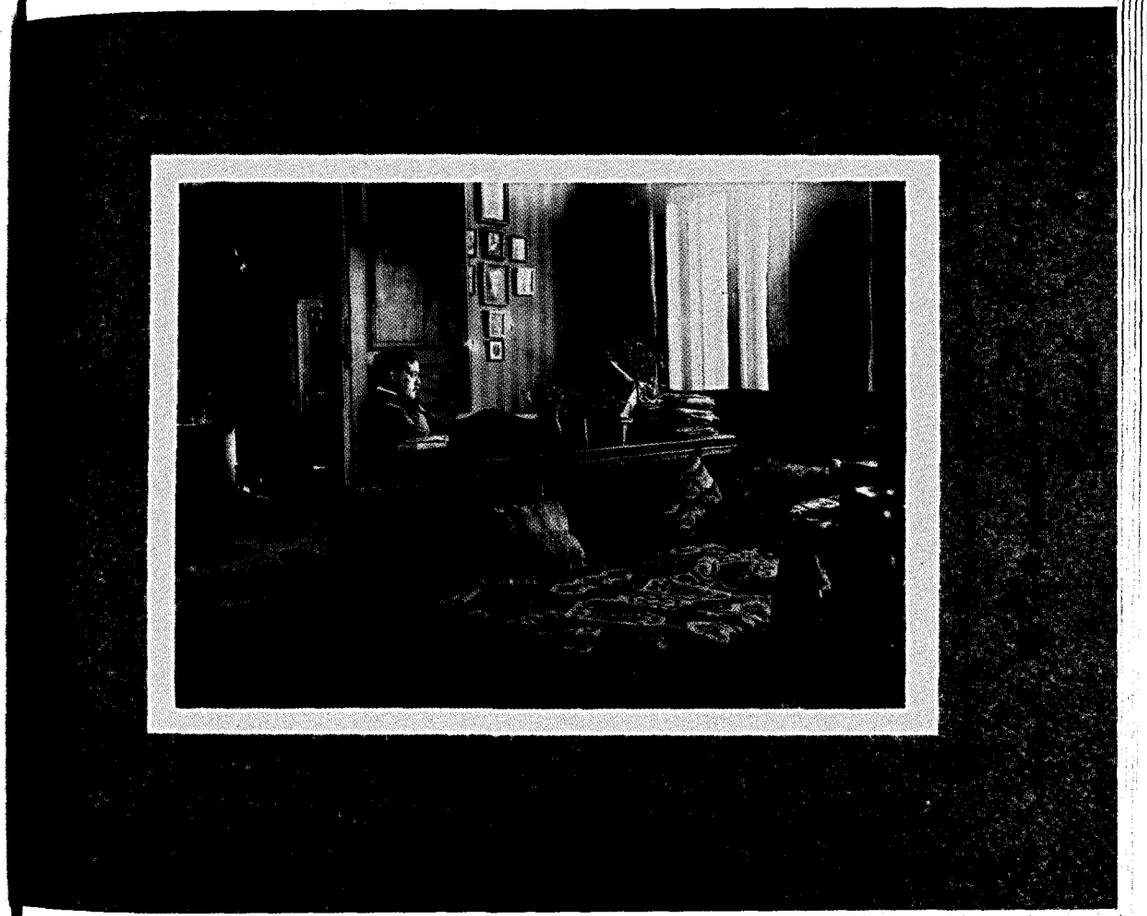

17. *Jászi Oszkár, 1910*

A fényképen szereplő szöveg:
Liebe, gute Grossmama.
Da ich nicht persönlich kommen kann, sende ich diesen Herrn zu Dir
baldige, volle Genesung dir wünschend.
Dein treuer Enkel
Oszkár

(Kedves, jó Nagymama,
mivel személyesen nem tudok jönni, ezt az urat küldöm hozzád
mielőbbi teljes gyógyulást kívánva.
Hű unokád
Oszkár)

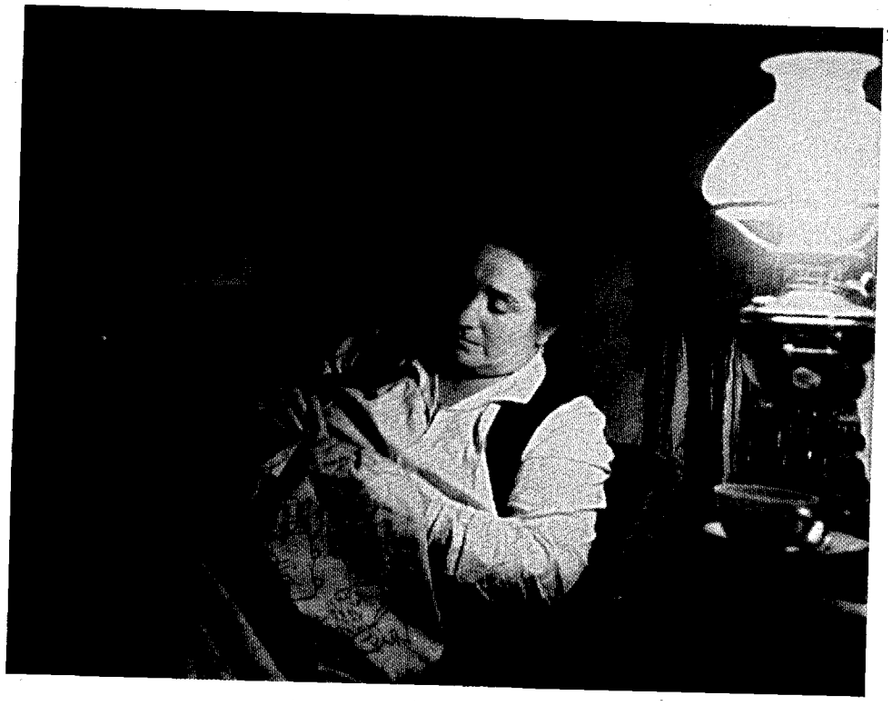

18. *Füst Milán, 1911 körül*
19. *Lukács György, 1910-es évek*
20. *Lesznai Anna, 1940-es évek*

III. A második nemzedék

Mint elöljáróban erről már volt szó, főként csak gyakorlati szempontok miatt különböztetünk meg nemzedékeket, nemzedéki sajátosságokat. A nemzedékek ismeret- és hagyományörökítési folyamata helyett a fő hangsúly itt a korai élményekre, meghatározó első benyomásokra esik: „a tudatformálás szempontjából döntő jelentőségű, hogy mely élmények rakódnak le »első benyomásként«, »fiatalkori élményként« (...) az első benyomásoknak megvan az a tendenciájuk, hogy természetes világképként rögződjenek".[1]

Korszak és nemzedék

A vizsgálat forrásaiként választott hosszabb önéletrajzi jellegű szövegek szerzőinek első generációja 1784-ben, 1795-ben, illetve 1807-ben, azaz emberöltőben számolva 1780 és 1810 között született, a Szinnyeiben található önéletrajzi adatszolgáltatók legidősebbje 1811-es évjáratú, míg a kontrollcsoporként bevont kolozsvári egyetemisták adatbázisában 1841-től állnak rendelkezésre születési adatok. Maga az anyag kínálta tehát – az általában mintegy 30 éves emberöltőnyi intervallumot figyelembe véve – a nemzedéki besorolás számára az 1780–1810, 1811–1840, 1841–1870 és 1871–1900 közötti időszakokat, azaz a négy nemzedékre kiterjedő vizsgálatot.

Természetesen a pragmatizmus terepét elhagyva meg lehetne kísérelni valamiféle belső zsidó- vagy köztörténeti fordulópontokhoz kötni ezeket a korszakokat, amennyiben e vállalkozás relevanciájával kapcsolatban nem lennének eleve igen erős kételyeink.[2] A zsidóság története szempontjából jelentős dátumok felől szemlélve így az első nemzedék lehetne a józsefi reformok idején születetteké, a harmadik az 1840:XXIX. *A zsidókról szóló* és az 1867:XVII. *Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében* elfogadott törvénycikk között született, a negyedik az emancipáció és a recepció, azaz az 1895:XLII. *Az izraelita vallásról* szóló törvénycikk által nagyjából keretbe foglalt – a második nemzedék meg az, amelyet az első és a harmadik fog közre.

Köztörténeti szempontból kicsit nehezebb lenne akár még csak ennyire is elfogadható indoklással szolgálni a fenti generációs beosztáshoz, ám némi vigaszt jelenthet, hogy e szakaszolás helyenként alig tízévnyi elcsúszással követi – sőt

utolsó szakaszában fedi – a névtanban használatos nemzedéki besorolást, márpedig kvantitatív vizsgálatunk egyik fontos vonulata névtani természetű.

„A magyar fölvilágosodás kezdetétől szokás a nyelvtörténetben az újmagyar kori kutatásokat végezni. Ezt a hosszú időt a keresztnevek vizsgálata szempontjából emberöltőnyi időszakokra érdemes bontani, s ez 20–30 évet jelent. Lehet a mechanikus 25 éves szakaszokat is elkülöníteni, de voltak olyan történelmi, társadalompolitikai és anyakönyv-vezetési változások, amelyek befolyásolták a névválasztást, ezért kisebb korszakhatároknak tekinthetők" – írja alapvető névtani összefoglalójának módszertanáról Hajdú Mihály.[3] Ennek megfelelően az általa alkalmazott generációs beosztás a következő: 1772–1800, 1801–1830, 1832–1850, 1851–1870, 1871–1895.[4] A későbbiekben elvégzett összehasonlításaink tehát e különbségek szem előtt tartásával értelmezendők.

Ugyanakkor a Szinnyei önéletrajzi adatokat szolgáltató szerzőinek kérdőíves vizsgálata alapján kapott eredmények az 1836-ban születetteknél jelölik ki egyértelműen a cezúrát – a később születetteknél már nem találkozunk a hivatalos elismerésnek többféle jelével, és azoknak a száma is csekélyebb, akik valamilyen állami alkalmazásban állnak. A hosszabb szövegek tartalmi elemzése pedig azt mutatja, hogy az 1840-ben született Zsengeri Samu inkább tartozik az 1850-es évjáratú Goldziher Ignác nemzedékébe, mint az 1830-as évtized önéletrajzírói – Ávráhám Munk (1830), Sigmund Mayer (1831), Vámbéry Ármin (1832) és Schnitzer Ármin (1836) – sorába.

Meglehet persze, hogy az olvasónak azért támad ez az érzése, mert rendelkezésünkre áll Zsengerinek egy kiadatlan önéletrajzi töredéke, amely hasonlóan Goldziher oly sokáig kéziratban maradt naplójához, az „aranykor" árnyoldalairól is számot ad. Ám akárhogyan legyen is: a kvantitatív vizsgálat pragmatikus szempontjait felülírják a kvalitatív elemzés eredményei, így a kétfajta vizsgálat kissé eltérő időhatárokkal dolgozik.

A névhasználat változásai

Mint már láthattuk, Abony előző generációhoz tartozó rabbija Kundstadt Ignác, másként Kunstatt Izsák néven szerepel a Magyar Zsidó Lexikonban, ahogyan Jakob Abraham Singert is ismerték Koppel Paksként (Paksi Jakab), de ugyanezt tapasztalhattuk Eliezer ben Farkas/Wolf homonnai rabbi és Bányai Viktória zsidó oktatásüggyel foglalkozó munkájának több ismertetett szerzője esetében. A névhasználat igen kevéssé volt stabil ezekben az időkben, nem utolsósorban azért, mert sokkal kevesebb helyen és helyzetben kellett (volna) azt standardizált módon igazolni – egy erősen szóbeli kultúrában, mielőtt kialakultak a személyazonosság hitelesítésének modern módszerei, erre jóval ritkábban volt szükség.

A józsefi névrendelet életbe lépése után a zsidók kénytelenek voltak ugyan felvenni valamilyen családnevet és német személynevet használni, de a hagyományos, az apa nevét tartalmazó névforma (mint például az Eliezer ben Farkas) is tovább élt, s azt a rabbik egy része – például Löw Immánuel – még a 20. században is beírta az anyakönyvbe.[5] A zsidó újszülöttek pedig magyar személynevük mellett továbbra is kaptak zsinagógai héber vagy jiddis személynevet, amint ezt Löw Lipót gyakorlatáról írva fia tanúsítja: „Fiúknál a névadó eulogiákat ő mondá, s reá néhány rövid szóval magyarul a gyermekre polgári nevét és az áldást adta reá." Az áldás szövege a következő volt: „Jó szüleid akarata szerint ... legyen neved. Az Úr legyen segítséged, hogy e nevet hordjad becsülettel, saját üdvödre, szüleidnek örömére, a haza javára és szent vallásunk dicsőségére. Amen."[6] Ehhez a jiddis anyanyelvű családokban gyakran még további – jiddis – becenév is társult.

INGADOZÓ GYAKORLAT

Hogy ezek közül melyiket használták, az elsősorban a helyzet és a nyelvi környezet függvénye volt, de bizonyára kevesebb jelentőséget tulajdonítottak e kérdésnek, mint a modern bürokráciák gyakorlatához szokott kutató.

> „Dédapám, a mennyire hallomásból tudom, bajor földről, a jó Bamberg városából szakadt Magyarországba, mikor pedig II. József császár családnév felvételére kényszerítette zsidó hitű alattvalóit, nagyapám, ki már itt született, őseinek városára gondolt és Bamberger néven íratta be magát a zsidók nyilvántartó lajstromába. A B betű idő múltán W betűvé lágyult és atyám már Wambergernek mondotta magát, ámde nem igen élt a reá késztetett névvel, mert az ortodox zsidók régente annak a keleti szokásnak hódoltak, hogy az apa neve volt a fiú predikátuma s e szerint a családnévnek voltaképpen csak a hivatalos használatban volt jelentősége"

– írja önéletrajzában Vámbéry Ármin.[7]

Az önéletrajzíró Munk Adolf apja, az 1800-ban született Munk Beer nemcsak nem élt a „ráakasztott névvel", de szólni is alig bírt a megrendüléstől, amikor 1851-ben Nagyszombatban hallotta, hogy „Munk úr"-nak szólítják a fiát – írja az visszaemlékezéseiben –,

> „mivelhogy egész életemben héber néven Meir Ávrahámnak hívtak. (...) De miután beszéltem vele, és megkérdeztem, azt mondta, hogy a név megváltoztatása az első bűn istenfélő bócher számára, mert áldott emlékű bölcseink mondották, három dolog érdemében váltattak meg őseink Egyiptomból. És ezek egyike volt, hogy nem változtatták meg nevüket."[8]

*Zsidó kultúrképei*ben Schnitzer Ármin saját tevékenységét valóságos kultúrmissziónak minősítve számol be arról, hogyan sikerült ez ügyben fordulatot elér-

nie. 15 évesen, 1851-ben érkezett a gyöngyösi jesivába, ahol mindjárt az első nap meggyűlt a baja a többi bachúrral, akik elszörnyedtek annak hallatán, hogy a családnevével mutatkozik be – ők ugyanis a régi szokás szerint szülőhelyüket említették héber vagy jiddis személynevük után. Ám a nagy felzúdulást követően igen hamar nem akadt már egy sem a 35 Talmud-tanonc között, aki ne igyekezett volna családnevével nyilvánosan megjelenni – írja fél évszázad múlva a komáromi rabbi, és nem mulasztja el megjegyezni, hogy németül írni-olvasni is ő tanította meg gyöngyösi tanulótársait.[9]

De ha viselték is családnevüket, annak – mint láttuk – több változatát használták. És ha úgy adódott, felcserélték másra, mint például Vámbéry Törökországban:

> „az a körülbelül tizennégyezer szóból álló német–török zsebszótár, mely 1858-ban jelent meg Perában a Köhler testvéreknél, első önálló művem volt, mellyel a nyilvánosság elé léptem. Nevezetes mű azért is, mert ez volt az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak, nem sajátságos játéka-e a véletlennek, hogy azt is magyar ember írta? Magyar ember már a neve szerint is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a címlapján és ekkor választottam a Vámbéry nevet, amelyet viselek immár – az igaz, hogy hivatalos jóváhagyás nélkül – negyedfél évtized óta."

A gyakorlatnak ez az ingadozása és a hosszú átmenet magyarázhatja, hogy a névrendelet miért nem ütközött olyan ellenállásba, amelynek nyomait ma is őrizné a közemlékezet. Ugyanakkor arra is magyarázat lehet, miért volt a családnév-változtatás, pontosabban a névmagyarosítás annyival gyakoribb a zsidóknál, mint más „allogén csoportok" esetében: „a mozgalom felfutásának időszakában a zsidóság korabeli nyers össznépi arányaihoz képest mindig több mint *tízszeres* túlképviseltetettséggel szerepelt a mozgalomban, illetve ha (pontosabb számítás szerint) csak az allogénnek minősülő nem magyar ajkúakat vesszük alapul, körülbelül *hat-hétszeres* túlképviseltetettséggel [kiemelések az eredetiben – F. K.]".[10]

A 19. század folyamán a nyelvi magyarosodás előrehaladtával a német személynévadás kötelezettsége elhalványulni látszik, a magyar nyelvű anyakönyvvezetés bevezetésével pedig nyilvánvalóan meg is szűnt. De mint láthattuk, az eredetileg német személyneveket is spontán módon „magyarosította" a szerzők magyar nyelvű megjelenési közege. A névválasztás individuális szabadsága tehát már hamarabb érvényesült, mint a családnév-változtatásé, annak törvényi szabályozása miatt ugyanis az első olyan nemzedék, amely hitehagyás nélkül is megváltoztathatta a nevét, éppen az 1810 után születetteké. Mivel erre csak 1848 után nyílt lehetőség, akik éltek vele, mind felnőttkorukban tették meg ezt a lépést. Mint látni fogjuk azonban, saját gyermekeik névadásánál már jóval előbb éltek a választás lehetőségével, évtizedekkel megelőzve a névmagyarosítás gyakorlatának elterjedését, így adva tanújelét a magyarsággal való azonosulásuknak.

A NÉV – MINT MÁGIA ÉS MINT STRATÉGIA

Amikor valaki nevet választ, jósol, varázsol: felvázol egy programot. Kijelöli az újszülött vagy a saját helyét a társadalomban. A névválasztó a retorika egyik eszközével él a megnevezés során: a névadás poétikus és mágikus aktus (még akkor is, ha már a 18–19. század fordulóján sem adtak a gyerekeknek olyan, egyébként minden ősi társadalomban dívó, úgynevezett *maledicens* óvóneveket, mint például az 1200-as évek magyar nyelvű írott forrásai által is őrzött Haláldi).[11] És sohasem véletlen. Annyira nem, hogy szinte lehetetlen olyan nevet választani, amely valamiféle – ha mégoly közvetett – módon ne utalna a névválasztó életére. Jól tudták ezt a II. világháború során a francia ellenállók is, akik egy könyvet véletlenszerűen felütve választottak mozgalmi nevet. Kiderült ugyanis, hogy minden egyéb névválasztási módszer az életükbe kerülhet, mivel egy csavarosabb eszű francia rendőr – ellenállási ügyekben ugyanis az volt az illetékes, csak letartóztatásuk után szolgáltatta ki honfitársait a Gestapónak – könnyen a nyomára juthatott a névválasztást meghatározó asszociációiknak.[12]

A névváltoztatás – az apai név elhagyása – pedig, ha nem is olyan rendkívüli erejű transzgresszió, ahogyan azt Lacan, a francia pszichoanalitikusok fő hivatkozási forrása egyenesen az Atya nevére utalva állítja – igen nagy változást okoz az ember életében és identitásában.[13] Erős szimbólumként ennek következményei sem csekélyek, olykor a személyiségre, az egyén egész további sorsára nézve is meghatározók.[14] Az, amit névízlésnek, névkultúrának, azaz névadási viselkedésnek hívnak, rengeteg információval szolgálhat tehát a nevet választók mentalitásáról és annak változásairól.

A magyarországi zsidók 19. századi névadási és névmagyarosítási viselkedését többen elemezték történeti szociológiai és nyelvészeti szempontból.[15] E munkák közös vonása, hogy egyik sem vizsgálta együtt a két névelemet,[16] tehát az utónévadás és a családnév-változtatás bármilyen viszonyát, továbbá forrásadottságaiknak megfelelően a felekezeti kritérium alapján dolgoztak a családnév-változtatások esetében országos kiterjedésű, az utónévadást illetően kisebb, lokális mintával.

Szinnyei írói életrajzi lexikona azért is rendkívül hasznos forrás, mert nem egyszerűen névadatbázis, de azt az információt is tartalmazza, milyen pályát futott be később a névadás alanya, így hát két generáció, apák és fiúk aspirációira is fény derülhet. Különösen érdekessé teszi a vizsgálódást, hogy gyakran egy családból több generáció, egy generáción belül pedig több testvér képviselteti magát a lexikonban, ami az intergenerációs és az intragenerációs, azaz nemzedéken belüli és nemzedékek közötti különbségek vagy hasonlóságok megállapítását is lehetővé teszi.

Ennek igen érzékletes példája az egyik később elemzendő hosszabb önéletrajzi írás szerzőjének, Singer Izraelnek esete. A Szinnyeiben a következő áll Singer Izraelről:

„**rabbi** és nyug. tanító, szül. 1828. Pakson (Tolnam.); talmud-tanulmányait szülőhelyén, Szentgyörgyön, Lackenbachban és Nikolsburgban folytatta. 1850-ben Brünnbe ment, hol a műegyetemen a kereskedelmi szakot fejezte be. 1851-ben a szegedi izr. tanítói állást fogadta el; itt tanított 1860. febr.-ig, midőn a sátoraljaujhelyi cs. kir. mintaiskolához neveztetett ki vallástanítónak, hol a hitközség iskolájában is osztálytanító volt; midőn itt 12 és félévig tanított, nyugalomba vonult és ott él jelenleg is."

Gyermekei közül kettőt, dr. Singer Bernát szabadkai főrabbit és dr. Székely Albert Zemplén megyei tiszteletbeli főügyészt maga is megemlíti 1904-ben megjelent *Emlék-könyv 50. éves néptanítói és hittanári működésemről* című munkájában. A két fiú nevében felismerhető választássorozat már önmagában véve is igen beszédesen illusztrálja a különböző zsidó életstratégiákat.

Még többet elmond azonban ezekről a család egyes tagjainak Kempelen által ismertetett pályája: „Izrael gyermekei: Székely Albert dr. (sz. 1864. máj. 20.) ügyvéd, Zemplén vármegye tb. főügyésze, a Sümeg és Vidéke c. helyi lap megalapítója és egykori szerkesztője, visszatérve szülővárosába, Sátoraljaújhelybe, a sátoraljaújhelyi és zemplénmegyei függetlenségi és 48-as párt vezető-egyénisége, a »Felsőmagyarországi Hírlap« szerkesztője volt. (...) Singer Bernát (1868–1916) előbb tapolcai rabbi, majd pedig 1902-től haláláig szabadkai főrabbi. Cikkei zsidó folyóiratokban és vidéki lapokban jelentek meg. Lelkes híve volt a zsidóság három árnyalata unifikálásának, ami azonban az aut. orsz. iroda ellenzésén meghiúsult. A világháború alatt a templom udvarán, az iskolában hadi kórházat tartott fenn a szerb harctérről odahozott sebesült katonák számára. Szívszélhűdés érte temetés közben, amikor éppen a szerb harctérről hazajött egy haldokló szabadkai fiúnak gyermekét temette. Emlékére létesült a »Dr. Singer Bernát Szeretetház és Kórház«."[17]

A *Magyar zsidó és zsidóeredetű családok*ban azonban Kempelen Béla a többi testvér nevét és foglalkozását is megadja: „Székely Lajos gyári raktárfelügyelő, Csepel; dr. Székely Áron ügyvéd Szabadkán; dr. Székely Imre orvos, New York; Székely Róza, férje Kovács Dezső, fiúk Kovács István fiatal zongoraművész, Székely Piroska, férje Schwarz Antal felső kereskedelmi iskolai tanár, Makó". A család különböző oldalágain az akkulturáció és az asszimiláció további egészen különböző szintjeit és formáit felvillantva ugyanúgy találni Ábrahám Jakab vagy másként Koppel Paks néven „fanatizmusáról ismert" bodrogkeresztúri, majd losonci rabbit, mint Kurt nevű berlini városi operaházi intendánst, Alfréd nevű német főtörzsorvost és Bernhard nevű osztrák császári tanácsost. Mint láthatjuk, a név és a pályafutás között a véletlenszerűnél jóval erősebb összefüggések figyelhetők meg.

A SZÜLŐK VÁLASZTÁSA: A NÉVADÁS

A személynevek vizsgálatánál a gyakoriságukon kívül érdekes szempont lehet még a jelentésük és – akár többszörös – kulturális beágyazottságuk, az elterjedésük ideje – azaz hogy a névtan szerint mikortól adatolhatók –, illetve előfordulásuk helye és jellege (város, falu, országos).

NEVEK ÉS JELENTÉSEK. A Szinnyei 1811 és 1836 között született 164 szerzőjének személynevei közül a leggyakoribbak vizsgálatánál feltűnő, hogy ha hangalakjuk magyaros is, jelentésük igen gyakran a zsidó hagyományhoz kapcsolódik. Elterjedésük helye pedig mutatja, hogy zsidó vagy nem zsidó jellegük az idők folyamán fokozatosan változott, akár éppen visszájára is fordulhatott – ami ismét csak óvatosságra int a tekintetben, hogy mely nevek viselőit véljük utólag zsidónak.[18]

Név	Előfordulási arány	Előfordulási eset	Jelentés	Elterjedés ideje	Előfordulás helye, jellege
Mór	7,30%	12	szerecsen, sötét bőrű, Mordecháj rövidülése		(Mórickénti jellegzetesen zsidó)
Károly	6,70%	11	legény=Baruch	1770–1800 1831–1850	országos városi
Ignácz	6,00%	10	tűz, a név (tetragrammaton) 2 betűje	1770–1800 19. sz. első fele	katolikus városi, zsidó
Lipót	6,00%	10	hadsereg	1801–1830 1871–95	városi, zsidó kimondottan zsidó
Adolf	5,40%	9	Wolf/Zeév/Farkas	1831–50 1871–95	városi, zsidó kimondottan zsidó
Albert	4,80%	8	Ada héberül szép, nemes; Adalbert=Béla	1770–1800	regionális (Alföld)
József	4,80%	8	Jahve gyarapítson, bika		országos
Henrik	3,60%	6	uralkodó=Áron	1831–50	falun katolikus, városon zsidó
Lajos	3,60%	6	hadsereg	1801–30	országos
Zsigmond	3,60%	6	győzelem+védelem	1851–70	falusi
Ede	3,00%	5	védelem	1870–95	regionális, Veszprém
Salamon	2,40%	4	békés, szelíd		zsidó
Vilmos	2,40%	4	erős akaratú, védelmező	1831–50 1851–1870	több vidéken, városi, zsidó
Dávid	1,80%	3	kedvelt, szeretett, egyesítő	1851–1895	városon kifejezetten zsidó
Gyula	1,80%	3	hold, hónap, édes illatú=Jerah	1851–70	sok helyen

Név	Előfordulási arány	Előfordulási eset	Jelentés	Elterjedés ideje	Előfordulás helye, jellege
Miksa	1,80%	3	Istenhez hasonló= Mikháél rövidítése	1851–70 1871–95	Veszprém kimondottan zsidó
Móricz	1,80%	3	szerecsen	1871–95	kimondottan zsidó
Simon	1,80%	3	meghallgattatás= Simeon	1770–1830 1840 után	falun katolikus városon zsidó
Ábrahám	1,20%	2	a sokaság atyja	1770–1800 1850–95	protestáns hagyományőrző zsidó
Antal	1,20%	2	herceg, fejedelem, elöljáró	1770–1800	katolikus
Ármin	1,20%	2	hadfi	1851–70	városokban
Ferenc	1,20%	2	francia	1770–1800 1841 után	országos, városokban
Frigyes	1,20%	2	béke, hatalom		
Izrael	1,20%	2	Isten harcosa	1851–70	városokban zsidó
Jakab	1,20%	2	aki a sarkát fogja	1770–1895	katolikus
János	1,20%	2	Isten kegyelme, Isten kegyelmes		országos
Manó	1,20%	2	Emánuel, azaz velünk az Isten rövidítése	1870–95	ekkor válik hivatalossá
Mayer	1,20%	2	fényes, ragyogó		zsidó
Mihály	1,20%	2	Istenhez hasonló= Mikháél		országos
Pál	1,20%	2	kicsi		országos

A személynevek gyakoriságában jó néhány változás következett be az előző generációhoz képest, azaz az előző nemzedék nem a maga idejében legnépszerűbb neveket adta tovább fiainak. Ugyan azt is figyelembe kell vennünk, hogy zsidók élő emberről nem neveznek el újszülöttet, így elméletileg kétgenerációnként lenne csak lehetséges ugyanazoknak a neveknek a felbukkanása, de természetszerűleg ennek szinte semmiféle valószínűsége nincsen: mindig közrejátszanak egyéb tényezők, felbukkannak újabb nevek, eltűnnek mások.

A változások közül a legérdekesebb mindjárt a listavezető helyeken figyelhető meg: minden előzmény nélkül került 12 előfordulással az első helyre a Mór – az előző nemzedékben még csak Móricok voltak (5), belőlük már csak 3 maradt. A második helyen 3 előfordulásról ugrott fel 11-re a Károlyok száma, a harmadik helyen 2-ről 10-re az Ignácoké. Míg az előző nemzedékben 3 Lipót volt, egy

Leopold és 2 Leo, itt 10 a Lipótok száma is. 1810 előtti születésű Adolf nem szerepelt a Szinnyeiben, ahogyan Albert sem, ebben a nemzedékben az egyikből találni 9-et, a másikból 8-at. Ugyancsak 8 előfordulással a hetedik helyre esett vissza a József, méghozzá nemcsak arányában, de abszolút értékben is: 11-ről.

A változásokra magyarázatot adhat a nevek jelentése – mármint az, hogy fordítások, illetve kívánság- vagy predesztinációs nevek –, ahogyan az is, mennyire illeszkednek egyszerre a német és a magyar kultúrához. Az 1811 után születettek apai nemzedéke alkalmasint még a nevek kabbalisztikus, számmisztikai jelentését is figyelembe vette, és egészen biztosan nem kevesebb élvezettel kereste ki a héber nevek és jó tulajdonságok német és magyar névi megfelelőit, mint amilyen élvezet megpróbálni visszafelé kibogozni e jelentésvándorlásokat. Ám bármennyire is ott sejthető például a Károly mögött a – fiatal legény, férfi jelentésű – Baruch és a Karl, a névadás a névi akkulturáció egyértelmű jele.

TÁJAK ÉS NEVEK. Összehasonlításképpen érdemes megnézni hogyan néz ki a zsidó névanyag egy nagyobb, ugyanakkor földrajzilag kicsit egyöntetűbb sokaság esetében, a hallgatóit főként a hagyományhű és hászid zsidók lakta Kelet-Magyarországról és a vallásilag részben igen haladónak számító Erdélyből rekrutáló kolozsvári egyetem diákjai szülőgenerációjának körében.

Az 1841 és 1870 között született és az egyetem orvosi, bölcsész-, illetve jogi karára beiratkozott izraelita egyetemi hallgatók adatbázisából az apák nemzedékéről 172 értékelhető névadatot sikerült kinyerni. E mintában a személynevek összesítését a Jakab vezeti, erősen leszakadva követi holtversenyben a Dávid, az Ignác és a Mór, majd az Adolf és a Sámuel, a Károly és a Salamon, a Hermann és a Lajos, az Áron, a Ferenc, a János és a Lázár, a Márkusz, a Simon, a Gyula és a Bernát.

A leggyakoribb személynevek összehasonlítása a Szinnyei, illetve a kolozsvári egyetem matrikulakönyveinek névanyagában, 1811–1836

Név	Előfordulási arány a Szinnyeiben	Előfordulási esetszám a Szinnyeiben	Név	Előfordulási arány Kolozsvárott	Előfordulás esetszám Kolozsvárott
Mór	7,30%	12	Jakab	8,7	15
Károly	6,70%	11	Dávid	5,2	9
Ignácz	**6,00%**	**10**	**Ignácz**	**5,2**	**9**
Lipót	6,00%	10	Mór	5,2	9
Adolf	**5,40%**	**9**	**Adolf**	**4,0**	**7**
Albert	4,80%	8	Sámuel	4,0	7
József	4,80%	8	Károly	3,5	6
Henrik	3,60%	6	Salamon	3,5	6
Lajos	3,60%	6	Lajos	2,9	5

Név	Előfordulási arány a Szinnyeiben	Előfordulási esetszám a Szinnyeiben	Név	Előfordulási arány Kolozsvárott	Előfordulás esetszám Kolozsvárott
Zsigmond	3,60%	6	Hermann	2,9	5
Ede	3,00%	5	Áron	2,3	4
Salamon	2,40%	4	Ferenc	2,3	4
Vilmos	2,40%	4	János	2,3	4
Dávid	1,80%	3	Lázár	2,3	4
Gyula	1,80%	3	Gyula	1,7	3
Miksa	1,80%	3	Márkusz	1,7	3
Móricz	1,80%	3	Bernát	1,7	3
Simon	1,80%	3	Simon	1,7	3

A kolozsvári egyetem merítési bázisának (a hagyománytisztelőbb többségű Északkelet- és Kelet-Magyarország, illetve a modernebb Erdély) kétarcúsága tehát híven leképződik a személynevek gyakoriságában, amely egyfelől jóval hagyományosabb – több az ótestamentumi név és a német névváltozat, ami a szász szomszédságban különösen indokolt (hiszen Nagyszebent is Hermannstadtnak hívják). Regionális sajátosságként megjelenik az egyébként ugyancsak ótestamentumi Áron, és egy-egy előfordulással felbukkannak olyan „új" nevek, amelyek csak a következő nemzedékekben válnak majd rendkívül elterjedtté: így például a Jenő, a Béla és az Ernő.

NEVEK ÉS FELEKEZETEK. A területi-regionális mellett egy további lehetséges szempont alapján elvégzendő összehasonlítás céljából kigyűjtöttem a Szinnyeiből azokat az ágostai evangélikus (zömmel lelkész és tanár) szerzőket, akik a visszajuttatott kérdőívben explicit utalást tettek felekezetükre. Az összesen 183 önéletrajzi adalékkal szolgáló ágostai evangélikus szerző közül 54 született 1841 előtt. Az utóbbi csoportban a leggyakoribb keresztnevek a János (7), Frigyes és Sándor (5), Sámuel (4), Gusztáv, Károly, Lajos (3), Dániel, Ferenc, József, Pál és Samu (2). A leglátványosabb különbség a Szinnyei zsidó szerzőinek névgyakorisági sorrendjéhez képest a János vezető pozíciójában mutatkozik meg, illetve abban, hogy a Szinnyei zsidó szerzői között hiába keressük az evangélikusok által használt ótestamentumi Dánielt. Érdekes még az ugyancsak ótestamentumi Sámuel, illetve rövidített változata, a Samu viszonylagos gyakorisága, és az, hogy az evangélikusok körében talán valamivel népszerűbb a Gusztáv. Ám mint látni fogjuk, a felekezetek névkulturális különbsége nem annyira az egyes személynevekben, mint bizonyos családnevek és személynevek együttes, azaz egyetlen kételemű névben való előfordulásában mutatkozik meg inkább.

GYORSULÓ MAGYAROSODÁS

A Szinnyei zsidó családneveit szemügyre véve azt látjuk, hogy az 1810 és 1836 között születettek körében jelentősen nőtt a magyar írásmódú és hangzású nevek aránya. Míg az előző nemzedékben 102 családnévből 6 volt magyar (5,5%), e generációban az arány 164-ből 47 (28,6%). A legkorábbi névváltoztatás időpontja 1843 – erre és az 1844., 1845. és 1847. évre egy-egy névmagyarosítás esik; 1848-ra 3, 1849-re 1; az 1862-es magyarosítási hullámra 3 és az 1881–82-es tetőzésre 5 – mind az öt névmagyarosító ötven körül járt. (Az evangélikusok megfelelő évjáratú csoportjában 5 a névmagyarosítók száma, névváltoztatásuk időpontja nem ismert. A névváltoztatásaik egyértelműen magyarosító szándékúak, mivel öt különböző nem magyar névből lett öt különböző magyar név, tehát nem a nevek túlterheltsége volt a változtatás indítéka.)

NÉVVÁLTOZTATÁS ÉS VALLÁSVÁLTÁS. Hogyha együtt vizsgáljuk a két nemzedék családneveit, ezekről a következőket mondhatjuk el: a Szinnyeiben címszót kapott adatoltan zsidó szerzők közül 384 született nagy valószínűséggel az 1841-et megelőző egy évszázadban (sokuknál csak műveik megjelenésének évéből lehet visszakövetkeztetni az évjáratukra), 1780 és 1836 között született 299. Közülük 52-nek ismerjük az eredeti nevét, 26 esetben tudjuk, mikor történt a névmagyarosítás. Öten magyarosítottak 1848–49-et megelőzően – tehát biztosan a kitéréssel egybekötve –, öten a forradalom és szabadságharc idején, amikor a kitérés már nem jelentett ehhez elengedhetetlen feltételt. Az 1860-as években magyarosított 6, a 70-es években 1, végül 1881–82-ben, a magyarosítási hullám tetőpontján 6, a 90-es években 1. A 299 név mintegy 23%-a, több mint egyötöde (69 – hozzávetőleges becslés) magyaros csengésű, illetve írásmódú. Itt azonban nehéz egyértelműen eldönteni, mit tekintünk magyar névnek: vajon a Kain, a Bródy, a Hugo az-e? És minek minősül a spontán magyarosító írásmód, amelynek révén Grósz lesz a Grossból?

Míg az összesen 23 névváltoztató közül a Magyar Zsidó Lexikon 9 kitértet tart nyilván, a Szinnyeiben önéletrajzi adatokkal szolgálók kisebb sokaságából három jelenik meg mint keresztény, illetve keresztyén. Finály Henrik Lajos esetében semmiféle, a származására utaló jel nincsen, viszont közlése szerint számos katolikus intézménynél állt alkalmazásban, Lichtenstein Ferenc Lajos a protestáns autonómiáért folytatott harcokkal összefüggő tevékenységéről ad számot, Rózsaági Antalt apja az „ortodox vallásban tanította", részt vett és megsebesült a szabadságharcban, majd „1857-ben róm. kath. vallásra tért át, állást kapott a győri kath. főgymnasiumban", és Hatala Péter teológussal szerkesztette a Szabad Sajtót.

A LEGGYAKORIBB CSALÁDNEVEK. A „toplista" első helyeit a Schlesinger (9), a Kohn és a Schwarz (7), a Pollák (6) és a Saphir (6 – ugyanaz a család), a Roth (5) foglalja el, és 4 a Rosenthal, 3 a Chorin (egy család), a Lichtenstein, a Löwy, a Neumann, a Pick, a Rosenberg, a Rosenzweig és a Singer. Egyetlen magyar név

éri el a három előfordulást: a Hoffmannból Reményire magyarosított család tagjaié. A magyarosítások nélkül egy-eggyel lenne több a Kohnok és a Pollákok száma. Mivel író emberekről van szó, jelentős szempont kellett legyen a megkülönböztethetőség. Mint látni fogjuk, a családnevek túlterheltsége a továbbiakban is fontos tényező marad.

Az összehasonlításképpen megvizsgált kolozsvári izraelita hallgatók 1841 és 1870 között született apagenerációja is a családnevek túlterheltségét mutatja: a leggyakoribbak a Weiss (10) és a Schwartz (7), ám mellettük a harmadik leggyakrabban (5) előforduló név a Deutsch.

EVANGÉLIKUS NÉVPOLITIKA. A Szinnyei 30 000 címszavából mintegy kétezer az olyan, amelyből egyértelműen kiderül, hogy az illető szerző ágostai evangélikus. Ha arra vagyunk kíváncsiak, vajon az ugyancsak részben német neveket viselő ágostai evangélikusok körében megtalálhatók-e a Szinnyeiben előforduló leggyakoribb zsidó családnevek, a megfelelő generációk összehasonlításával azt tapasztaljuk, hogy csak 3 név fordul elő mindkét névanyagban (a mintegy kétezres teljes lutheránus anyagban jóval kisebb gyakorisággal: Schwarz – 4, Roth – 7, Neumann – 1).

Ám a lutheránusok keresztneve az esetek jelentős részében eltér a zsidók által választott személynevektől. Így az ágostai evangélikus Schwarzok között van György, Károly, Máté és Mihály, a Rothok között Daniel, Frigyes, István Lajos, János Péter, János József, Károly Tódor és Márton, míg az egyetlen Neumann keresztneve Károly. A két vizsgált zsidó nemzedéknél elég valószínűtlen – ha ki nem is zárható –, hogy e nevek viselői között Györgyöt és Mátét találjunk, a kettős nevek – István Lajos, János Péter, János József és Károly Tódor – pedig ebben az összetételben biztosan nem fordulhatnak elő, jóllehet ha kis számban, de kettős személynevek a zsidó névanyagban is megtalálhatók.

Arra a kérdésre tehát, hogy ennek a korszaknak a német nevei alapján eldönthető-e, vajon zsidó-e valamely név viselője, vagy sem, nincs kielégítő és általánosan érvényes válasz. Míg valóban vannak olyan nevek, amelyeknek előfordulása nagyon erősen valószínűsíti viselőik zsidóságát, biztosra nem mehetünk. Inkább a személynevek, illetve keresztnevek adhatnak ilyen esetekben támpontot, de csak akkor, ha keresztnév mivoltuk annyira nyilvánvaló, mint az említett kettős nevek esetében.

A ROMANTIKA KORÁNAK NÉVMAGYAROSÍTÁSAI. Az első generáció családnévmagyarosítása sokszínű és fantáziadús. Az 1837 előtt születettek a Szinnyeiben például ilyen magyar vagy magyarosan képzett neveket viseltek: Ágai, Áldor, Arányi, Bak, Ballagi, Boronkay, Bőke, Csatáry, Csemegi, Daróczi, Déry, Detsinyi, Diósy, Fekete, Feleki, Fenyvessy, Ferenczi, Finály, Gellér, Halász, Hazay, Helfy, Herczeghy, Jóseffy, Kecskeméti, Keresztúry, Kilényi, Kiss, Kohányi, Korányi, Kun,

Lázár, Légrády, Lévai, Mangold, Marczali, Mezei, Mezőfi, Munkács, Ormódi, Óváry, Reményi, Révai, Rózsaági, Rózsay, Sidó, Sváb, Szántó, Szarvady, Szegfi, Szterényi, Teleszky, Vámbéry, Vasfi, Vidor, Zerffi.

Kevés az ismétlődés (s ha előfordul, inkább egyetlen családon belül), sok az ipszilon. Hogy hivatalosan-e, vagy sem, szinte lehetetlen kideríteni. A teljes Szinnyei-féle zsidó névanyagban összesen 20 ipszilonos magyarosításnak az időpontját ismerjük. Mindössze három olyan év van, amikor ketten is ipszilonos nevet vesznek fel, az összes többi időponthoz évi egy ipszilonos magyarosítás társul. Ugyanakkor írókról lévén szó, az írásmód nem okvetlenül felel meg a hivatalos okmányokban szereplőnek. Vámbéry Ármin például a művei címlapján és idegen nyelvű névjegyein ipszilonnal, hivatalos okmányokon i-vel írta a nevét.[19]

Mindenesetre a fenti lista bővelkedik bennük, ahogyan sok a valódi vagy álföldrajzi, valamint más i-re végződő – tehát a magyar névállományhoz jól illeszkedő – név is, még ha olyikat ma már meg is mosolyogjuk, s tán megmosolyogták a kortársak is. A romantika félreismerhetetlenül otthagyta nyomát az olyan neveken, mint az 1843-ban Prinzből magyarosított Herczeghyé vagy a Hirschből lett (nemzetközi kalandor) Zerffié.[20]

FOLYTONOSSÁG A VÁLTOZÁSBAN. Az 52 olyan magyarosított név esetében, ahol az eredetit is ismerjük, 16 kezdődik ugyanazzal a kezdőbetűvel, 21 a fordítás, több helységnévről tudható (Marczali, Kecskeméti), hogy az illető onnan származott vagy ott élt, esetleg valami más ismert kapcsolat van a két név között (Bamberger–Vámbéry, Einhorn– Horn). Mindössze 6 olyan névváltoztatást találni, ahol nem nyilvánvaló az eredeti és a választott név összefüggése, és még itt is előfordulhat, hogy az apa vagy az egyik nagyszülő személyneve (Lázár) áll a választás hátterében. Mindenképpen elmondhatjuk, hogy az esetek nagy többségében jól látható kontinuitás mutatható ki az új és a régi név között.

A Szinnyeiben önéletrajzi adataival is szereplő első generáció esetében a névmagyarosítók felnőtt, érett férfiak. Családnév-változtatási korátlaguk az 1837 előtt születettek körében nem megy 37 év alá – ezt természetesen magyarázzák a névváltoztatás már vázolt akadályai, nem utolsósorban 1848-at megelőzően a kitéréshez való kötöttsége. A névmagyarosítás e generációnál szimbolikus jelzés – a szó szoros értelmében vett átmeneti rítus, a társadalmi integráció szentesítése, gyakran kapcsolódik kitűntetéshez, nemesítéshez. Inkább egy előrehaladott folyamat sokadik állomása, mint a „belépőjegy" megszerzése a magyar társadalomba.

Nem véletlenül írja a szabadságharc tisztjeinek életpályáját vizsgáló Bona Gábor könyvében e nemzedék névmagyarosításáról a következőket: „A honvédtisztek nemzetiségi hovatartozásának megállapítása sok esetben igen nehéz feladat. Ennek az az oka, hogy gyakran olyan tisztek is magyarnak vagy a »magyar politikai nemzet« tagjának vallották magukat, akik születésükre, etnikai hovatar-

héberül olvasni se, hogy imádkozni tudott volna".[28] Azaz lánykorában csak jiddisül beszélt, de már a héber betűs német-zsidó imakönyvet sem tudta elolvasni.

Ebben az értelemben tehát a német írásbeliségre való áttérés nem nevezhető nyelvváltásnak, hiszen nem volt honnan, miről átváltani rá. A fent leírt modell inkább a beszélt nyelv terén bekövetkezett változás leírására lehet alkalmas, annak nyomon követésére viszont csak olyan, nagyon közvetett jelekből lehet következtetni, mint amilyenek például a kor szépirodalmában megjelenő nyelvi jellemzések. Ám ezek forráskritikája megoldhatatlan feladat: ki tudná eldönteni, mikor, hol és mennyire jellemző vagy már régen csak karikaturisztikus túlzás a „jidlizés", vagy akár a németes magyar beszéd irodalmi „átirata"? Ráadásul a jiddis hatása bizonyára tovább volt érezhető a kiejtésen és az intonáción, mint a szókincsen, vagy akár a nyelvtan korrekt alkalmazásán, és ez a magyar (kivált a kijelentő mondat végén nem leeresztett, hanem kérdő jelleggel felkanyarodó, „éneklő" hangsúly) esetében még erősebben érvényesülhetett, mint a jiddissel egy nyelvcsaládba tartozó németében.

Hogyan ellenőrizhetnénk Komlós Aladár rosszalló megjegyzésének valóságtartalmát, amikor azt írja: „A nagy népszerűségű *Borsszem Jankó*nak kétségtelenül nem kis része van abban, hogy a jidlizés képzete hozzárögződött a zsidó alakjához; Ágai még 1900 után is él vele, mikor a valóságban már igazán nem volt semmi alapja."[29] Hanák Péter a *Borsszem Jankó* zsidó és német figuráit elsődleges forrásként használva alapozta – részben – rájuk „A másokról alkotott kép" című tanulmányának Beszéd és mentalitás alcímű részét.[30] Idézetei a lap 1878 és 1894 között megjelent számaiból származnak, s ő nemcsak az idő, de a jidlizés társadalmi relevanciája tekintetében sem tett különbséget. Pedig valószínűsíthető, hogy e tekintetben (is) igen nagy eltérések voltak mind ezen időszak eleje és vége, mind az 1860 óta döntően magyar tannyelvű gimnáziumokból kikerült „értelmi foglalkozású" zsidók, a Dob utcai szatócsok és – példának okáért – a técsői fuvarosok között.

Maga Ágai mindenesetre a *Régi naplók*ból az IMIT előadóestjein 1899 és 1906 között felolvasott részletekhez nem mellékelt magyarázatot sem a héber, sem a jiddis kifejezésekhez, legalábbis a megjelent változatban nem. Eljárását talán magyarázza, hogy az első részlet bevezetése szerint, amikor azon tűnődik, mennyire erősen szerkessze meg szülei egymásnak és neki szánt visszaemlékezéseit, hirtelen eszébe jut, hol is fogja elmondani előadását.

> „Szűkebb, úgy szólván rokoni körben, atyafi hallgatók előtt, akik nem vetnek rám [követ] s elhiszik nekem, hogy nem hivalgás bírt rá kiszednem ez avar lapokat, szétsimítva a türemléseket, fölújítva a könnytől elmosódott, öregségtől fakó betűit s megszellőztetve azokat önök előtt. De meg talán jó is most alkalmat keresni, hogy összébb szoruljunk."[31]

A tulajdonképpeni századforduló éveiben tehát a magyar író Ágai azt feltételezhette, hogy az IMIT-előadóestek „úgyszólván atyafiakból" álló közönsége

minden nehézség nélkül eligazodik a sokféle héber és jiddis nevével jelölt fogalom, intézmény és szokás világában: élő nyelvnek tekinti a jiddist, és élőnek a judaizmus leggyakrabban használt héber szókészletét.

Zsargonként jelenik meg a jiddis Schnitzer Ármin 1904-ben kiadott *Zsidó kultúrképek* című munkájában, és ugyanígy emlékezik meg róla édesanyja kéziratos visszaemlékezéseinek összefoglalásában Ágai. Mindkét szövegrész egy újabb vonatkozását villantja fel a „romlott nyelv" használatának. Schnitzer szülőhelye, Hunfalva jellegzetes alakjait leírva emlékezik meg a Litvániából érkezett rabbira, Salamon Perlsteinre.

> „A nagy Talmud-tudóst és aszkétikusan jámbor férfiút megillető nimbusz kárpótolta a közösséget azért, hogy alig akadt valaki, aki litván zsargonját megértette volna. Hitszónoklataiban – már amennyire képesek voltunk felfogni – a középkor zsidó vallásfilozófusaiból vett idézetek sorjáztak, anélkül hogy ő a maga részéről ezekhez bármi újat hozzátett volna, és amikor befejezte, minden esetben elhangozhatott a következő, legendássá vált párbeszéd:
>
> – Hogy milyen jó drósét tartott a rebbe máma!
>
> – Miért, mit mondott?
>
> – Óh – bis hundert und zwanzig –, hát ki érti azt?"[32]

Ami nemcsak annyit jelent, hogy a szepességi cipszer vidéken az 1830–40-es években „egyetlen sok száz éves zsidó község", Hunfalva (sokáig a Szepesség gettója: csak itt élhettek zsidók) nyugati jiddist beszélő tagjai nem értették, hanem hogy ha elnéző mosollyal is, de lenézték litván – tehát keleti – jiddist beszélő rabbijukat (amiként mondandója veleje iránt sem tanúsíthattak túlzott kíváncsiságot).[33]

A NÉMET A ZSINAGÓGÁBAN

A jiddis nyelvű zsinagógai beszéd felváltása német nyelvű hitszónoklattal annak ellenére még sokáig a vallástalanság jelének számított, hogy a pesti közösség már 1827-ben erre a feladatra alkalmazta Josef Bachot. És a rabbik is még sokáig nem, vagy csak eléggé gyengén tudtak németül. A kifejezetten hagyományhű Munk számára azonban már igen fontos szempont a jó német nyelvhasználat, ezért elégedetten számol be arról, hogy szeretve tisztelt tanára, a Nagyszombatból a nagyváradi rabbiszékbe meghívást nyert „gaon [kimagasló tudós] rabbi Jichak Áháron", azaz Landesberg Izsák Áron megkérte, nézze át beiktatási beszéde szövegét:

> „hogy vajon a nyelvezet is jó-e, nincs-e benne hiba. Nem vét-e a nyelv szabályai ellen, mert ez is nagy hiba azok szemében, akik azt kívánják, hogy a rabbi németül beszéljen."[34]

Schnitzer Ármin elbeszélése szerint a Hátám Szófér (Moses Schreiber) fia és utódja a pozsonyi rabbiságban őtőle hallott először egy erdei séta alkalmával német prédikációt,[35] apósa pedig 1861-ben megkérte, inkább ne mondja el Széchenyi István halála első évfordulója alkalmából már megírt hitszónoklatát, nehogy a liptószentmiklósi zsidók „prédikátorként" tartsák számon, mert az rossz hírbe hozta volna. Amikor 1862-ben helyettes rabbiként megkezdte komáromi működését, az őszi nagy ünnepeknek csak a második napján prédikálhatott németül. Beszámolója szerint a következő párbeszéd zajlott le a hitközség vezetői és közötte:

„– Jom Kippurkor német beszédet tartani!? Esetleg ha zsidóul beszélne... – Zsidóul? Úgy érti romlott németül, zsargonban? Azt én nem tudok."[36]

Mivel azonban beszéde önmaga számára is meglepő sikert aratott, többé nem volt akadálya, hogy akár az első ünnepnapon is német hitszónoklatot tartson. Magyarul, mint írja, alig tudott, de ez az „alkotmányos éra" bevezetéséig, azaz a kiegyezés előtt nem is volt szükséges.[37] A kiegyezést követően azonban hamar eljutott arra a fokra, hogy zsinagógai beszédeit is magyarul tartsa, és ezeket nyomtatásban is megjelentette.[38]

A Schnitzer által elmondott történet számos más helyen is előfordulhatott. Éppen ez volt az egyik oka annak, hogy 1865 novemberében Nagymihály városában rabbigyűlést tartottak, amely döntvényben tiltotta meg a prédikáció nyelvét és a zsinagógai imarendet illető minden változtatást ugyanúgy, mint minden alkalmazkodást (főként a név, a nyelv és az öltözék tekintetében) más népek szokásaihoz.[39] A Morvaországgal és az osztrák tartományokkal szomszédos északnyugat-, nyugat-magyarországi és felvidéki zsidóság körében a nyugati jiddis terjedt el, amely igen közel áll az irodalmi némethez. Az évek során egyre jobban csökkent a különbség a zsidók által használt jiddis és a környezetük német nyelve között. Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvényről írott tanulmányában Nataniel Katzburg megállapítja, hogy a megjelentetett levelek tanúsága szerint a 19. század második felében gyakorlatilag már az ortodox körökben is németül beszéltek. Bár e levelek nyelve látszólag „jiddis-deutsch", valójában azonban nem más, mint héber betűkkel írt német. E fejlemény nyomán a prédikáció nyelve is megváltozott: a nyugat-magyarországi rabbik körében elfogadottá vált a német nyelvű prédikáció, amelyet még az ortodoxia jeles képviselői sem tartottak az elismert hagyománnyal ellentétesnek.[40]

Magyarosodó nemzedék

A MAGYAROSODÁS ÚTTÖRŐJE: LÖW LIPÓT

A drámai változást jelentő nyelvi magyarosodás úttörője az a Löw Lipót volt, aki 13 éves koráig a morvaországi Czernahorán nevelkedett, héberül házitanító-

nál, csehül a helység tanítójánál tanult. Önéletírása ugyanúgy fia – Lőw Immánuel – közvetítésével maradt az utókorra, mint Ágai Józsefé. A szöveg a Kulinyi Zsigmonddal Szegeden, 1885-ben megjelentetett, mára szinte hozzáférhetetlen *A szegedi zsidók 1785–1885* című kötet egyik fejezete, amely egyes szám harmadik személyben van megírva, és csak kevesen tudják, hogy valójában visszaemlékezés. Szinnyei Lőw Immánueltől kért adatokat az apjáról írandó címszóhoz, és a válasz kéziratát – egy levelezőlapot – az MTA Kézirattára őrzi.[41]

Mint *A szegedi zsidók*ban olvasható, Löw Lipót „1835 októberében héber képesítő okmányt és német hasonértelmű bizonyítványt" kapott Joachim Deutschmann kolini rabbitól, majd már biblia- és Talmud-tanárként Prossnitzban folytatta „a német szépirodalom classikus termékeinek lelkesedett olvasását és tanulmányozását". Itt tanult meg olaszul és „különösen franciául, amire a műveltebb zsidó családok Morvaországban nagy sulyt fektettek és elkezdett latinul tanulni". Morvaországból azért volt kénytelen eltávozni, mert a nikolsburgi jesiva fejének és morva országos rabbinak Mordechai Benet (Markus Benedikt) utódjaként megválasztott Nahum Trebitsch ellenzett minden liberális tendenciát. Löw feljegyzéseiben nem csekély gúnnyal azt írja róla:

„az országos rabbi csak olyanokat képesít rabbiknak, kik írni, olvasni nem tudnak" (azaz sem a latin, sem a gót betűket nem ismerik).

A következő öt évben elsajátította a gimnáziumi tananyagot, és klasszika-filológiai, pedagógiai és keresztény teológiai tanulmányokat végzett, többek között világtörténelmet és magyar történelmet is hallgatott Pozsonyban – latinul. 1842-ben választották meg Nagykanizsán főrabbinak,

„irodalmi tevékenységét az emancipátió ügyében is itt kezdette meg és a magyarosodás szolgálatába már itt lépett. Községének művelt elemei már 1840-ben érezték a magyarosodás szükségét és Löw alig foglalta el állását, teljes határozottsággal felösmeré, hogy a magyarosodása a hazai zsidókra nézve élet- és culturkérdés s egyúttal az emancipátiónak megteremtendő alapja."[42]

Hogy ez a megfogalmazás nem fia utólagos visszavetítése, azt bizonyítja az egyébként már 1844-től magyarul prédikáló Löw Lipót egy 1845-ben megjelent beszéde:

„Igenis barátim, nemcsak az anyagi haszon, hanem még inkább az értelmiség annyira kívánatos fejlődése buzdít honi nyelvünk ápolására, mívelésére. Mert az elmék és az eszmék súrlódásai, a kedélyek gerjedelmei, a szívek óhajtásai és reményei – a nemzet szárnyalása és lelkesedése a magyarságban gyökeredzik, a magyarságban tükröződik. A magyar élet legszentebb kinyilatkoztatása rejtve marad előttünk, míg a magyar hang

varázsába nem vagyunk beavatva. Ellenben a magyar míveltség birtokában s a magyar szellemi élet malasztiban részesülvén, a felől is tudunk vigasztalódni, hogy még mostoha gyermekeiknek tekint minket édes anyánk, drága hazánk! Mélyen vessétek tehát kebletekbe Jesajás intését, hogy a »rebegők nyelve tisztán szólani törekedjék!«"[43]

Löw gyerekkorától tanult zenét – zongorát, hegedűt, fuvolát –, „a kötött beszéd iránt mindig előszeretettel viseltetett", Schillert fordította héberre, és hittani kérdésekről írt didaktikai célzatú versezeteket a tanuló ifjúság számára. Amikor tehát a magyar hang varázsáról beszélt, nemcsak komolyan gondolta, de nyilván érezte, át is élte, amit mond.

„Már 1841. október 26-odikán írt órarendében mindennapi két óra magyar nyelv van fölvéve és vasszorgalma rövid időn legyőzé nyelvünk megtanulásának sokszoros nehézségeit."[44]

POLITIKAI DÖNTÉS ÉS ÉRZELMI AZONOSULÁS

Mint az előző nemzedékben az ugyancsak idegen országban született Ágai József esetében láttuk, aki beszámolója szerint Magyarországra érkezve leborult, és megcsókolta a szabadság földjét, majd oda ment magyarul tanulni, ahol ismeretei szerint a legszebben beszélték ezt a nyelvet, Löw is politikai indokból választotta hazájának Magyarországot, nyelvének pedig a már hazájának érzett ország nyelvét.

Mindkettejük példáján kicsorbul az „asszimilációs egyezség" elmélete. Írásaik azt sugallják: nem azért kell magyarosodni, hogy jogegyenlőséget kapjon a zsidó, hanem azért, mert ez az az ország, amely megérdemli a haza nevet, s az ország nyelvének megtanulása révén lehet közelebb jutni a lelkéhez, a nemzethez. A magyar nyelv és műveltség elsajátítása itt az érzelmi-politikai választást – és amint a szóhasználat is jelzi („édes anyánk, drága hazánk!"), belső azonosulást – kifejező öncél („élet- és culturkérdés"), amely önmagában hordja jutalmát, így azért is megvigasztal, hogy a haza (még?) mostoha gyermekeinek tekinti a zsidókat, azaz nem biztosít számukra egyenlő jogokat.

E korosztály hosszabb emlékezéseinek írói közül Hirschler Ignác is tudott magyarul – bár önéletrajzi töredékében nem tér ki a kérdésre –, az ötvenes évek végétől kezdve jelentek meg orvosi témájú magyar írásai. Ágai Versecen volt kisgyerek, ott is kezdett ötévesen iskolába járni.

„Magyar egy sem volt közöttünk, mert hogy magam is addiglan csak horvátul beszéltem, valamint hogy ezen a nyelven is szólamlottam meg; s míg ide Pest alá, Péczelre nem jutottunk, azt sem tudtam mi néven szólítják a magyar Istent."[45]

Az idézet folytatása a további nyelvismereteire is fényt vet:

„Az is igaz, hogy ma már azt sem tudom, mi néven szólítják a horvát Istent. A harmadik Istent azonban, Izráel Istenét annál jobban ismertem. Dehogy felejtette volna el édes anyám az esti krisme-áldást elmondatni velem. Idegen nyelvekből pedig csak néhány német morzsát ha szedtem föl."

(A krisme-leinen a Sema kezdetű hitvallomás elmondása, a mindennapi áj tatosság legfontosabb része, lefekvés előtt is ezt mondják el. Első mondata: „Halljad Izrael, az Örökkévaló, a mi Istenünk, az Örökkévaló egyetlen egy". Első két szava „Sema Izróél" indulatszóként is használatos, főleg ijedtség vagy csodálat kifejezésére.)

Szinnyei szerint egyébként – és minden olyan lexikonban, amely az övéből dolgozott – Ágai Orahovicán tanult horvátul, és Nagy-Abonyban járt gimnáziumba. A *Régi naplók* szövegéből azonban az derül ki, hogy Versecen volt kisgyerek, ott kezdett iskolába járni, ismerte Herczeg Ferenc családját, és onnan költöztek apja kiújult maláriája miatt Orahovicára, majd a Pest megyei Abonyba. Mindebből csupán azt nem tudjuk meg, milyen nyelven beszélt vele és apjával Gyömrőn született és nevelkedett édesanyja, akinek feljegyzései alapján Ágai a következőket írja:

„Lánypajtásai között szándék nélkül pattant ki néha belőle nem csupán ész- és ügyességbeli fölénye, de tanultsága is. Honnan szerezhette? S míg az érettebbje tisztelettel nézett föl hozzá, legtöbbjének nagy mulatságára szolgált az ő szabatos német beszédje, mert anyám fázott attól a szerecseny-utczai[46] dísztelen jargontól, melyben azok egymás között karattyoltak."[47]

(Mint apja feljegyzései esetében is többször előfordult, indokoltnak tűnik a gyanú, hogy a „karattyoltak" megfogalmazás Ágai, nem pedig édesanyja tollából való.)

Vámbéry a dunaszerdahelyi zsidó iskolában tanult német és magyar írást-olvasást, és tekintettel közismert nyelvi képességeire, később nyilván rendkívül meggyőzően beszélt magyarul, ha éppen magyar társaságban tartózkodott, és munkássága egy részét is magyarul írta.

Hochmuth Ábrahám naplójába 1844-ben, Prágában lejegyzett életrajzában szintén nem említi a magyar nyelvet, nyomatásban németül 1849-től, magyarul 1865-től jelentek meg beszédei. A *Figyelő* „magyar írók életrajzai"-t közlő sorozatában 1885-ben már nemcsak magyar nyelvű önéletrajza jelenik meg, de ebben magától értetődően használja a „mi, magyarok" fordulatot. Amikor 1846-ban ő került a miskolci zsidó iskola élére, tanítási nyelvvé tette a magyart abból kiindulva, hogy illúzió elvárni a zsidó gyerekektől, hogy a héber mellett még két nyelvet jól megtanuljanak. Reformjai eredményeképpen az iskolában választható tárgyként tanították a németet, és arra biztatta tanítványait, hogy iskolán kívül is foglalkozzanak vele. Ebben az úttörő döntésében az a megfontolás vezette, hogy

„a német a kultúra nyelve, míg a magyar az államé és az utcáé". Löw Lipót tanügyi felfogásában a német volt az első, a magyar a második nyelv.[48]

Bár a Löw Lipót szegedi iskolaszéki elnöksége alatt Szegeden tanárkodó Singer Izrael csak felnőtt korában kezdett el magyarul tanulni, élete summáját 1904-ben mégis magyarul adta közre. Pedig egész iskolai pályafutása jiddis és német nyelvi környezetben zajlott:

„Zsenge gyermekéveim legjámborabb környezetben folytak le, Paksot, Tolna megyében, 1828-ban születtem igen vallásos szülőktől. Bold. apám neve »Aser« és anyám neve Fány volt, szül. Spitzer. Tanulmányaimat a biblia és talmudban a néhai paksi, majd pápai rabbi, Horovitz Feitel felügyelete alatt kezdtem meg. Később hírneves jesibákban folytattam tanulmányaimat és pedig Szent-Györgyön Schück Mózes, Lackenbachban Ullmann Ábrahám és Nikolsburgban Hirsch S. Rafael rabbik alatt. Utóbbi helyen hallgattam Dr. Graez eladásait a zsidó történet, az aram nyelv és Daniel könyvéről. Hirsch tanácsára 1850-ben Brünnbe mentem, ahol a cs. kir. műegyetemen a kereskedelmi szakot fejeztem be..."[49]

Amikor 1860-ban Sátoraljaújhelyen vallástanárként kezdett el dolgozni, ő is valóságos kultúrmisszióba fogott:

„mint a »thalmud-thóra« egylet ellenőre, minden pénteken látogattam az akkor még nagy számban lévő chédereket (zugiskolákat), kérdéseket intéztem a gyermekekhez, a biblia és a talmudban, iróeszközöket osztottam ki közöttük, hogy legalább zsidóul és esetleg hébert is tudjanak irni. A helybeli talmudiskola (jesiba) növendékeit, a bochereket, tanitottam magyar irás és olvasásra, elláttam őket tanszerekkel; felnőttebb bochereknek, akik tudtak valamit a világi tudományokból, utmutatásokat, a további magán képzésre, német homiletikai dolgozatokra, némelyeknek a tanitóképzőbe való felvételére a szükséges előképzést nyujtottam."[50]

Gyermekkorától volt valóban kétnyelvű Falk Miksa, aki politikai pályafutásának megalapozását, személyes kapcsolatait – Széchenyi István, Erzsébet királyné ismeretségét – is jórészt ennek köszönhette. Miután gazdag kereskedő apja tönkrement, Falk óraadással keresett havonta néhány pengő forintot, nemsokára azonban magyar nyelvtudása újabb kereseti forrásnak bizonyult. De ha jól értelmezzük Vámbéry visszaemlékezéseinek egy epizódját, ő sem otthon tanult meg magyarul: „egy kis zsidó ember" lett figyelmes a húsz év körüli Vámbéryre a Szeged kávéházban, aki ott a világítást kihasználva vastag szótárakat forgatva olvasott, és megbízta, adjon két lányának leckeórákat.

„A harmadik vagy negyedik óra közben nem állhatta meg, hogy ki ne fejezze azon való csodálkozását, hogy olyan szépen beszélek magyarul. Németvilág volt akkor Pesten, és nem volt mindennapos jelenség az efféle a zsidó emberek, de még a bennszülött keresztény polgárok közt sem. – Nekem is van egy fiam – mondotta –; Bécsben van egy takarékpénztárnál. Az nagyon jól tud magyarul. És a kis ember megnevezte a fiát, kiből nevezetes ember vált utóbb, bizalmasa nem egy nagy emberünknek, és tollával a nehéz napokban maga is hasznos védője a nemzet jogainak."[51]

Szinnyei szerint Falk Miksa „1850-ben a bécsi takarékpénztárnál nyert alkalmazást, de hivatalos működése közben a *Pesti Napló*nál és a bécsi *Magyar Sajtó*nál folytatta journalistikai működését".

Falk így számol be arról, mennyire hasznosnak bizonyult számára ifjúkori magyar nyelvtudása:

„15 éves lehettem, midőn más mellékfoglalkozásra is vállalkoztam. A mostaninak helyén a régi lipótvárosi templom állott. Ezzel szemben volt egy ódon, alacsony földszintes ház, melynek tulajdonosa Glückswerth Mihály, igen tekintélyes pesti polgár volt. A »választó polgárok«, az úgynevezett »hunderter« közé tartozott és széles körökben tiszteletben tartották. E német eredetű ember, a ki egy szót sem tudott magyarul, mégis hő érzelmű magyar hazafi volt. Rajongott Kossuthért és csak azt az egyet sajnálta, hogy annak »Pesti Hírlap«-ját és a vele polemizáló conservativ lapokat nem olvashatta. Atyámnak, kivel ismerős volt, egyszer azt az ajánlatot tette, hogy jőjjek el hozzá mindennap délután és olvassam fel előtte a magyar lapokat. Eleinte kissé nehezen ment a dolog, de mindinkább beletanultam; végre oly folyékonyan olvastam föl előtte Kossuth cikkeit, mintha azok német nyelven lettek volna írva, és ha ma elbizakodás nélkül mondhatom, hogy kevés ember van, aki nálamnál gyorsabban tudna németből magyarra, vagy magyarból németre fordítani, azt legnagyobb részben az akkor szerzett gyakorlatnak köszönhetem."[52]

A héber nyelven visszaemlékezéseit író Ávrahám Meir Munk viszont igen kevéssé bírta a magyart:

„a magyar nyelv mindig nehéz volt nékem, és még ma is dadogok ezen a nyelven, jóllehet ötven év óta lakom ebben a városban. Feleségem és egész háznépem sohase beszéltek és beszélni nem is tudtak és nem is tanultak más nyelven, hanem csak magyarul."[53]

Mint láthatjuk, a jiddis ezek szerint nem számít nyelvnek. A Pozsonyból fiatalemberként Bécsbe települt Sigmund Mayer pedig egyáltalán nem tudott magyarul. Olyannyira nem, hogy 1845-ben azért volt kénytelen otthagyni a pozsonyi bencés gimnáziumot, amelyben igen jó benyomásokra tett szert, mert az hamarabb tért át a magyar oktatási nyelvre, mint az evangélikusok líceuma.

A TÖBBNYELVŰSÉG MINT NORMA

A Szinnyei e korszakban született és önéletrajzi adatokkal szolgáló 28 szerzője közül 4 számol be arról, hogy egy ideig vagy egyáltalán nem tudott magyarul

(egyikük, Langráf Móric meg sem tanult, „míg végre a magyar nyelv terjedésével a tanítással fel kellett hagynia s a kereskedői pályára lépett Budapesten"). 12 tesz említést olyan körülményekről, amelyek esetükben a jiddist valószínűsítik első nyelvként – általában azok, akik nem jártak gimnáziumba, vagy magántanulóként tettek vizsgát a gimnázium vagy a tanítóképző tananyagából. Kilencen töltöttek ezenkívül több időt Európában – míg Ágai Afrika és Ázsia egy részét is bejárta.

Átlagosan három nyelv ismeretéről tesznek említést, s ebben nincs benne a gimnáziumi osztályok tananyagához hozzátartozó latin és görög (ahogyan természetesen a jiddis sem). Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a gimnáziumi vizsgákat letett és egyetemet végzett szerzők ugyanúgy hat-hét nyelvet ismertek, mint az előző generáció hosszabban tárgyalt szerzői.

Míg hárman egyáltalán nem tudtak magyarul, Csatáry (Grósz) Lajos

„a legtöbb európai nyelvet beszélvén, mint a magyar kormány képviselője részt vett 1876-ban a brüsszeli, 1878-ban a párisi, 1883-ban a berlini nemzetközi egészségügyi kiállításokon; 1879-ben az amsterdami, 1880-ban a turini, 1881. és 1891-ben a londoni, 1882-ben a genfi, 1888-ban a bécsi s 1889-ben a berlini nemzetközi orvosi s egészségügyi congressusokban, mely alkalmakkor elnöki s másodelnöki tisztségre emeltetvén, több értekezést tartott, melyek ama congressusok évkönyveiben jelentek meg".

Önéletrajzi adataiban csak Bécsben végzett egyetemi tanulmányairól ad számot 9, csak Prágában végzettekről 2, magyar és külföldi egyetemet említ 3, a prágai jesivát 1, a nikolsburgit 1, Németországban és Olaszországban látogatott egyetemet és rabbiszemináriumot 1, Karlsruhében és Budapesten 1, csak magyar egyetemet, illetve akadémiát járt 3, magyarországi jesivát és tanítóképzőt 1, csak tanítóképzőt 3, nem végzett felsőbb iskolát 2, és egynél nincs adat. Bár ezen adatok megbízhatóságát erősen aláássa a tény, hogy például Schnitzer Ármin kultúrképeiben elmondja: a nikolsburgi jesiván kívül a leipnikit és a gyöngyösit is látogatta. Szinnyeinek írva nyilván a többiek is csak azokról a helyekről tettek említést, amelyek valamilyen szempontból fontosnak tűntek számukra.

Mint láthatjuk, a külföldi tanulmányok – esetleg magyarokkal kiegészítve – vannak túlsúlyban. Ennek egyik alapvető oka a magyarországi tudományos élet elégtelensége, a felsőoktatási intézmények, kivált az egyetemek hiánya: az első, tartósan fennmaradt magyarországi egyetemet (az alig néhány évi működés után megszűnt, 1367-es alapítású pécsi és az 1395-ben létrehozott óbudai után) 1635-ben Nagyszombatban alapította Pázmány Péter. Ez 1777-ben Budára, majd 1786-ban Pestre költözött, ám közel száz évig tartott, míg 1872-ben Magyarország második egyeteme is elkezdhetett diákokat fogadni Kolozsvárott. De hasonló elmaradás mutatkozott a tudomány intézményeinek tekintetében is: a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása (1825) csaknem két évszázaddal követte a nyugati országok tudományos akadémiáinak életre hívását. Jóllehet az első tudományos folyóirat, a *Magyar Múzeum* már 1788-ban megjelent, a tudományos cikkek folyamatos folyóiratközléséről a 20. századig alig lehet beszélni. A magyar tudományos élet a 19. század második felében zárkózott fel az európai tudományossághoz.

Többek között ez magyarázza e korosztály igen élénk fordítói tevékenységét. Idegen nyelvről magyarra fordított a 28 szerzőből 6, héberről németre 4. A Szinnyeiben csak magyar nyelvű publikációikkal szerepel közülük 6, csak némettel 3, több nyelven is publikált 19 – azaz a meghatározó többség. A többnyelvűség írásban is érvényesült, márpedig tudományos vagy irodalmi szinten idegen nyelveken írni jóval nehezebb, mint szóban elboldogulni valahogy. A Szinnyei önéletrajzi adatokkal szolgáló szerzői közül ebben a nemzedékben Löw Lipóton kívül csupán csak egy született még Magyarországon kívül: Bloch Mózes, az Országos Rabbiképző Intézet első rektora. Bár 62 éves volt, amikor meghívták e hivatal betöltésére, és az óráit németül tartotta, tudományos munkáit német és magyar nyelven publikálta.

Magyar nyelvű tankönyvet vagy tansegédletet írt 10, magyar nyelvű tankönyvet írt, de a nevét nem magyarosította Ehrentheil Mór és Pollák Káim. (A Szinnyeiben önéletrajzi adataival szereplő és ugyanebben az időszakban, azaz 1811 és 1836 között született 34 ágostai evangélikus közül 6 publikált csak németül, 11 németül és magyarul, 6 németül, magyarul és valamely további – latin, tót, angol, francia – nyelven, és 11 csak magyarul – az utóbbiak neve is magyaros írásmódú.)

A NYILVÁNOS ÉS A MAGÁNNYELVHASZNÁLAT SZÉTVÁLÁSA

Ám bármilyen nyelven publikáltak, úgy tűnik, a nyilvános és a magánnyelvhasználatuk nagyon is kettévált. Hochmuth Ábrahám halála alkalmából, 1890-ben adta ki barátai nevében Bánóczi József azt a füzetkét, amely az elhunyt veszprémi rabbi prágai önéletrajzi feljegyzéseit is tartalmazza. Ebben kinyomtatták a szomorú esemény alkalmából kiküldött és beérkezett táviratokat, leveleket. A testületektől a gyászoló hitközségnek címzett táviratok, levelek közül csupán csak egy német nyelvű – az is az Alliance Israélite Universelle bécsi irodájáé –, a többi 25 magyar. Az özvegynek érkezett részvéttáviratok és levelek közül egy német és 5 magyar nyelvűt küldtek a testületek, 55 német nyelvűt és 3 magyart a magánszemélyek. (Ez utóbbiak közt van a Hochmuthot gyerekkora óta ismerő Wahrmann Móré – „Fogadja legbensőbb részvétemnek meleg kifejezését." – és a legkülönösebb, mert kétnyelvű távirat: „Hochgeehrte Frau Rabbinerin! Meinen lebhaftesten Antheil mit ehrerbietiger Zuneigung. [Igen tisztelt Rabbiné asszony! Fogadja legélénkebb részvétemet, tiszteletteljes odaadással.] Szommer Ede neje, m. kir. távírótiszt, szül. Pillitz Dorottya". Hirschler Ignác több mint egyoldalas német levelet írt.)

Mint láthatjuk, a nyelvhasználat 1890-ben nemzedéki különbségek nélkül teljesen egyértelműen oszlik ketté: hivatalosra és magánjellegűre. Míg a hivatalosnál szinte kötelezőnek tűnik a magyar, a magánérintkezésben szinte egyöntetű a német. De természetesen ez még mindig nem ad választ arra a kérdésünkre,

vajon milyen nyelven álmodtak és engedtek szabad folyást első indulatuknak e kor szülöttei.

Az alapvető változás 1900 után következett be. Az *Emlék-lapok főtisztelendő Schnitzer Ármin komáromi főrabbi úr 40 éves rabbiságának emlékére 1902. évi június hó 29-én megtartott jubileumi ünnepségekről*[54] címet viselő kiadvány műfajában azonos a Hochmuth halála alkalmából kiadottal. Az üdvözlő beszédek és a fehér asztal mellett elhangzott pohárköszöntők mellett ez is közli az ünnepelthez érkezett táviratokat és leveleket. Az országhatárokon belülről feladott üdvözletek szerzői közül csak a német, illetve osztrák származásúak – a Rabbiképző hannoveri születésű tanára, a tudós dr. Kayserling és két kapitány: Heinrich Deutsch k. u. k. Hauptmann, illetve Hauptmann Joseph Neumann, mindketten Komáromból – gratulálnak németül, Bloch Mózes, a Rabbiképző igazgatója, Bacher Vilmos és Goldziher Ignác küldött pár soros héber nyelvű üdvözletet, a többi 44 magyarországi üdvözlet nyelve mind magyar.

Két ágon ülve

A 19. század közepétől a zsidó fiúgyermekek életre való felkészülésére is mindinkább hatással volt a korszellem. Fiatal éveinek szokásairól írta héber nyelvű visszaemlékezéseiben Avraham Munk:

> „Akkoriban [1848] Nyitrán ketten tartottak fenn jesivát. Az egyik a hitközség rabbija volt, a gaon reb Jechezkel Baneth, a másik a kiváló halachista [a zsidók életét szabályozó vallási törvények ismerője], reb Slomo Szerdahely dáján, aki később az Ipolyság rabbija lett. A rabbi jesiváját azok a bóchurok látogatták, akiknek foglalkozása a tanulás volt. Ezek nem törődtek a korral, az új időkkel, melyek napról napra előrehaladtak, hanem azt mondták, kitartunk Tóránk mellett, mert az magában foglalja a világ minden tudományát. Ahol Tóra van, ott minden van. Minden egyéb világi tudomány pedig hiúság és szélnek hajhászása. A dáján jesiváját viszont azok látogatták, akik két ágon ültek. Voltak közöttünk istenfélők és könnyelműek is, és tanultak modern tudományokat, amelyeknek alapjai nem a szent hegyeken voltak."[55]

E nemzedék tagjai mind hagyományos – zsidó iskolai, héderbeli vagy otthoni – oktatásban részesültek gyerekkorukban, életük további alakulását azonban az határozta meg, „hány ágon" ültek, azaz mikortól és hol, milyen formában kezdtek el, ha elkezdtek egyáltalán világi tanulmányokkal foglalkozni.

A HAGYOMÁNYOS OKTATÁS FORMÁI

HÉDER. A Szinnyei e generációjának önéletrajzi címszavai a következőképpen „kódolják" ezt a fiatalkori tapasztalatot: „atyja jómódú kereskedő volt; 12 éves koráig gondos nevelésben részesült" (Fischhof Adolf); „az akkori szokás szerint kizárólag csak a héber tantárgyakban részesítették oktatásban" (Ehrentheil Mór); „minthogy szüleinek mostoha anyagi viszonyai nem engedték meg fiuk nyilvános iskoláztatását, a középiskola négy osztályából magán úton tette le a vizsgálatot; hasonló minőségben végezte a tanítóképzőt" (Halász Náthán); „első oktatását atyjától nyerte, majd a helyi rabbitól a Talmudot tanulta" (Pollák Káim); „18 éves koráig a gazdaság körül foglalkozott" (Daróczi Vilmos); „15 éves koráig a biblia és a Talmud eredeti szövegökben voltak tanulmányai" (Jóseffy Vilmos); „az első gymn. osztályokat magánuton végezte" (Lichtenstein Ferenc Lajos); „atyja az orthodox vallásban tanította" (Rózsaági Antal).

MELAMED. Az önéletrajzi adatokkal szolgáló 28 szerző közül 13 tesz valamiféle utalást hagyományos iskoláztatására, 8 volt maga is házitanító. Ezek közül a legérdekesebb az 1825-ben született – és foglalkozására nézve „magántanító" – Ehrentheil Mór e tárgyban közölt életrajzi adaléka:

> „1845-ben Szalacson egy regale-bérlő házánál vállalt állást, mint nevelő és tanító, noha magyarúl és németül írni, olvasni nem tudott; ezt nem jelentéktelen héber tudása miatt elnézték neki s a gyermekeket a profántan tárgyakban az odavaló urasági nevelő oktatta; a két nevelő is kölcsönös tanítója volt egymásnak".

De csak Pollák Káim nevezi a jesivát a nevén: a többiek címszavaiban nem jelenik meg sem a héder, sem a jesiva, sem a melámed kifejezés. (Mivel azonban ezek a Szinnyeiben másutt előfordulnak, nem gondolhatjuk, hogy a szerkesztői önkénynek estek áldozatául.)

JESIVA. E rövid önéletrajzokban a jesivák a következő megfogalmazásokban jelennek meg: „1829-től Kollinban Csehországban, azután Prágában tanult, hol az orvosi tudományokon kivül a rabbi- és uj-zsidó irodalomban is jártasságot szerzett" (Feitel Mór); „iskoláit Pozsonyban és Prágában az izr. főiskolában végezte" (Bak Ignác Vilmos); „héber tanulmányait Pakson, Nyitrán és Pozsonyban folytatta" (Boronkay Antal); „14 éves korában az érmihályfalvai talmudiskolát látogatta; innét Pozsonyba ment az ottani rabbiképző főiskolába" (Ehrentheil Mór); „Nikolsburgban (Morvaország) végezte a gymnasiumot és egyszersmind hallgatta az ottani országos főrabbi theologiai előadásait" (Schnitzer Ármin).

Mivel Szinnyei ezekre az adatokra nem kérdezett rá formanyomtatványában, azt kell feltételeznünk, hogy a szerzőknek volt valami elképzelésük arról, milyen állomásoknak kell szükségszerűen szerepelniük egy életrajzban, s a tanulmányaik mindenképpen ide tartoztak. Iskoláikat tehát akkor is beírták, ha valójában nem a – nem zsidó – többség által végigjárt oktatási formák közt nevelődtek, legfeljebb „lefordították", tartalmilag feleltették meg az intézményeket, hogy a nagyközönség számára is érthető legyen. Így lesz a „gondos nevelés" a házitanító for-

dítása – és vagy erre, vagy a héderre, esetleg mindkettőre utal, hogy „az akkori szokás szerint kizárólag csak a héber tantárgyakban részesítették oktatásban" –, vagy így kapja a „rabbiképző főiskola" fordítást a pozsonyi jesiva, így tarthat „teológiai előadásokat"[56] a morva országos főrabbi. (Bár Schnitzer visszaemlékezéseit olvasva értelmet kap a megfogalmazás: a morva országos főrabbi ugyanis akkor, amikor a szerző ott tanult, nem volt más, mint a rendkívül nagy tudású Samson Raphael Hirsch, a frankfurti neoortodoxia megalapítója, aki azonban Nikolsburgban az új, tudós szellemet képviselte.)

Mindezen megfogalmazások körülírások, értelmezések, nem pedig megnevezések. Nem a bennük rejlő elsődleges információk okán érdekesek igazán – hiszen azokat, ha máshonnan nem, a zsidó oktatásügyet feldolgozó munkákból ismerhetjük –, hanem azért, mert szerzőik fontosnak tartották egy lexikon számára szolgálni velük. Az életrajzi konvenciók követésén kívül ezeknek az adalékoknak a közlését ugyanúgy indokolhatja az elért sikerek fölötti büszkeség, mint az a „dramaturgiai" követelmény, hogy minél mélyebbről indítsák a magasba vivő pálya ívét.

OKTATÁSI MÓDSZEREK. A hosszabb visszaemlékezések a szerzők legkorábbi éveit is részletesebben tárgyalják. Úgy tűnik, sem Saphir, az előző nemzedék humoristája, sem Mandl Bernát, a következő nemzedék tudós kutatója nem túlzott, amikor a héderek és zugiskolák igen alacsony színvonalát a sötétség és a fény harcának terepeként ostorozta a gúny, illetve a pátosz kifejezéseivel. És bár utólag e nemzedék szerzői is a szatíra eszközeivel vagy a jogos felháborodás hangján szólnak ezekről a helyekről – Ávrahám Meir Munkot kis híján agyonverte egyik tanítója, de Vámbéry is az oktatás egyik leglényegesebb kellékeként említi a nádpálcát –, tanítóként maguk is az időben és mértékkel alkalmazott testi fenyítés hívei. Singer még a 20. század elején is önérzetesen vallja:

> „Csak vékony pálcával szoktam büntetni. (...) Elvem volt: hogy inkább maradjon a bűnös tanuló büntetlen, mint az ártatlan büntetve; mert az vétek, és a tanulóban ellenszenvet szül a tanító ellen. (...) Minden iskolaév végén szétosztottam a pálcát a tanulók közt, a minek nagyon örvendtek és igérték, hogy jó emlékül őrizni fogják, a mit némelyek még késő évek múltán is örömmel mutattak nekem."[57]

A TANULÁS TÁRSADALMI FUNKCIÓJA. De ha a verés nem is, a rengeteg tanóra, az értelmetlen magolás, a rettenetes unalom, a nyári szünetek hiánya, az igen mostoha körülmények (az ablaktalan vagy egyszerűen csak sötét szoba, ahol a gyerekek nemritkán a földön ültek, miközben a tanító felesége tollat fosztott vagy egyéb házi munkáját végezte) mind elvehette a tanulók kedvét a tanulástól. Végül valami szerencsés véletlen – általában egy valamelyes pedagógiai érzékkel rendelkező műveltebb tanító vagy tudós rabbi –, de sokkal inkább az elért sikerek ösztönözték őket arra, hogy zömmel rossz tapasztalataik ellenére folytassák ta-

nulmányaikat. Életszerű beszámolóik alátámasztani látszanak azt az elméleti nézetet, amely szerint „épp a kudarc a héder egyik legfontosabb társadalmi funkciója. Minden diák megtapasztalja, hogy a Talmudot mennyire nehéz megérteni, így tiszteletet, társadalmi megbecsülést érdemel az, akinek sikerül az önálló Talmud-tanulás szintjére eljutni. A tudásnak a zsidó társadalomban betöltött súlya épp abból származik, hogy minden férfinak személyes tapasztalata van a tudás megszerzésének nehézségéről, és épp a kudarc fogadtatja el a többséggel alacsonyabb társadalmi helyzetét."[58]

Mint már az előző nemzedék tagjainál is láttuk, e generáció visszaemlékezői is mind kivívták a felnőttek és kortársaik elismerését a vizsgákon nyújtott, olykor hihetetlennek tűnő memóriateljesítményükkel. Hirschler Ignác egyenesen „sportnak" nevezi a memoriterrel való foglalkozást, amellyel még később is bámulatba ejtette kollégáit, az általánosító következtetést azonban – mint szinte minden esetben – az önreflexióban élen járó Vámbéry vonja le.

> „Szellemi túlterhelésről nálam, ki könyv nélkül tudtam és fordítottam már le egész kötetre való héber írásokat, szó alig lehetett."[59]

Mindegyikük szülei rendkívül fontosnak tartották a tanulást – akár a vallásost, akár a világit, akár mind a kettőt –, és mivel minden családban több gyerek volt, nyilván e rendkívüli teljesítmények alapján döntöttek úgy, hogy minden anyagi áldozatot vállalnak tehetségesnek látszó gyermekük taníttatása érdekében.

Ez a szülői döntés minden visszaemlékezés szerzőjénél meghatározónak bizonyult.

A 19. század első felében három lehetőség jöhetett komolyan számításba a 13. életévüket betöltött zsidó fiúgyerekek számára: ha elég tehetségesnek tartották őket, a jesiva és/vagy a gimnázium (miközben a vallásos tárgyakban házitanítójuk, a melamed biztosította előrehaladásukat), ha nem, vagy a családnak mások voltak az elképzelései, úgy beállhattak valamelyik – általában ismerős – kereskedőcéghez tanoncnak.

A JESIVA ÉS A GIMNÁZIUM VESZÉLYEI

Bár a család anyagi helyzete is a szempontok közé tartozott, a jesivák látogatóinak élelmezéséről általában a „napokat enni" intézménye keretében a helyi közösség gondoskodott: a jesivák többségében, amelyeknek nem volt olyan nagy létszáma, mint a rendkívüli látogatottságú pozsonyié, a jámbor családfők a hét egy adott napján asztaluknál látták vendégül a bócherek egyikét, ami természetesen különböző előjelű anekdoták sokaságában tükröződik a visszaemlékezésekben. Így előfordult, hogy a vendéglátók szegényebbek voltak, mint vendégük, aki egy álló évig azért dagasztotta a sarat a hosszú úton nap mint nap, és azért igyekezett feltűnés nélkül megszabadulni az ebéd számára végképp fogyaszthatatlan

részétől, hogy meg ne sértse házigazdáit. De arra is volt példa, hogy a módos háznál olyan hosszú szüneteket iktattak be az egyes fogások felszolgálása közé, hogy azt a bócher nem tudta kivárni, s amikor egyszer visszament ott felejtett holmijáért, akkor jött rá, hogy a család a távozását megvárva látott csak neki a süteménynek. A nagyobb városokban „plett"-et – egyfajta étkezési utalványt – osztottak ugyane célból, tehát a bócherek nem mindig ugyanannál a családnál fogyasztották el a közösség által biztosított étkezéseket. És bár arról is olvashatunk beszámolókat, hogy a szerzők ezeknél a házaknál találkoztak először finom ételekkel és választékos viselkedéssel, a korgó gyomor a jesivákról szóló visszaemlékezések egyik visszatérő motívuma.

Mivel a Tóra tanulmányozása a vallásos zsidók körében a legfontosabb előírás, ez a gyakorlat sokáig nem kérdőjeleződött meg a század folyamán. Schnitzer Ármin komáromi rabbi említi meg elsőként, hogy kezdő bócherként megütközött azon, hogy idegenek gondoskodnak az ellátásáról – ha apja iskolai tanító lévén szülei nem is voltak jómódúak, a mások általi eltartottságot ő maga az ingyenélő, „schnorrer" életformával azonosította. Rabbi korában pedig a Talmudot hívta tanúul az efféle életmód és a jesivákban elvesztegetett évek, a sehova sem vezető és csak a „sötét" tudatlanságot gyarapító látszattanulás elleni érvelésében.

Több mint hatvan évvel később, 1904-ben írott „zsidó kultúrképeiben" Schnitzer Ármin három oldalt szentel a tudatlan észak-magyarországi jesivanövendékek és a „zsidó proletariátus" melegágyául szolgáló félreértelmezett jámborság ostorozásának. A Talmudra hivatkozva emlékeztet arra, hogy a Tóra tanulmányozása kenyérkereső foglalkozás nélkül végül – az óhatatlanul beköszöntő ínség miatt – abbamarad, és bűnre vezet. Ám mint írja,

> „ez a »jámborokat« nem izgatja, mert ez nincsen ínyükre, és az ifjaknak sincs ínyére, akik sokkal kényelmesebbnek tartják a semmittevést, és azt, hogy másokkal tartassák el magukat, persze a Talmud határozott előírásával ellentétben, amely azt mondja erről, hogy a legalantasabb, mindenki más által lenézett munkát is el kell végezni, csak hogy ne legyünk kénytelenek embertársaink terhére lenni."[60]

Az igazán vallásosak számára sokáig a gimnázium sem volt elfogadható lehetőség. Munk fiáról, az akadémikus Munkácsi Bernátról írott életrajzában vall arról, milyen súlyos tépelődésébe került, míg rászánta magát, hogy gyermekét gimnáziumba adja.

> „A körülmények kényszerítették atyját akarata ellenére is, hogy beírassa a gimnáziumba, de nem volt szándékában, hogy elérje ott élete pályáját, hogy egyre feljebb jutva a legfelsőbb fokig a magasban helyezkedjék el a tudósok között, akiket doktoroknak hívnak, hogy betegeket gyógyítson, avagy ügyvéd legyen. Először, mivel nem volt könnyű számára az út, mert veszélyt jelent az a zsidó embernek, aki szent Tóránk örök útjaira támaszkodik. Tőr és hurok van ott, azon az álnok úton, és aki vigyáz lelkére, az maradjon távol tőlük."[61]

A KÉTKEZI MUNKA

Hirschler Ignác élete vége felé írt önéletrajzi töredékében „nemesi oklevél"-hez fogható kitüntetésnek nevezi édesapjának azt a döntését, hogy 11 gyermeke közül éppen őt taníttatta tovább. Az idősebb Hirschler textil-nagykereskedő volt, ám mivel nem nagy jövőt látott ebben a szakmában, csak két fiát vonta be a cégébe, másik kettőt kézművesekhez adott tanoncnak, ami

> „nemcsak feltűnést, de fintorgást is keltett hitsorsosainak körében".[62]

Bár a zsidóság nem ismeri a nemesség intézményét, a – hagyományos, vallási – tanulmányoknak rendkívül magas volt a presztízse, amint ezt azonban Leo Ráfael Landau *Der jüdische Adelige* (A zsidó nemes) című életképében igen élénk színekben ábrázolja, a tanult ember is szégyent hozhatott a fejére például házasságtöréssel, vagy azzal, hogy valami alantas – kétkezi – munkával piszkítja be a kezét.[63]

A polgári – nem kereskedelmi – szakmákra való képzés az egész századon végigvonuló törekvése volt a modernebb gondolkodású zsidóknak, s rendszeresen megfogalmazott követelése a nem zsidóknak. A magyarországi zsidóság történetének visszatérő motívuma a védekezés a vád ellen, hogy nem hajlandó fiait „ipari és nehéz kézi munkával űzött" foglalkozásokra adni.[64]

Löw Lipótról feljegyzései alapján írja fia, hogy a

> „magyarosodás mellett a polgárosodás volt célja. Mihelyt községében működését megkezdte, iparos kiképző egyletet kezdeményezett és alakított, átültetvén a Bécsben 1840-ben alakult hasonló egylet fontos törekvéseit hazánkba."[65]

Az idézet lábjegyzete szerint az első „hasonló irányú, de hamarosan megszűnt egylet" Pozsonyban jött létre 1820-ban, a pesti 1842-ben. (Az első alakulásának idején az idősebb Hirschler Pozsonyban, a másodiknak időpontjában Pesten volt ismert kereskedő, működésük alkalmasint nem tévesztette el rá hatását.) Az egyleteknek azonban

> „óriási nehézségekkel kellett megküzdeni a tanuló ifjak elhelyezése tekintetében; csak nagy pénzáldozatokkal lehetett keresztény mestereket megnyerni, hogy zsidó inast vegyenek magukhoz".[66]

A tárgyalt visszaemlékezők és a Szinnyeinek önéletrajzi adatokkal szolgáló szerzők közül mindenesetre egyetlenegy akad csak, aki pályája kezdetén kétkezi munkával kereste kenyerét: a 12 éves korában nyomdászinasnak állt Falk Zsig-

mond. Szinnyeitől azonban megtudhatjuk, hogy kellő igyekezettel a szedőtanuló is magasra juthatott a társadalmi ranglétrán:

„Falk Zsigmond, lovag, kir. tanácsos, a pesti könyvnyomda részvény-társaság igazgatója. F. Miksa testvéröcscse, szül. 1831. ápr. 27. Pesten; 1843-ban mint szedő-tanuló lépett be a m. kir. egyetemi nyomdába; a szabadságharcz után Bécsbe ment, hol a Sommer-féle nyomda igazgatója lett és a hazájából számüzött magyar irodalmat hathatósan támogatta. 1868-ban Klapka meghivására megalapítója s igazgatója lett hazánk egyik legelőkelőbb műnyomdájának, a Pesti könyvnyomda részvény-társaságnak, mely intézetet a virágzás magas fokára emelt s melynek élén áll ma is. 1878 óta a vaskoronarend s a becsületrend lovagja, 1885-ben kir. tanácsos; az országos iparegyesület alelnöke, az ipartanács sat. tagja. 1893. január 1. ünnepelte 50 éves nyomdászi jubileumát."

VÁLTOZÓ MŰVELTSÉGESZMÉNY

Ebben a nemzedékben találkozhatni utoljára a gimnáziumot látogató jesivabócherek feltűnést keltő csapatával. Sigmund Mayer visszaemlékezései[67] szerint ezek a fiatal emberek megszabadultak a jesiva szellemétől, és modern rabbikká és hitszónokokká kívánták képezni magukat. E célból a két pozsonyi középiskola egyikét, inkább azonban az evangélikus líceumot látogatták. Általában nem pozsonyi illetőségűek voltak, hanem sokkal kisebb zsidó közösségekből jöttek, és az tette őket különösen feltűnővé, hogy korban jóval maguk mögé utasíthatták a többi gimnazistát.

Mayer szerint kivétel nélkül mind nagyon szegények voltak, és házitanítóskodásból tartották fenn magukat, de mindannyian telve voltak idealizmussal és ötletekkel. Fiatalabb és töretlenebb iskolai pályafutást maga mögött tudó krónikásuk lekicsinylően emlékezik meg műveltségükről, amely szerinte nem volt nagy, és még a német irodalom terén is eléggé szűkös:

„Schiller és Goethe leghíresebb költeményein nemigen terjedt túl, néha a kezükbe került Freiligrath, Herwegh és Anastasius Grün egy-egy verse, de a költői alkotókészség további területeit zömmel csak O. L. B. Wolf akkoriban sokat olvasott »Hausschatz« című antológiájából s más hasonló gyűjteményes kiadásokból ismerték. Ám ez a szegényes táplálék is elegendő volt ahhoz, hogy lelkesítse őket mindaz, ami szép és nemes, nevezetesen a szabadság és az egyenlőség iránt."[68]

A líceum e felnőtt diákjai közé tartozott, mint már láttuk, Löw Lipót, de ide járt az akkor még Einhorn nevet viselő Horn Ede, a bencés gimnáziumba pedig Vámbéry – és e két intézményben még jó néhányan megfordultak a korszak későbbi újságírói-írói közül, végül ugyanis legtöbbjük mégsem a rabbi vagy a hitszónok útját járta. Könyve kibővített, 1917-ben megjelent változatában Mayer már név szerint is megemlíti Löwöt, valamint Petőfi és Jókai fordítóját, Dux Adolfot, akiről

elmeséli, hogy miután az első zsidóként kérte felvételét a pozsonyi bencés gimnázium keretében működő jogakadémiára, és ezt megtagadták tőle, siker koronázta fellebbezést nyújtott be a helyi hatóságokhoz. Amikor pedig először lépett be a tanterembe, hogy részt vegyen az órákon, keresztény tanulótársai hangos ovációval fogadták, mert annyira imponált nekik a zsidó, aki megküzdött a jogaiért.[69]

Mayernak azonban lényegesen kevésbé imponálhatott e generáció, mert a bővített kiadásban a következő értékelést fogalmazza meg tagjairól:

„Az itt bemutatott fiatal emberek közül bizonyára egy sem tett szert elsőrangú, kivált nem történelmi jelentőségre, mégis alkalmat adnak számomra egy általános megjegyzésre. Ha nem is voltak jelentős személyiségek, mégis mindannyian többé-kevésbé megfeleltek annak, amit az »érdekes ember« kifejezéssel szoktak illetni. És meg merem kockáztatni az állítást, hogy ilyeneket gyakrabban találni a zsidó, mint a nem zsidó értelmiségiek körében."[70]

Úgy tűnik, a bécsi és nem zsidó közönséghez (is) szóló Mayer erősen rövidítő perspektívában nézett vissza születése helyének társadalmára. A Pozsonyból elszármazott és végérvényesen a német kultúrába betagozódott, könyve megírásakor 81 esztendős kereskedő számára sem Löw Lipót, sem Horn Ede teljesítménye nem látszott elegendőnek ahhoz, hogy azt történelminek, vagy akár csak eléggé jelentősnek minősítse. Pedig mindkettejük későbbi pályafutását ismerteti röviden; Löwről még azt is leírja, hogy egészen kiváló ember volt, és

„bizonyos általános jelentőségre is szert tett azáltal, hogy Magyarországon elsőként volt bátorsága a zsinagógában magyarul prédikálni".[71]

Talán Lueger lett volna számára a mérce, akit liberális helyi politikusként ismert meg, és akiről azt írja, hogy polgármesterként bizonyult csak – „természetesen csak kiskaliberű" – történelmi személyiségnek?[72] (Miután egyébként hosszan elemzi Lueger azon kijelentéseit, melyek szerinte mind arra vallanak, hogy az antiszemita programjával polgármesterré választott Lueger magánszemélyként egyáltalán nem volt antiszemita, idézi utolsó beszélgetésüket, amikor azt mondta neki: „Én nem azt vetem a maga szemére, hogy antiszemita, hanem azt, hogy valójában nem az.")

A NÉMET KULTÚRA MINT ETALON. Mayer értékítélete a korabeli műveltségeszmény, a *Bildung* fontosságát tükrözi. Ha a keresztlevél nem is okvetlenül, a német irodalom ismerete mindenképpen a belépőjegyet jelentette a „civilizált társadalomba". Ám a magyarországi végekre a német kultúra csak lassabban jutott el, még akkor is, ha az említett német szerzők az otthoni cenzúra miatt éppen magyarországi lapokban jelentethették meg először műveiket.[73]

A rendelkezésünkre álló visszaemlékezésekben úgyszólván „bérelt helye" van Schillernek, nincs olyan visszaemlékezés, amelyben legalább a szerző megjelölése nélküli idézetként fel ne bukkanna valamilyen utalás a műveire. Mint láttuk, a kamasz Ágai (Neugut) József zokogásban tört ki a *Die Glocke* olvastán, mely mű ismerete a házassági piacon való előnyszerzésnek is biztos módszere volt (a házasságközvetítő *sadhan* dicsérte azzal az eladósorban lévő lányokat: „úgy tudja kívülről a Glockét, mint az asré josvét").[74] Hogy „a Schiller »Harangja« senki ajkán nem hangzott szebben", mint Ágai József feleségének, Ágai Adolf anyjának ajkán,[75] azt akár természetesnek is vehetnénk, az azonban már nemcsak a szerető unoka számára lehetne meglepő, hogy a pozsonyi gettóban Sigmund Mayer nagyanyjának mindössze két könyv volt az asztalán: a *szidur* (az imakönyv) és

> „különösképpen egy Schiller-kötet: a *Haramiák* és az *Ármány és szerelem*. És ahogyan a szidurt, ezt a két színdarabot is egész életén keresztül újra és újra elolvasta, elejétől végig."[76]

A 13 éves Schnitzer Ármin pedig éppen csak odaérkezve azzal nyerte meg magának a leipniki jesiva hallgatóságának jóindulatát, hogy mivel azok éppen a *Haramiák*at olvasták, elejétől végéig felmondta a negatív hős, Franz Moor nagymonológját:

> „S nincs-e száz jogom bosszankodni a természeten? – de szavamra mondom, élni fogok velük – Miért nem én másztam ki elsőnek az anyaölből? s miért nem egyetlennek? S miért kellett, hogy a természet a rútság ekkora terhével rakjon meg? – s miért épp nekem ezt a lapp orrot, ezt a mór pofát, ezeket a hottentotta szemeket? Mintha minden fajtából a legrútabbját egy halomba válogatta volna s abból sütött volna ki engem. Ördög és pokol! Ki hatalmazta fel, hogy emezt ellássa azzal, amit tőlem megtagadott?"[77]

Hogy a lelkes előadó és közönsége miként azonosulhatott az e szavakat elmondó, egyébként kifejezetten negatív hőssel, vélhetőleg nem szorul részletes kifejtésre.

Mindenképpen azt kell tehát feltételeznünk, hogy a 19. század magyarországi zsidó közönsége számára Schiller több volt, mint egyszerű olvasmány.

Akkoriban nem volt még egy olyan külföldi szerző, akit Magyarországon annyian olvastak és ismertek volna, mint Friedrich Schillert („amaz időig, mint minden fiatal ember, Schillerért rajongtam" – írja 1888-ban Falk).[78] Színdarabjait az egész országban játszották, 1850-re szinte teljes életművét lefordították magyarra. A *Haramiák* négy fordítása a vándorszínészek és az 1837-ben megnyílt Nemzeti Színház megszámlálhatatlan előadásában nagyobb sikert aratott, mint a magyar darabok. Megmagyarosodásának, Toldy Ferenccé válásának folyamatában Franz Schedel számára is fontos állomás volt a *Haramiák* sok támadást kiváltott fordítása.[79]

Schiller egészen rendkívüli népszerűségét az újabb kutatások nem arra vezetik vissza, hogy olvasói a „forradalom előiskoláját" látták benne, sokkal inkább fordulatokban gazdag és szokatlan feszültséget keltő, ponyvaregénybe illő cselekményének, szélsőségesen fekete-fehér jellemeinek és a magyar színpadokon eladdig ismeretlen, egyedülállóan hatásos pátoszának tulajdonítják.[80] Szemléleti vagy valóságos gettókban élő közép- és kelet-európai zsidó közönsége számára azonban Schiller volt az a német költő, akinek humanizmuseszménye, szabadságpátosza és jövővíziói a leginkább nyújtották az azonosulás lehetőségét.[81] Ugyanakkor Goethe és a kor mára elfeledett, a világirodalmi kánonból azóta kiesett szerzői is a hétköznapi műveltség részét képezték – Schnitzer Ármin például visszaemlékezéseit a híres lessingi gyűrűparabolára való utalással zárja, ám nem Lessing, hanem Friedrich von Bodenstedt, egy akkoriban igen népszerű költő előadásában (a szerző megnevezése nélkül, tehát abból a feltételezésből kiindulva, hogy olvasói ugyancsak ismerik).

A világi, „klasszikus" műveltség a magyarországi (felvilágosult) zsidóknak tradicionalizmus és modernség – a fény és a sötétség metafizikus küzdelmeként megélt – összecsapásában volt fegyvere. Schnitzer Arminnak visszaemlékezései szerint azt mondta tanító apja, aki 15 évesen a galíciai Andrichauból (Andrychów) érkezett a liptószentmiklósi jesivába bóchernek:

> „Nem adlak semmilyen magyar jesivába, mind csak a sötét zelotizmus melegágya, egy sem ereszti be a világi tudás fénysugarát. Morvaországba mész, ahol képzett talmudista és művelt ember lehet belőled."[82]

Ez a fajta „európai műveltség" – ha mégoly korlátozott volt is, hiszen az esetek jelentős részében mindenekelőtt Lessinget és Schillert, Kantot és Hegelt, Goethét és Heinét fogadta csak be, és jóval ritkábban volt benne hely Racine és Molière, Shakespeare és Milton, Pascal vagy Locke számára – a polgári életformával és a polgári státussal volt egyenértékű azoknak, akik azt gyakran közvetlen környezetükkel is dacolva elsajátították. (Hogy mit tettek magukévá ebből a kultúrából – majd néhány évvel később már a magyarból is –, milyen szűrőkön mely eszméket, stílusjegyeket, műfajokat fogadtak be és éreztek sajátjuknak, végül mennyire ötvözték ezeket a zsidó hagyományból a világi gondolkodásba átszüremlett élet- és világszemlélettel, itt nem vizsgálhatjuk. Mégis azt gondolom, a magyarországi zsidóság történetének egyik leglényegesebb kérdését érinti e felvetés, melynek alapos vizsgálata akár a népi–urbánus ellentét és annak legújabb metamorfózisai jobb megértését is elősegíthetné.)[83]

AZ EMANCIPÁCIÓ HATÁSA. Bár a választható szakmák köre továbbra is eléggé szűk – a szerzők között a rabbik, hittanárok mellett orvosokat és az előző generációhoz hasonlóan lapszerkesztőket és hírlapírókat (meg Finály Henrik Lajos sze-

mélyében ismét egy kitért egyetemi tanárt) találni –, újdonság az első ügyvéd, Fischer Lajos megjelenése. Ám az ügyvédi hivatás gyakorlása a zsidók számára még ebben az időben sem volt magától értetődő lehetőség, amint erről Fischer Szinnyei szócikke számára írta:

„Visszaállíttatván a régi alkotmányos birói szervezet, a marosvásárhelyi kir. itélőtáblán az ügyvédi vizsgát letette. Az igazságügyi törvényhatóság, illetve az erdélyi udvari kanczellária nevezvén ki az ügyvédeket egy bizonyos székhelyre, neki mint izraelitának, Kolozsvárt nem engedtetett meg az ügyvédi gyakorlás, hanem arra Kolozs mezőváros jelöltetett ki."

Fischer azonban nem törődött bele a dolog ilyetén állásába, és mind felekezeten belül, mind az országos közéletben élénk tevékenységbe kezdett:

„Az alkotmány teljes helyreállítása előtt megindult a zsidóság magyarosodásának mozgalma, s F. Kolozsvárt annak élére állván, magyar izraelita egyletet és elvrokonaival együtt külön magyar izraelita hitközséget alapított és imaházat állított fel, melyben a német nyelv helyett a magyar volt használatban. Egyúttal a zsidók egyenjogosítása mellett számos czikket irt az ottani lapokba. A haladó izr. magyar hitközség őt küldte Pestre a zsidó congressusra képviselőjéül. Az alkotmány teljes helyreállítása után részt vett Kolozsvárt a városi közügyekben és a politikai pártküzdelmekben. A Deák Ferencz elveit valló párthoz tartozván, jelentékeny része volt a létrejött szabályrendelet szerkesztésében és megalkotásában és pártja elveinek győzelemre juttatása érdekében több politikai s municipális tárgyú czikkben hirlapi működést fejtett ki; eme tevékenysége elismeréseül az akkori városi főispán tiszteletbeli ügyészszé, később tiszt. főügyészszé nevezte ki s azóta, majdnem folytonosan választott tagja a városi törvényhatósági bizottságnak és részt vesz a város társadalmi mozgalmaiban."

Az előző nemzedékhez képest nem a választott hivatások, hanem azok gyakorlásának helye és módja, az emancipáció megnyitotta lehetőségek jelentik az alapvető és igen nagy különbséget. A felekezetüket el nem hagyók között van „tiszt. kerületi orvos" (Feitel Mór); „[1849-ben] a belügyminiszteriumban mint miniszteri tanácsos is volt alkalmazva" (Fischhof Adolf); „a budai szent János kórház szem- és fülészeti főorvosának neveztetett ki, hol jelenleg is működik" (Grossmann Lipót); „orvos- és sebészdoktor, szülészmester, belügyminiszteri tanácsos" (Grósz Lipót); „egyik megalapítója a debreczeni orvos-gyógyszerész egyletnek, melynek elnöke, majd díszelnöke lett"(Popper Alajos); „megyei járásorvos volt Beregszászon" (Feleki Mór); „1869. ápr. az ó-budai zsidó hitközség a mintaiskolájánál alkalmazta; de már okt. 1. ugyanott községi tanító, 1874-ben pedig székesfővárosi tanító lett" (Pollák Káim).

A család – mítoszon innen és túl

Ha a nevét és a nyelvét viszonylag könnyen megváltoztathatja is az ember, a családját már kevésbé tudja lecserélni. A választás lehetősége általában arra korlátozódik, hogy mennyire hagyja valaki egész életpályáját a családjától, annak elképzeléseitől meghatározni: mennyiben azonosul ezekkel, vagy mennyire képes saját stratégiákat kidolgozni és megvalósítani.

A HAGYOMÁNYOS ZSIDÓ CSALÁD

Ám éppen ebben a generációban maguk a családok is kezdenek átalakulni: a hagyományos zsidó család több jellemzője is megváltozik e nemzedék élete során. Magát a változást az önéletrajzok-memoárok nemigen ábrázolják, szerzőik reflexióikban inkább annak végpontja felől tekintenek egyet nem értőleg vissza – például Munk és Mayer –, illetve közvetve az utal rá, amiről hallgatnak – ilyen például a feleségek szerepe vagy a gyerekek pályafutása.

A hagyományos zsidó család nem mítosz csupán: Jakov Katz társadalomtörténeti rekonstrukciójában leírja, hogy a premodern korban hogyan segítette elő tagjainak túlélését.[84] A zsidó társadalom „középkora" az elszigeteltség és a jogegyenlőség hiánya miatt nagyon elhúzódott; így a 19. század második harmada az az időszak, amikor a Magyarországon élő zsidók körében is elindul, majd felgyorsul e hagyományos közösség átalakulása.

A változások megmutatkoztak például a házasságok létrejöttében, illetve meghiúsulásuk következményeiben. A 19. század közepét megelőzően a „zsidó családot a pár logikus képviselőinek tartott emberek, azaz a szülők, ha ők már nem éltek, a rokonok vagy a nyilvánosan kinevezett gyámok megegyezése hozta létre (...) Az eljegyzést mindig megelőzte a *tná'im* (feltételek írásba foglalása) – ebben a szerződésben a felek elkötelezték magukat a házasság mellett, és leszögezték a feltételeket, például a hozomány nagyságát, az esküvő időpontját és a pár jövendőbeli lakhelyét."[85]

E megegyezés sajátossága volt azonban, hogy be nem tartása rendkívül súlyos következményekkel járt: egyrészt a frigy meghiúsulása esetén általában a hozomány felét kitevő bánatpénz kifizetésére kötelezték magukat a felek, másrészt része volt a szerződésnek a *herem*, az azt megszegő és a másik család jó hírét veszélybe sodort fél közösségi kiátkozása.[86]

Ugyancsak változóban volt a tágabb rokonsághoz fűződő viszony. „A halacha azáltal definiálta a rokonságot, hogy megszabta, mely családtagok nem házasodhatnak egymással, és kik nem tanúskodhatnak egymás ellen vagy mellett." A szétszórtság és a vallási előírások megkövetelte endogámia szabta meg a családtagoknak a házasodás szempontjából alkalmas körét: „a házasságot csak szűk rokoni körben tiltották: nem vehette el a fivér a nővért, az unokaöcs a nagynénit (de a nagybácsi az unokahúgát igen)".[87]

Igen szigorú előírások szabályozták a családtagokat érintő esetekben a tanúskodás és a bíráskodás lehetőségét (a tilalom a csak a feleségeik által rokonságban lévő férfiakra is kiterjedt), valamint tilos volt a rokonoknak együtt szolgálni a gyülekezet és a gyülekezetek feletti szervezetek irányító testületeiben. Nem vonatkozott viszont a rokonságnak ez a meghatározása azokra az esetekre, amelyekben a családi szolidaritás gyakorlásának normáját kívánták érvényesíteni, ez ugyanis a rokonság fokától függetlenül minden családtagra kiterjedt, és elsősorban anyagi támogatást jelentett gazdasági csőd vagy nincstelenség esetén. „Az anyagi támogatás kötelességét különösen a rokon lányok kiházasítását illetően hangsúlyozták akár még apáik életében, de még inkább azok halála után. Egy szegény árván maradt rokon felnevelése és kiházasítása különösen nagy vallási érdemnek számított, melyre igen büszkék voltak a jótét lelkek."[88]

A tágabb családnak nyújtott segítség előírása, a közös nyelv és a közös kultúra biztosította a távoli vidékeken élőkkel való kapcsolatok fenntartását, e kiterjedt kapcsolatok pedig az élettevékenységek legkülönbözőbb fajtái esetében bizonyulhattak hasznosnak: „A tanulmányai során városról városra utazó diákoknak, az új gyülekezetbe kinevezett rabbinak vagy a távoli vidéken házastársat kereső zsidónak egyformán szüksége volt a helyiek támogatására, még ha csak azért is, hogy információhoz jusson."[89]

A tágabb család néha valóban segített – mint Vámbéry esetében anyja morvaországi rokonsága –, de lehetett az anyagi romlás előidézője is – mint Falk apjánál, aki nagyon jómódú kereskedőből lett „bukott ember", amint azt fiával az osztálytársai ádáz jókedvvel közölték.

„Mihelyt hazaértem, atyám szobájába szaladtam. »Igaz-e édes atyám, hogy te megbuktál?« volt első kérdésem. Szemeim fürkészve csüngtek az ő különben is komoly arcán. Ő egy perczig nyugodtan nézett rám, azután halk hangon mondta: »Igaz, édes fiam«. »És mi az a bukás?« kérdém tovább. »Az egy szerencsétlenség, – mondá ő, – melybe az ember akkor esik, ha könnyelmű rokonokért jótállást vállal, és ezek utólag cserbe hagyják«."[90]

A PARADOX PÁTRIÁRKA. A zsidó családnak ez a fajta működése még szinte „eredeti állapotában" követhető nyomon Ávrahám Méir Munk önéletírásában. Munk természetesnek tartja, hogy születésekor betegeskedő édesanyja szülei magukhoz vették és a sajátjukként nevelték a bátyját; hogy munkaadója feleségének unokahúgaként ott élt a házban jövendő neje – jóllehet nem mondja ki, de valamiféle házvezetőnői pozícióban; ugyanakkor rosszallja, hogy nem taníttatták, és nincs egy jó szava sem arról, hogy (kétszer is) kiházasították. Érezhetően rossz lelkiismerettel ír arról, hogy amikor sógornője özvegyen maradt, nem tudta házába fogadni, csak akkor, amikor annak három gyereke közül kettő meghalt, hogy aztán az életben maradt kislánnyal ott is tartsa, míg újra férjez nem ment – valószínűleg szintén némi háztartási segítség fejében.

Ugyanakkor éppen Munk gyermekeinek írt „erkölcsi végrendelete" mér súlyos csapást a példás életű „zsidó család" ideálképére. Apja egyszerre volt a tanulatlan jámborság mintaképe – és egy dúvad. A verbális és a testi erőszak mindennapos volt a család életében, illetve inkább mindenhetes, mert a családtagok szerencséjére az apa egész héten távol volt, csak péntekenként tért haza. Munk szerint a nyomor tette keserűvé az apját, akit műveltebb, finomabb lelkű anyja minden erejével támogatni igyekezett, egészen 35 éves korában bekövetkezett haláláig – hiába. Az *Életem történetei*ben több rettenetes családi jelenet, veszekedés története helyet kapott, így az is, amikor Beer Munk egy nyári szombaton játékon kapta az emlékiratok akkor 12 éves szerzőjét.

„Apám hátulról jött, és várt, míg meg nem unta, míg én is hátra nem néztem. A gyermekek sugdostak egymásnak, és azt mondták, Méir Ávrahám, itt az apád. Én is hátranéztem, és mikor észrevettem, megijedtem. Ő behúzott a szobába, és többször erősen a hátamra ütött, úgyhogy az előttem levő ágyra estem. Ezen a fekvőhelyen szokott ő délutánonként aludni. Ha nem lett volna ott az ágy, a földre estem volna holtan, elpusztítva, mert görcsöt kaptam és elájultam."[91]

Mindenesetre Munk visszaemlékezései is alátámasztani látszanak a valaha volt pozsonyi gettó „szociográfusául" szegődött Sigmund Mayernek azt a megállapítását, hogy a zsidók nem voltak iszákosak: bár apai és főleg tanítói verésről bőven adnak számot, italozásról azonban nem szólnak. Ilyesmiről egyébként az egész vizsgált anyagban mindössze egyetlen példát találni – azt is hallomás után és a régebbi időkre vonatkoztatva. Singer Israel írja tanári pályájának emlékezetében:

„Szegedre való érkeztemkor kinos meglepetést hallottam, hogy az iskola 10 évi fennállása alatt én vagyok a 21-ik uj tanító. Löw Lipót megnyugtatott, hogy a tanítók sürü változásának oka nem a hitközségben, hanem a tanítók hiányos szakismeretében és vallástalan életmódjában keresendő. [...] Pflichten isr. Schulmänner cz. munkámban feltüntettem, hogy a tanítók akkori fogyatékosságai a zsidó közösségek társadalmi állapotának természetes következményei voltak. Ezeknek volt folyománya, hogy a zsidó tanítók közt sűrűn voltak iszákos és kártyás egyének, milyenekre most igen ritkán, vagy egyáltalán nem akadunk a tanítók közt, hiányzott a kar iránti becsülés és a tanítói méltóság."[92]

Munk 69 éves korában fejezte be emlékiratainak írását, és visszatekintve így látja kapcsolatukat:

„Én is, aki ezeket leírom, Méir Ávrahám, mint fia ma is hatása alatt állok, ha gondolkodásom nem is volt azonos az ő gondolkodásával sem akkor, sem ma. Mert 18 éves koromtól fogva mindig egyéni utamon jártam, nem hallgattam sem az ő, sem a hozzá

hasonlóan gondolkodó emberek tanácsára (...). Halála után nem lévén, akit megszomorítottam volna, azt tettem, amit a szívem kívánt. Olvastam és tanulmányoztam profán könyveket fáradságos munkával, amint fáradoztam az előző években azokkal a könyvekkel, melyeket a szent hegyeknél vettünk át hagyományaink szerint. Ezért vagyok mentesítve minden félrevezető eltévelyedéstől. Mégis azt mondom, hogy hasztalan erölködésnek tűnik fel előttem ez az idő, és minden érték, amivel gazdagabbak lettünk, nem ér fel azzal a kárral, amit a hitből adtunk cserébe. Mert a hit olyan a mi korunkban, mint a düledező sátor. Napról napra mind több benne a rés és a törés még köztünk is, kiket ortodoxoknak mondanak."[93]

Terjedelmes önéletírása nem ad választ arra a kérdésre, miért hatott rá az atyai példa a pátriárkai düh mértéktelensége ellenére erősebben, mint minden egyéb tapasztalata. A visszaemlékezők közül ő az egyetlen, aki a felekezet szakadásakor a komoly anyagi hátrány kockázatát is vállalva az ortodoxiát választotta – üzleti kapcsolatai a későbbi neológok közül kerültek ki, e döntése miatt elvesztette az ügyfeleit.

A család elvárásainak ereje mindazonáltal mások esetében is igen erős lehetett: mint láttuk, Saphir csak apja halála után tért át a protestáns hitre, Vámbéry anyja halála után indult első keleti útjára, és újabb évek elteltével keresztelkedett csak meg. Schnitzer Ármin a nagyapjának tett ígéret miatt – és mert édesanyja mindig arról ábrándozott, hogy *darsenolni* (hitszónoklatot tartani) hallja – lett rabbi.

Singer Izrael meg is fogalmazta, hogyan hatott rá és testvéreire az apai példa:

„Körülbelül 120 évvel ezelőtt jött Lembergből hazánkba, mint talmud diák. Nősülése után talmudtanító volt. Naponkint reggel és este ő volt az első a templomba menetelben és ő volt az utolsó a hazamentelben. Minket többször intett ilyen viselkedésre, hogy ezáltal anyánk, esetleg az ő halála után se váljunk neki szégyenére; ez reánk a legjobb behatást gyakorolta. Jámbor fiai miatt alkalmazták rá hitrokonai e bibliai mondást: »Borüch mibónim Aser.« Áldott Áser a fiai miatt."[94]

HÁZASSÁG ÉS/VAGY SZERELEM. Érdekes módon éppen a hagyománytisztelő Ávrahám Méir Munk nősült e generáció tagjai közül szerelemből – sok viszontagság után, és nem első nekifutásra. Először még hagyta magát összehozni egy jobb módú lánnyal, de az akkoriban nélkülözhetetlen engedélyek megszerzése olyan sokáig tartott, hogy közben a menyasszony Munk elbeszélése szerint meggondolta magát, apja pedig beleegyezett, hogy fölbontsák az eljegyzést. A visszaemlékezés tanúsága szerint a szerződésszegés semmiféle kedvezőtlen következménnyel nem járt a lányra és családjára nézve. Munk maga viszont jelentős összeget veszített, és a legnagyobb megelégedésére szolgáló nevelői helyét is otthagyta. Mivel időközben megözvegyült volt munkaadójának unokahúga, akit eleve elvett volna, ha nagyobb a hozománya, álmait jóslatnak tekintve Munk úgy döntött, kétszer nem követi el ugyanazt a hibát: kivárja, míg letelik a két gyászév – a fiatalasszony szoptatott, amikor férje meghalt, és ilyenkor hosszabb várakozási időt írt elő az illem –, és azzal sem törődik, mennyi választottja hozománya, elveszi feleségül.

Változni kezdett tehát a szokás: az előző generáció tagjai közül Ágai József nősült szerelemből, ám e házasság részleteit már Pepinek, e generáció időszakában született feleségének Adolf fiára hagyott emlékirataiból ismerhetjük meg. Ágai Józsefre a diákkori nyomor kényszeríthette volna rá az akkoriban nagyon is megszokott érdekházasságot, jövendő feleségének pedig szintén szerény anyagi viszonyai miatt ajánlgattak jóakarói olyan partikat, amelyeknek révén „megcsinálhatta volna a szerencséjét". Mivel azonban, mint fia írja, nem szerencsés, hanem boldog akart lenni, Pepi rábírta édesapját, hogy legyen türelemmel. Ezt nyilván azért tehette meg, mert mire a szóban forgó beszélgetések elhangzottak közöttük, az ifjú leány több helyen is dolgozott nevelőnőként, együtt volt a kelengyéje, így sokkal függetlenebbnek érezhette magát, mint azok a társai, akik még ki sem tették otthonról a lábukat.

Ha az egyébként hagyományokhoz hű Munk esetében nem is, de a házasodás konvencionális módja ebben a nemzedékben is tovább élt, jóllehet amint azt Schnitzer Ármin nősüléséről írott beszámolója is mutatja, már lényegesen kevésbé volt magától értetődő. A későbbi komáromi főrabbi húszéves korában épp a breslaui rabbiszemináriumba készült, amikor a késmárki közösség elöljárója felkereste, hogy közvetítse unokatestvére, a liptószentmiklósi rabbihelyettes ajánlatát: vegye el a lányát, akivel ad 600 forint hozományt és három évre ellátást a házában. A fiatalember legnagyobb rémületére már első látogatása után kihirdették az eljegyzést, és hasztalan próbált arra hivatkozni, hogy szülei ahhoz még nem is járultak hozzá.

„És így lettem én vőlegény, ha nem is egészen akaratom ellenére, de semmiképpen sem saját akaratomból, anélkül hogy a menyasszonnyal néhány szónál többet beszéltem volna, sőt anélkül hogy legalább azt tudtam volna, hány éves."[95]

Anyját ugyan boldoggá tette, hogy nem megy külföldre, ő azonban rettegett a rá váró ínséges évektől:

„Húszéves koromban a nyakamba kellett vennem a házasság malomkövét, ahogyan a Talmud írja, és ehhez ráadásul kora reggeltől késő éjszakáig folyton-folyvást csak a Talmudot tanulni, a *fősiurt*, meg a *mellék*siurt, és az összes kódexeket, és pihenésnek a Midrást, és az életemet Reb Mendele, a Szent [jövendőbeli apósát, Reb Mendele Kirzet emlegették így – F. K.] példájára berendeznem, és hogy nem bontogathatom és nem mozgathatom a szárnyaimat – csupa olyan kilátás, amely egy hozzám hasonlóan kevéssé jámbor hajlamú fiatalember számára igen kevéssé volt kecsegtető. Igazság szerint a 11 hónapos mátkaság alatt nagyon is gyakran álltam közel ahhoz, hogy egy

merész húzással lerázzam magamról mindazt, ami ennyire nyomasztott, és hogy elmeneküljek a széles nagy világba; de nem volt hozzá bátorságom. Sajnáltam a szegény, derék gyermeket, aki ragaszkodott hozzám. És ahhoz sem volt szívem, hogy ilyen szenvedést okozzak ennek a jó és nemes lelkű embernek..."[96]

Végül, mint írja, a házasságban igazi, mély érzésekre lelt ... apósa iránt, akit mindenkinél jobban tisztelt, és akihez őszintén ragaszkodott – a vele, az ő házában szüntelen tanulással töltött évek alatt ért rabbivá.

A feleségéről még egyszer esik szó az *Életképek*ben, amikor letelik a házassági szerződésben kikötött három év, és Schnitzer egy perccel sem akar a megállapodottnál tovább élősködni apósa és anyósa nyakán:

„Anélkül hogy bármit kérdeztem volna tőlük, anélkül hogy bármi megélhetésem lett volna kilátásban, lakást béreltem; ám unszolásukra a nagy ünnepek elmúltáig még a házukban maradtam. Két tanítvány után húzott tiszteletdíjamnak és a hozomány kamatainak elegendőnek kellett lenniük ahhoz, hogy fedezzék a mi szerénynél is szerényebb igényeinket. De a lelkesítő tudat, hogy végre van saját tűzhelyem, a saját asztalomnál ülhetek és egy derék asszony biztosította előnyöket élvezem, megfűszerezte egyszerű étkezéseimet."[97]

MEGSZÉPÍTŐ MESSZESÉG? A visszaemlékezők általában életük vége felé tekintenek vissza pályájukra, s az elért eredmények felől értelmezik annak kezdeteit, értékelik szüleik szerepét. Ennek a generációnak az esetében a perspektíva megválasztásához hozzájárul még egy szempont, amelyet futólag már érintettünk akkor, amikor arról volt szó, hogy Ágai Adolf úgy tartja, „szűkebb, úgy szólván rokoni körben, atyafi hallgatók előtt" beszél az IMIT felolvasóestjén, és hogy „talán jó is most alkalmat keresni, hogy összébb szoruljunk".[98]

A századforduló környékén ugyanis azoknak is eszébe jutott, hogy zsidónak születtek, akik az azt megelőző néhány évtizedben ezzel nem sokat foglalkoztak. Komlós Aladár nagyjából helytállóan, ám eléggé árnyalatlanul a következőket írja Ágairól: „A gyors és sikeres asszimiláció csodája, jórészt bizonyára a kedvező korviszonyok segítségével. Ha tíz évvel korábban születik, aligha lesz belőle magyar író; ha negyven-ötven évvel később, a magyar nemzet iránti szerelme aligha marad mentes némi sértődöttségtől."[99]

Mindenesetre a fenti Ágai-idézetből is kiérződik, ha nem is a sértődöttség, de az aggodalom. És erre rímel a visszaemlékezéseit alig néhány évvel később Bécsben papírra vető Sigmund Mayer bevezetésként megfogalmazott gondolata:

„Születésem véletlenétől függetlenül a zsidósággal és minden azzal összefüggő mozzanattal teljes objektivitással állok szemben. Mint számtalan más ezrek, bensőleg én is teljesen elidegenedtem tőle. Amikorra aztán az antiszemita mozgalom a zsidókat ismét egy új, ha csak láthatatlan falakkal is körülzárt gettóba terelte, életem legnagyobb részét mondhatni idegenben töltöttem, és eleget láttam az idegen világból ahhoz, hogy a régi hazát józan szemmel tudjam megítélni."[100]

A zsidó családot kísérő mítosz, sőt a mítoszépítés szándéka mellett ugyanakkor a visszaemlékezések valódi érzelmekről, erős kötődésekről is tanúskodnak. Minden konvención túl eleven Vámbéry már említett leírása anyjáról, szívhez szólók Falk Miksa igaz szeretetről árulkodó sorai édesapjáról, Ágai már idézett meghatott emlékezései apjáról, anyjáról és a mindhármukat összefűző mély érzésekről. És meghitt, meleg érzelmekről ad számot a Löw Immánuel által megjelentetett *A szegedi zsidók*ban apja első feleségének és első hét gyermeke anyjának, Schwab Leontinnak német nyelvű naplója (melyben a naplóíró igaz szeretettel emlegeti Löwként férjét, akit a gyerekek bensőségesen nem „Vater"-nak, hanem „Papá"-nak hívtak). A szabadságharc idején vezetett napló telve van Leontin szerettei – letartóztatott apja (Schwab Löw pesti főrabbi), anyja, férje – iránti gyöngéd aggódással (mindkét férfit a szabadságharc alatt folytatott tevékenysége miatt fogták le).[101]

Ha Ágai esetében az aggodalom és a nagyon szeretett szülők emlékének nosztalgikus felidézése a meghatározó – jóllehet az ő írása is bőven tartalmaz a magyarosodás lelkes képviseletéről tanúskodó ideologikus elemeket –, Vámbéry és Mayer láthatóan azon voltak, hogy a maguk korából és annak eszmeáramlatai felől adjanak értelmet ifjúságuk tapasztalatainak. Szüleik alakja így válik a „zsidó asszony" vagy a „zsidó családapa" megtestesülésévé.

A „ZSIDÓ NŐ". Kivátképp a „zsidó nő" alakját ruházták fel a fiaik mitikus vonásokkal. Az apátlan árva Vámbéry csipetnyi iróniával vegyíti csodálatát:

„Nevezetes egy asszony volt biz az én anyám. Vak babonahit váltakozott benne a természetes ész ritka adományával. Amellett az akarat szokatlan ereje lakozott benne; őseredeti példaképe volt a középkori zsidó asszonynak, telve ó-szerű elvekkel és életfelfogással, mely vakbuzgónak látszott és mégis alkalmazkodott az adott viszonyokhoz."[102]

Mayerben azonban szemlátomást a tudatos idealizálás szándéka munkál:

„A zsidó nő nem római asszony, nem Volumnia, nem görög nő, ő nem Iphigénia. És a legkevésbé sem egy Gretchen. Az, hogy milyen volt, és milyen még ma is, Salamon már idézett mondásaiból derül ki igazán, Hamelni Glückel asszony visszaemlékezéseiből és abból, ahogyan az én emlékeimben él – mint a pozsonyi gettó klasszikus nőtípusa: Toni Mayer."[103]

Ám Mayer ennél jóval messzebb is megy az általánosításban. Hosszú élete végén úgy látja, valami fontos dolog van elveszőben a zsidók életében, és ha a gettó

megszüntetése hatalmas előrelépést jelentett is, a család átalakulása aggodalommal tölti el: szemében felértékelődnek a régi viszonyok – amelyeknek egyébként gyerekként maga is elszenvedője volt.

Visszaemlékezéseinek bővített kiadásában a gettó „polgári társadalmának" szentelt fejezetben összehasonlítja a régebbi idők és kora nő- és férfialakjait, azok viszonyait. Megállapítja, hogy a gettóban a nők sajátos létfeltételei sajátos karaktereket hívtak életre, létük különleges tartalmat kapott: kivétel nélkül mind reggeltől estig férjük üzletében tevékenykedtek. Kitartóbbak és türelmesebbek voltak, mint a férfiak, nem egyszerű segítséget, hanem állandó támaszt jelentettek számukra. Ezek az asszonyok – írja Mayer – minden iskolai képzettség, költséges neveltetés nélkül elég erősek voltak nemcsak ahhoz, hogy együtt dolgozzanak a férjeikkel, de ahhoz is eléggé sokat tudtak a világról, hogy érdemben hozzászólhassanak az üzlet vezetéséhez. A napi gyakorlat, a rengeteg emberrel való találkozás, azok igényeinek felmérése, bizalmának megszerzése formálta ítélőképességüket, méghozzá sokkal hatékonyabban, mint azt „a zsúrok, a folytatásos regények, a színház vagy a korzózás" tehetik.

Mayer nemcsak a gettó zsidó üzletasszonyának kiválóságát dicséri, ugyanilyen elismerőleg szól a nők szerepéről a házasságban. A gettó asszonyainak férjük és gyerekeik között elfoglalt helye szerinte ugyanis szintén különbözött a saját korának viszonyai közepett magától értetődőtől. Bár a zsidó házasfelek életében és ténykedésében régen is a gyermekek jelentették a legfontosabb szempontot, értük dolgoztak, és bennük látták saját életük legnagyobb sikereit, a család keretein belül a zsidó asszony számára mégis a férj volt az első. Ő volt a család oszlopa, ő gondoskodott a család egzisztenciájáról, ezért a nőnek az volt a legfőbb feladata, hogy férjének egészségéről, erejéről és munkaképességéről gondoskodjon. Ezért állt előbb a sorban a férj, mint a gyerekek, ami az egész háztartásban éreztette a hatását, és természetesen a gyerekek is megérezték. Látták, ahogyan az apjuk jólétéről való gondoskodás anyjuk minden gondolatát lefoglalta, ez pedig olyan tisztelettel töltötte el őket apjuk iránt, amilyet napjainkban – írja Mayer – nemigen tanulnak.[104]

Időben néhány évvel megelőzi Mayer könyveit, mégis mintha azokra visszhangozna Hirschler Ignác visszaemlékezése családjára:

> „Apám a szigorú elvek embere volt, lankadatlanul vallotta azokat a kardinális erényeket, amelyek nélkül a tisztes polgári lét elképzelhetetlen: a szorgalmat, a takarékosságot és a műveltséget. Szavát anyám megmásíthatatlan parancsolatnak tekintette, így aztán mi mint valami felsőbb lényre, úgy néztünk fel rá."[105]

EMLÍTETLEN UTÓDOK. Saját gyermekeikről a visszaemlékezőknek még a feleségeiknél is kevesebb a mondanivalójuk, amit részben magyaráz, hogy az írások egy része pályarajz inkább, és ha a kezdeteknél fontosnak tűnik is az eredet, az utódok mintha nem magyaráznák-értelmeznék az életművet.

Munk – aki gyerekeinek, illetve elsősorban Munkácsi Bernátnak – írja visszaemlékezéseit, annyit elárul, hogy nagyon megszenvedte egy kisgyermeke elvesztését, és hogy örül a sikereknek, amelyeket gyerekei elértek, ha az nem is tölti el túlságosan jó érzéssel, mennyire eltávolodtak a vallásosság általa helyesnek tartott formájától.[106] (Akadémikus fiának külön megírta életrajzát, Munkácsi Bernát konfliktusmentesnek még a szépítés szándéka ellenére sem nevezhető gyermekéveiről ennek alapján alkothat képet az utókor – a fiú sokat betegeskedett, majdnem meghalt, majd elevenségével ejtette kétségbe apját, és azzal, hogy rosszul tanult...)

Mayer futólag megemlíti „legidősebb", Sidonie nevű lányát – aki a nagyanyja, Toni Mayer szerint igazi „zsidó nő" –, amiből kiderül, hogy fiatalabb lányai is voltak, de azokat úgy látszik, nem tartotta szóra érdemesnek – ahogyan a feleségét sem. Singer Izrael gyermekei számára lejegyzi a legfontosabb adatokat a tágabb család különböző tagjairól, de őket nem említi, és nem is nevezi meg visszaemlékezéseiben – melyeket egyébként állítása szerint elsődlegesen nekik szán. Egyik fia, a rabbi Singer Bernát azért szerepel csak a kötetben, mivel abban az üdvözlő táviratok és levelek mellett benne van az 50. éves jubileumi ünnepség forgatókönyve is – és így az egyik ünnepi beszéd, amelyet a fiú mondott el apja tiszteletére –, egy másik fia, dr. Székely Albert pedig csak nevével fordul elő egy felsorolásban. Pedig Singer Izrael, a status-quo hitközség hittanára gyerekeinek már a neve és a foglalkozása is jelzi, hogy a családot nem hagyták érintetlenül a változások: Singer Bernát főrabbi ugyan tovább vitte a jámborság családi hagyományát, ám a Székelyre magyarosító többi gyerek és a Kovács István nevű zongoraművész unoka a többségi társadalomba való teljes beolvadás útját választotta.

„MINDEN BOLDOGTALAN CSALÁD A MAGA MÓDJÁN AZ"? „A boldog családok mind hasonlók egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az" – írja Tolsztoj az *Anna Karenina* első mondatában. A 19. századi polgári kiscsalád általános, felekezetektől független leírása mindenesetre nemigen különbözik a zsidó család forrásainkban olvasható leírásaitól, sőt ez utóbbinak a puritánusok családmodelljével való összehasonlítása különösen sok közös vonást mutat.[107]

A különbözőség a visszaemlékezők saját – utólagos – tapasztalata; mint Mayer írja, gyermekkora társadalmát idősen, a külvilág alapos ismeretében látja különlegesnek. Hogy valóban hasonló módon voltak-e boldogok a zsidó családok, és vajon minden zsidó család a maga módján volt-e boldogtalan, az a tárgyalt visszaemlékezésekből nem derül ki.

Gyakori ok lehetett a boldogtalanságra a hagyományos nevelésben részesült zsidó fiúk esetében a gyermekkor már többször emlegetett – és a nélkülözés legkülönbözőbb fajtáira visszavezethető – hiánya. A különböző szerzők mintha egymást idéznék, úgy használják szinte ugyanazokat a szavakat legifjabb éveik jellemzésére. „Látni való, milyen örömvirágokat hozott számomra »az élet tava-

sza«!" – írja Falk,[108] „amikor más gyermek térdig jár a rózsában és az aranyos ifjúkor örökké derült ege mosolyog le reá, nekem akkor csak tövis, nélkülözés, és sokféle nyomorúság termett" – panaszolja Vámbéry.[109]

Nem csoda, ugyanis valóban idéznek: Erasmus 1529-ben megjelent munkájából, *A gyermek neveléséből*: „Az ifjúkornak mint az élet tavaszának fő vonzerejét a nyájasan mosolygó virágok és a dúsan sarjadó pázsit jelképezik, míg a férfikor ősze a tárházakat érett gyümölcsökkel tölti meg. Valamint tehát természetellenes dolog volna tavasszal érett szőlőt, ősszel rózsát kívánni, úgy a tanítónak nem szabad felednie, hogy az emberi élet egyes koraival mi egyezik meg."[110]

Ám a kor zsidó fiataljai ezzel sem álltak egyedül, a gyermekkortörténet bizonyos irányzatai egyenesen „a gyermektől való megszabadulás" technikáiról beszélnek. Ilyennek vélik a nevelőnők és házitanítók alkalmazását és a kollégiumba, zárdába küldést. „A szülők eljátszva azt, hogy példás apák és anyák, jó nevű internátusba küldték gyermekeiket. Ezzel mentesültek az otthoni erkölcsi nevelés felelőssége alól, egyszersmind megőrizték méltóságukat."[111] (E sok vitát kiváltott tétellel sajátosan cseng egybe az előző generáció legidősebbje, Josef Bach apjának a fiú bar-micvója után elhangzott megkönnyebbült fohásza: „Áldott legyen az Örökkévaló, aki levette vállamról a vallási kötelesség eme terhét!")[112]

Akárhogyan is, a gyerekek nagyon megszenvedhették az anya, a család, az érzelmi közelség, a megkülönböztetett figyelem hiányát, és a visszaemlékezések azt mutatják, hogy az idő előrehaladtával a szülők – mint például Schnitzer Ármin anyja – sem szívesen engedték már túl messzire őket. A visszaemlékezők közül ezt is Vámbéry fogalmazta meg a legérzékletesebben:

> „Tizenegy éves voltam, és el akartam hagyni most már nemcsak a szülői házat, hanem a várost is, ahol anyám lakott; az egyetlen lény a világon, ki lelkéből szeretett. Tizenegy éves korban, szegényen és nyomorultan, béna lábbal, elveszítve az anya édes tekintetét, csak azért, hogy idegen emberek részvétlen szeme előtt élje napjait; vajon érhet-e ennél szörnyűbb csapás és kegyetlenebb válság egy érzékeny gyermekszívet? Nekem borzasztó volt ez a gondolat. Napokon át könnyet sajtolt a szemembe, forró könnyet, mely még bőségesebben omlott, mikor épp olyan lelkiállapotot olvastam ki anyám vörösre kisírt szeméből. De mihez fogtam volna? Végső gyámoltalanságomban úgy éreztem, hogy a menekvésnek ez az egyetlen módja áll nyitva számomra, hogy ez az út az egyetlen, melyen tehetségemnek megfelelő pályára juthatok."[113]

Mégis elindultak otthonról, mert a hosszú távú célok követése, az áldozathozatal és a kitartó munkálkodás magától értetődő részét képezte neveltetésüknek, habitusuknak. Vámbéry anyjához hasonlóan szüleik és ők maguk is úgy vélhették:

> „Az ember az éjszaka első felében tegye jól rendbe az ágyát, hogy jól alhassék a másik felében."[114]

Egyén(ek), közösség(ek), kultúrák

Legkorábbi gyermekkori élményeikről számot adva a visszaemlékezők szinte kivétel nélkül a valódi és képletes sötétség képeit idézik fel. Pályájuk során ebből a sötétségből emelkedtek fel a fényre, a többé-kevésbé fekete nyomorból, a testi-szellemi nélkülözések közül a viszonylagos, vagy nagyon is valóságos jólétbe, a társadalmi peremhelyzetből a beérkezettségbe.

A HAGYOMÁNYOS ZSIDÓ KÖZÖSSÉG

Sigmund Mayer az 5000 lakosú, kétutcányi pozsonyi gettó leírását a következőképpen kezdi:

> „Az utca egyik, régebbi oldalán a házak a hegyoldalra támaszkodtak. Udvaraik alig érdemelték meg ezt a nevet, nem lévén egyebek, mint siralmas kürtők; rozoga, teljes sötétségbe burkolózó falépcsők vezettek a lakásokhoz, amelyeknek hátsó, a hegyoldallal érintkező része nem is lehetett más, csak nyirkos és sötét. A csatornázás nyomorúságos volt, a szellőzés az udvar rendkívül csekély méretei következtében elégtelen, a levegő nehéz és dohos. Saját kútja egyetlen háznak sem volt. Az egész lakosságnak a községi kútból kellett hordania a poshadt, fogyasztásra alig alkalmas vizet."[115]

Vámbéry szerint azonban a gettón kívül, Dunaszerdahelyen sem volt lényegesen jobb a helyzet:

> „Keresztény polgára vajmi kevés volt a városnak, mert túlnyomó részében zsidó volt a lakosság. Meg is látszott ez félreismerhetetlenül az utcák képén. A zsinagóga előtt egy lakatra járó vaskarika lógott láncon. Ebbe a karikába csukták a nyakát annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei, vagy ami ezzel egyrement, a társadalmi rend érdekei ellen. Az volt csak a pellengérre állítás! A delikvenst leköpte minden igazhívő zsidó, kit útja a zsinagóga tájékára vitt."[116]

A zsidó közösségnek ez a fegyelmező eszköze jelenik meg a szülőhelyét, Hunfalvát bemutató Schnitzer Ármin kultúrképeinek már a legelső oldalán:

> „A zsinagóga előtt állt figyelmeztetően és fenyegetően a kaloda, egy fatuskó két vaspánttal, melyeknek az volt a hivatása, hogy annak a boldogtalannak a nyakát fogja közre, aki bármilyen vallási parancsolatot megszegni vagy a ros-hakohol [elöljáró] mindenhatósága ellen lázadni merészkedett."[117]

S egy jellemző bűnesetet elmesélve (egy nős férfi egy özveggyel folytatott szerelmi viszonyt, ezért fordítva, azaz fejjel az állat fara felé nézve szamár hátára ültették, és így kergették végig az utcákon, miközben a körülállók fémtárgyak

ütögetésével és kiabálásukkal keltettek éktelen lármát, amelyet csak az éjjeliőr trombitája volt képes túlharsogni) Schnitzer arra a szarkasztikus következtetésre jut:

„Valószínűleg éjfélt fújhatott, mert Hunfalván a hajnal világossága még sokáig váratott magára."[118]

Nincs hát sok csodálkoznivaló azon, hogy – részint nyilván e gyermekkori élmények hatására – az egész századot végigkíséri a sötétség elleni harc szimbolikája. És az sem meglepő, hogy e generáció visszaemlékezései – az előzőéhez hasonlóan – elsősorban a saját közösség tagjaival megélt konfliktusokról számolnak be: egyrészt köztük élték le életük, vagy legalábbis gyerekkoruk nagyobbik részét, másrészt sokkal érzékenyebben is reagálhattak ezekre, mint a nem zsidók részéről őket ért hagyományos, többé-kevésbé „természetesnek" tekintett inzultusokra vagy hátrányos megkülönböztetésre.

Apja visszaemlékezéseit összefoglaló harmadik előadása elején Ágai Adolf is fontosnak tartja magyarázattal szolgálni arra, miért olyan sok a galád zsidó apja történeteiben. Bezzeg a Dunántúlon milyen pirospozsgás, „viczispán" küllemű, barátságos zsidó családapákkal találkozott!

„A mimikri, az alkalmazkodás törvénye itt is bevált. Ezzel mellesleg megadtam a választ arra a hibáztatásra is, melyet egy felekezeti lap támasztott ellenem. Ez a rosszallás azt vetette [szememre], miért hogy az az ifjú csak gonosz lelkű zsidóval s jólelkű kereszténnyel találkozott eddig. Hogy így történt, arról nem tehetek; mert változtatnom ez emlékrajzon vagy egyes részleteit elfojtanom nem volt szabad. És bátor innen tovább eredve, amolyan enyhébb zsidókkal találkozik: még e jobbaktól is több keserűséget tapasztal atyám, mint édességet."[119]

Nyilván ez a magyarázata annak is, hogy Löw Lipót miért éppen a pápai közösséggel folytatott, valóságos krimimozzanatokban bővelkedő féléves beiktatási hercehurcájáról őrzött meg – az 1849-es fogság naplója mellett – számos írásos dokumentumot.[120] Pápán 1844 óta elkeseredett küzdelmek folytak a közösségen belül az új zsinagóga berendezése, az iskola szervezése és hasonló kérdések ügyében, melyekbe földesúri minőségében a „haladók" pártján gróf Eszterházy Károly is beavatkozott. Löw tudta, mire számíthat, de vállalta a „szent ügyért" folytatott harcot. 1846 júniusában meg is választották rabbinak, ám ez ellen az „elégedetlenek pártja" kifogással élt a helytartótanácsnál. Löw barátai még Deáktól is tanácsot kértek az ügy megfelelő vitele tárgyában, ám a megyegyűlés Löwre nézve kedvező döntését az elégedetlenek nem fogadták el, és 1846 őszén

„aljas eszközökhöz nyúltak. Zala megyébe két küldöttet menesztettek, kik bérért hamis tanúkat szerezének. A megfogadott hat tanú 1846 december havában törvényszék előtt a vesztegetést nyíltan bevallotta."

Az egész történet során Löw a nem zsidó szereplők részéről hathatós támogatásban részesült.

De Hochmuth Ábrahám is azt fájlalta leginkább, hogy saját közösségével került összetűzésbe:

„1859 szeptemberében Veszprémbe jöttem. Az iskolát legrosszabb karban találtam. Sokat kellett küzdenem az elöljáróssággal, tanítókkal s egyéb kedvezőtlen viszonyokkal. 1865-ben az új templom felavatása alkalmával az első magyar beszédet mondtam. Az elöljáróság, mely más híres rabbit akart az első beszéddel megtisztelni, kudarcot vallott. E miatt ellenem fordult s felmondotta hivatalomat 1865 vége felé. Ez volt a legszomorúbb éve életemnek, mert pörlekednem kellett a községemmel. A község műveltebbjei egyrészt, s a törvényszék másrészt visszahelyeztek jogaimba. Más elöljáróság választatván helyzetem jobbra fordult."[121]

NEM ZSIDÓK KÖZÖTT

Nem zsidókkal ez a korosztály az iskolában kerülhetett közelebbi kapcsolatba. Ha ritkaságszámba ment is az olyan szülő, mint Vámbéry anyja, aki

„nem ügyelve hitsorsosainak csípős megjegyzéseire, a zsidóiskolából a protestáns hitközség elemi iskolájába adott, hol keresztény könyvekből tanultam, jelen voltam a vallási órákon, s a földrajzból, természetrajzból elsajátítottam azokat az elemi ismereteket, amelyeket az akkori fölötte gyarló iskolakönyvekből egyáltalán elsajátíthattam",[122]

e fiatalok gimnáziumi tanulmányokat csak magánúton, illetve – katolikus vagy protestáns – felekezeti iskolákban végezhettek. Egyesek közülük mind a kétféle iskolát megjárták, és egyaránt szereztek jó és rossz tapasztalatokat – akár ugyanarról is.

Vámbérynak kedvezők voltak az első, elemi iskolai élményei –

„a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítéletektől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velük, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha, és hozzá nem mertem volna nyúlni ételükhöz, kalácsukhoz, amellyel megkínáltak".[123]

Kezdetben a szentgyörgyi piaristáknál is jól érezte magát, mert akadt egy olyan fiatal, alig húsz év körüli tanára, aki pártját fogta. Kiválóan tanult, ám a következő évben új tanárt kapott, aki nemcsak azt kérdezte tőle, amint meglátta:

„Mósele (így hívták általában a zsidókat), minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél?",[124]

de durva bánásmódjával a tanulástól is elvette a kedvét. Visszaemlékezése szerint itt találkozott a zsidógyűlölet kézzelfogható jeleivel is, bár mint siet hozzátenni, nem a magyarok, hanem a tótok részéről:

„A magyarok lovagiasabb természetüknél fogva és jellemző közömbösségükkel a vallás dolgaiban, mindig jobb indulattal voltak a zsidók iránt, de annál alacsonyabb módon bántak velem a tótok. Jó diák hírében álltam, hanem azért nemegyszer a legsértőbb bántalmak értek az utcán járó-kelő keresztények részéről. Megdobáltak, és efféle és ennél különb csúfneveket kiabáltak utánam: »Side Makhele! Hep! Hep!«"[125]

A *Jewish Encyclopedia* szerint a csatakiáltást a keresztesek kezdték el használni, amikor rátámadtak a zsidókra, ám valószínűbbnek tűnik, hogy az 1819-es frankfurti és würzburgi zsidóheccekre megy vissza az eredete. A zsidóbarátnak tartott professzoruk ellen tüntető egyetemisták azt állították, a kiáltás a „Hierosolyma est perdita", azaz „Jeruzsálem elveszett" rövidítése, mások a Hebräer (héberek) rövidítésének vélték, megint mások a „Hab! Hab!" – Nesze! Nesze! – ismétlésében vélték felfedezni az eredetét. A Grimm testvérek értelmező szótára viszont úgy találja, a Frankóniában kivált kecskék terelésekor használt kiáltást a kecskéhez hasonlatos szakálluk miatt alkalmazták a zsidókra.

A piarista gimnáziumban tapasztaltak, véli Vámbéry, jelentős mértékben elősegítették vallási kérdésekben kialakult közömbösségét:

„Lehetetlen volt, hogy szemembe ne tűnjék a nagy különbség a szent férfiak szavai és cselekedetei közt. A tisztelendő urak nem vették túl szigorúan a vallás parancsait, és egy reggel, midőn a klastrom templomában nem jelentkezett a ministráns diák, magamra öltöttem a ministrálóinget és én szolgáltam, annak rendje s módja szerint a misézö papot. (...) Nekem tetszett a tréfa, és az efféle esetek jók voltak előkészületnek későbbi mohamedán papi szereplésemre."[126]

Még rosszabb emlékeket őrzött a piaristákról Hirschler Ignác, aki pesti gimnáziumukban tett szert a következő tapasztalatokra:

„A komor kolostori folyosók, a feszületek, melyekre csak oldalról mertem pillantani, a latin tanítási nyelv, az első évek paposkodó tanárai, a külön zsidópad, a durva és cinikus módon végrehajtott testi fenyítés, melynek rémképétől egy pillanatra se bírtam szabadulni, a kaján és sértő megjegyzések vallásomra, a sok ütleg és taszigálás, amit vékonydongájú gyermek lévén, féktelen iskolatársaimtól elszenvedtem: mindez lidércnyomásként ült lelkemen. (...) A terem végében levő zsidópadban éreztem a megaláz-

tatás mérges fullánkját, az érző ember szellem- és kedélyvilágára ez sokkal rosszabb hatással van, mint általában hiszik."[127]

Míg Vámbéry a pozsonyi bencés gimnáziumról is sok rosszat tud elmondani –

„az a három esztendő, melyet a pozsonyi gimnáziumban töltöttem, emlékezetemben is megmarad örökre, példája gyanánt a papi korlátozottságnak és a rút türelmetlenségnek"

–, a nála egy évvel idősebb Mayer annál több jót:

„A pozsonyi akadémia szerzetesei – akiknél kartársaik az örökös tartományokban valószínűleg általában magasabb színvonalon álltak – gyermekien tudatlanok voltak ugyan, egy dologhoz azonban ezek a fekete csuhások egészen biztosan jobban értettek, mint a mai, tudással teletömött fejű gimnáziumi tanárok: pedagógusok voltak, akik érdeklődést tanúsítottak a fiatalok iránt, tudták, hogyan neveljék őket. (...) Az atyák szigorúak voltak és igazságosak – mindenkivel szemben –, de kiváltképpen velünk, zsidókkal. Náluk valóban nem számított más, csak a szorgalom, a tudás és a magaviselet. A zsidóhecc legcsekélyebb kísérletét szigorúan büntették. Ez az iskola a magunkfajta zsidó fiúk számára vonzó oázis volt a bennünket körülvevő társadalmi pusztaságban."[128]

Ám a gimnázium „paraszti jellege" – Mayer szerint az iskolát elsősorban a környék jómódú magyar parasztjainak gyerekei látogatták egy-két évig – és az oktatás nyelvének magyarrá válása miatt a szerző 1845-ben az evangélikus líceumba iratkozott át, amelynek oktatói akkoriban zömmel német egyetemeket járt tanárok voltak, a többi tanulók pedig az eperjesi és kassai protestáns nemesség gyermekei. Így az ott töltött időről igen kellemes emlékei maradtak, különösen a klaszszikus irodalmat sikerült professzorainak életre szólóan megszerettetniük vele.[129]

VISELKEDÉS ÉS KULTÚRA

Az új környezetbe került visszaemlékezők közül többen is beszámolnak arról, ki és hogyan segítette őket megváltozott helyzetükhöz alkalmazkodni. Az akkulturáció a „kulturált" viselkedés – tartás, mozgás, beszéd, öltözködés, társalgás – normáinak megismerését is magában foglalta, a nyelvek – a német, a magyar, a francia – mellett ezek közös és saját kultúráját is meg kellett tanulni, ami a visszaemlékezések szerint egyáltalán nem ment mindig könnyen és gyorsan. Ezek a beszámolók egy olyan közkeletű, szélesebb körben érvényes illemkódex elsajátításának szükségességéről is tanúskodnak, amely eltért a társadalmi érintkezés terén otthon – a családban vagy a szülőhelyen – megszokottól. A zsidó fiataloknak e célból kétféle szabálygyűjtemény is a rendelkezésükre állt (melyek egyéb-

ként számos ponton nagyfokú hasonlatosságot mutattak egymással), és kinek-kinek a körülményei határozták meg, melyikkel került kapcsolatba:

Az egyik a zsidó vallás- és erkölcstannak a Talmudból összeállított illemkódexe, a másik, világi szabályegyüttest pedig megtalálhatták például *A pesti művelt társalgó* – Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, kik a társadalmi életben szerepelni akarnak című és alcímű, 1857-től fél évszázadon át számos alkalommal kiadott munkában vagy már a reformkorban is megjelent elődjében (*A művelt társalkodó vagy A világba lépő ifjú.* Hív útmutató, mint kelljen magát a társaságokban és társalkodásban kedveltetni, s magaviseletét minden előfordulható esetekhez helyesen és illendően alkalmaztatni. Pesten, 1830).[130]

A helyes viselkedés tudományának alapműve, Baldassare Castiglione *Az udvari embere* ugyan már 1528-as első megjelenése óta sikerkönyv volt, de a szélesebb – és nem nemes – közönség számára Adolph Knigge, egy szabadgondolkodó és szabadkőműves északnémet báró *Über den Umgang mit Menschen* (Az emberekkel való érintkezésről) című – inkább kapcsolatpszichológiai, mint illemtani – munkája jelentette 1788-as kiadása óta a mértékadó kiindulást. (Még Singer is megemlíti, abban az összefüggésben, hogy „pedagógiai és didaktikai szempontból különösen fontos, hogy a leányosztályok csak nőkből álló iskolaszékek felügyelete alatt álljanak", mert köztudott, és Knigge is írja, hogy a nők gyorsabban vesznek észre – főleg saját nemükben – valamely hibát, mint a férfiak.)[131]

Ávrahám Munk 14 évesen került bátyja fennhatósága alatt a lakompaki jesivába.

„55 év múlt el azóta, és én még mindig nem felejtettem el azt a nagy fáradtságot és bajt, amit áldott emlékű bátyámnak okoztam. Mert ha koromhoz képest meglehetős tökélyt értem is el tanulmányaimban, (...) az emberekkel való modor miként jének szabályairól a legcsekélyebb fogalmam sem volt. Azokat a hiányokat, amelyeket a szülői házból hoztam magammal, neki kellett pótolnia, kiegyenlítenie, javítania az elrontottat. Ő tanított meg, hogyan kell köszönteni az embereket reggel, délben és este, a nap szakának megfelelően, nehogy egyiket a másikkal felcseréljem, mert különben kinevetnek, és bolondnak tartanak. Ő tanított meg arra, hogy tekintélyes embert úrnak, feleségét úrnőnek szólítsam, hogy kedvesen beszéljek velük, nem szemtelenül, felemelt hanggal, de nem is oly bátortalan hangon, mint akiben nincs lélek, és fél akkor is, mikor a félelemre vagy rettegésre semmi ok nincsen."[132]

Hogy megtudjuk, mi mindent tanulhatott a kamaszfiú Gábriel bátyjától, elég elolvasnunk Singer Izrael néptanítói működéséről szóló emlékkönyvének fejtegetését arról, mely követelményeknek kell megfelelnie a „tóra tudományokban jártas férfiak"-nak:

„Ebben a fejezetben azokat az illemszabályokat fogom említeni, melyeket a talmud a tóra tudományokban járatos férfiaktól követel, hogy azok betartásával példaképül szolgáljanak környezetüknek, nehogy lealázzák a tóra tekintélyét és megszentségtelenítsék Isten nevét.

Ez illemszabályokból álljanak itt a következők:

1. Ruhája teljesen tiszta és folt nélküli legyen.
2. Járás közben ne hajtsa meg fejét tulságosan föld felé, és ne emelje büszkén az ég felé.
3. Mindenkivel szeliden beszéljen és tartózkodjék a durva kiabálástól.
4. Csak vallásos jellegű lakomákon szabad neki részt venni.
5. Tudatlanok társaságában ne tartózkodjék, mert különben elvesziti állásához szükséges tekintélyét.
6. Az utcán ne járjon diszes ruházatban, nehogy az emberek figyelmét magára vonja.
7. Az utcán ne beszélgessen és ne sétáljon nőkkel.
8. Életét becsületes és tisztességes munkával tartsa fenn és ne fogadjon el senkitől ajándékot.
9. Belseje összhangban legyen külsejével.
10. Általában egész életmódja olyan legyen, hogy Isten nevének tiszteletet szerezzen."[133]

De hasonló – ha nem is vallási alapú – iskolázásban lehetett része a pozsonyi líceumot pénztelensége miatt otthagyva házitanítónak állt Vámbérynek is.

„Nyitra vármegyében, Zsámbokrét községben esett meg velem, hogy látogatóban lévén ott lakó nagybátyámnál, megismerkedtem egy Petrikovich nevű kisbirtokossal és cs. kir. postamesterrel. Ez érdemes, minden előítélettől ment derék ember, kinek már régebben szemébe tűnt több nyelvben való jártasságom, házába fogadott az egyik fia mellé nevelőnek, jobban mondva nyelvmesternek. Úgy volt, hogy teljes ellátást és évi százötven forint fizetést kapok, ami fizetésnek bizonyára igen szerény fizetés volt, de tökéletesen megfelelt annak a nem kevésbé szerény munkának, melyet végezni módomban állott; mert tudásom a magyar és a latin nyelv oktatásán kívül bizony fölötte fogyatékos volt, ami pedig a prefektusi mivoltomat illeti – inkább voltam biz én nevelt, mint nevelő.

Petrikovichné, egy kiválóan művelt úrinő, ki ifjúkorát főrangú család körében töltötte és sokat adott az illendőségre, a jó modorra és a csinos ruházkodásra, csakhamar észrevette nagy sajnálkozására, hogy a prefektus úr minden nyelvbeli ismerete mellett meglehetősen bárdolatlan fickó, és semmi esetre sem alkalmas arra, hogy megbízható mestere legyen fiának az úri szokások elsajátításában. Ennek következtében maga vette azt a nehéz feladatot, hogy előbb kineveli a tanítót, és a fáradtság, melyet nem sajnált tőlem, hogy otthonossá tegyen az illedelem minden kérdésében – amennyiben megtanított rá, hogyan tartsam az asztalnál az asztalkendőt és az evőeszközt, hogyan köszönjek, járjak, álljak és üljek –, valóban fényes bizonyságot tett szívének nemességéről. Én tehát egész átalakuláson mentem át ez úri háznál való tartózkodásomnak

emez első idejében. De komolyan is vettem a dolgot; elannyira, hogy egész órákat töltöttem öltözködéssel, a komplimentumok (udvariaskodás) s az előkelő kéz- és fejmozdulatok betanulásával."[134]

A magaviselet e Vámbéry által a kiválóan művelt úrinő segítségével elsajátított formáiról *A pesti művelt társalgó* szolgál felvilágosítással:

„Egyenes testtartás az első, mi a műveltségre igényt tartó embernek ajánlható; egyenes, fönnálló testtel s fölemelt fővel teremte minket az Isten. Ez legyen útmutatás számunkra, hogy hajlottan ne járjunk, s ne csússzunk a porban. Az álnok, a szenteskedő, az álszemérmes vállai közé húzza fejét, s hajlott testtel jár mindenfelé. (...) Azonban ez az egyenes tartás, e magasra emelése a főnek sohase legyen merev; ment minden fönnhéjázás-, szemtelenség-, hetykeségtől. (...) Előrecsüggő fő az embergyűlölő, a szeszélyes, a mogorva, a mélázó ember jellemzője; amint a buta képmutatóé az oldalt csüggesztés, a büszke elbizakodotté a hátravetés. (...) Ami a járást illeti, itt sem mindegy, így vagy amúgy járunk-e. Hogy biztos járást nyerjünk, szükséges, hogy combjainkat kiemeljük a csípőkből, amint azt a test felső részével is tesszük, ha egyenesen akarunk járni, a térdet pedig csak kevéssé hajtsuk meg. (...) Kezeink használatánál gazdasági elvekből induljunk ki, azaz használjuk csak a kézfejet, a kar felső vagy alsó részét magunkhoz vonván, a kar felső részét csak ott használjuk, hol már a kéz maga nem elegendő, az egész kart már csak ott, hol a nagy távolság valamely tárgy elérhetésére karunk hosszát szükségeli. (...) Szokjunk hozzá szavainkat minél kevesebb kézmozdulatokkal kísérni; a művelt ember beszédében oly hangot követ, mely a magasság- és mélységtől egyiránt van távol, s csak a tárgy fontosságánál esik egyik vagy másik túlságba (...). [A] bókok közönségesen járó, álló s ülő bókokra osztatnak. Mindnyájuknál a következőkre kell figyelnünk: Előkelők előtt mélyen hajoljunk meg, s már egy kis távolra tőlök; kevésbé mélyen s kisebb távolban kevésbé előkelők előtt. (...) Nagyon mélyen sohase hajoljunk meg, és ne is maradjunk sokáig meghajolva; ez szolgai és lealacsonyító volna, megfosztaná a bókot méltóságától, s nem mutat illemtudást."[135]

KULTÚRSOKK. Ám nemcsak a szegény családból származó Munknak és Vámbérynak volt mit tanulnia e téren. A jómódú nagykereskedő, Hirschler Márk Bécsben doktorált fiának is olyan tanáccsal szolgált párizsi tanára, a híres szemész Desmarres, amelyet egy életen át nem felejtett el. Bár Hirschler azzal kivívta a neves professzor csodálatát, hogy a többi, zömmel német fiatal orvossal ellentétben gyorsan és jó kiejtéssel megtanult franciául, külső megjelenésével már távolról sem aratott hasonló sikert.

„A nála eltöltött két-három délelőtti óra volt a legtartalmasabb és a legeredményesebb része a Párizsban kizárólag munkával töltött első időknek. Amikor az utolsó beteg is elment, Desmarres levitt a közeli Szajna-partra, ahol egy dohányboltban két szivart vásárolt, melyeknek kétes illatába burkolódzva csevegéssel töltöttünk egy órácskát. Egy ilyen alkalommal a Bourbon-palota közelében jártunk, ahol egyetemisták végtelenül hosszú menete készült az éppen e célból a nemzetgyűlésből előjött Crémieux-nek egy petíciót átnyújtani. Messziről láttuk kifejezően gesztikulálni a cigányosan fekete fürtös alakot, aki nem sokkal később elbocsátotta az őt éljenző fiatalságot. Desmarres nem csekély meglepetésemre ezt az alkalmat használta fel arra, hogy ruházkodásom és kiváltképp szakállam gondosabb ápolására intsen; mert, mint mondta, épp elég nehéz az előítéletek ellen harcolni, ezért nem helyes vagy okos dolog ezeket még ki is provokálni. Mit van mit tenni, ha a nép abban a hiedelemben nő fel, hogy a zsidó mindenképpen koszos – ezért ez a tehetséges és jellemes férfiú messze nem élvez olyan megbecsülést, amilyenben elegánsabb megjelenése esetén része lehetne. Mindenütt azt mondják róla: »il est sale« [piszkos]."[136]

Az ápolt megjelenést persze korántsem a zsidóellenes sztereotípiák tették csupán ajánlatossá. *A pesti művelt társalgó* e tárgyban – Desmarres véleményével teljes összhangban – a következőket írja:

„A ruházatból ítélünk nemzetek jellemére, ruházatból ítéljük meg egyesek jellemét is. Hogy a világnak kedvező véleménye legyen, öltözetünkben leginkább a rend-, tisztaság és ízlésre ügyeljünk. Rendes ruházatunk mutatja, hogy foglalkozásunkban, egész életünk folyásában rendszeretők vagyunk (...) A tisztaság is egyik fő kelléke ruházatunknak egészség szempontjából, azonban illem szempontjából is. Az egészségért magunknak tartozunk tisztasággal; az illemért pedig másoknak tartozunk vele; mert mindent el kell kerülnünk, mi irányunkban ellenszenvet idézhetne elő."[137]

Az otthonról hozott kulturális normákkal való szembekerülés – vagy a hiányzó normák elsajátítása – lehet fáradságos vagy bántó, de Schnitzer kultúrképeiben arra hoz példát, amikor egy ilyen élmény valóságos sokkhatást vált ki.

„Amikor érkezésem után egy nappal az országos főrabbihoz mentem bemutatkozni, két Talmud-tanonc volt éppen nála – akik fedetlen fővel álltak előtte, mire azonnal lekaptam a kalapot a fejemről. Számomra ez valami rettentő és felfoghatatlan esemény volt! Fedetlen fővel állni a rabbi előtt! Úgy éreztem, egész életemet kettéhasította ez a pillanat, és hogy ettől a pillanattól fogva – megszűntem hunfalvai lenni."[138]

Hogy pedig a jelenet valóban nem maradt következmények nélkül, azt egy későbbi megjegyzése mutatja:

„Hunfalván semmi sem változott. (...) Csak én változtam. A hunfalvai nagyságok oly végtelenül kicsinnyé váltak a szememben; a látókörüm kitágult, és már nem tudtam az otthoni körülményekbe visszailleszkedni."[139]

A Schnitzer által leírt élményt és hosszú távú hatását a kultúrák közi kommunikáció elmélete Kalervo Oberg amerikai antropológus nyomán kultúrsokk néven ismeri,[140] és mindenki találkozott már vele, aki megpróbált például egy idegen országban nyilvános telefonról telefonálni. A kultúrsokknak nevezett jelenség valójában akár hosszú évekre is elhúzódó folyamat, amelynek során az új, idegen környezetbe került személy elveszíti tájékozódási pontjait, és nem tudja megítélni, az adott helyzetben mi helyes, és mi helytelen.

Általában néhány héttel az érkezés után lép fel, első, lappangónak nevezett szakaszában akár eufóriát is kiválthat: minden egyes új jelenség izgalmasnak és nagyszerűnek tűnik, ezért a mézeshetek szakaszának is szokták nevezni. (Természetesen már ebben a periódusban is felléphet az értetlenség és a meg nem értettség érzése, az ezekkel járó bosszúsággal és elkeseredettséggel együtt.) A második szakaszban a mindennapok során nyelvi, illetve a szokások ismeretének hiányából adódó nehézségek merülnek fel, amelyek elégedetlenséget, dühöt, türelmetlenséget, szomorúságot és az alkalmatlanság, a meg nem felelés érzetét váltják ki. Ennek fellépése annál valószínűbb, minél jobban különbözik az új környezet kultúrája az eredeti kultúrától. A harmadik szakasz folyamán egyre több elemét ismeri meg az ember az új kultúrának, kezdi érteni a működését, ami örömérzettel tölti el, és humorérzékének feléledését okozza. Lelki egyensúlya kezd visszaállni, elveszettségérzete múlóban van, képes tájékozódni, szeretne valahova tartozni. Ezért elkezdi összehasonlítani az új kultúra elemeit a régiével. A negyedik szakaszban már látja, hogy az új kultúrának egyaránt vannak előnyös és előnytelen oldalai. Ezek ismeretében képes két, vagy akár három kultúra elemeit is integráltan kezelni. E kialakult képességet határozott odatartozás-érzés kíséri, az egyén ismét képes meghatározni önmagát, és célokat tűz ki a maga számára. Végül az ötödik szakasz a „visszatérési sokk" fázisa, amikor eredeti környezetébe visszatérve a személy azt tapasztalja, hogy megszerzett tudása ott nem alkalmazható, sőt kifejezetten hátráltatja.

Minden szakasz lehet rövidebb vagy hosszabb, enyhébb vagy súlyosabb, elviselését befolyásolják az előzetes tapasztalatok, a társadalmi-gazdasági feltételek, a műveltségi szint, a nyelvtudás, a családi vagy társadalmi támogatottság és természetesen a személyiségjegyek. A kultúrsokk kezelésének módjától függ, hogy valaki végül is a régi, vagy az új környezetét választja, megtanulja, vagy elutasítja az új kultúrát, esetleg ha kénytelen az új közegben maradni, az eredeti kultúrájába bezárkózva él-e tovább. A folyamat minden szakaszára erős sztereotípiaképzés jellemző – az ember hajlamos válogatás nélkül, általánosságban elbűvölőnek, vagy visszataszítónak tartani az új kultúra minden egyes elemét, illetve annak minden egyes hordozóját és képviselőjét.

ZSIDÓ VIRCSAFT. A 19. század folyamán a fizikai és képletes gettók megszűnésével zsidók – és a velük csoportként találkozó nem zsidók – tömege élte meg ezt az élményt. A Schnitzer által elbeszélt történetben az a különösen érdekes, hogy

a sokkhatást kiváltó jelenet éppen annak a Samson Raphael Hirschnek a nikolsburgi jesivájában zajlott le, aki néhány évvel később a németországi ultraortodoxia megteremtője lett, és Katz szerint közvetlenül is nagyban elősegítette a magyarországi zsidó felekezet három irányzatra szakadását – akkor és ott ugyanis Hirsch a reformszellemet képviselte.[141]

A megismert új kultúra értékei felől szemlélve sok művelt zsidó látta úgy, hogy a zsinagógai szokások nélkülözik a keresztény kultuszok méltóságát. Schnitzer szerint gyermekkorának Hunfalváján

> „szinte kizárólag a zsinagógai élet uralta a kedélyeket. Ám a zsinagóga egyesek számára az istentisztelet alatt sem volt más, mint kávéház, kaszinó, klub. Szabadon és zavartalanul folyt a csevely a hét eseményeiről, míg az imapulton döndülő lendületes csapás és az azt kísérő mennydörgésszerű »SAKK« üvöltés egy pillanatra el nem rekesztette a beszéd forrongó árját."[142]

Hogy mennyire közkeletű lehetett e „zsidó vircsaft" negatív megítélése, azt jól mutatják az 1874-ben megjelent első magyar értelmező szótár, a Czuczor–Fogarasi-féle *Magyar nyelv értelmező szótárá*nak definíciói:

> „Zsidóiskola, (zsidó-iskola) össz. fn. Iskola, zsidó növendékek számára. Átv. tréfás ért. valamely sokaságnak, gyületkezetnek egymást nem értő, egymásra nem hallgató zajos beszéde. Ugyan ily értelemben használtatnak: *zsidóvásár, zsidóvecsernye* és *zsinagóga;* ZSIDÓSAN, (zsidó-os-an) ik. Zsidók módjára, szokása szerént. Zsidósan *öltözködni, viselni a szakált*. Gúnyos ért. mocskosan, piszkosan; uzsorásan, fösvényen. V.ö. ZSIDÓS; ZSIDÓS, (zsidó-os) mn. tt. *zsidós-t*, v. *-at*, tb. *-ak*. Zsidóknál divatos erkölcsökre, szokásokra, módra mutató. *Zsidós viselet, öltözködés, zsidó beszéd, köpködés.* Gúnyos ért. piszkos, fösvény szokású, uzsorás, csalással nyerészkedő. *Zsidós keresetmód, alkudozás."*

És hogy ez mennyire bántó lehetett az időközben erősen akkulturálódott zsidó felekezetű állampolgárok számára, arról az az MTA Kézirattára által őrzött és Lónyay Menyhértnek, az akadémia elnökének 1880 májusában címzett névtelen – N. N. aláírású – levél árulkodik, amely sürgeti, hogy a testület intézkedjen az értelmező szótár zsidókra nézve sérelmes címszavainak kicseréléséről.[143]

A zsinagógaépítések körül zajló ádáz vitáknak is részint ez állt a hátterében: a reformerek a keresztény kultuszok formáinak átvételével, vagy legalábbis az ahhoz való közelítéssel, az imapult középponti elhelyezésének megszüntetésével, a kórus és az orgona bevezetésével többek közt az önálló (hangos) imádkozást és a folyamatos beszélgetést kívánták megakadályozni. Schnitzer már idézett felháborodása a századforduló magyarországi jesiváinak koldusdiákjai által tanúsított tudatlansága és bárdolatlansága miatt Singer erkölcsi intelmeiben is megjelenik, attól az aggodalomtól kísérve, hogy a zsidóság egészét hozzák rossz hírbe.[144]

„Ezek a gyermekeknek – esetleg atyáiktól és rokonaiktól öröklött – társadalmi viselkedésük, mozgásuk, beszédmódjuk stb. a szokásos társadalmi és talmudi illemszabályokkal ellenkezett, a mit más hitüek, »vallásuak« és a nem talmudista hitrokonaink a talmud rovására irtak (...) Hogy az emlitett viselkedésük a talmud ebbeli tanulságaival ellenkezik, eléggé látható a talmud következő tanitásaiból: Minden embert köszönts előre. Az ember társadalmi viselkedése legyen a társadalomnak megfelelő. Ruháid, beszédeid megfeleljenek az aesthetika igényeinek. Ne járj felebarátod lakásába annak engedélye nélkül. Az emberek iránti tiszteletünk oly nagyra becsülendő, hogy amiatt Mózes tilalmát is át szabad ideiglenesen hágni."[145]

Még kétgenerációnyi időbe telik majd, míg a Sulchan Aruchot, a vallásos zsidók életét szabályozó 613 előírást jórészt vagy teljesen felváltja a fegyelemnek és a test fölötti kontrollnak a polgári jólneveltség illemkódexe által aláírt és a testedzés, illetve a sport és a különböző diéták meg fogyókúrák által megtámogatott követelménye. (Lukács György és húga már megtagadták, hogy idegen vendégeket köszöntsenek, bicikliztek, az egész családnak volt korcsolyabérlete, és egy őrmester tartott a gyerekeknek az előszobában vívóleckéket. A diéták és fogyókúrák terrorja pedig minden társadalmi réteget elérve máig is tart.)[146]

Ha a kultúrsokk folyamatának eredménye felől próbáljuk meg csoportosítani a visszaemlékezőket, egyedül Ávrahám Munkot látjuk eredeti kultúrájának egy némileg nyitottabb (felvilágosult héber és német) változatában megmaradni. Míg Mayer középiskolás korától a német nyelvű Habsburg birodalmi kultúrát tekintette sajátjának, a többiek vagy több – héber, német (valamint görög, latin, francia, olasz, angol) és magyar – kultúra elemeit integrálták sikerrel (Schnitzer, Löw, Singer, Hirschler), vagy a fenti kultúrák elemeit beépítve a magyart választották domináns kultúrájuknak (Ágai, Hochmuth, Falk, Vámbéry).

Beérkezettek

Az úgynevezett strukturális asszimiláció fokmérője a nem zsidó társadalomba való beépülés mértéke, a közhivatalviselés, a hivatalosságtól kapott elismerések, címek, rangok, kitüntetések. A *Szinnyeiben* önéletrajzi címszóval szereplő 28 szerző közül 16 dolgozott adatainak elküldése idején állami vagy helyi alkalmazásban, igen jelentős mértékben nem zsidó kulturális környezetben. Négyen álltak a hitközség szolgálatában, ők tehát munkájuk során zömmel a zsidó közösségen belül mozogtak, míg a szabadfoglalkozású orvosoknak, újságíróknak vegyes kulturális közegben telhettek napjaik. A hosszabb visszaemlékezések szerzőihez hasonlóan számos kitüntetés, rang, cím birtokosait találjuk köztük.

Falk életrajzának közismert mozzanatai a birodalom, illetve Magyarország legismertebb és legelismertebb személyiségeihez fűződő viszonya: Széchenyi

élete utolsó hónapjaiban bizalmába fogadta, Erzsébet királynét magyarra tanította, a német anyanyelvű Eötvös őt bízta meg több művének németre fordításával, Deák ajánlására az Akadémia tagjává választották anélkül, hogy tudományos munkát folytatott volna.[147] Rudolf trónörökös, Deák, Andrássy és Tisza barátjának tartották. Treforttal még tegeződött is, jóllehet csak Pestre költözése, 1867 után.

E mozzanat megítéléséhez érdemes figyelembe venni, hogy a 19. században a tegeződés szabályai még a 20. század első felében szokásosnál is sokkalta szigorúbbak voltak. Erre példa Dávidházi Péter Toldy-monográfiájának egyik remek elemzése, amelyből kiderül, hogy a sűrű levélváltásokban megszokottnak tekintett tegezés a személyes érintkezésben korántsem volt magától értetődő, sőt a század első felében még „a fiatal irodalom nagyjából egyívású jelesei sem tegeződtek, s amikor néhány évvel később elszánják rá magukat, valóságos kis szertartással adják meg a módját".[148] Toldy Ferenc például öt és fél évig levelezett Kazinczyval (írásban tegeződve), amikor azonban a személyes találkozás előtt azt kérte, tegezné őt mestere, az elhárította e kérését.[149]

Vámbéry visszaemlékezéseiben különösebb elfogódottság és sznobizmus nélkül jellemzi az útjai során megismert nyugati és keleti koronás főket (Ferenc Józsefet, Viktória királynőt, a későbbi VII. Edwardot még trónörökös korából a családjával, a német császárt, III. Napóleont, Abdul Hamid szultánt és Naszredin sahot, de leginkább Dickens és Jókai ismeretségére látszik büszkének lenni). Ugyanakkor bővelkedik a főrangúakkal megesett jobbnál jobb történetekben, amelyek akkor is szórakoztatók, ha nem éppen így estek meg vele – mint például a következő:

„Sandringhami látogatásom alkalmával az akkor távol levő clarence-i herceg lakosztályában laktam, és ennek következtében közvetlen szomszédja voltam az akkor még egyszerűen György herceg néven emlegetett angol trónörökösnek. Egy délután, ahogy éppen levelezésemmel voltam elfoglalva, meghívást kaptam, hogy menjek le a kertbe és csatlakozzam a királynő társaságához; de mert előbb meg akartam mosni a kezem és többszörösen csengettem mindhiába, megjelent szobám ajtajában az ifjú herceg és kérdezte, hogy mit kívánok. Megmondottam s néhány perc múlva visszatért a fiatal herceg nagy kancsóval a kezében, melyet mosolyogva tett a mosdóasztalomra. Nem is rossz, gondoltam, magamban; – herceg szolgálja ki az egykori zsidó koldusdiákot. Sokszor nevettem ezen az eseten, s emlékére »The Royal Jug-bearer« [a királyi kancsóvivő] melléknévvel ruháztam fel Nagy-Britannia jövendő uralkodóját."[150]

Löwhöz rendszeresen fordult tanácsért a kultuszkormányzat,[151] valószínűleg csak 1875-ben bekövetkezett halála akadályozta meg, hogy neki is kijusson a később általánossá vált érdemrend-osztogatásból.

Hochmuth 1871-ben báró Eötvös József minisztertől „a nevelés terén kifejtett buzgalmáért" kapott elismerést. Ágait Andrássy bízta meg a *Borsszem Jankó* meg-

alapításával, Hirschler tagja volt az országos közegészségi tanácsnak, 1878-ban harmadosztályú vaskoronarendet kapott, és 1885-ben tagja lett az újjászervezett főrendiháznak.

A Singer Izrael néptanítói működésének 50. évfordulóján rendezett ünnepélyen elsősorban felekezetének tagjai jelentek meg – ennek persze az is oka lehetett, hogy mint az az állami iskola tantestületének jegyzőkönyvi kivonatából kiderül, a december 30-án megtartott eseményen a karácsonyi szünet miatt a tantestület „legnagyobb sajnálatára" nem vett részt. Schnitzer rabbiságának 40. évfordulóján azonban Sárközy Aurél főispán tűzte az ünnepelt mellére a „királyi kegy kitüntetésének jelvényét", a koronás arany érdemkeresztet. A város nevében Domány János polgármester, a városi nőegylet küldöttségének, valamint az állami polgári leányiskola tantestületének élén Komjáthy Jenőné igazgatónő (a komáromi izr. nőegylet nevében dr. Weisz Miksa egyleti titkár) mondott beszédet, a banketten pedig többek között Tuba János országgyűlési képviselő és Antal Gábor ev. ref. püspök tartott pohárköszöntőt. Sürgönyileg gratulált – a reumája miatt megjelenni nem tudott Ágai Adolfon kívül – az akkor országgyűlési képviselő Darányi Ignác, Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter, a dumamelléki ref. egyházkerület főgondnoka és még számos helyi és országos notabilitás, többek között Jókai Mór és Sárkány Ferenc, Komárom városának rendőrfőkapitánya.

Jóllehet valóban a szabadelvűség megvalósulására helyezte a hangsúlyt, saját életének tapasztalatát alapul véve mégsem puszta illúziókat kergetett az ünnepelt, amikor a polgármester beszédére válaszolva azt hangsúlyozta:

> „ha most 40 év után azt látom, hogy azok a fényes álomképek, amelyek a felekezeti elszigeteltség sötét éjszakájában előttem megjelentek, mindinkább megelevenednek és megvalósulnak; midőn azt látom, hogy híveim, részint díszes állásban, serényen veszneknek részt a közügyek szolgálatában és szíves barátságban ölelkeznek e város polgáraival; midőn azt látom, hogy a testvéri viszony folyományaképp Ön is, az érdemekben gazdag polgármester úr e mai napon itt megjelent; midőn azt látom, hogy e nemes város polgárságának egyeteme annak egy kis töredéke előtt régi zászlaját meghajtja (...) áldom az én Istenemet, hogy ezt a várost jelölte ki működésem teréül, hogy oly emberek közé küldött, kik az értelmiségnek, a felekezeti elfogulatlanságnak és az igazi szabadelvűségnek magas szinvonalán állva, felekezetünk egyenjogúságának elveit meghonositották körükben, még mielőtt az elvek törvénybe lettek volna oktatva.[152]

Ennek a generációnak még módja nyílt arra, amit mai kifejezéssel integrációnak neveznénk: úgy épülhetett be a társadalomba – akár igen magas elismeréseket is megkapva –, hogy zsidóságáról sem kellett lemondania.[153]

1848–49 és a magyarországi zsidók

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc ennek a nemzedéknek, amelynek életéből amúgy sem hiányoztak a történelmi jelentőségű események, egyik meghatározó élménye. A visszaemlékezőket életkoruknak és pályaszakaszuknak függvényében befolyásolta, tett rájuk a saját személyes történetük szempontjából is többé-kevésbé meghatározó hatást. Voltak közülük olyanok, akik éppen Bécsben vagy Párizsban lettek az események tanúi, másokat valamelyik magyar városban érte e két történelmi jelentőségűvé vált esztendő, és egyaránt akadtak köztük olyanok, akik formálták és olyanok, akik elszenvedték, esetleg némi csalódott iróniával szemlélték csupán a történéseket.

LELKES SZEMTANÚK

Schnitzer Árminnak gyerekkora „egybeesett a magyar szabadságharc dicső idejével". Egy oldalon keresztül írja le idős korában az 1848-ban a szokásosnál korábban ébredő természetet, amely a hátterét képezte a leláncolt nemzetek országról országra, városról városra, faluról falura terjedő felkelésének, míg végül a „szabadság, egyenlőség, testvériség" – természetesen Schiller egyik verséből idézett – jelszava jegyében alapjaiban rázta meg az egész elaggott birodalmat és korhadt államrendjét, és még az isten háta mögötti Hunfalvára is eljutott.

> „Milyen ujjongásban tört ki gyermeki lelkem a népek e tavasza láttán! Érteni ugyan akkor még nem értettem azokat a politikai okokat, amelyek e mozgalmat kiváltották; ám szellemem a Tell Vilmoson érlelődött, és nem győztem újraolvasni annak a néphez intézett felhívását. De a nemzeti mozgalmat kísérő külső jelenségek is lenyűgözték gyermeki tekintetem. A háromszínű zászlók a házakon, a piros-fehér-zöld kokárdák, melyekből egy az én büszke keblemet is díszítette, a nemzeti gárda daliás kivonulása – melynek tagjait egyébként csak a kokárdájukról lehetett megismerni –, mindez nekünk, gyerekeknek, érdekes, szokatlan látványosságot jelentett."[154]

A sok színes látványosság azonban rossz véget ért: előbb az oroszok „tiporták el a nemes népet, amely pedig mit sem ártott nekik", majd a kolera borította elmondhatatlan gyászba a sokat szenve-dett országot.

Pozsonyi lakosként találkozott Mayer, ottani gimnazistaként Vámbéry a forradalommal és annak e városban különösen jól érzékelhető következményeivel.

> „A lélekre [V. Ferdinánd pozsonyi látogatásánál] mélyebben ható és nagyszerűbb volt az 1848-i márciusi napoknak az az örökké felejthetetlen jelenete, midőn a bécsi napok után megérkezett Pozsonyba az első felelős magyar minisztérium. Lázban volt az egész város. (...) Én nem bírtam érzelmeimmel. Vad erőszakkal törtem magamnak utat a so-

kaságban, és már közelről láttam és hallottam, mikor az újjongás hirtelen támadt szünetében, szép nagy gesztussal kísérve megcsendült Kossuth Lajos érces szava"

– emlékezik közel fél évszázad múltán Vámbéry, aki a megtorlásnak, Mednyánszky báró, Lipótvár osztrák fogságba esett parancsnoka és Gruber nevű hadsegéde, valamint Rázga Pál lutheránus lelkipásztor kivégzésének is szemtanúja volt.

„Ez a jelenet könnyekre fakasztotta a keményszívű katonákat is, és könnyű elképzelni, milyen nyomokat hagyott egy mélabúra hajló gyermek lelkivilágában."[155]

Emlékiratainak tanúsága szerint Mayer nem látta e rémisztő jeleneteket, bár ő is említést tesz Rázga kivégzéséről: mint írja, a lelkésszel egy időben akasztották ugyanis fel azt a Jeszenák bárót, Komárom megye forradalmi biztosát, akinek „két szeretetre méltó, barátságos fia" líceumi társa volt. (Mayer rosszul emlékszik: Rázga Pált 1849. június 18-án, Báró Jeszenák Jánost 1849. október 9-én végezték ki, akkor már ismét Bécsben volt.)

Hirschlert 1848 Párizsban érte. A júniusi utcai harcok hamar lehervasztották kezdeti lelkesedését – már június 23-án, a barikádok felállításakor megelégelte az egyébként „eléggé szórakoztató tumultust", és visszament a lakására, ahol a mikroszkóp mellől rángatta ki „gyávasága" láttán felháborodva egy német kollégája az utcára, hogy megnézzék a nép által bevett Tuileriákat.

„A következő hetek és hónapok izgalmai nem hagytak nyugtot senkinek, így a komoly munkát sem tették lehetővé. A nem szívesen látottnak nyilván nem nevezhető, sőt dőre módon várva várt forradalom, a szívben a gimnáziumi évek óta eszményképként élő köztársaság ugyan kellemes kábulatot okozott, ám ennek hamar a másnaposság lépett helyébe."[156]

A szkeptikus fiatal orvost kifejezetten taszították Blanqui, Barbès és a többi „börtönben megfeketedett összeesküvők", akik egyszer csak a politikai színpad előterében kezdtek ágálni. Természetesen a bécsi és pesti márciusi napok tették rá a „legmegrendítőbb hatást", de ha csak félszívvel is, folytatta tanulásból és kórházi gyakorlatból álló párizsi rutinját, bár mint írja, „az ember a legértékesebb órákat újságolvasásra fecsérelte". Amikor pedig a fiatal orvosok hiába ajánlották fel szolgálataikat a nemzeti gárdának, és Cavaignac végleg vérbe fojtotta a felkelést, a csalódott Hirschler kiköltözött a belvárosból, hogy végre békében tudjon dolgozni.

RÉSZTVEVŐK

Falk pályája kezdeteiről írott „csevegése" szerint apja kívánságára Bécsben éppen a polytechnikumot látogatta, amikor kitört a forradalom.

„Akkor én is beléptem az akadémiai légióba s egyszersmind egy szörnyen radikális lapnak, a »Studenten Courier«-nak munkatársa lettem, ami nem rendesen ugyan – mert a tisztelt szerkesztő úrnak sem volt – de úgy néha-néha mégis jövedelmezett néhány forintot. Onnan átmentem egy szintén radikális laphoz, melynek címe »Der Freimüthige«, szerkesztője pedig Mahler Móricz volt, a negyvenes években velem együtt a már említett »Ungar« című lap munkatársa (...). De az októberi forradalom szerencsétlen kimenetele után, a reakczió vihara elseperte mindezeket a lapokat, és én ismét kenyér nélkül maradtam."[157]

A személyes irodalmak szerzői közül Löw Lipót játszotta a legaktívabb szerepet 1848–49 eseményeiben. A tábori lelkész Löw a szabadságharc bukása után apósával, Schwab Löwvel együtt az Újépületbe került, ahol december közepéig tartották őket fogva. Fia közreadta apja első feleségének, Schwab Leontinnak 1849–50-ben írott német nyelvű naplóját, apja börtönben írott naplójegyzeteit pedig – nagy részletességgel, de – magyarul és összefoglalóan közölte. 1848-as szerepléséről nyilván Löw Immánuel sem talált semmilyen saját írást apjától, mert Eötvös Károlynak azt a nekrológját idézi, amelyet a neves ügyvéd egyik testvére, a fiatalon meghalt Löw Tóbiás halála alkalmából írt.

„Apját is ismertem kis gyermekkoromban. Apja pápai rabbi volt a negyvenes években. Mikor mint kis diák Pápára mentem: az ószövetség pátriárkája elevenedett fel előttünk, ha tisztes, komoly, tekintélyes alakjára tekintettünk. [Löw 1811-ben született, Eötvös 1841-ben.] (...) Midőn az első honvéd zászlóaljakat ki kellett állítani, összehívta a zsidó ifjakat és felszólítá őket, hogy menjenek honvédnek és védelmezzék a hazát. Beszédét kéziratban rejtve, titkon olvastuk a gyász napjaiban. Minő beszéd volt az! »Jeruzsálem falai összedőltek s istennek választott népe elveszté hazáját.« »Azóta mi erényekben szegények valánk, mert a legnagyobb erényt, a hazaszeretetet nem ismertük.« »Oh népem, légy te méltó nagy őseidhez, a szent prófétákhoz és ragadj fegyvert és siess védelmezni a magyarok hazáját, mely a te hazád is.« »Ha nem tudsz halni e hazáért: nem vagy méltó, hogy élj ennek földjén.«"[158]

VEGYES ÉRZELMEKKEL

Ám a kitörő lelkesedés hangjába már 1848 márciusában is okkal vegyülhetett aggodalom. A forradalom kezdetekor Pozsonyban pogrom tört ki, amelyről visszaemlékezéseiben Vámbérynak tízsornyi mondanivalója akad:

„Üzlet és forgalom megakadt, s mindenki aggódva gondolt a kitörni készülő vihar következményeire. Hozzájárultak mindehhez a pozsonyi csőcselék által a zsidónegyedben rendezett zsidó-üldözés és fosztogatás borzalmai. Házakat és raktárakat törtek fel a zavargók, és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pincékben. Az őrjöngő részeg sokaság tombolva áradt szét a zsidó utcában a Vödricen és Zuckermandl táján.

Sokáig visszhangzott még e környék az üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékelésétől – és Pozsony város hangyaszorgalmú, dolgos zsidó népe martalékául esett a nyomornak és kétségbeesésnek."[159]

Mayer ugyerről már öt teljes oldalban emlékezik meg.[160] Nyilván azért, mert a húsvétra Bécsből hazajött diák apjának háza is ostrom alatt állt. Ennek ellenére a forradalmat március 13-án Bécsben megélt Mayer számára az 1848-as év volt élete egyik legmeghatározóbb élménye:

„Én személy szerint mindig a sors különös kegyének tartottam, hogy megadatott nekem e nap eseményeit megélni, azokban részt venni. Akinek az akkori idők diákjai közül március 13-a fényes napja bevilágította a szívét, az egészen idős koráig érezni fogja annak melegét. Valamennyien készen álltunk arra, hogy a »szabadság« és az igazságosság oltárán ezerszer is feláldozzuk életünket."[161]

Valószínűleg ez az élmény is hozzájárult ahhoz, hogy Mayer bécsi polgárként élte le végül az életét...

Ugyanezekre a napokra egészen másként emlékszik Ávrahám Méir Munk, aki – egyetlenként a visszaemlékezők és önéletrajzírók közül – semmi felemelőt nem élt meg, csak a rettegést, bár saját városában végül nem érte bántódás a zsidókat.

„A pészach ünnep napjai nem múltak el fölöttünk örömben, mert félelmetes idő volt az Nyitra vármegye egész zsidóságának. Akkor kezdődött a nagy forradalom országunkban az osztrák uralom ellen. A forradalom erőszakoskodással, rablással és gonosztettekkel kezdődött, amelyeket a környék lakói, akiket tótoknak neveznek, követtek el a zsidókkal szemben Vágújhely, Brezova, Miava és Szobotics városokban és másutt is. Odamentek a bandák, és zsákmányoltak mindent, ami a zsidóké volt, és azt mondták, megengedte a király, hogy zsákmányoljanak, hogy kipusztítsák a zsidókat az országból, hogy menjenek Jeruzsálembe. Így ezen a vidéken a zsidók szorongatott életet éltek, mert életük a környezettől függött, és látták, hogy a tótok irigykedtek a zsidó testvérekre, és azt mondták, hogy nem jók a zsidók, és ha a Nyitra környéki szlovákoknak joguk van elvenni a zsidók vagyonát, ők sem csekélyebbek, mint azok, és sorsuk, osztályrészük sem kevesebb testvéreiknél, kik ezen a környéken laknak."[162]

A magyarországi zsidók történetének összefoglalásában Haraszti György ezekről az eseményekről így ír: „A város és környéke 6–7 falujának szlovák lakossága, amellyel a bujtogatók elhitették, hogy a császár nagypecsétes levélben meghagyta a zsidók kiűzését, nem kímélte a zsidók életét és vagyonát. Az első nap – mivel a városi nemzetőrség nem mutatkozott s katonaság sem volt jelen – a támadó tömeggel szemben egy 60 zsidó nemzetőrből álló csapat próbálta felvenni a harcot, de miután több tagja megsebesült, vissza kellett vonulnia. A színteret

uraló fanatikus tömeg 20 órai vandalizmusa az egész község (600 zsidó család) pusztulásához vezetett. A zavargások mérlege: több halott és számos sebesült, az anyagi kárt mintegy 2 millió forintra becsülték."[163]

A 18 éves Munkot különösen kellemetlenül érintette a szabadságharc, mert a hazafias felbuzdulás láttán, amikor

„a tömegek naponta páncélt és sisakot öltöttek örvendve, mint aki fuvola szavára lépked, és jesivabóchurok is voltak köztük, akik belül mások voltak, mint kívül",[164]

apja és nagyszülei úgy döntöttek, legyen inkább szem előtt, míg a földindulás tart, ezért ott kellett hagynia szeretett mesterét és a galgóci jesivát, és a csöppet sem kedvelt nyitraiban kellett folytatnia tanulmányait, amit utólag is teljesen felesleges időpocsékolásnak ítélt.

Ha csak a történések krónikáját vesszük szemügyre, a zsidóknak valóban nem sok okuk lehetett volna a forradalom támogatására. Alig néhány héttel a forradalom kitörése után nemcsak Pozsonyban szabadultak el a zsidóellenes indulatok. Pogromok sorozata kezdődött, a – régi pesti polgárőrségből alakult – fővárosi nemzetőrség megpróbálta megakadályozni a zsidó önkéntesek felvételét, „csupán a márciusi ifjak kezdeményezésére újonnan szervezett 6. alosztály (az Ellenzéki Kör tagjaiból szervezett, a Pesten élő liberális és radikális értelmiséget tömörítő »körosztály«) fogadta soraiba őket".[165]

A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány már április 3-án egyértelművé tette a pesti izraelita hitközség elnökéhez intézett levelében, hogy „a legközelebbi országgyűlésig a zsidók semmiféle új jogot nem gyakorolhatnak, meg kell elégedniük eddigi státuszuk háborítatlan élvezetével".[166] Amikor pedig a szabadságharc utolsó napjaiban, utolsó tényekedéseinek egyikeként az országgyűlés Szegeden elfogadta a zsidók egyenjogúságára vonatkozó törvényt, amelyet már nem szentesítettek, még az is részleges volt csupán, hiszen csak a magyar állam határain belül született és törvényesen megtelepedett mózesvallásúakat ruházta fel mindazon jogokkal, amelyekkel az ország „bármilyen hitű lakosai" bírnak.[167] Márpedig éppen az e kritérium meglétét felderíteni hivatott, a lakhatási engedélyek felülvizsgálatát célzó 1848. évi zsidóösszeírás adatai cáfolták a megyei közgyűlések állandóan visszatérő panaszát az idegen zsidók 1840 utáni lavinaszerű beözönléséről.[168]

Ennek ellenére a magyarországi zsidóság képviselői közül nem kevesen pénzzel, katonaként és tollukkal egyaránt támogatták a forradalmat és a szabadságharcot.[169]

A MAGYAR NEMZETTEL VALÓ ÖSSZETARTOZÁS ÉRZÉSE

A megtorlásban pedig hirtelen egy táborba kerültek a levert forradalom résztvevői és az azt akár kívülállóként, akár áldozatként szemlélő zsidók. Az önkényuralom 2,3 millió forintos hadisarcot vetett ki rájuk, megfosztotta a zsidó közös-

ségeket autonómiájuktól, jogi és gazdasági korlátozásokat vezetett be, feloszlatta az 1848-ban alakult pesti reformegyletet, 1852-ben kitiltotta Magyarországról a héber nyelvű imakönyveket és vallási iratokat, felújította a zsidó eskü intézményét és hatósági engedélyhez kötötte a házasságot. „Néhány év alatt az emancipáció ügye annyira elakadt, hogy sok vonatkozásban a zsidóság állapota az 1840-et megelőző, megalázott és megszorított helyzethez vált hasonlóvá".[170]

„A közös bánat – írja Vámbéry erről az időszakról – ezernyi gondja természetesen engem is gyöngédtelen kézzel vert föl látszólagos boldogságom csalóka álmaiból."[171]

Az elnyomás annak ellenére is kialakította a magyar nemzettel való összetartozás érzését, hogy nem tartott nagyon sokáig: az ötvenes évek végére a zsidókat érintő korlátozások többségét eltörölték, és az időközben Magyarországon is megindult gazdasági konjunktúra rendkívüli lehetőségeket kínált a zsidók számára.

Hogy azonban a magyar forradalom és szabadságharc nem csupán lelkesedést váltott ki a magyarországi zsidóságból, arról Schwab Leontin férje és apja újépületbeli raboskodása során vezetett naplójának 1849. január 16. csütörtöki bejegyzése is tanúskodik:

„Löw ellenfelei már megint mozgolódnak. Mint halljuk, megint meg akarják vádolni, hogy túl szabadelvű. Az ostobák Löwnek akarnak ártani, de csak önmaguknak tesznek rosszat. Amióta nemrégiben bevádolták, a keresztény lakosság körében még rosszabb a vélemény róluk, és csak úgy hívják őket: az ortodox hazaárulók."[172]

Schwab Leontinnak az egyes zsidók antiliberális viselkedésére tett elítélő megjegyzését, az ő felháborodását látszik visszhangozni Schnitzer közel fél évszázaddal később írott kultúrképeinek az ortodoxia üzelmeit leleplező passzusa is:

„1851. április 4-én Magyarország 42 zsidó községe az ortodoxia védelmében a trón lépcsői elé helyezett egy folyamodványt, amelyben a dinasztiához való hűséget kizárólag a törvényekhez hű régi zsidók számára vindikálják, és azt mondják: Nem akadt egyetlen ortodox zsidó, de egyetlenegy sem, akit ne a mélységes utálattal vegyes sajnálkozás töltött volna el a legutóbbi forradalmi katasztrófa láttán; a felháborodás legveszélyesebb és legeszeveszettebb óráiban a régi zsidók nem mulasztották el, hogy könyörögve fohászkodjanak a Mindenhatóhoz a felséges császári ház fennmaradásáért."[173]

Alighanem arról a beadványról lehet szó, amellyel több északkeleti község támogatta Eisenstadt Meir ungvári rabbinak a konzervatívok véleményét összegző írását. A beadványok az után készültek, hogy 1850 februárjában dr. Geringer Károly, Magyarország polgári biztosa felszólította a kerületi biztosokat, kérjenek véleményt a zsidóság bizalmi embereitől annak tanügyére és szervezetére vonatkozóan. Az ungvári rabbi beadványa arra a javaslatra volt válasz, amelyet a nagyváradi hitközség tett zsidó felekezeti iskolák, valamint rabbi- és tanárképző felállítására, a hitközségek vezetésére rabbikból és laikusokból álló területi bizottságok, az összes kerületi bizottság fölé pedig egy Pesten székelő országos szervezet alakítására. A beadvány ellenezte a felekezeti iskolák felállítását, a zsidó tanítók alkalmazását, a vallásoktatást nem tekintette a nyilvános iskolázás tárgyának, helyét a magánoktatásban jelölte ki. A hitközségek élére csak konzervatív rabbikat javasolt, kiket a vallási törvények megszegői feletti bíráskodás jogával kívánt felruházni. Az északkeleti községek támogató beadványa a pesti község ellen intézett támadást, a pestieket a vallási törvények megszegésével vádolta, és az ország zsidóságának hétnyolcad részét konzervatív érzelműnek minősítette.

Schnitzer fenti leleplező megjegyzéséhez zárójelben még hozzáteszi:

„Ma nem akadna egyetlenegy sem e községek közül, aki ezt aláírná."

AZ ELLENNARRATÍVA HIÁNYA

A „ma" nyilván a megírás ideje, azaz az 1900-as évek eleje, amikorra – de legkésőbb a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulója, és ennek kapcsán Bernstein Béla *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* című műve első megjelenése óta – az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyarországi zsidóság „igaz magyarságának" egyik alapító mítoszává vált.

E mítosszal szemben lépett fel az 1848-as centenárium alkalmával a teljes jogfosztás és megsemmisítés árnyékában az ünnepi kötet szerkesztője, a zsidó leánygimnázium igazgatója, Zsoldos Jenő. „A kiegyezés óta következetesen egy irányba tévedt a magyar zsidóság múltszemlélete. Három nemzedék öröklött érdektelenséggel csak azokat a mozzanatokat tudatosította a XIX. század politikai-társadalmi-irodalmi eseményeiből, amelyek az optimizmus erején igazolták helyzetének körülményeit: a liberalizmus magyar szelleme előkészítette a közhangulatot az emancipációra, s eljuttatta a politikai élet vonalát a szegedi zsidótörvényen át 1867-ig. Ennek az illuzionizmusnak a hátterében programszerű szempontok támogatták az érzelmi-lelkületi magatartást: a századforduló időpontjában a magyar zsidóság kegyelettel fordult a liberalizmus nagy neveinek emléke felé, hogy egyrészt a zsidó tömegben elevenen ébren tartsa a szabadelvűség és a zsidó sors összefüggésének jelenségeit, másrészt a magyarság felé példarangra emelje a nemzet történetalakító egyéniségének szerepét."[174]

1848–49 és az azt követő megtorlás ugyanis az önérdekektől részben független, eszmei-politikai, érzelmi és erkölcsi azonosulásra adott alkalmat mindazon kisebbségeknek, amelyek nem rendelkeztek önálló nemzeti ambíciókkal. A magyarországi zsidók e tekintetben aligha különböztek a magyarországi sváboktól, akik még „tömegesen nem követték a mobil német polgárság már az 1840-as években megkezdődő asszimilációs mintáit. Ennek ellenére a német polgársággal együtt

álltak a magyar forradalom és szabadságharc oldalára" – írja Bindorffer Györgyi a dunabogdányi svábok etnikai és nemzeti azonosságát vizsgáló munkájában. A forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos megállapításai a zsidóság e mozgalmakban érintett csoportjaira is érvényesek lehetnek: „Az asszimiláción még innen lévő svábok a közös haza szeretetén alapuló áldozatkészsége, hazafisága, a szabadságáért folytatott harc vállalása az első jele a magyar nemzeti identitás befogadási hajlandóságának. A nemzeti érzés morális motivációját és legitimációját a németek számára tehát a patriotizmus jelentette. Így vált a patriotizmus etikai kategóriája a haza szeretetén túl a nemzeti ideológia, az önálló államiságért küzdő nemzeti idea központi kategóriájává, s kapcsolódott össze a hazaszeretet a magyar államiságot hordozó nemzettel és 1848–49 nemzeti mozgalmával."[175]

Amit pedig nem magyaráz meg a közös elnyomatás vagy a közös haza szeretete, azt rendkívül találóan magyarázhatja az a 48-as mítosz kritikusai által eddig figyelemre nem méltatott jelenség, amelyet Takáts József „a tér és az idő nemzetiesítése"-ként írt le.

Az „a »nagy átalakulás«, amelynek során a nemzeti hovatartozás uralkodóvá vált minden másfajta nagyközösségi lojalitással szemben, ugyanazon évtizedekben ment végbe, mint a társadalom alfabetizációja, a mindennapi életben használatos mértékegységek országos egységesítése, a statisztika állami intézményrendszerének kiépülése, az országosan egységes pontos idő bevezetése, a magyar helyesírás szabályainak állami rendeletbe foglalása, az útlevél kötelező használata az országhatár átlépésekor, a magyar irodalom iskolai tanítása, tanterveinek és tankönyveinek elkészülése stb."[176]

A 19. század utolsó harmadától kezdve olyan – ha maradéktalanul nem is, de intenzitásában mindenképpen – új, a teljes lakosságra kiterjedő kulturális egységesítés-egységesülés ment végbe, amely jellegét tekintve akkor is nemzetiesítő volt, ha sok elemének nem is ez volt a célja, és amelynek az állam volt a legfőbb, jóllehet nem kizárólagos kezdeményezője. Az állam e kulturális egységesítő törekvésének célja elsősorban az alsó, illetve elkülönülő társadalmi csoportok kulturális asszimilációja volt. Ennek érdekében nemcsak az emlékezés és a megemlékezés helyeit, a temetőket, a mauzóleumokat és a múzeumokat alakította ki, de létrehozta a nemzeti lét egyenletes, folyamatos és homogén terét. Olyan helyeket is kialakított, amelyeknek segítségével az állami ceremóniákhoz, a felügyelethez, a fegyelmezéshez és a mozgósításhoz szükséges belső megkülönböztetéseket és elkülönítéseket is megteremthette: felállította a hűség és hűtlenség sajátos ismérveit, az engedelmesség és a rendzavarás sajátos mércéit. Takáts szerint e folyamat során nemcsak a tér, hanem az idő nemzetiesítése is végbement. Az idő nemzetiesítésének két nagy vállalkozása közül az egyik a nemzeti történelmi kronológiának mint a társadalom saját múltjának a kimunkálása, míg a másik a naptári év nacionalizálása volt. Ez egyrészt jelenti a minden évben ismétlődő nagy nemzeti ünnepeket, ezek részben ismétlődő szertartásrendjével és nyelvezetével, más-

részt a hasonló, de kisebb, helyi nemzeti ünnepeket, harmadrészt nemzeti nagyjaink „kerek" évfordulóit, főként születési és halálozási napjait (vagy ezekhez hasonlóan nemzeti események évfordulóit).[177]

A kultuszok kialakítását vagy fenntartását különféle helyi, szubkulturális és csoportérdekek vagy önreprezentációs szándékok is előmozdíthatják, esetenként akár a nemzeti emlékezet dominanciájával szembeszegülő *ellenemlékezet* formájában. Vajon miért tapasztaljuk mégis azt, hogy az említett keserű tapasztalatok ellenére annyira nehéz valamiféle ellenemlékezetnek – azaz a forradalomról és a szabadságharcról a magyar zsidóság neológ narratívájának ellentmondó, az egyszerűség kedvéért ortodoxnak nevezett elbeszélésének – a nyomára bukkanni?

Az elmúlt évtizedben többen – a „jeruzsálemi iskola", azaz Jakov Katz, Joszef Ben David, Nataniel Katzburg, Michael Silber, idehaza pedig például Bányai Viktória, Frojimovics Kinga, Palásti Mónika, Gleszer Norbert – igen érdekes írásaikban tettek ismételt kísérleteket arra, hogy a 19. század során Magyarországon számbeli fölényben lévő ortodoxia saját narratíváját feltárják és ismertessék. Ám munkájuk elvitathatatlan érdemei ellenére sem látszik összeállni valamiféle ellennarratíva (még ha Munk visszaemlékezésében néhány bekezdés utalni látszik is egy ilyennek a valaha volt létezésére).

A teljesen nyilvánvaló külső okok – a vidéki zsidóság fizikai megsemmisítése, a jiddis (sőt meglepő módon mára már a német) nyelvtudás ritkasága – és a feltételezett belső motívumok – az ortodoxia a nyilvánosságot a neológiánál kevésbé kereső, a nem zsidó intézményeket, közegeket kerülő magatartásformája – mellett az „ellennarratíva" hiányát indokolhatja az emlékezetalkotó értelmiség hiánya. Hiszen a hagyományhű zsidóságnak a szó yerushalmii értelmében „nincs történelme",[178] ennek következtében pedig történetírása sem (lévén számára a történelem az Ótestamentum története, és mivel annak vége, így a zsidó nép történetéből is csak a Messiás eljövetele van még hátra), de indokolhatja magának az ortodoxiának legutóbb Michael Silber által is leírt belső megosztottsága.[179] A Schnitzer kultúrképeiben idézett beadvány és a hozzáfűzött megjegyzés pedig jól mutatja, hogy ha az ortodoxia bizonyos csoportjai valamilyen politikai, érdekérvényesítési célból meg is fogalmazták – negatív – viszonyukat valamely történeti eseménnyel (például a forradalommal és szabadságharccal kapcsolatban), a fentebb leírt folyamatok hatására idővel ez a viszony is elég radikális – pozitív – változásokon mehetett keresztül. Abban ugyanis nincs okunk kételkedni, hogy a századfordulóra az ortodoxok sem álltak volna elő markáns 48-ellenes nézetekkel.

A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC MINT ÖNÉLETRAJZI ADALÉK

A vizsgált nemzedéknek a Szinnyeiben önéletrajzi alapú címszóval szereplő 28 szerzője közül nyolcan számolnak be a fegyveres harcokban való részvételről, ebből 4 – Finály, Lichtenstein, Rózsaági, Óváry – kitért. Az ugyancsak kitért Falk Zsigmond „a szabadságharcz után Bécsbe ment, hol a Sommer-féle nyomda igaz-

gatója lett és a hazájából számüzött magyar irodalmat hathatósan támogatta". Ha nem is fegyverrel, de valamilyen módon részt vállalt az eseményekből Ehrentheil Mór, akinek iskoláját 1848–49-ben honvédkórházzá alakították át, ezért „a szabadságharcz lezajlása után E. kénytelen volt H.-M.-Vásárhelyről elmenekülni, hogy az osztrák hadseregbe be ne osztassék". Bak Ignác Vilmos „1848-ban nevelősködött Pesten és a hirlapoknál dolgozott" – hogy melyeknél és milyen szellemben, nem írja, de az egész szövegkörnyezet azt sugallja: a forradalomban. Grossmann Lipót „1848-ban dr. Rosas szemészeti osztályában mint gyakornok működött" Bécsben, tehát kvázi igazoltan volt távol. (A kortársak számára ennek a mondatnak különösen nagy jelentősége lehetett: Rosas osztályán dolgozott korábban Hirschler, aki éppen Rosas zsidóellenes cikke hatására elmélkedik a kitérésről mint számára elfogadhatatlan lehetőségről, s ennek következtében megy Párizsba tanulni, Mayert pedig Rosasnak ugyanez a nagy feltűnést keltett cikke tartotta vissza az orvosi tanulmányok megkezdésétől.)

Pollák Káim viszont fontosnak tartja közölni, hogy nem vett részt sem a forradalomban, sem a szabadságharcban, ugyanis „1847-ben a pozsonyi »Jesibá«-ra került és az 1848-49. eseményeket is ott élte át, minden szorgalmát a Talmudnak szentelve". Bécsből 1848-ban Pozsonyba tér vissza Langráf Móric, ahol egy fiú- és egy lányiskolában tanított 1852-ig – a többiek, akik még a dátumot sem említik, vagy külföldön tanultak, vagy túl fiatalok voltak akkoriban.

Tizenketten vettek tehát részt valamilyen módon az eseményekben, valamennyien a politikai és/vagy felekezeti haladás képviselői, és további három tér ki erre az időszakra – még ha csak azért is, hogy jelezzék az eseményektől való távolmaradásukat. Közülük ketten alkalmasint az „ellennarratíva" reprezentánsai, bár Pollák Káim utóbb megjárta Prágát, és minden bizonnyal haladóbb nézeteket vallhatott, ha az óbudai zsidó iskolában, majd több székesfővárosi elemiben is alkalmazták. Nem kétséges azonban, hogy bármilyen szándék álljon is felemlegetése hátterében, a forradalom és a szabadságharc e generáció kulcsélménye.

Vallás, felekezet és/vagy nép, nemzet?

A zsidósággal kapcsolatos jelen idejű és történeti diskurzus egyik alapvető kérdése a zsidóság mibenléte. A „mi a zsidó?" kérdése legalább olyan fontos volt a kortársak számára, mint az, hogy ki – mikor – kit tekintett zsidónak. Míg a Magyarországon az emancipáció előtt született és az emancipáció után pályája csúcsára ért nemzedék tagjainak természetes volt, hogy hivatalos irataikban feltüntették felekezetüket (hiszen a magyar közigazgatás e gyakorlata valamennyi magyar állampolgárt illetően 1948-ig fennmaradt), az korántsem volt egyértelmű – olykor talán önmaguk számára sem –, hogy ők hogyan értelmezték zsidóságukat.

FELEKEZETI HOVATARTOZÁS

Az önéletrajzi adataival a Szinnyeiben is megjelenő első generáció 28 szerzője közül 11 címszavában szerepel olyan szöveges jelzés, amely egyértelművé teszi felekezeti hovatartozásukat. Természetesen ide tartoznak mindazok (4 fő), akiknek rabbi vagy hittanár a foglalkozása. E jelzés utalhat a tanulmányaikra, mint a Prágában tanult Feitel Mór esetében, aki „az orvosi tudományokon kívül a rabbi és uj-zsidó irodalomban is jártasságot szerzett", vagy arra, hogy szülei rabbi pályára szánták, mint Ehrentheil Mórt, esetleg arra, hogy Fischer Lajosnak „mint izraelitának nem engedtetett meg az ügyvédi gyakorlás, hanem arra Kolozs mezőváros jelöltetett ki".

Négyen közvetve jelennek meg zsidóként a címszavukban: Fischhof Ignác Vilmos mint az orvos és neves közéleti személyiség Fischhof Adolf testvére, Csatáry Lajos mint Grósz Frigyes, a közismert nagyváradi orvos fia, Ágai Adolf mint Rosenzweig József fia, valamint Feleki (Frieder) Mór orvos, aki *Emlékirat a magyar zsidók egyenjogúsításáról* (Pest, 1868) címmel jelentetett meg egy munkát, amelyről azt is közölte: „Tiszta jövedelmét a szatmármegyei honvédegyletnek adta." (Feleki a szabadságharcban 14 évesen a „Pálkövy tanár által alakított guerilla-csapatnál mint tizedes szolgált".) Bár a szerzőség puszta ténye még korántsem teszi egyértelművé a zsidó felekezethez tartozást, de ismerősei és a kor olvasói számára ez aligha lehetett kétséges.

E mintában szerepel még egy áttért római katolikus (Rózsaági Antal: „1857-ben róm. kath. vallásra tért át") és egy nyilvánvalóan római katolikus (Finály Henrik Lajos: „dr. Haynald Lajos akkori erdélyi püspök kinevezte tanárnak a kolozsvári róm. kath. gymnasiumhoz"), továbbá egy vélhetőleg evangélikus szerző (Lichtenstein Ferenc Lajos: „Midőn a protestáns autonomiai mozgalmak nálunk megindultak, azokban ő is élénk részt vett és nevezetes szerepet játszott. Vay Miklós báró kanczellár meghivására részt vett a sárospataki országos összejövetelen és a történtekről a külföldi lapokat, de főleg a Timest értesítette.").

VALLÁSVÁLTÓK ÉS A KITÉRÉS

Singer Izrael 50 éves néptanítói működéséről írott *Emlékkönyv*ének egy lábjegyzete szerint „figyelemre méltó, hogy a statisztika alapján több vegyes házasság és áttérés van, mint Európa bármelyik országában". Állítása bizonyára publicisztikai túlzás.[180]

> „A zsidó vallásváltás – mint megbízható statisztikai adat – csak az egyházpolitikai törvények meghozatala után jelent meg a kiadványokban (...) a tizenkilencedik századi zsidó vallásváltókra vonatkozóan nincsenek információink, még hozzávetőleges számokat sem ismerünk, és ennek megfelelően a szakirodalom sem érinti a problémát."[181]

Ennek fényében véli úgy, hogy a kitérések megakadályozása és visszaszorítása nem kap elég figyelmet.

„Rendesen az elcsépelt frázissal útik el a dolgot: hogy a zsidóság nem veszít és a kereszténység nem nyer vele semmit. Pedig ez nagyon helytelen és káros kijelentés. A míg valaki zsidó, addig még mindig reményünk lehet, hogy kedvező körülmények behatása folytán ő vagy gyermekei tényleg is zsidókká lesznek. De a kitérés minden reménynek véget vet."

Ha megbízható statisztikák nem állnak is rendelkezésre e tárgyban – és valószínűleg Singer is fiai és unokái nemzedékére gondolt inkább –, saját generációjának a Szinnyeiben önéletrajzi adatokkal megjelenő szerzői közül valóban feltűnően sok a kitért: a 28-ból 7, azaz egynegyed, valamennyien igen kedvező társadalmi pozíciók birtokosai.

Venetianer szerint a 19. század negyvenes éveiben, az emancipáció érdekében folytatott nyilvános viták egy pontján a műveltebb zsidók közül sokan látták úgy, egyedül a kitérés teheti számukra lehetővé a társadalmi beilleszkedést.

„Magyarosodásra, nehéz munkára és művelődésre való készség hiányát nem hányhatták már a zsidóság szemére, felkapták hát országszerte a jelszót: vallásreform szükséges társadalmi egybeolvadás céljából. E kívánság természetes visszahatást keltett a zsidók köreiben, melyek vallásreformra még nem voltak érettek, de másrészt a műveltebb rétegekben a zsidóságtól való elszakadást idézhette elő. Járványszerű volt a kitérés a negyvenes években: megnyitotta a sort Ballagi Móricz s követték az Ullmann (Szitányi), Kánitz, Finály, Kunewalder stb. családok."[182]

A SKÓT MISSZIÓ. Egészen máshová helyezi a hangsúlyt az ez időszakban megsokasodott kitérések okát firtatva Hochmuth Ábrahám 1885-ben megjelent önéletrajzában.

„1843-ban olvastuk az újságokban, hogy Pesten a zsidók tömege-sen az angol missziónáriusok hálójába kerültek. Mi magyarok szégyenlettük és elborzadtunk, hogy ez azon ország fővárosában történhetett, hol a zsidók szép virányra találtak. Én ennek a botránynak az okát is tudtam. Mert a mult évben Pesten időzésem alatt, láttam az angol missziónáriusokat csak úgy járni-kelnia zsidó templomban s iskolában mint a farkasok az akolban. Felróttam azt a rabbinátusnak, az elöljáróságnak egy éles cikkben az 1843. »Allgemeine Zeitung des Judenthums«-ban, a mely Pesten nagy sensatiót keltett."[183]

A névtelenül megjelentetett cikkben Hochmuth a pesti – egyébként szerinte is korszerű intézményekkel rendelkező – közösségnek egyfelől azt veti a szemére, hogy minden eredménye csak a nem zsidók előtt való kérkedést szolgálja,

visszataszítónak nevezi a törleszkedést a város nem zsidó elitjéhez, és különös nyomatékkal kárhoztatja a közösség tisztségviselőit, az elöljárókat és a hitszónokot – az előző nemzedék egyik önéletrajzírójaként már megismert Josef Bachot, akiről írása szerint jobb hallgatni, úgyis tudja minden pesti izraelita, mit gondoljon róla – és a rabbit (a nevén nem nevezett Schwab Löwöt), akik tudatlanságból, langyosságból és tehetetlenségből nemcsak nem figyelmeztették a község tagjait a veszélyre, de tétlenül nézték a skót misszionáriusok tevékenykedését, és inkább még a kedvükbe is igyekeztek járni.

John Duncan életrajza[184] arra vall, hogy a pesti közösség vezető személyiségei valóban eléggé közeli és bensőséges viszonyt ápolhattak a skót hittérítőkkel. A skót misszió letelepedését József nádor evangélikus vallású felesége, Mária Dorottya főhercegné és udvari lelkésze, Bauhofer György szorgalmazta. Vezetője, John Duncan 1841 augusztusában érkezett Pestre feleségével és három további munkatársával. Duncan úgy látta, missziós tevékenységének alapfeltétele a helyi protestáns egyházak virágzása. Jó barátja volt Török Pál, és személyes barátság fűzte Schwab Löw pesti rabbihoz, aki meghívta lánya (Löw Lipóttal kötött) esküvőjére. A pesti tartózkodása során megtérítettek legnevesebbjei: Tomory Sándor, Alfred Edersheim és Adolph Saphir, Moritz Gottlieb unokaöccse.

Hochmuth azt írja önéletrajzában, hogy Schwabot veje, Löw Lipót védelmezte meg ugyanazon újságban. Az *AZJ* 40. és 41. számában két részletben közölt, ugyancsak névtelenül megjelent, rendkívül bőbeszédű és Löw Lipót más írásaira sem szószaporításában, sem tartalmatlanságában nem emlékeztető válasz (a beígért harmadik rész végül nem jelent meg) az üres méltatlankodáson kívül csak Hochmuth írásának valóban támadható részeit kérdőjelezi meg: tízhónapos pesti tartózkodása alapján nem tudhat mindent, megsemmisítő hallgatása Bachról becsületsértés. A válasz egyetlen valódi érvet sem tud felhozni az elmondottak ellen, jóllehet még azzal a szónoki fogással is él, hogy vajon miért nem emelte fel a szavát a cikk szerzője a veszély ellen, ha ő azt olyan jól látta.[185] A 45. számban aztán rövid hír közli, hogy egy rossz németséggel megírt brosúra jelent meg a misszió tevékenységéről, és annak vezetője elhagyta Magyarországot.[186]

Ám ez a történet egészen más megvilágításba helyezi Löw Lipótnak az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* hasábjain egy évvel később Ballagi Mór kitéréséről folytatott, sokat idézett polémiáját Székács József Széna téri lelkésszel. Ballagi ugyanis valóban közeli kapcsolatban állt a misszió tagjaival, ha őt nem is a misszió térítette meg. (Bár öccsét, Károlyt egyes szerzők szerint igen.)[187] Löwnek – legalábbis mai logikánk szerint – személyes érintettsége okán nagyon fontos lehetett hangsúlyozni, hogy a közeli viszony nem elég, és egyéb, anyagi vagy karrierszempontoknak is közre kell játszaniuk abban, hogy valaki elhagyja a vallását. Ez a cikke egyébként vezércikként, teljes névvel látott napvilágot, és bár elég terjedelmes, a hosszadalmas felvezetés után érvek sokaságát tartalmazza.[188]

GOETHÉVEL A KITÉRÉS ELLEN. Önéletrajzi töredékében Hirschler annak kapcsán ír a vallásváltásról, hogy a negyvenes évek derekán, fiatal bécsi medikus korában ez lett volna a legegyszerűbb – és nem zsidó környezete által magától értetődőnek tartott – útja a kórházi kinevezés megszerzéséhez.

„Ám ez a sokak szemében oly könnyen megkerülhető akadály számomra áthághatatlan korlátot jelentett. Mert már kora ifjúságomtól kezdve önmagunkhoz való hűtlenségként tekintettem a felekezetváltásra. Aki csak azért, hogy részt kaphasson a többség által élvezett díjakból, elhagyja saját pártja zászlaját, az ezáltal igazolni és jóváhagyni látszik mindazt a méltánytalanságot, gonoszságot és kegyetlenséget, amelyet emez amattól elszenvedett, ami éppen a zsidóhoz illik a legkevésbé. Bennem sem az ifjú éveim során jártamban-keltemben hallott legvisszataszítóbb »hep-hep«, sem a később fülembe jutott »kár, hogy zsidó«, sem bármi más hátrány vagy korlátozás nem váltott ki más érzést valaha is, mint megnövekedett öntudatot."[189]

Hirschler Ignác kitéréssel kapcsolatos reflexiójának néhány sora arra utal, hogy a szerző népként fogja fel a zsidóságot:

„Az elszenvedett igazságtalanság érzése erő és erény forrása lehet, és a zsidót sem a csuhások fondorlatai, sem a fejedelmek bírvágya, sem a kisebb-nagyobb mészárlások vagy a későbbi idők sárga foltja nem tudták páriává tenni. Valójában csak az a pária, aki annak érzi magát; még az egyik helyről a másikra űzött házaló zsidók legszegényebbje is a kiválasztott nép tagjának érzi magát, és olyan büszkeséget rejt kebelében, amely önmagában elég ahhoz, hogy a kitéréstől visszatartsa."[190]

A kitérés materiális előnyökkel kecsegtető csábításával szemben az önérzet mellett a kultúra, a *Bildung* jelenti a biztos erkölcsi támaszt. Hirschler döntőnek szánt érvét Goethe művészeti írásainak Winckelmannról szóló darabjából meríti:

„Mert természetesen mindenkire, aki vallását felcseréli, valami mocsok fröccsen, melytől őt lehetetlennek látszik megtisztítani."[191]

A jeles művészeti írót, a régészet és a modern művészettörténet egyik első képviselőjét, Johann Joachim Winckelmannt ugyanis Goethe szerint kitérésében nem vezérelte más, csak hogy Rómában bejáratos lehessen a számára fontos helyekre, és működéséhez megszerezze a katolikus egyház támogatását.

ZSIDÓ NÉPISÉG ÉS MAGYAR NEMZETI ÉRZÉS

Nem tudni, Hirschler mikor vetette papírra e halála évében, 1891-ben megjelent sorokat. A skót misszió – nem eredménytelen – működése után az 1848 márciusát követő zsidóellenes megmozdulások ugyancsak kitérési hullámot indítottak el a gazdagabb zsidók körében.[192] Ám ha a vallásváltás nem vált is tömegessé, a szekularizáció, a vallás kötöttségként való megélése, az akkulturáció számos megnyilvánulási formája következtében az emancipáció mérlegét megvonva joggal állapíthatja meg a magyarországi zsidóság egyik legújabb keletű története: „A magyarországi zsidók számos csoportjában gyakori jelenség volt a teljes beolvadásra törekvő asszimiláció; a befejeződött nyelvcsere, a vegyesházasságok számának megnövekedése – különösen a »nemzeti olvasztótégely«-nek számító Budapesten – (és leginkább 1895 után) a nyilvános szerepvállalás, a közéleti jótékonyság és mecenatúra, a nemesi címek után törekvés és mindezen folyamatok (szimbolikus) betetőzéseként a hitehagyás, a kikeresztelkedés. A magyar társadalomban az 1867 után »zsidó« politikusként aposztrofált közszereplők ebből a csoportból kerültek ki."[193]

E közszereplők egyik legprominensebbjeként Hirschler – mint láttuk – erkölcsileg is elfogadhatatlannak tartotta a kitérést, „kiválasztott népnek" a zsidóságot. Ennek ellenére Jakov Katz szerint a zsidó kongresszus küldötteinek megválasztásakor az általa vezetett szavazókkal együtt magyar nemzeti viseletbe öltözve lépett a szavazóhelyiségbe. Katz értelmezésében a gesztus „arról tanúskodik, hogy ezt az eseményt a magyar társadalomba való befogadásuk újabb lépéseként értékelték, melynek ára természetesen a zsidó identitás külső jegyeiről való lemondás volt".[194]

A hivatkozott *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-cikk eredeti szövege azonban másként tudósít erről az eseményről. Híradását az *Ungarischer Lloyd* beszámolójára alapozva a lap azt írja, hogy 1868. november 18-án, a küldöttválasztás napján a Teréz- és Ferencváros szavazóinak többsége a kis Kreuzgasséban gyülekezett (Nagy kereszt, majd Kazinczy utca). Reggel 8 tájban már ott volt mindenki, a választók gyalog, egy tucatnyi lovasból álló csapat pedig gyönyörű paripáin ülve, zászlóval, szőrme atillában, kalpagban, nemzeti nótákat játszó cigányzenekarok kíséretében. Őket követték a választók különböző egyleteik zászlaival és „természetesen" kalapjukba tűzött piros-fehér-zöld választási tollakkal – „ezek nélkül ugyanis egy tapodtat sem tettek", és egy hatalmas, „Haladunk" feliratú lobogóval, amely azt volt hivatott jelezni, hogy a felvonulók valamennyien a haladó párt tagjai. Az érdeklődők tömegétől felduzzadt menet szüntelen éljenzés közepett végighaladt a Terézvároson, átment a Lipótvárosba, a Tükör (ma Tüköry) utcába, ahol megállt: ott lakott ugyanis „a hittársai érdekében rendkívüli érdemeket szerzett és a város különböző köreiben egyaránt nagyrabecsülésnek örvendő" dr. Hirschler. A választók és a kíváncsiak megálltak háza előtt, és olyan kitartóan és hangosan éljenezték, míg az ünnepelt az ablakban meg nem jelent, és meleg szavakkal meg nem köszönte választói bizalmát.[195]

Mint a szakirodalomban annyiszor, az általánosítás elfedi a különbségeket: nem tudhatjuk, Hirschler a kezdeményezője, vagy csak szenvedő alanya volt a Katz által rosszallással emlegetett – a kor szokásaival azonban nagyon is össz-

hangban álló – megmozdulásnak. És ha kezdeményezője volt is e külsőségeknek, attól még érezhette magát a zsidó népközösség tagjának és igaz magyar hazafinak egyszerre.

PIROS-FEHÉR-ZÖLD CIONIZMUS

Visszatekintésének megírásakor, a 20. század első éveiben Singer már nemcsak a zsidóság számára elveszett lelkeket félti, de attól tart, a kitértek és gyermekeik,

„hogy keresztény érzelmeikkel feltűnjenek, az antisemiták között fognak helyet elfoglalni; különösen fájdalmas ránk nézve azoknak hűtlen elpártolása, kik tudásuk, előkelőségük, társadalmi állásuk következtében diszünkre szolgálhatnának. (...). Ezek a hitszegők nem gondolják meg, hogy zsidó létükre emelkedtek fel magas polcra, és csak jellembeli fogyatékosságukra mutat, ha czim vagy jövedelem kedvéért áruba bocsátják hitüket"[196]

– folytatja gondolatmenetét Singer, és ami a kitérést illeti, a tudós talmudista érvelése csak forrásaiban és indulati hangsúlyaiban különbözik Hirschler Ignác e tárggyal kapcsolatos reflexióitól.

Singer ugyancsak a kitérések megelőzése szempontjából tartja örvendetesnek a cionizmus fellépését – és sajnálattal állapítja meg, hogy a „helyesen felfogott" cionizmust indokolatlan vádak érik.

„Nem fojthatom el e helyen azt, hogy a »cionizmus« néven ösmert mozgalom, a maga helyesen felfogott és értelmezett szellemében szintén kitünő eszköznek bizonyult a zsidó önérzet és öntudat felébresztésére és ez által a kitérés csökkentésére. – A cionizmus a művelt zsidóság ezreiben keltett fel lángoló rajongást népünk és szent nyelvünk iránt, iskolákat létesített a héber nyelv buzgó tanitására, lelkesedést oltott a szivekbe törekvéseink iránt és multunk szeretetére, s jövőnk reménységére ihlette meg őket. Kár hogy ezen mozgalomra sokan előítélettel tekintenek és azzal vádolják, hogy ellentétben van a zsidó vallás szellemével és a honszeretet magasztos kötelességével."[197]

A cionizmusra való utalást az aktualitás diktálhatta: 1903-ban alakult meg Pozsonyban a Magyar Cionista Szervezet és a cionista egyetemi hallgatók egyesülete, a Makkabea, amelynek tagjai indították el a *Zsidó Néplap* című magyar cionista újságot; 1904-ben pedig Pozsonyban tartották a Mizrachi, az ortodox cionista világszervezet első kongresszusát. De ha könyvében erre nem is tesz utalást, Singer már korábban ismerte a cinonizmus „helyesen" felfogott eszméit: rabbi fia, Singer Bernát a sajtóban többször is felemelte szavát a védelmükben.

„A »magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet« – írta az 1903-ban, Budapesten született, és a magyar valóságot jól ismerő Theodor Herzl Mezei Ernő zsidó országgyűlési képviselőnek. Mindenesetre az akkor még Magyarországhoz tartozó Nagyszebenben 1897 őszén már megalakult az ország egyik első cionalista egyesülete, melyet a bázeli alapító kongresszuson is részt vevő Rónai János szervezett meg. Az egyesületet Czion Egyletnek hívták, és – alapszabályuk szerint – »hontalan« zsidók számára kívánt otthont biztosítani Palesztinában. Herzl többször is járt Magyarországon, és több magyar zsidó politikussal is tárgyalt, hogy megnyerje őket a cionizmus eszméjének, de próbálkozása nem járt sikerrel."[198] (A szóban forgó Herzl-idézet egyébként így folytatódik: „és igazán nem vagyok annyira elfogult, hogy ezt rossznéven venném Magyarországon".)[199]

A cionizmus eszméjét és képviselőit a liberalizmus magyarországi hívei zsidó és nem zsidó oldalon egyaránt elutasították, ezért „csekély számú támogatóinak egyszerre kellett defenzívnek és offenzívnek lenniük": „Az ortodoxok elsősorban vallási természetű okok miatt tartózkodtak a cionizmus támogatásától, a neológok ellenvetései között a politikai és társadalmi megfontolások kaptak elsőbbséget. A helyenként igen éles, egyértelmű és többségi anticionista felfogás mellett az óvatos, bizonyos törekvésekkel rokonszenvező nem cionista, avagy prociónista (utóbb pro-Palesztina) nézetek is hangot kaptak."[200]

A zsidó sajtóban e kérdés kapcsán igen sarkosan megfogalmazott nézetek is helyet kaptak. A neológ zsidóság vezető orgánuma, az *Egyenlőség* természetesen számos cikket szentelt a témának, és egyik cikkírója, a kiegyezés utáni évben született közgazdasági író és hírlapíró Soltész Adolf egyenesen hazaárulásnak nevezte az új mozgalomhoz való csatlakozást: „Magyar sionizmus nincs, nem is lesz, nem is lehet soha. A magyar embernek nem veszi be a természete. A magyar ember pedig magyar, ha zsidó is, magyar a lelke, magyarul érez... [a cionizmusnak] Magyarországon csak egy neve van: hazaárulás."[201]

A vádakkal a következőképpen szállt szembe Rónai János, a Czion Egylet alapítója a cionizmussal rokonszenvező *A Jövő* című lapban: „nem igaz, hogy bárki is Magyarországon »zsidó nemzetiséget«, pláne »nemzetiségi kérdést« akart volna felállítani – írja. – Hiszen a kongresszus teljes ülésén világosan mondottam, hogy az aktív czionizmusnak (azaz önmagunknak) Magyarországon tere nincsen (...) Ugyanitt Singer Bernát, tapolcai rabbi félreérthetetlenül az *Egyenlőség*et bírálja, hiszen a cionizmust abban a lapban »házasították« össze a hazaárulással: »„Ki jogosította fel zsidó testvéreinket, hogy honárulóknak bélyegezzék a cionistákat? Micsoda botorság ily kíméletlenül harcolni a legnemesebb érzések ellen? (...) Ne kételkedjünk egymás hazaszeretetében és ne csináljunk magunknak külön hazafias kódexeket. A hazaárulás vádját ne dobjuk egymás fejéhez és mielőtt ily hitvány rágalomhoz folyamodunk, vizsgáljuk előbb jól meg, hol üti fel fejét ez a szörnyű bűn.« (Ferdítések és ferdeségek. *A jövő*, 1897. november 5.)

Singer két évvel később, 1899-ben egy kis füzetecskében [*A cionizmus a hazafiság szempontjából.* Okai, céljai, ellenségei és ezeknek ellenvetései. Budapest, 1899. (Az «Ungarisches Wochenblatt» különlenyomata.)] kelt a cionizmus védelmére. Ebben azon nézeteit fejti ki, miszerint a zsidó vallás elvei és tanításai –

szemben az ortodoxia állításaival – egyáltalán nem ellentétesek a cionizmussal: »teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy sem a Talmudban, sem a későbbi iratokban nincs egy árva betű sem, mely az ellen szólna, hogy zsidókkal békés munkálkodás céljából Palesztinát betelepítsék. A mi régi tanítóink csakis azt tiltották meg, hogy erőszakkal igyekezzenek a zsidók a szent föld meghódítására.«"[202]

Singer Israel tehát akár családi beszélgetések révén is lényegesen tájékozottabb lehetett e kérdésben, mint visszaemlékezéseinek egyetlen bekezdése erre következtetni enged. Rövid eszmefuttatása két szempontból is érdekes: ő az egyetlen visszaemlékező, aki egyáltalán szóba hozza az asszimiláció megkérdőjelezésének elvi lehetőségét felvető cionizmust, ugyanakkor jólértesültsége ellenére alig néhány sort szentel neki, és ezekben is mint a kitérések fenyegető rémét ellensúlyozni képes eszközről emlékezik meg róla csupán.

NYILVÁNOS MEGJELENÉS ÉS FELEKEZETI SAJTÓ

E nemzedékben az összesen 28 önéletrajzi adalékokkal szolgáló szerző közül 17 esetében találkozunk a felekezetiség nyilvános megjelenítésével. A közel kétharmados arány arra vall, hogy ezt nem tekinthették szigorúan magánügynek. A 11 fő közül, aki nem utal a felekezetére, 5 orvos (és akár ide sorolható lenne az eredetileg orvos végzettségű Ágai Adolf is), máshonnan tudható módon kitért 4 (a gazdasági újságíró Mandello Károly, lovag Falk Zsigmond, lovag Óváry Lipót és Légrády Károly országgyűlési képviselő),[203] míg a csak németül beszélő, tanítóból kereskedővé lett Langráf Móric életpályája is jellegzetesen zsidónak tűnhetett a kortársak számára.

A felekezetiséghez való viszonyulás egy másik számszerűen megjeleníthető vonatkozása a felekezeti, illetve a felekezettel kapcsolatos szerepvállalás. A 28-ból – mint már szó volt róla – négyen álltak a zsidó felekezet alkalmazásában, velük részleges átfedésben hatan publikáltak a felekezeti sajtóban, és heten jelentettek meg kifejezetten zsidósággal foglalkozó, főként az emancipációval kapcsolatos politikai írásokat is.

Hárman említik meg hitközségi szerepüket, és ugyancsak hárman adnak számot valamilyen felekezeti egyesületbeli tagságukról. Ezeket az adatokat érdemes összevetni a közéleti feladatvállalás feltüntetett arányaival: 16 szerző számol be a felekezeti egyesületeken kívüli egyleti tagságáról, hárman adtak meg önéletrajzi adalékaik között nem felekezeti jellegű karitatív, öten helyi, ugyancsak öten országos politikai, hárman zsidó politikai, egy pedig szabadkőműves tevékenységet. Általában egy személy több egyesületben, szakmai szervezetben vállalt tagságáról is beszámol, melyek között a helyi kereskedelmi és iparkamarák, a tanító- és tűzoltóegyletek mellett olyan különös kezdeményezések is szerepelnek, mint a Légrády Károly iniciatívájára létrejött, ám a belügyminisztérium által nem engedélyezett halotthamvasztást propagáló egyesület. Így tekintve tehát a nem felekezeti jellegű közéleti szereplések a címszavakban sokszorosan meghaladják a felekezetieket.[204]

E generáció életét és lehetőségeit alapvetően határozta meg a felekezetiség: a felekezeten belül, a vallásreformokért folytatott harcok egyfelől, a felekezet elismeréséért, az emancipációért, majd a recepcióért másfelől. A kétféle küzdelem számos lehetőséget nyújtott a nyilvános fellépésre, s a nyilvánosság felekezeti fórumait épp e generáció tagjai teremtették meg.

Így Löw Lipót már 1844-ben tett egy első kísérletet a *Ben Chananja* kiadására, amely azonban csak közel másfél évtizeddel később, 1858 és 1867 között jelent meg havi rendszerességgel németül.[205] Ő adta ki 1847-ben a *Magyar Zsinagóga* első és egyetlen számát is, majd 1848 májusától szeptemberig Einhorn Ignác (Horn Ede) szerkesztette Pesten a *Der Ungarische Israelit* című hetilapot.[206] Folyamatosan 1861-től jelentek meg felekezeti lapok, melyek közül sok volt a tiszavirág-életű, míg egyesek hosszú évtizedeken át – az 1875-ben indult *Izraelita Tanügyi Értesítő* például 1944 márciusáig – eljutottak közönségükhöz. (A megmagyarosodott zsidóság hetilapját, az 1882 novemberétől 1938. december végéig megjelent *Egyenlőség*et már a következő nemzedék írta és szerkesztette elsősorban, ahogyan a Rabbiképző tanárai által 1884-ben alapított és 1948-ig fennmaradt tudományos folyóiratot, a *Magyar Zsidó Szemlét* is.)[207]

A visszaemlékezők közül Schnitzer Ármin hozza szóba a felekezeti sajtót, illetve némi iróniával annak hiányát: a nikolsburgi jesivából visszatérve 1853-ban el kellett döntenie, hogy a gimnáziumot, vagy a Talmud-tanulást választja-e, mert a kettőt együtt nem bírta erővel – szüleitől ugyanis, akik maguk is igen szerényen éltek, nem akart támogatást elfogadni. Mivel nagyapjának évekkel korábban megígérte – írja –, hogy sohasem hagy fel a Talmud tanulmányozásával, világibb hajlamai dacára a Talmudot választotta, s a család úgy döntött, menjen Balassagyarmatra, ahol egy távoli rokon vezette a jesivát.

> „Időközben azonban hallottuk, hogy Gyöngyösre, ebbe a Heves megyei nagyobb városba új rabbi érkezett, az éles eszű talmudista és felvilágosult férfiú, Fürst Lázár személyében, akinek híre még a mi isten háta megetti vidékünkre is eljutott, ami minden zsidó felekezeti újság hiányában Magyarországon nem volt csekélység. Az ötvenes évek elején tudomásom szerint egyáltalán nem is volt más zsidó újság, mint Philippson lapja, az *Allgemeine Zeitung des Judentums*, az pedig belül nem kerülhetett Hunfalva határán." [208]

Ezt és a hasonlóan reformszellemű német nyelvű újságokat Magyarországról – névvel vagy névtelenül – többen is tudósították, „hasábjaikon magyarországi zsidó sajtó hiányában egyedüli fórumot biztosítottak a nyilvános vitára. Bár viszonylag kis példányszámban érkeztek az országba (egy 1841-es hivatalos statisztika szerint az *Allgemeine Zeitung des Judentums*-ból összesen 50 pld.), de a korban virágzó olvasókörök, kaszinók, klubok által előfizetett példányok több tucat olvasó kezében fordultak meg."[209]

FELEKEZETI IRÁNYZATOK ÉS A HÁROMFELÉ SZAKADÁS

A század első felében az emancipáció kérdése uralta a zsidó szerzők publicisztikai és politikai irodalmi tevékenységét. A memoárirodalom azonban ennek alig őrzi nyomát. Mire ugyanis az emancipációs törvény elfogadásának aktusa bekövetkezett, már eltörölték „a zsidók tevékenységi körét, lakhelyét vagy foglalkozását korlátozó törvényeket, az utolsók egyike, mely az ingatlanvásárlást tiltotta, 1860-ban lépett hatályon kívülre".[210]

A zsidó vallásgyakorlatban a század folyamán bekövetkezett hol jelentéktelenebb, hol nagyon is nagy jelentőségű változásokról – amilyenek például a zsinagógaépítések körül folyó csatározások – rengeteg apró adalékkal szolgálnak a szerzők, elsősorban Schnitzer és Munk. A zsidóság további történetének legfontosabb eseményéről –

„1868-ban olyan mozgalom ragadta magával a magyar zsidóságot, melynek hullámverése még évszázadok múlva is éreztetheti hatását"[211]

–, a zsidó kongresszusról és az annak eredményeként létrejött háromfelé szakadásról a (mérsékelten) neológ Schnitzer ír (több mint 7 oldalt), a (mérsékelten) ortodox Munk pedig néhány bekezdést.

A legfontosabb szereplők közül e fejlemények egyik elindítója, Löw Lipót tevékenységének az 1850 utáni időszakból igen kevés személyes feljegyzés őrzi nyomát a fia szerkesztésében megjelent kötetben, azok is inkább eseti jellegűek. Hirschler Ignác – a zsidó kongresszus meghatározó jelentőségű levezető és a pesti izraelita hitközség első elnöke – önéletrajzi töredéke 1848 párizsi barikádjainak árnyékában ér véget. Singer Izrael, a sátoraljaújhelyi status-quo hitközség vallástanára nem látszik tudomást venni a felekezeten belül bekövetkezett változásokról, inkább a zsidóságról általában és a zsidó tanulóifjúsággal kapcsolatos pedagógiai kérdésekről értekezik. Ágai szüleinek beszámolói 1854-ben zárultak le. Mayer csak érintőlegesen foglalkozik Magyarországgal. A két kitért közül Vámbérynak a zsidóság szellemi állapotáról és mentalitásáról van mondanivalója, Falk visszaemlékező *Magyar Salon*beli „csevegése" már műfajánál fogva sem az a terep, ahol e túlságosan is súlyos témával foglalkozhatott volna, ha akar egyáltalán. A lap első előfizetési felhívásában szerkesztői, Fekete József (1854–1928) és Hevesi József (1857–1929) a következő programot fogalmazták meg: „a művelt magyar olvasó közönség benső szükségét érzi egy olyan irodalmi vállalatnak, mely a míg egyrészről a napi társadalmi, tudományos, művészeti stb. kérdések elfogulatlan, megbízható, könnyed és alapos tárgyalását tűzte ki célul, másrészről azon van, hogy ami irodalmunkban és művészetünkben nagyszabású, előkelő és elismert tehetség és kitűnőség csak létezik, együtt csoportosítva mutassa be."[212]

Hogyha azonban mégis egymás mellé rakjuk azokat a szövegeket, amelyek valami módon a kongresszushoz kapcsolódnak, még az e véletlen összetételű

emlékezői körből származó állásfoglalások alapján is kirajzolódnak a magyarországi zsidóság különböző irányzatai.

Löw Lipót, aki az emancipációért folytatott küzdelemben tán a legtöbbet tette cikkeivel és a *Ben Chananja* szerkesztésével, már a kongresszus közvetlen előkészületi munkálataitól is távol tartotta magát, álláspontját több történeti jellegű munkában tette közzé.[213] Katz szerint azzal vádolta a kongresszus kezdeményezőit, hogy „elérhetetlen álmokat kergetve képzelt előnyökért pazarolják el a hitközségek legdrágább, régen birtokolt kincsét, az autonómiát".[214]

Fia, Lőw Immánuel *A szegedi zsidók*ban a következő néhány sorban intézi el az egész kérdést:

„A hazai zsidóság keblében lezajlott legujabb általános mozgalom, a congressusnak balul kiütött experimentuma élénken világíttatik meg az említett történelmi művön [*Der jüdische Kongress*, 1870] kívül néhány brochűre-ben, melyek megjelenésük alkalmával méltó feltünést keltettek. A mozgalomtól Löw távol maradt, mert az elejétől kezdve – bár jóakaró – dilettantismus védelme alatt indult s ő erre vonatkozólag már 1867 szeptember havában így formulázta a következmények által igazolt véleményét: »Nem képzelhető, hogy a magyar zsinagóga a történelmi előzmények alapos ösmerete nélkül valaha célravezetőleg fog szerveztetni. A dilettantismus minden feladat megoldását könnyűnek veszi; a tudomány belátja, miként az isteni szó: 'arcod verejtékével fogod enni kenyeredet', nemcsak a mindennapi kenyérről áll.« (Magyarország, 1867. szept. 7.)"[215]

Hochmuth a Szinnyei címszavának alapjául szolgáló *Figyelő*-beli önéletrajzában egy rövidke mondatban letudja kongresszusi szerepét, s itt is inkább az ortodoxok elleni korai fellépésére teszi a hangsúlyt:

„1868-ban én voltam az első rabbi, ki a hittörők ellen a szószékről küzdött. Az egész község bizalmából a »congressusba« jöttem."[216]

A kongresszus egyik főszereplője, Hirschler Ignác önéletrajzi töredékében a kitéréssel kapcsolatos említett eszmefuttatásában írja:

„bár a tulajdonképpeni vallásos eszmék továbbra is távol álltak tőlem, megtanultam zsidónak érezni magam, egy olyan közösség tagjának, amelynek ugyanolyan elmondhatatlan balszerencse, mint amilyen példátlan kitartás a jellemzője".[217]

Többek közt erre az attitűdjére és ennek jegyében folytatott közösségi tevékenységére utalva jellemezheti a kongresszus előkészítése során a pesti hitközség többi vezetőjével együtt kifejtett aktivitását Katz, mondván,

„egyikük sem a gyülekezet vallási életében betöltött szerepe miatt került a hitközség élére. Bár semmilyen jellegű szoros vallási kötődésük nem volt, nagyon is tisztában voltak azzal, mekkora a tétje a küszöbön álló emancipációnak a már akkor igen megosztott felekezet számára. Ezért nem tétováztak, amikor módjuk adódott megfogalmazni, hogyan látják a zsidó közösség jövőjét – nyilván abban a reményben, hogy ehhez majd a többi hitközség utólagos beleegyezését is meg tudják szerezni."[218]

Hogy ez még a velük egy táborban lévők esetében sem volt feltétlenül így, azt Schnitzer Ármin – akkor komáromi rabbihelyettes – sorai bizonyítják:

„A *vallás* szót a tanácskozások során egyáltalán nem volt szabad kiejteni, mert az elnöklő Hirschler dr. azonnal félbeszakította a szónokot: »Vallásról nem szabad beszélni.« Így került arra sor, hogy sokan csak arról a »dologról« beszéltek, amit »itt tilos a nevén nevezni«, mint hogyha zsidó ügyek megbeszélése kapcsán elkerülhető lenne, hogy a vallás szót kiejtse valaki, amikor egy kultuszközség létezésének egyedül és kizárólagosan ez adja meg a jogcímét."[219]

Schnitzer az események érdeklődő tanújaként tartózkodott a fővárosban. Korábban a küldöttválasztások során némi kárörömmel figyelte, ahogyan az újítók nevében fellépő Ludasy Mór (1867-ben a miniszterelnökségi sajtóiroda főnöke) – aki az idős komáromi rabbinak támogatása fejében Eötvösre való hivatkozással ígért a majdan felállítandó Rabbiképzőben professzúrát – alulmarad a helyi ortodox, ám a kongresszusról már neológként megtért Beutum Salamonnal szemben. Amint ezt a már idézett lapbeszámoló is mutatja, amúgy sem igen lehetett valamelyes irónia nélkül végignézni, hogyan zajlott az első magyarországi zsidó kongresszus küldötteinek megválasztása.

„A küldöttek választása a mása, vagy inkább a karikatúrája volt a magyar képviselőválasztásoknak, lármás felvonulásaikkal, nemzeti lobogóikkal és cigányzenéjükkel, korteskedésükkel [korteschkedieren] és bankettezésükkel, programbeszédeikkel és »kiáltványaikkal«"

– írta Schnitzer,[220] aki mint a mérsékelt ortodoxia kiemelkedő, ám táborán belül is elszigetelt Hildesheimer volt tanítványa, ha nem is egyenlő mértékben, de erős kritikával szemlélte a pesti megyeháza termében tartott tanácskozáson jobboldalt helyet foglaló neológokat és a baloldalt ülő ortodox ellenzéket.

Találkozott is Ezriel Hildesheimerrel, aki az első egyetemi doktorátust szerzett rabbi volt Magyarországon: 1851-től működött Kismartonban (klasszikus nyelveket és magasabb matematikát tanult, ugyanakkor szigorúan ortodox elveket követett; ő vezette be először a Talmud és a Tóra tanulmányozása mellett a világi tárgyak oktatását). Schnitzer szerint volt tanárának

„akkoriban az volt a szándéka, hogy egy centrumpártot alapítson, ám ettől elállt, mert nem akarta a konzervatív pártot ezzel gyöngíteni. Nehéz dolga volt a Tigris-Clubban, amelyet a Tigris száláról neveztek így, ahol a konzervatív ellenzék a tanácskozásait tartotta. Őt, a mérsékeltet, aki a kultúra és a rend szószólójaként lépett fel, a Mármarosból, Beregből, Ugocsából stb. érkezett vadak »tács«-nak [németnek], »külföldi szajré«-nak [szajré: a héber *saharból*, amelynek jelentése 'vásárolni', a jiddisben *skhoyre* lett, és a jelentése 'áru', ebből lesz argóban 'lopott dolog'] tartották, sőt még nyilvános sértegetésétől sem riadtak vissza, míg a másik táborban »újromantikus«-nak, »obskurantistá«-nak bélyegezték."[221]

Schnitzer 1904-ben megfogalmazott értékelése a kongresszus eseményeiről egy mérsékelt haladópárti máig érvényesnek tűnő – a kérdés legalaposabb elemzője, Jakov Katz által is osztott – ítélete:

„Hogy milyen végzetes következményekkel járt ez a szakadás, azt szinte fel sem lehet mérni! Ahol korábban elevenül lüktetett a közösségi élet, virágzott az iskola, ott az egészséges test ketté vagy háromfelé szakadása miatt sorvadás és hanyatlás következett be, az erők szétforgácsolódtak és meddő harcokban merültek ki. És milyen sok szegény embernek okozta ez a vesztét! Ugyanaz a sakter, aki délelőtt még kifogástalanul jámbornak és tökéletesen megbízhatónak számított, délutánra az ortodoxszá lett hitközségtől szakadárnak lett kikiáltva, az általa levágott állat pedig tréflinek."[222]

Ugyanezekről a következményekről szól az ellehetetlenülés áldozatának pozíciójából Ávrahám Méir Munk:

„1868 őszén azonban attól féltem, hogy elvesztem minden üzletemet a város nagy és tekintélyes kereskedőivel való közvetítésben az új gyűlölködés miatt, mely nagy izgalmat váltott ki az Örökkévalóban és a Tórában hívő zsidók között, akik nem távolítják el a régit az új elől, és a haladó zsidók között, akiknek törekvése az volt, hogy előre haladjanak a hit kérdésében is, mintha öregség és vénség támadta volna meg azt, és nem hozhatna hasznot annak a kornak, amelyben ma élünk a népek között. Ez a kongresszus ideje volt (...) És naponta, amikor a kereskedők klubjába, a kávéházba mentek üzlet ürügye alatt, csak civódás volt.

A nagy kereskedők csaknem valamennyien a haladók oldalán állottak, míg én mindig az én hitemben éltem, és a régi osztályhoz ragaszkodtam, az ortodoxokhoz, egész lelkemmel és tehetségemmel. És ők ismerték elveimet, amelyeket nem titkoltam előttük, és csaknem valamennyien elpártoltak tőlem, és nem akartak velem összeköttetésben lenni, hogy megalázzanak és letörjenek. Minthogy a választás napján is nagy többsége volt az ortodoxoknak, és közülük kettőt választottak, a haladók közül pedig egyet sem, az összes haladók ellenségeinkké lettek, és így el is váltak a kereskedők klubjától és más kereskedőegyletbe mentek, és így üzleteim napról napra leromlottak,

mert a nagy kereskedők nem jöttek a kicsinyekkel egy klubba. És ha volt eladóm, nem volt vevőm, s ha vevőm volt, eladóm nem volt. És ettől az időtől kezdve lecsökkentek üzleteim a terményben és pálinkában, még csak a negyede sem volt annak, ami azelőtt volt, amikor az összes kereskedők egy helyen jöttek össze."[223]

A neológok és az ortodoxok mellett végül a kongresszus előtti jogállapot fenntartását óhajtók létszámát tekintve legkisebb csoportja létrehozta a *statusquo-ante* hitközségeket. Singer Izrael egy ilyennek állt alkalmazásában Sátoraljaújhelyen –

„mely még 40 év előtt is szigoru orthodox község volt számos chasideussal, kiknek ma is külön községük van".[224]

A Magyar Zsidó Lexikon szerint a „chaszidizmust Magyarországon megalapitott", csodarabbi hírében álló Teitelbaum Mózes unokája után, aki a hitközséget „chásszid és askenázi pártokra" osztó viszály miatt volt kénytelen távozni a rabbiszékéből, Sátoraljaújhely rabbija Löw Jeremiás lett. A „nagy tudós" kívánságára, aki a hitközséget az országos kongresszuson is képviselte, az végül egyik irányhoz sem csatlakozott. A sátoraljaújhelyiek Löw Jeremiás után a fiát, Löw Eleázárt választották meg rabbinak, aki 1886-ban megalapította az ortodox hitközséget. Ezzel egyidejűleg az anyahitközség *statusquo-ante* alapra helyezkedett. Érdekes módon azonban saját hitközségének bonyodalmaktól nem mentes státusához Singer Izrael nem fűz semmiféle megjegyzést.

FELEKEZETEKEN KÍVÜL

A zsidó vallás és felekezetiség különböző bemutatott változatainak közös vonása, hogy valamennyi képviselője a hit, de legalábbis a felekezet sáncain belül tudta magát. Nem így a tudományos turista és minden bizonnyal titkos ügynök, kitért szabadgondolkodó, a többiek közül nagyfokú és jól artikulált önreflexiója révén kitűnő Vámbéry Ármin.

Visszaemlékezései elején, korai gyermekségének éveiről írja – amikor még inkább elpusztult volna éhen, mintsem hogy egy falatot is a szájába vett volna, amely nem rituális módon készült, vagy húst vagy tejes ételt evett volna a szabályszerű hat órányi különbség nélkül, vagy akár csak ránézett volna „Isten legundokabb teremtményére, a disznóra", és amikor még azt hitte, pokolra jut, mert egyszer lehúzták a fejéről a sapkáját a dunaszerdahelyi fiúk:

„Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképpen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, miképpen gondozza testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a nőkkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségeivel szemben – az olyan vallás mélyen hat az ifjú lelkivilágára, lenyűgözi a serdülő gyönge lényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gon-

dolatát éppen úgy, mint ahogy évek múltán, Törökország és Perzsia muzulmán ifjúságán is tapasztalhattam. Ott is, mint itt, voltaképpen külsőségekben nyilatkozik meg a hit; szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda hát, ha érettebb korában a zsidó fiú éppúgy, mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit, és szabadgondolkozó válik belőle."[225]

Eredeti vallásához, felekezetéhez, szülőhelyének nemzetéhez fűződő viszonyát könyve utolsó fejezetében tárgyalja.

„A béke és a nyugati műveltség akadálytalan terjeszkedésének őszinte hívei örömmel köszönthetik a magyar államot, amely vállalja az ütközőkolonc szerepét, és a művelődés minden őszinte barátja szívéből kell, hogy óhajtsa a magyar állam megizmosodását. E szempontból nézve a dolgokat, mindig ragaszkodtam magyar hazafiságomhoz, és ragaszkodni fogok hozzá, amíg csak élek (...) Ha mégis van, ami az emberben némiképp meggyöngíti vagy megingatja a hazafiságot, ez a valami nem lehet más, mint az a szűkkeblűség és az a nevetséges előítélet, melyet a nyugati keresztény ember más vallású honfitársaival szemben tanúsít. Példának említem a magam esetét. Égtem a lelkesedéstől, midőn gyerekkoromban megismertettek a magyar nemzeti hősök életével (...), csakhamar észre kellett vennem, hogy sokan, sőt a legtöbben, nem tartják őszintének, sőt fitymálják és gúnyolják magyar hazafiságomat, mert, úgy mondották, a zsidó nem lehet magyar, hanem csak zsidó. Én ellene vetettem, hogy vallás dolgában, mint a legtöbb művelt ember, voltaképpen agnosztikus vagyok, s ennélfogva már régóta kiváltam a zsidóság kötelékéből. (...) Sok más okkal hozakodtam még elő, de mindhiába volt. Mindenhol és minden alkalommal azzal a végzetes orrfintorítással, azzal a kétértelmű vállvonogatással, közömbösséggel és azzal a némasággal fogadtak, mely jobban öl a legnagyobb ékesszólásnál."[226]

CSOPORTHOVATARTOZÁSOK

A vallás, felekezet, hit szempontjából tanúsított különböző viselkedéseket áttekintve láthattuk, hogy az e kérdéskörrel kapcsolatos választások gyakran a népi (etnikai) hovatartozás kérdését is érintik. E választásokat próbálta meg nemrégiben Szekszárd társadalmát vizsgálva Tóth Zoltán az etnikai-felekezeti (a nevet, a használt nyelvet és a felekezetet összekapcsoló) csoportelemzés módszere révén rendszerezni.[227] Ám éppen a névváltás és a nyelvváltás e nemzedékben bemutatott alakulása – a névváltás éppen csak megkezdődött, a nyelvváltás pedig a század végéig funkcionális, azaz magán- és nyilvános nyelvhasználatra oszló kétnyelvűséget jelent – teszi esetünkben lehetetlenné a nevet, a használt nyelvet és a felekezetet összekötő csoportosítást.

A személyes irodalmak révén pillanatfelvételeket kapunk csupán az akkulturáció folyamatáról. A folyamatszerűség abban az esetben figyelhető meg inkább, ha egy szerzőtől több időpontból is a rendelkezésünkre állnak önéletrajzi szö-

vegek: Hochmuth 1844-es német nyelvű szövegéből nem lehet a *Figyelő*ben megjelent önéletrajz „mi, magyarok"-ját prognosztizálni. A mintában szereplő személyek a kellős közepén tartanak annak a folyamatnak, amelynek Tóth Zoltán már egy sokkal előrehaladottabb stádiumát vizsgálta a század végén. Ám éppen a zsidó felekezeti szakadás egy további dimenziót ad hozzá Tóth Zoltán szempontjaihoz, hiszen a magukat felekezetileg neológnak tartó zsidók etnikailag egy-aránt definiálhatják magukat magyarként – zsidó-magyarként, mivel szerintük a zsidóság felekezet, nem pedig nép –, vagy magyar nemzeti tudatú, de etnikai zsidóként.

További megkülönböztetést tenne lehetővé a jiddis és a német nyelvhasználat, amennyiben lennének megbízható nyomai: szinte biztosnak tekinthető, hogy a jiddis nyelvhasználók etnikailag is zsidónak tartották magukat, ám mint a szakirodalom[228] és e dolgozat is tanúsítja, kilátástalan vállalkozás megbízható adatokat szerezni egy nevén sem nevezett, a nyilvános használatban törvényileg tiltott és rendkívül alacsony kulturális presztízsű nyelv első nyelvként való használatáról. A német nyelvhasználók esetében viszont megfelelő források hiányában – pusztán a név, a nyelvhasználat és a felekezeti irányzat (neológia vagy status-quo) ismeretében – semmiféle támponttal nem rendelkezünk az illetők etnikai öndefiníciója tekintetében.

De ha tudjuk is valakiről, hogy – felekezeti irányzatától függetlenül – etnikailag zsidónak tekinti magát, ettől arra vonatkozólag még mindig nincs automatikusan ismeretünk, vajon diaszpórazsidóként annak az államnak a domináns nemzetéhez tartozónak érzi-e magát, ahol él, vagy pedig zsidó nacionalista, mely esetben még mindig készülhet kivándorolni, vagy akarhatja élete végéig a diaszpórából támogatni a zsidó nemzet, de akár a cionizmus ügyét is.

Mint láthattuk, a vallási, felekezeti és népi, illetve nemzeti hovatartozás kérdésében az emlékezők mindegyikének álláspontja – identitásalakzata, akkulturációs mintája – egyedi. Mégis megpróbálkozhatunk azzal, hogy ezeket az alakzatokat – a memoárok színes megfogalmazásaihoz képest sematikus, de talán mégsem érdekesség nélkül való módon – egy táblázatba foglalva összehasonlítsuk.

Neve	Vallásosságának jellege	Felekezeten belül pártállása	Népi hovatartozása	Nemzeti hovatartozása
Ágai Adolf	pragmatikus	neológ	zsidó-magyar	magyar
Falk Miksa	—	kitért	magyar	magyar
Hirschler Ignác	pragmatikus	neológ	zsidó	magyar
Hochmuth Ábrahám	hitbéli és tudományos	neológ	zsidó-magyar	magyar
Löw Lipót	hitbéli és tudományos	neológ	zsidó-magyar	magyar
Sigmund Mayer	—	—	zsidó	cs. kir.
Ávrahám Munk	hitbéli	ortodox	zsidó	magyar

Neve	Vallásosságának jellege	Felekezeten belül pártállása	Népi hovatartozása	Nemzeti hovatartozása
Singer Izrael	hitbéli és tudományos	status quo	zsidó	magyar
Schnitzer Ármin	hitbéli és tudományos	neológ	zsidó	magyar
Vámbéry Ármin	agnosztikus, szabadgondolkodó	kitért (ág. ev.)	zsidó	kozmopolita magyar

Vámbéry az egyetlen, aki e kategóriákat maga határozta meg visszaemlékezésében. Saját definíció híján a többieknél egy kategória – a népi hovatartozás – az említett okoknál fogva különösen bizonytalan. Mint láthatjuk, mindössze ketten – Hochmuth Ábrahám és Löw Lipót – írhatók le ugyanazokkal a kategóriákkal a tíz visszaemlékezőből, ám e dolgozat több helyén is szó esett már arról, menynyire másként ítéltek meg bizonyos kérdéseket (a magyar nyelv helyét a tanításban, a zsidó kongresszuson való részvételt, hogy a skót misszióról ne is beszéljünk). És hogyha ezek a kategóriák egybeestek is saját önmeghatározásaikkal, vajon zsidó és nem zsidó környezetük minek tartotta őket, identitásuk melyik dimenziójával került interakcióba?

JEGYZETEK

1 Idézi Roth, 2007, 61.
2 Vö. Gyáni–Kövér, 2006, 25–35.
3 Hajdú, 2003, 412.
4 I. m. 414.
5 Ceglédi, 1998, 158.
6 Löw–Kulinyi, 1885, 210.
7 Vámbéry, 2001, 8.
8 Munk, 2002, 189–190.
9 Schnitzer, 1904, 89.
10 Karády–Kozma, 2002, 76.
11 Hajdú, 2003, 353.
12 Lásd Lapierre, 1995, 250.
13 Lapierre, 1995, 190.
14 Falk, 1975–1976.
15 Lásd például Karády–Kozma, 2002; Frojimovics, 2003; Karády–Palásti, 1995; Ceglédi, 1997.
16 Hajdú, 2003, 420.
17 Kempelen, 1999, III. 55–58.
18 Az elterjedés idejére, helyére és a nevek jellegére lásd Hajdú, 2003, 540–567. Hajdú nem különbözteti meg a Móricot és a Mórt.
19 Krizsán, 2001.
20 Frank, 1985.
21 Vö. Bona, 2000, 107.

22 WEINRICH, 1953. Idézi BORBÉLY, 2002.
23 Uo.
24 VÁMBÉRY, 2001, 297.
25 A magyar kötetnek nem sikerült nyomára bukkannom, Silber szerint a német kiadás hamarosan ritkasággá vált, lásd SILBER, 2002, 351.
26 Lásd SCHLETT, 1987 és TREFORT, 1991.
27 MUNK, 2002, 182.
28 I. m. 230.
29 KOMLÓS, 1997, 238.
30 HANÁK, 2005, 171–181.
31 ÁGAI, 1900, 25.
32 SCHNITZER, 1904, 7.
33 I. m. 5. Lásd HARASZTI, 2004, 98.
34 MUNK, 2002, 207.
35 SCHNITZER, 1904, 168.
36 I. m. 192.
37 I. m. 203.
38 KULINYI–LŐW, 1885, 216.
39 KATZBURG 2008, 187. skk.
40 I. m. 198–199.
41 MTA Kézirattár, Ms.784/126. Ennek dátuma Szegeden 1900. nov. 23., postabélyegzője Budapesten nov. 24., szövege a következő: „Atyám születési dátuma autobiographikus feljegyzései szerint 1811. május 22. Egyébként a Szegedi Zsidókban minden megvan. Ha nem volna meg a mű, szívesen küldök egyet." Ugyane szám alatt 1900. nov. 26-i budapesti pecséttel egy újabb levelezőlapon Lőw tudatja, hogy a könyvet feladta, és további személyekről, így Vilmos bátyja gyermekeiről közli a kért információkat.
42 KULINYI–LŐW, 1885, 178.
43 I. m. 179.
44 I. m. 178.
45 ÁGAI, 1906, 8.
46 A Szerecseny utca 1925 óta Paulay Ede utca (1804 – Rauchfangkehrergasse, Zwei Mohrengasse; 1850 – Kéményseprő utca, Két szerecsen utca; 1874 – Szerecsen utca). Borospincékkel teli vigalmi negyed volt, majd bordélyházak települtek meg itt.
47 ÁGAI, 1905, 26.
48 LUPOVITCH, 2006, 175–180.
49 SINGER, 1904, 3–4.
50 I. m. 9.
51 Vö. VÁMBÉRY, 2002, 72.
52 FALK, 1888, 359–360.
53 MUNK, 2002, 265. Illetve amint láthattuk, felesége, Sára eredetileg csak jiddisül.
54 KRAUSZ, 1902.
55 MUNK, 2002, 166.
56 Lásd KATZ, 1999.
57 Lásd MUNK, 2002, 193., 199. és SINGER, 1904, 15.
58 Shaul Stampfert idézi BÁNYAI, 2005, 23.
59 VÁMBÉRY, 2001, 34.

60 SCHNITZER, 1904, 97–98.
61 MUNK, 2002, 297.
62 HIRSCHLER, 1891, 7.
63 LANDAU, 1880, 56–61.
64 Lásd VENETIANER, 1986, 141–142.
65 KULINYI–LŐW, 1885, 179.
66 Lásd VENETIANER, 1986. 142.
67 MAYER, 1911, 66.
68 MAYER, 1911, 65–66.
69 Szinnyei igen részletes Dux-szócikke nem tud e történtekről.
70 MAYER, 1917, 164–165.
71 I. m. 164.
72 MAYER, 1911, 294–298.
73 SZABOLCSI (főszerk.), 1979.
74 Egy népszerű imádságot – idézi BÁNYAI, 2005, 116.
75 ÁGAI, 1905, 27.
76 MAYER, 1917, 195.
77 SCHILLER, 1970, 16.
78 FALK, 1888, 362.
79 DÁVIDHÁZI, 2004, 319.
80 TARNÓI, 1996, 36–53.
81 VARGA, 2006.
82 SCHNITZER, 1904, 38.
83 Ehhez a német zsidók, a *Bildung* és az asszimiláció összefüggéseiről lásd SORKIN, 1992.
84 KATZ, 2005.
85 I. m. 206.
96 Uo.
87 I. m. 222. E szabályozás azonban korántsem csak a zsidóság körére korlátozódott, vö. PALÁDI-KOVÁCS (szerk.), 2000.
88 KATZ, 2005, 223.
89 I. m. 224.
90 FALK, 1888, 358.
91 MUNK, 2002, 33.
92 SINGER, 1904, 4.
93 MUNK, 2002, 22–23.
94 SINGER, 1904, 47.
95 SCHNITZER, 1904, 136.
96 I. m. 136–137.
97 I. m. 169.
98 ÁGAI, 1900, 25.
99 KOMLÓS, 1997, I. 236.
100 MAYER, 1911, 3.
101 KULINYI–LŐW, 1885, 192–200.
102 VÁMBÉRY, 2001, 19.
103 MAYER, 1917, 193–194.
104 I. m. 123.

105 Hirschler, 1891, 6.
106 Munk, 2002, 293–216.
107 Pukánszky, 2005.
108 Falk, 1888, 359.
109 Vámbéry, 2001, 13.
110 Erasmus [1529] 1913, 41–107. Idézi Pukánszky, 2005, 243.
111 Badinter, 1999, 109. Idézi Pukánszky, 2005, 58.
112 Bach, 1884, 9.
113 Vámbéry, 2001, 26.
114 Uo.
115 Mayer, 1911, 5–6.
116 Vámbéry, 2001, 21.
117 Schnitzer, 1904, 5.
118 I. m. 6.
119 Ágai, 1902, 67.
120 Lásd Kulinyi–Löw, 1885, 182–191. és a körülményekről részletesebben Hidvégi Máté utószavát Löw, 1999, 219–220.
121 Hochmuth, 1888, 358.
122 Vámbéry, 2001, 23.
123 I. m. 24.
124 I. m. 39.
125 I. m. 40.
126 I. m. 42.
127 Frojimovics–Komoróczy–Pusztai–Strbik, 1995, 126.
128 Mayer, 1911, 100–101.
129 I. m. 102–13.
130 Szablyár (szerk.), 1986.
131 Singer, 1904, 33.
132 Munk, 2002, 87.
133 Singer, 1904, 65. Singer minden pont végén megadja a Talmud azon helyeit, amelyek ilyen értelmű előírásokat vagy mondásokat tartalmaznak.
134 Vámbéry, 2001, 58.
135 Szablyár (szerk), 1986, 11–12. és 31.
136 Hirschler, 1891, 42–43.
137 Szablyár (szerk.), 1986, 13.
138 Schnitzer, 1904, 61.
139 I. m. 79.
140 Oberg, 1960 és Hofstede, 1980.
141 Katz, 1999, 228–232.
142 Schnitzer, 1904, 6.
143 Lásd MTA Ms. 438.
144 Schnitzer, 1904, 95–98.
145 Singer, 1904, II. rész, 35.
146 Vö. Bendl, 1994.
147 Lásd Falk, 1888a, 8.
148 Dávidházi, 2004. 234.

149 I. m., 2004. 233–243.
150 Vámbéry, 2001, 326–327.
151 Kulinyi–Löw, 1885, 226–227.
152 Krausz, 1902, 30–31.
153 Gerő, 2005.
154 Schnitzer, 1904, 32.
155 Vámbéry, 2001, 53–55.
156 Hirschler, 1891, 57–58.
157 Falk, 1888, 368. Vö. Bányai, 2000.
158 Kulinyi-Löw, 1885, 192. Löw Lipót három 1848-as hitszónoklata megtalálható Löw, 1999, 52–72.
159 I. m. 54.
160 Mayer, 1911, 138–142.
161 I. m. 136.
162 Munk, 2002, 152.
163 Ehhez lásd Haraszti, 2004, 206–207. 103. lábjegyzet.
164 I. m. 154–157.
165 I. m. 130.
166 I. m. 131.
167 Gonda, 1992, 89.
168 Haraszti, 2004, 213–214.
169 A hitközségek által biztosított anyagi támogatásról és a zsidó honvédek gyakran vitatott számáról lásd i. m., 138. és 214–215.
170 I. m. 139.
171 Vámbéry, 1901, 55.
172 Kulinyi–Löw, 1885, 194.
173 Schnitzer, 1904, 184. Lásd Gonda, 1992, 103.
174 Zsoldos, 1998, 7.
175 Bindorffer, 2001, 117.
176 Takáts, 2004, 75.
177 Uo.
178 Yerushalmi, 2000.
179 Silber (szerk.), 2008.
180 Singer, 1904, 81. Haraszti disszertációjának 79. lábjegyzetében H. Seaton-Watson egy 1974-ben megjelent írására hivatkozva idézi a *Jevrejszkaja Enciklopegyijá*nak a kereszténységre való áttérésekkel foglalkozó cikkét (XI. kötet, 884–896.), amely szerint a kitértek száma a 19. században a Habsburg Birodalomban 44 756 fő volt, ennek egyharmada esett Magyarországra, ahol 1896 és 1905 között évi átlagban 446 volt a zsidó vallásváltók száma. Welker Árpádnak a kérdéssel kapcsolatos újabb anyakönyvi kutatásai szerint viszont erre vonatkozó megbízható adattal nem rendelkezünk.
181 Lásd Welker, 2007.
182 Venetianer, 1986, 157.
183 Hochmuth, 1888, 357–358. Lásd *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1843, 30. szám, 444–446. http://www.compactmemory.de (utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)
184 Erről lásd részletesebben Ross, 2005 és Kovács, 2007.
185 *AZJ*, 1843, 40. szám, 596–599. és 1843, 41. szám, 613–615.

186 *AZJ*, 1843, 45. szám, 673.
187 KOVÁCS, 2007.
188 *AZJ*, 1844, 48. szám, 682–690.
189 HIRSCHLER, 1891, 22.
190 Uo.
191 Idézi HIRSCHLER, 1891, 22.
192 HARASZTI, 2004, 137.
193 I. m. 144.
194 KATZ, 1999, 187.
195 *AJZ*, 1868, 1047.
196 SINGER, 1904, 71.
197 Uo.
198 NOVÁK 2000, 13–14.
199 SCHWEITZER, 1994.
200 Uo.
201 Soltész Adolf: Magyarországi sionizmus. *Egyenlőség*, 1897. október 31., idézi SCHWEITZER, 1994.
202 SCHWEITZER, 1994.
203 Lásd MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON.
204 TÓTH, 2005.
205 Uo.
206 GAZDA, 2002.
207 SCHEIBER–BARABÁS, 1993 és BÁNYAI, 2000.
208 SCHNITZER, 1904, 84.
209 BÁNYAI, 2000, 3.
210 KATZ, 1999, 125.
211 SCHNITZER, 1904, 208.
212 SZABOLCSI (főszerk.), 1985.
213 Az egyiket álnéven, az egyik leghíresebb zsidó önéletrajz szerzőjének újabb megtestesüléseként mint Leo de Modena Redivivus. Vö. KATZ, 1999, 199.
214 I. m. 194.
215 KULINYI–LŐW, 1885. 229.
216 HOCHMUTH, 1888, 358.
217 HIRSCHLER, 1891, 21.
218 KATZ, 1999, 129–133.
219 SCHNITZER, 1904, 211.
220 I. m. 209.
221 I. m. 212.
222 I. m. 215.
223 MUNK, 2002, 277–278.
224 SINGER, 1904, 3.
225 VÁMBÉRY, 2001. 23.
226 I. m. 393–395.
227 TÓTH, 1989, 60–71.
228 KARÁDY, 1990.

IV. A harmadik nemzedék

A Szinnyeiben önéletrajzi adataikkal előforduló és az összes zsidó szerzők közül az 1837 és 1870 között születetteké a legnépesebb generáció. Bár Szinnyei József az előző nemzedékhez tartozott, ők voltak tulajdonképpeni kortársai, akik éppen lexikonjának anyaggyűjtése idején jutottak pályájuk csúcsára. Hosszabb önéletrajzi, illetve visszaemlékező írás azonban csak igen kevés áll rendelkezésünkre: Goldziher Ignác halála után mintegy fél századdal kiadott naplója, Zsengeri Samunak egy 1885-ös, folyóirat-közleményként megjelent önéletrajzi írása, valamint egy 1921-ben írt, kiadatlan visszaemlékezése, továbbá Nagy Józsefnek az IMIT 1904. évkönyvében publikált, *Falusi zsidó élet Vasmegyében* című hangulatképei. A három forrás közül csak Goldziher *Naplója* teszi lehetővé az élettörténet rekonstruálását, és csak az ő pályafutása eléggé ismert ahhoz, hogy pályája állomásainak kontextusa is ábrázolható legyen. A többiek esetében csupán az írásaikból kibontakozó önmegjelenítés tágabb összefüggéseinek felvázolása látszik lehetségesnek.

Jóllehet éppen e nemzedék tagjai közül sokan írtak személyes jellegű irodalmat, az említetteket leszámítva mind – Marczali Henriké, Angyal Dávidé, Kner Izidoré, Gerő Kataliné, de már Zsengeri Samu tulajdonképpeni (kiadatlan) visszaemlékezése is – az első világháború, 1918–19 és Trianon, illetve a holokauszt után keletkezett, a zsidóság szempontjából teljesen megváltozott körülmények között. A mellőzések, üldöztetések utólag egészen más megvilágításba helyeztek megtörténtük idején még akár súlytalannak tartott élményeket, felértékeltek, központi jelentőségűvé emeltek korábban meghatározónak talán nem is vélt emlékeket.

Nevek változóban

E nemzedék fiatal felnőtt korában vált lehetségessé a hivatalos névváltoztatás, születésük idején a nemzeti romantika és a 48–49-es forradalmi lelkesedés határozta meg a korhangulatot. Neveik vizsgálatakor ezért nem annyira a körülmények határozott átalakulását követő változások, mint inkább az identitás e lényeges elemének folytonosságára, a változás fokozatosságára utaló jelek tűnnek igazán érdekesnek.

A NÉVANYAG JELLEMZŐI

A Szinnyei teljes vizsgált zsidó névanyagában az 1841 és 1870 között született 762 szerző közül 274-nek, azaz több mint egyharmadának az eredeti neve is tudható. Hozzávetőleg a felének – azaz 359 szerző nevének – magyar a csengése és/vagy az írásmódja. A 171 szerző közül, akinek a magyarosítási éve is adatolt, mintegy 53, azaz 30% magyarosította nevét a nagy magyarosítási hullám idején, 1881–82-ben. Ez a két év hozta a névmagyarosítások terén minden korábbi arányt felülmúló csúcsot, „ekkortól öltött igazán jelentős méreteket a névmagyarosítási mozgalom. Ekkor indult meg átszerveződése össztársadalmi üggyé, mivel az uralkodó nyilvánosság fórumain egyre rendszeresebben lett tárgyalások és polémiák tárgya."[1] A képviselőházban folytatott viták eredményeképpen a névváltoztatáskor fizetendő illetéket 1881. május 1-jei hatállyal a tizedére (5 forintról 50 krajcárra) csökkentették, ami a zsidó népesség összlétszámának jelentős emelkedése mellett nyilván nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy az eddigieknél többen éljenek az akkulturációnak ezzel az egyik leglátványosabb lehetőségével.

A Szinnyeiben szereplő névmagyarosító szerzők e nemzedékének sorában a következő magyar nevek viselői találhatók: Abonyi, Acsády, Adorján, Angyal, Aranyi, Arányi, Árkövy, Balassa, Balla, Balogh, Bán, Bánfi, Bánóczi, Bárány, **Barna (3)**, Báttaszéki, Bede, Békefi, Benkő, Berényi, Bihari, Bogdányi, Bogyó, Borostyáni, Bródy, Bún, **Csillag (3)**, Csukási, Darvai, Darvas, Dávid, Déchy, Décsi, Devecseri, Diner-Dénes, Dóczi, Donáth, Endrei, Eörsi, Erdős, Erényi, Fái, Faludy, Faragó, Farkas, Fehér, Fekete, **Feleki (3 – ugyanaz a család)**, Fényes, Forrai, Földes, Fraknói, Futtaky, Füredi, Gajári, Gáspár, **Gelléri (3 – ugyanaz a család)**, Gencsi, Geréb, **Gerő (4)**, Guthi, Gyöngyi, Hajós, **Halász (5)**, Harmat, Havas, Hazai, Hegedűs, Heltai, Hevesi, Horváth, Illés, Ilosvai, Irányi, Irsai, Iványi, Jónás, Kabos, Kálmán, Kálnoki, Kán, Karczag, Kardos, Kármán, Kárpáti, Karsai, Kazár, Kecskeméti, **Kelemen (4)**, Kelen, Keleti, Kende, Kepes, **Kis(s) (3)**, Kóbor, **Komor (3 – ugyanaz a család)**, **Kondor (3)**, Kont, Kónyi, Korányi, Korda, Kormos, Kovács, Kőrösi, Kőrösy, Krasznainé, Kilinyi, Kun, Kúnos, Kürt, Kürti, Lánczy, László, Lázár, Lendvai, Lengyel, Lenke, Lenkei, Leszlényi, **Lévai (5)**, Ligeti, Lovas, Magyar, Major, Makai, Málnai, Mangold, Marczali, **Márkus (5 – az egyik legrégebbi Magyarországon ismert zsidó név)**, Mátrai, Mátyás, Méry, Mezei, Mezey, Mezőfi, Miklós, Molnár, Munkácsi, Nádai, Nádas, **Nagy (3)**, **Neményi (3 – ugyanaz a család)**, Nemes, Nyári, Ónódi, Orlai, Oroszi, Ország, Őszi, Palágyi, Pallay, Palóczi, Pályi, Pap(p), Pataj, **Pataki (3)**, Pécsi, Perényi, Pesti, Peterdi, Polónyi, Pólya, Porosz, **Radó (4)**, Rados, Rajna, Ráskai, Reményi, Réthi, Révai, **Révész (3)**, **Roboz (3)**, **Róna (3)**, Rónai, **Ró(z)sa (3)**, Ruttkay, Ság, Sajó, **Salamon (3)**, Salgó, Sándor, Sarbó, **Sarkadi (3 – ugyanaz a család)**, Sármai, Sasvári, Sebestyén, **Sebők (3)**, Serédy, Sík, Siklósi, Simonyi, Sipos, **Somogyi (4)**, Sugár, Surányi, Sümegi, Szabados, Szabolcsi, Szalárdi, Szalay, **Szántó (3)**, Szarvasi, Szász, Szatmári, Szécsi, Szegfi, Szegő, Székácsi, **Székely (9 – mind 1850 és 1870 között született)**, Szenes, Szép, Szerb, Sziklai,

Sziklay, **Szilágyi (3)**, **Szilasi (3)**, Szili, Szily, Szomaházy, Szomory, Szterényi, Tábori, Tarczali, Tarnai, Telkes, Tímár, Török, Újvári, Vadász, Vajda, Varsányi, Vas, Vázsonyi, Verő, Vészi, Veszprémi, Vidor, Villányi, Virányi, Visontai, Zempléni, Zöldi.

Az utónevek között továbbra is a József és a Mór vezet, ám a Szinnyei névanyagában a harmadik helyre jött föl az ősmagyar Gyula, a negyedik helyen e generációban először kerül az első 10 közé – nyilván inkább Petőfivel összefüggésben – a francia eredetű Sándor, a 19–20. helyen pedig megjelenik a majd csak a következő nemzedékben igen népszerűvé váló Béla, Dezső, Ernő. A kolozsvári nevek közül az első öt helyre nem kerül be új név az előző generációhoz képest, és a frissen megjelenő újak is jóval hátrább szerepelnek a rangsorban, mint a Szinnyei esetében – a kolozsvári egyetem hallgatóinak szülei konzervatívabbak voltak tehát a névadásban, mint a Szinnyeiben szereplő szerzőkéi.

Ezt mutatja az is, hogy a két vezető személynév kolozsvári terheltsége másfél százalékkal nagyobb, mint a Szinnyeiben – csak itt fordított sorrendben: első a Mór és második a József –, ami azt jelenti, hogy a kolozsvári egyetemisták közül sokkal többet hívnak Mórnak és Józsefnek.

A jelek szerint a Szinnyeiben szereplő írófféléknek már a szülei is ügyeltek gyermekeik megkülönböztethetőségére – feltéve persze, hogy nem ugyanolyan sok egyéni kezdeményezésű névhasználat tapasztalható e generációnál is, mint amilyet az előzőnél megfigyelhettünk.

A magyarosított nevek ebben a generációban is sokfélék. Viszonylag kevés az olyan, amelyikre nem ugyanabból a családból magyarosítottak hárman vagy még többen. Kicsit talán kevésbé színes a névanyag, mint az előző nemzedékben, de még mindig a többségi társadalomhoz való hasonulás révén elért individuáció a célja a névválasztásnak – azaz változatlanul kevesebb névből lesz több. A választott nevek jól illenek a magyar névállományhoz, alig akad köztük kifejezetten mesterkélt – az is írói név, mint a teljes névcserével létrejött Szomaházy István vagy Szomory Dezső és Harmat Géza: az egyiket Steiner Arnoldnak, a másik kettőt Weisz Mórnak hívták a születésekor.

A TELJES NÉVCSERE. Író emberekről lévén szó, indokoltnak tűnik a feltételezés, hogy e névváltoztatók érett megfontolás alapján döntöttek új nevük mellett. Életrajzírója, Kellér Andor szerint Szomory úgy választott magának új nevet, hogy addig ismételgette, vajszmór, vajszmór, míg egy idő után már csak annyi hallatszott: szmor, szmor.[2] Ugyanakkor az is könnyen elképzelhető, hogy az igen művelt Szomory tudta: a Sumorav vagy Szumorau már 1211-ben adatolt közvetlen megnevezés, csak felnőtt korban kapható név volt, szófaját tekintve folyamatos melléknévi igenév, amelynek akár -i is állhatott a végén (tehát hasonlít a magyar névanyagban leggyakoribb földrajzi nevekre). A latin eredetű Dezső (Desiderius), amelynek jelentése kívánt, óhajtott gyermek, már Garai nádornak egy 1366-os oklevélben is felbukkant.[3] Egyébként meg a zenésznek készülő szer-

ző akár úgy is gondolhatta, hogy jobban hangzik egy vegyes hangrendű, három morás tribrakisz és egy jambus – Szo-mo-ry De-zső –, mint a vallásos zsidók naponta többször elmondott imáját („Semá Jizráel" – halljad Izráel, pestiesen smajszróel!) idéző, mély hangrendű, rekedten jajveszékelő spondeus: Vajsz-mór.

Az íróról keringő számtalan anekdota egyike rávilágít Szomorynak az eredeti nevéhez fűződő ambivalens, ám mégis vállalt viszonyára. Amikor mint tizenhat éve emigrált katonaszökevény visszatért Párizsból Budapestre, az I. honvéd gyalogezred bankettet adott a tiszteletére a Pannonia Szállóban. A vacsorán vissza akarták írni az ezredkönyvbe, ám az ünnepélyes aktust végző tiszt nem találta a nevét, mire odaszólt neki: „Ne keresse az ész betűnél. Nem Szomory. Dupla wé. Weisz. És nem Dezső, sajnos, hanem Mór. Weisz Mór. És így majd megtalálja."

A Szomorynál egy évvel idősebb, 1868-as születésű Harmat Géza 25 éves volt, amikor Weisz Mórból Harmat Géza lett: elvégezte már a Kereskedelmi Akadémiát, dolgozott, és életviszonyaihoz mérten választott magának nevet. Amint azonban a Szinnyeiben szereplő címszavából kitűnik, életviszonyai eléggé vegyesnek voltak mondhatók:

„1873-tól Budapesten lakik; itt végezte a főreáliskolát és a kereskedelmi akadémiát; jelenleg mint a pesti magyar kereskedelmi bank igazgatóságának magyar levelezője van alkalmazva. Czikkei a Színészek Lapjában (1887– 88. Ujházi, Vizvári, Márkus Emilia), a Főv. Lapokban (1887–92. Ujházi, Sántha, A némajátékírók, Prielle Kornelia, Egressy Gáborról mint íróról, Bellincioni Gemma, Duse Eleonora, Verga Parasztbecsülete sat.), a Szinművészeti Lapokban (1893. Küry Klára), a Magántisztviselők Lapjában (1895. Rossi Ernesto, mely lapnak rendes munkatársa). Munkája: Duse. Bpest, 1893. (Duse élete, Duse művészete. A Duse-társaság budapesti műsorának ismertetése). Kéziratban: Tanulmány Ujházi Edéről. Weisz Mór nevét 1893-ban változtatta Harmat Gézára."

Nappal tehát az ország legrégebbi, legpatinásabb pénzintézetének, a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak az ügyeit, magyar nyelvű levelezését intézte, esténként pedig színházba járt és színészekkel, operistákkal cimborált, éjjelente pedig sihederkorától kezdve színházról, színészekről szóló cikkeit, életrajzait írta. Az általa felvett Harmat családnév névtanilag a metaforikus tulajdonságnevek egyike: aki olyan, mint a harmat, azaz elillan. (Jelenthetné persze azt is, hogy viselője gyönge, mint a harmat, de ez egy színházi lapoknak író ifjú bankalkalmazott esetében nem tűnik túl valószínűnek.) Talán bohém voltát akarta nevében is megjeleníteni ezzel a költői képpel, ahogyan ezt Bródy Sándor 1893-ban – Weisz Mór/Harmat Géza névmagyarosításának évében – *Mese a hű asszonyságról* című karcolatában, szinte refrénként tette: „a kis színész-asszonyság olyan volt, mint a harmat, ha hozzáértek: vége volt nem volt, elillant".[4]

A Mór helyett felvett Géza is sokat elmond viselőjéről: míg a Móric hagyományos zsidó név, rövidebb változata, a Mór modernebb és – mint láthattuk, és még

látni fogjuk – zsidó szülők körében igen népszerű. A 19. század közepétől azonban divatba jönnek az úgynevezett „ősmagyar" – azaz a honfoglaló magyarok törzseinek, vezéri funkcióinak elnevezését felelevenítő – nevek. A beilleszkedési szándék érdekes megnyilvánulásaként ezeknek az ősmagyar neveknek nagy részét a zsidók is előszeretettel adták gyerekeiknek, a névtani kutatás tanúsága szerint néha egyenesen ők kezdték el használatukat: „Így például a Béla kétharmad része Veszprémben, a Rózsa szinte kivétel nélkül, a Géza egynegyed-egyharmad része minden városban izraelita volt."[5]

Amikor a kevésbé híressé vált Weisz Mór 1893-ban nevének mindkét elemét megváltoztatta, már közismert volt Kohn Sámuel történész-rabbi 1884-ben megjelent, a magyar zsidóság történetét 1526-ig tárgyaló és a közös honalapítás gondolatát népszerűsítő kazár-elméleten alapuló munkája, ám a közvetlen bizonyítékokkal, elsődleges forrásokkal alá nem támasztott elmélet hitelességét csak 1902-ben kezdték komolyan megkérdőjelezni a zsidó és nem zsidó történészek. Egészen addig azonban – így a millenniumi készülődés és ünneplés idején – a sajtó és a magánemberek egyaránt örömmel csatlakoztak hozzá. „A kazár származás gondolatában ugyanis nem volt nehéz felfedezni az asszimiláció kívánalmainak való megfelelés és annak utólagos, a történelmi múltban gyökerező igazolásának vágyát. Hiszen közvetetten nem kevesebbet állított, mint hogy a hazai zsidóság egy része etnikai értelemben nem zsidó származású, csupán zsidó vallású honfoglalás kori népelem leszármazottja, azaz nem írható le népi vagy faji kritériumokkal."[6]

Az efféle teljes névcsere azonban szélsőséges kivételnek számított. Kivételességében különösen érzékletesen mutatja azonban, hogy a név bármely elemének megváltoztatása egy megtervezett új identitás reprezentációja, megteremtésének része. Természetesen ezt a szélsőséges megoldást csak igen kevesen választották – ebben a nemzedékben, a sokasodó névmagyarosítások időszakában is inkább a folytonosság megőrzése maradt a jellemző.

A FOLYTONOSSÁG JELZÉSEI. Igen sokan eredeti nevüknek nemcsak a kezdőbetűjét vagy kezdőhangját, hanem a hangzását is megtartva választották maguknak a régihez hasonló új nevet (esetleg a v-t héber mintára b-vel – Weisz/Bánóczi –, vagy mivel németül f-nek ejtik, f-fel – Weisz/Földes – felcserélve). Ilyen például a Karpeles/Karsai, Kleinmann/Kármán, Klein/Kelen, Stern/Szterényi, Mayer/Major névpár. Zsengeri Samu az összes többi mássalhangzót megtartva a zs hang első betűjében őrizte meg a Singer szókezdő z-jét.

A nevekben gyakori a tükörfordítás (például Adler/Sas, Hauer/Verő, Hoffmann/Reményi, Fischer/Halász, Perl/Gyöngy, Stern/Csillag). A zsidó névmagyarosításokkal kapcsolatos egyik elmélet szerint a rendelkezésre álló nyelvi eszközök közül ez jelzi a legerősebb kötődést a múlthoz.[vii] Ám valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, hogy a kezdőbetű megőrzése jelez erősebb igényt a folytonosságra. A kérdéssel foglalkozó francia kutató, Nicole Lapierre több pszichológiai kísérle-

tet is leír, amelynek során az alanyoknak véletlenszerűen felbukkanó betűk közül kellett kiválasztaniuk azokat, amelyek számukra rokonszenvesek. A rokonszenvesnek talált betűk között igen nagy arányban fordultak elő a saját nevük betűi.[8]

Megfelelő fordítás híján mások valamilyen tartalmi összefüggést kerestek a névválasztásnál. Így lett több Kohn is Pap (a zsidó hagyomány szerint Áron leszármazottai, a kohaniták osztották a papi áldást; a Cohn, Kohn, Cohen, Kohl és Katz név általában kohanita származásra utal), egy Grünwald (=zöld erdő) Fenyvessy, a Grünfeldekből (=zöld mező) Mezei, Mezősi, Mezőfi. Ám magyarossá változhatott egy név valamely – esetleg spontán – helyesírási változtatás, hozzátétel, vagy egy részének elhagyása révén is: Back/Bak, Einhorn/Horn, Faix/Fái, Kohn/Kónyi. Megjelenhet az új névben az illető származási helye: Weisz/Veszprémi, Weinstein/Szabolcsi. Ott lehet továbbá a választott névben valamely – akár távolabbi – családtag személyneve, vagy bármi, ami a viselője számára jelentéssel bír, jóllehet rajta kívül ezt a jelentést más nem ismeri. Vannak, akik ezen elemek közül többet is ötvöztek a névváltoztatásukkal, ezért nem érdemes semmiféle számítgatással próbálkozni: egészen biztosan ők a többség.

Elég, ha megnézzük a leggyakrabban választott magyar neveket, mindegyikben fellelhetjük a kontinuitás valamely elemét: a Székelyek esetében a monogram, a Halászoknál (Fischer), Reményieknél (Hoffmann), Rózsáknál (Rosen-) a fordítás, a Lévaiaknál (Lévi) és a Szterényieknél (Stern) a hangzás. (Ez egyébként részben – ha csak igen kis részben is – magyarázatul szolgál a Székely és a Halász igen nagy népszerűségére: az sz-ként ejtett s betű igen gyakran áll német eredetű családnevek élén, ezért viselői számára a Székely eléggé kézenfekvő választás lehetett, míg a Fischerek igen nagy száma önmagában is biztosítja, hogy Halászból se legyen sokkal kevesebb.)

CSALÁDNÉV, NÉVVÁLTOZTATÁS. Az önéletrajzi adatokkal szereplők száma a Szinnyeiben ebből a generációból 244, közülük az adatolt magyarosítóké 108, magyar csengésű nevet visel 151. (Összehasonlításképpen az önéletrajzi adatokkal szolgáló ágostai evangélikusok száma összesen 127, közülük 16 a névváltoztató, 56 neve magyar csengésű/írásmódú. Egyedül a Horváth névnek van 4 előfordulása, a magyarosítások egyikének sem a különbözés, az individuáció, hanem a magyarosodás a valószínűsíthető célja.)

E nemzedéknél közel 27 és fél év a családnév-változtatás korátlaga: általában az egyetem elvégzése, a pályakezdés után, de jóval a pálya várható csúcsa előtt következik be, s ekként már előre mutat – nem utólagos szankció, de még nem is szülői invesztíció a jövőbe. Az e fejezetben tárgyalt hosszabb önéletrajzi jellegű írások szerzői közül Zsengeri (Singer) Samu 1872-ben, Nagy (Grósz) József 1884-ben változtatta meg a nevét, mindketten 32. életévükben jutottak erre az elhatározásra.

Zsengeri Samu 1921-ben írott visszaemlékezésében egy lábjegyzetben jegyzi meg egy rokona, Zsengery Mór kapcsán: „Nevezett 1847-ben magyarosította ne-

vét és y-nal adták meg neki, míg nekem 1872-ben csak i-vel engedélyezték."[9] Ha valóban engedélyezték is a *Magyar Izraelita* című (1861 és 1868 között megjelent „hitfelekezeti érdekű hetilap") 1862 és 1864 közötti kiadójának az y viselését, nyomtatásban i-vel szerepel Zsengeri Mór neve.[10] (Egyébként vagy Zsengeri Samu emlékszik rosszul az évszámra, vagy ami kevésbé valószínű: Zsengery Mór volt kitért, de az is lehet, hogy az eljárás nem volt minden esetben következetes, hiszen mint láttuk, 1848 előtt a szabályozásnak megfelelően csak a vallásváltással együtt lehetett nevet változtatni.)

Nagy József falusi idilljében a nevével kapcsolatban csupán arról ír, hogy ő volt a „zsidó Jóska", családnevéről a Szinnyeiben közölt önéletrajzi adatai tudósítanak: „Grósz Ignácz és Grünbaum Sarolta korcsmáros szülők fia". Nevének megváltoztatásáról Szinnyei a *Századunk Névváltoztatásai* 166. lapja alapján tudósít: „Grósz családi nevét 1884-ben változtatta Nagyra". Goldziher naplójának a bevezetés utáni, tulajdonképpeni első mondata a család nevére vonatkozik:

> „A legkorábbi okiratos adatok családnevem viselőiről a XVII. század legelejéről származnak. Atyai őseim legrégibb igazolható tartózkodási helye Hamburg szabad város volt, hol ma is nagy jólétben él egy nevemet viselő család."[11]

A Goldziher név eredetéről azonban nem ír, pedig az nagyon is érdekes: Jacob és Wilhelm Grimm német értelmező szótára szerint a *goldzieher* ugyanaz, mint a *golddrahtzieher*, azaz az ezüstdrótot arannyal bevonó személy, a *rotwelsch*ben, tehát a tolvajnyelvben azonban 'zsebtolvaj' a jelentése.

Megírja viszont, mi a héber neve, amely egyben a – családi – hagyományhoz való kötődést is jelenti számára:

> „Én magam anyai nagyatyám, Izsák (Jicchák) Berger nevét kaptam, aki Rajkán élt, és kereskedői tevékenysége mellett éjt nappallá téve zsidó tanulmányokat folytatott..."[12]

A Szinnyeiben önéletrajzi adalékokkal szereplő szerzők e nemzedékének 244 tagja közül apja nevéről 35, annak felekezetéről 20 tesz említést. Mindkét szülőjét megemlíti 37. Tehát 72 (29,5%) emlékezik meg egyik vagy mindkét szülőjéről, általában azok nevével együtt. A címszó szerint 5-nek szülei jómódúak voltak, 12-é szegények.

Címszava szerint apja kereskedő volt 26-nak, tanító-tanár 16-nak, bérlő, illetve birtokos 13-nak, iparos 11-nek, orvos 9-nek, rabbi 8-nak, mérnök 2-nek, vasúti alkalmazott 2-nek, bíró, illetve ügyvéd 1–1-nek, festőművész 1-nek. (Golziher apja a kereskedők, Zsengerié a tanítók-tanárok, Nagyé a bérlők csoportjába tartozott.)

Felekezeti hovatartozásáról említést tesz: explicite zsidó 77 (31,5%), utalásszerűen zsidó – azaz bármi olyan utalást tartalmaz a neveltetésével vagy a tevékenységével kapcsolatban, amelynek alapján ez egyértelmű – 56 (22,9), római katoli-

kus explicit 2, implicit 1, ev. ref. 1. (A Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint kitért közülük 29, azaz 11,8%.) Semmilyen felekezeti utalást nem tartalmaz 107 (43,8%).

Ha a semmiféle felekezeti utalással nem élők alkotják a legnagyobb csoportot, az önéletrajzi adalékokkal szolgáló szerzők 54,4%-ánál kimutathatók a zsidó csoporthovatartozásról tanúskodó explicit és utalásszerű jelzések. Az ő arányuk tehát még mindig 10,6%-kal meghaladja a felekezeti semlegesség képviselőiét.

E számok értelmezésénél nem szabad szem elől tévesztenünk a tényt, hogy azok többsége nem referenciaszintje révén nyújt információt, hanem azáltal, hogy egyáltalán megemlítődött. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a szerzők több mint a fele tett valamilyen – ha mégoly közvetett – utalást a felekezetére. A család, a leszármazás fontosságát jelzi a szülők közel 30%-os említettsége. Ugyancsak érdekes az első nyelvre és a saját magántanítói működésre utaló információk 14,7, illetve 9%-os aránya – ezek is a hagyományos szocializációra utalnak, ha sokkal alacsonyabb arányban is, mint az előző generációban.

A nyelvi magyarosodás és a többnyelvűség állása

E nemzedék tagjai esetében a nyelvi magyarosodás már, a többnyelvűség még természetes velejárója volt a felnevelkedésnek. Hiszen egy részüknek már a szülei is magyarul beszéltek és írtak – legalábbis a szélesebb nyilvánosság előtt –, és bár a szabadságharc bukása után az oktatásügyben voltak visszanémetesítő törekvések, 1859-től mindinkább a magyar vált a középiskolai oktatás nyelvévé. Márpedig e generációnak a Szinnyeiben felbukkanó képviselői már nemcsak – rendes vagy magánúton felkészülő – diákjai, de tanárai is voltak a növekvő számú magyarországi középiskolának.

NYELVTUDÁS, NYELVHASZNÁLAT

Elsőként megtanult nyelvéről e generáció 244 önéletrajzi adatokkal szolgáló szerzője közül 36-nál (14,7%) találni utalást vagy adatot. A ráutaló megfogalmazások alapján 21-nek a jiddis, 7-nek a német vagy a jiddis, 2-nek a német, 2-nek más nemzetiségi (szerb, horvát) és 2-nek külön megemlítve a magyar volt az elsőként megtanult nyelve.

Csak a magyar nyelv ismeretére van bármilyen utalás a címszavában 49-nek (20%). Két nyelvre történik explicit utalás 59 esetben, háromra 21 esetben, négyre 9, ötre három esetben. A csúcstartó – több mint 11 nyelvvel – Kohlbach Bertalan, bölcseleti doktor, rabbi és a kaposvári állami főgimnázium tanára. (Ő a Szinnyeiben szereplő, önéletrajzi adalékokon alapuló címszava szerint: „Anyanyelvén kívül elsajátította a német, héber, latin, és tótnyelvet, olvas arab, szír, görög, franczia, angol és spanyol nyelven." Anyanyelvének egyéb említés hiányában a magyart vélhetjük, jóllehet nem kizárható, hogy a jiddis volt az, hiszen szülőhelyén, Liptószentmiklóson, „mint magántanuló végezte" az elemi iskola öt osztályát és a gimnázium alsó négy osztályát, s a vizsgát az országos rabbiképző intézetben tette le – azaz otthon fogadtak mellé magántanárt, „melamedet", aki a világi tudományokon kívül a zsidó tudományokba is bevezette. Ám vallásossága ellenére a családja nem lehetett meggyőződéses ortodox, mert akkor nem a neológia fellegvárának számító rabbiképzőbe küldték volna továbbtanulni.)

Míg apjától, magántanártól, héderben vagy felekezeti elemiben tanult saját adatai alapján 26 (10,6%, ezek különböző kombinációiról ad számot 5), saját magántanítói tevékenységét 22 (9%) említi meg.

Tanulmányaik okán és működésükkel összefüggésben ezeken kívül több mint egy nyelvet kellett ismernie további ötnek, több mint kettőt további 43-nak, több mint hármat 26-nak, több mint négyet hatnak, több mint ötöt négynek és több mint nyolcat hatnak. Az elsöprő többség tehát legalább kétnyelvű kellett legyen, 57,3% ismert több mint három nyelvet. Ráadásul azok, akik explicite nem is jelzik a magyaron kívüli nyelvismeretüket, németül legalább olvasni rendkívül nagy valószínűséggel tudtak.

Ebben a nemzedékben még akadnak olyanok (2), akik csak héberül publikáltak, csak németül jelent meg munkája 5-nek, több nyelven (általában németül és magyarul) írt 111, csak magyarul 121. A csak magyar nyelvű és a legalább részben idegen nyelvű munkásság majdnem azonos mérvű; ha igen kevéssel is azonban, de már a magyar vezet. Az oktatási nyelv megválasztását az uralkodó 1859-ben az iskolafenntartók hatáskörébe utalta, így a német 1860-tól már csak egyike a gimnázium tantárgyainak.[13] Azok, akik gimnáziumba jártak, vagy magánúton tanultak ugyan, de levizsgáztak a gimnáziumi tantárgyakból, az esetek jelentős részében ezt magyarul tették.

A változás idejét Zsengeri Samu is ehhez az időponthoz köti:

> „az 1859-iki patens megjelenése után magyar szellő kezdett lengedezni az országban és akinek csak esze volt, a magyar nyelv elsajátítására vetette magát".[14]

Az már ritkább volt, ha valaki – mint például Goldziher – magánérintkezésében németül beszélt (rövid, magyar nyelvű pályarajzában Munkácsi Bernát németül idézi szavait).[15] Goldziher viszont naplójának német szövegében idézi magyarul Wahrmann megszólalásait – igaz, mint láttuk, Wahrmann még akkor is magyarul írt Hochmuth Ábrahám özvegyének, amikor rajta kívül minden más magánszemély német nyelvű levélben fejezte ki részvétét. És az is igaz, hogy Komlós Aladár szerint Ágai *Borsszem Jankó*-beli figurái közül is csak egy mondja el „kifogástalan magyarsággal" szójátékait: Börzewiczy W(ahrmann) M(ór).[16]

A 76 (31%) fordítóként is szereplő szerző közül csak idegen nyelvről fordított magyarra 49 (64%), magyarról idegen nyelvre 9, mindkettőre 12, idegenről idegenre (például héberről németre) 6.

A 244-ből 76 (31%) írt magyar nyelvű tankönyvet vagy tansegédletet, ebből 25 olyan, aki a nevét is magyarosította, magyarosító tevékenységét is megemlíti címszavában 21.

Az adatok azt mutatják, hogy ez a nemzedék magyarosodott, modernizálódott és polgárosodott: a szerzők 80%-a ismert egynél több nyelvet, és már nem akadt olyan, aki azt állította volna, hogy egyáltalán nem tud magyarul. Ugrásszerűen megnőtt az idegen nyelvről magyarra fordítók száma, a csak magyarul publikálóké pedig felülmúlja a több nyelven is írókét. Figyelemre méltó a magyar nyelvű tankönyvet vagy tansegédletet írók közel egyharmados aránya (31%), annál is inkább, mert közgazdászok, pénzügyi szakértők, orvosok és más nem humán tudományágak képviselői is megtalálhatók köztük, akik tevékenyen részt vettek a magyar tudományos és szaknyelv megteremtésében. És külön érdekesség a magyarosító tevékenységét külön is megemlítő 21 (8%), illetve a publikációk között megjelenő sajátos tematika, a Magyarországot ismertető és népszerűsítő – például a Zsengeri Samu szerkesztette *Látogatók Lapja* által is közölt – írások műfaját művelő 28 szerző (11,4%).

ZSIDÓ ZSARGON ÉS MAGYAR ANYANYELVŰSÉG

A vajdasági Bezdán izraelita iskolájának tanítója és az izraelita hitközség jegyzője, Nagy József számos néprajzi jellegű írást publikált. Önéletrajzi adatai alapján íródott címszava a Szinnyeiben így mutatja be:

„tanító, Grósz Ignácz és Grünbaum Sarolta korcsmáros szülők fia, szül. 1862. márcz. 2. Vasper községben (Zalam.); még kisded korában szülei Nagy-Mizdóba költöztek, hol földmíveléssel is foglalkoztak; Körmenden járt az izraelita népiskolába, honnét a VI. osztály elvégzése után a premontreiek szombathelyi főgymnasiumába került. 1879-ben Csáktornyán az állami tanító-képzőintézet növendéke lett és itteni tanulását 1882-ben végezte; 1883-ban tanítói-képesítő oklevelet nyert. 1882–1892-ig a turdossini (Árvam.) izraelita iskolában működött; honnét 1892. febr. a bezdáni (Bács-Bodrogm.) izr. iskolához hivatott meg. Itt egyszersmind az izr. hitközség jegyzői teendőit is végzi s 1897-1902-ig, a rabbi elhalálozása folytán, a felekezeti anyakönyveket is vezette. Grosz családi nevét 1884-ben változtatta Nagyra." (Ez utóbbi információ forrásaként Szinnyei a *Századunk Névváltoztatásai* 166. lapját adja meg.)

Nagy Józsefnek *A falusi zsidóélet* című műve a Szinnyei címszava szerint kéziratban maradt, az *IMIT-évkönyv*ben valószínűleg ennek részei kerülhettek nyomtatásba. A messzeségtől megszépített zsidó múlt nosztalgikus idilljét a néprajzi érdeklődés teszi igazán figyelemreméltóvá, a leíró részletek lényegesen hitelesebbnek tűnnek, mint azt az írásmű hangvétele sejteni engedné.

Nagy József az *IMIT-évkönyv*ben megjelent írásában igen fontosnak tartja külön kiemelni, hogy magyarul tanult meg először, és kifejezetten büszke arra,

hogy nem áll rá a német szóra a szája. Gyerekkorában, mint írja, mindig kíváncsian hallgatta, amikor „rongyos zsidó", azaz tűt, cérnát, gyűszűt, szalagot, gyűrűt ruhára cserélő házaló érkezett, aki híreket is hozott távolabbi vidékekről.

„Bár igen sokat nem értettem az ő »jidis« beszédjéből, lévén községünk *tiszta magyar* [kiemelés az eredetiben – F. K.], az én anyanyelvem annyira magyar, hogy német nyelven a legegyszerűbb mondatka kiejtésére is képtelen voltam, a miért nemritkán neheztelését vontam magamra szülőimnek, hogy olyan »nehéz fejű« vagyok."[17]

Nyilván az ilyen és hasonló megnyilvánulásokra utalhatott Zsengeri Samu jóval korábban – Tiszaeszlár árnyékában – megjelentett *Szombati Újság*ja, amelynek 1882. július 15. száma szerint: „Vannak számosan, kik csupán nemzeties virtusból németül meg sem tanultak."[18] De azt is ez a lap állapította meg két hónappal később elégedetten, hogy „lassacskán kivetkőzünk" a magyar zsidók közös anyanyelvéből, a „törött német nyelvből", e rút és fülsértő zsargonból, mely „úgyszólván egyedüli oka annak, hogy a zsidók oly kiállhatatlanokká és ellenszenvesekké lettek".[19]

Az összes vizsgált visszaemlékezés közül Nagy József nosztalgikus emlékezéseiben fordul elő először és egyben egyetlenként, hogy valaki a jiddis elnevezéssel tesz említést a zsidó népnyelvről – tán nem véletlenül éppen egy olyan szerző esetében, aki néprajzzal is foglalkozik. (Mire azonban ez az írás megjelent, a következő nemzedék körében már felértékelődött a „zsargon", és divat a gettónosztalgia:[20] 1886-ban és 1887-ben Gerő Viktor fordításában napvilágot láttak Leopold Kompert *Gettótörténetei*,[21] 1903-ban pedig, amikor Nagy József leadta kéziratát az *IMIT-évkönyv* szerkesztőségének, Kiss Arnold kiadta Morris Rosenfeld jiddis költeményeinek magyar fordítását – azaz polgárjogot nyert az újabb keletű jiddis irodalom.)

Ám Nagy József írása azt mutatja, hogy 1904-re a magyar anyanyelvűség már büszkeség dolga. Különösen azoknál, akik nem magyar anyanyelvű nemzetiségiek között éltek – például Bezdánban. De Zsengeri Samu is egy olyan esetet tartott feljegyzésre méltónak kiadatlan visszaemlékezéseiben, amikor az Országos Izraelita Tanítóképzőben nem értették magyar felolvasását a társai. A vagy 40 tót vidékről érkezett tanítójelölt között „csak négyen-öten voltunk magyarok" – azaz magyar anyanyelvűek. Lederer Ábrahám, a tanítóképző igazgatója affektáltnak nevezte Zsengeri felolvasásának kimért tempóját és hanglejtését, majd felszólította, hogy olvasson gyorsabban és érthetően, mert sem ő, sem a tanítójelöltek nem értik.

„Persze a sok tót fiú helyeselte kifakadását, mi engem annyira kihozott a sodromból, hogy a következő megjegyzésre ragadtattam magamat: »Wenn die Böhmen und Slovaken mich nicht verstehen, dann muss ich ein guter Ungar sein.« (Ha a csehek és a szlovákok nem értenek, akkor biztos jó magyar vagyok.)"[22]

A fiatal Zsengeri számára tehát a magyar nyelvtudás volt a „jó magyarság" fokmérője. A 81 éves visszaemlékező azonban már árnyaltabban ítélte meg nemcsak ezt a kérdést, de múltbeli önmagát is:

„nagyon megbántam elszólásomat. Megtanult ő [Lederer Ábrahám] ugyan elég jól magyarul, miről számos pedagógiai cikke és dolgozata tanúskodik, csak a kiejtése árulta el, hogy nem született magyar."[23]

Hogy az öntudatos magyar nyelvűségben mennyi volt a szerepe az önkéntes alkalmazkodni akarásnak, mekkora volt a nyelvi nacionalizmus hatása és menynyire bizonyult eredményesnek a Bánffy Dezső báró kormánya (1895–1899) által érvényesített egyértelmű és tudatos magyarosítási politika, az egységes, egynyelvű magyar állam kiépítésének mindenáron való érvényre juttatása, azt nem áll módunkban felmérni. E két visszaemlékezés szerzői mindenesetre őszinte lelkesedéssel látszanak képviselni a nyelvi magyarosodás ügyét, és lenézik a többi nemzetiséget, illetve azok magyarul nem eléggé jól tudó tagjait.

A nyelvi magyarosodás a 19. század vége felé gyorsult fel erősebben – mint láthattuk, a névmagyarosítási mozgalom is akkor vett nagyobb lendületet. A 19. század közepe és a 20. század eleje között a különböző becslések 1,7–2 millióra teszik a magyarság (nyelvi) asszimilációs nyereségét.[24] „A Magyar Királyság területén az első világháború előestéjén számlált közel 10 milliós magyar ajkú népességnek csaknem harmadát tették ki a 18. század vége óta nyelvileg elmagyarosodott idegen eredetű családok leszármazottai."[25]

Természetesen ezek az adatok nem csupán a zsidó népességre vonatkoznak, de az 1910-es népszámlálás alkalmával a zsidók 77%-a vallotta már magát magyar anyanyelvűnek. Ez az arány azért különösen érdekes, mert 1900-tól a kérdőív az addigi „Mi az anyanyelve?" kérdés helyett úgy fogalmazott: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, a melyet a magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél?" – azaz nem a valós helyzetet, hanem az érzelmi viszonyulást, a magyarsággal, a politikailag domináns nemzettel való érzelmi azonosulást, a „jó magyarságot" számszerűsítette.

A zugiskolától az egyetemig

E nemzedék tagjai szinte valamennyi, a korban létező oktatási formával találkozhattak még, a hagyományos felekezeti oktatástól annak modernebb formáin keresztül a közép- és felsőfokú tanintézetek különböző fajtáiig. Emlékezéseik hangvételét azonban nemcsak az élményeik határozták meg, hanem az a közönség is, amelynek ezeket szánták.

HÉDER ÉS MÁS MAGÁNISKOLÁK

A néprajzi érdeklődésű Nagy József a falusi zsidóélet emlékeit az *IMIT-évkönyv* olvasói számára némi nosztalgiával felidézve a hédernek egy sajátos fajtáját, a vándoriskolát írja le: egy igazi, „ministeri engedély nélkül" létesült zugiskolát. Ott, ahol kevés volt a zsidó család, valószínűleg másutt is előfordult, hogy nemcsak a gyerekek, hanem az iskola is vándorolt. Minden érintett család annyi hónapra fogadta be az iskolát, ahány gyereke oda járt, s az alkalmi tanintézet egyetlen helyisége egyszerre volt tanterem, tanítói lakószoba, étterem, játszóhely és hálószoba.

„Tanítónknak persze az elemi és némi héber ismereteken kívül hiányzott minden módszertani vagy egyéb paedagógiai tudománya és egyedül a józan észre támaszkodott, a mi bizony nem egyszer megbicsaklott; de nem is csoda, hiszen tizennyolcz évesnél alig volt idősebb. De azért legjobb tudása, buzgalma és szorgalma felhasználásával aránylag rövid idő mulva megtanultunk elég jól írni, készséggel olvasni, a négy alapművelettel számolni, kitűnően imádkozni, bibliát németre fordítani. Tárgymagyarázattal nem foglalkozott tanítónk. Olvastunk össze-vissza, akár értettük, akár nem. Egyéb tárgyaknak hírét sem hallottuk. De annál nagyobb buzgósággal bifláztatta velünk a »Deutsche Sprachlehre«-t; pedig mint tősgyökeres magyar gyerekek, ehhez a nyelvhez annyit értettünk, mint körülbelül a kínaihoz."[26]

Ugyancsak héderbe járt kisgyerekkorában Zsengeri Samu. Ám erre vonatkozóan különösen érdekes összehasonlítani 1885-ben megjelent önéletrajzi írását a 81. életévében – egy világháború, több forradalom és Trianon után, 1921-ben – írni kezdett, kiadatlan visszaemlékezésével. Ami a *Magyar Paedagogiai Szemlé*ben – tehát szakközönségnek szánva – alig néhány sor, az a zsidó szempontot kifejezetten előtérbe helyező kései írásban a zsidó alapfokú oktatásnak az előző nemzedék munkáiból ismerős leírása.

„Virgonc és elven gyermek lévén már négyéves koromban feladtak az iskolába, hol gyenge korom ellenére teljesen megfeleltem szüleim s tanítóm várakozásának, mert két év leforgása után birtokában voltam az elemi alapismereteknek."[27]

Ugyanerről 36 évvel később így ír:

„1845. Alig voltam még ötödfél éves, mikor iskolába feladtak. Az időben a pápai izr. Hitközségnek nem volt nyilvános elemi iskolája. Többen magániskolákat, olyan chéder félét tartottak fenn, ahol világi tárgyakra is tanították a gyermeket, én is ilyenbe kerültem. Tanítóm, az akkori fogalmak szerint meglehetős intelligens ember volt. Jánosház-ernek nevezték, mert a vas-megyei Jánosházáról jött Pápára; igazi neve azonban Rehberger volt. Itt megtanultam héberül olvasni. Az iskola egy közönséges

lakószobában volt elhelyezve, melyben a nagyobb tanulók egy hosszú asztal körül padokon ültek, a kisebbek, úgy magam is, a fal mellett elhúzódó lócán foglaltak helyet, honnét egyenként járultak az asztalfőn ülő tanító elé tanítás czéljából. Szemléleti oktatásról, mi a hébernél most sincsen, szó sem volt.

Ebbe az iskolába csak fél évig jártam. Innen modernebb tanítóhoz kerültem, kit Margolitnak hívtak. Itt már németül olvasni és írni is tanultam, számolni azonban nem. Ebbe az iskolába is csak fél évig jártam, mivel az ily magániskolákban csak egy fél évre kötelezték magukat az időben a zsidó szülők.

1846-ban a Pollak Herman, Pollak Illés neves fővárosi ügyvéd atyja nyitott Pápán magániskolát, ki jó tanító hírében állott és intelligentiájánál fogva ezt a hírt meg is érdemelte. Itt a világiakon kívül a bibliafordításra is fogtak, miben mint könnyű felfogású tanuló koromat meghaladó előreményetelt tanúsítottam, amiért tanítóm különösen megkedvelt."[28]

A „neves fővárosi ügyvéd", Pollák Illés 1852-ben született, tehát Zsengeri nemzedéktársa volt. Ha nem is önéletrajzi adalékokkal, de ugyancsak címszóként szerepel a Szinnyeiben. Az ő pályafutásának jellemzői a töretlennek tűnő, sikeres beilleszkedés példáját látszanak felmutatni:

„tanulmányait Pápán az ev. ref. kollegiumban, a budapesti és bécsi egyetemen végezte. 1879-ben lett ügyvéd és Budapesten folytat ügyvédi gyakorlatot. 1896. deczember 16. a budapesti ügyvédi kamara ügyészévé választotta"

– írja róla Szinnyei. Eredeti nevét annak ellenére megtartotta, hogy a 'lengyel' jelentésű Pollák még a beilleszkedett zsidó körökben is negatív mellékzöngével bírt – Goldziher „polák vadállat"-ként emlegeti főnökét, a hitközségi elnök Wahrmannt –, mivel arra utalt, hogy viselője „pólisi", azaz kaftános, pajeszos (tehát hagyományhű és „civilizálatlan") keleti zsidó. Pollák Illésnek nevén kívül a nyelvhasználata utal zsidó-magyar identitására; Szinnyei címszavából sugárzik az elismerés, amiért eredetileg német nyelvű publikációs tevékenységét teljességgel magyarra cserélte:

„Még jogász korában írt német folyóiratokba novellákat; hazatérve a Pester Lloydnak, a Neues Pester Journalnak és a Budapester Journalnak volt munkatársa, vezér- és tárczaczikkírója. Már mint ügyvéd tért vissza a magyar irodalomhoz; első czikke Homo álnév alatt a Nemzetben jelent meg, azóta teljesen a magyar irodalomnak él. Vezérczikkei a Magyar Hirlapban, utóbb a Pesti Hirlapban láttak napvilágot (P.) jegy alatt".

Sikeres pályafutásában a jelek szerint nem jelentett akadályt, hogy a zsidó értelmiség kedves lapjaiban, sőt a felekezeti *Egyenlőség*ben is megjelentek írásai –

„moralphilosophiai czikkeket, beszélyeket, tanulmányokat írt az Egyetértés, A Hét, M. Szalon, Egyenlőség, M. Hirlap és P. Hirlap cz. Lapokban".

És hogy maga is sikeresnek gondolhatta magát, vagy legalábbis lehettek elképzelései a sikerességről és a politikáról, azt jól mutatja egy ugyancsak Szinnyei által idézett fellépése:

„Az orvosoknak 1892. brassói vándorgyűlésén: A siker természetrajza, az 1894. pesti gyűlésén: Természettudomány és politika cz. tanulmányokat olvasott fel."

A FELEKEZETI ISKOLA MODERNIZÁLÓDÁSA

A következő iskolájáról Zsengeri már a szakmának, azaz a *Magyar Paedagogiai Szemlé*ben is valamivel részletesebben számol be:

„A ki a magyar tanügynek történetét csak futólag olvasta is, annak figyelmét alig kerülhették el ama mozgalmak, melyek a negyvenes években az iskola újjászervezése ügyében folytak. A pápai izr. község, mely e korban nagyszámú intelligentiával dicsekedhetett, hódolván az áramlatnak elhatározta, hogy az atyám által 1817-ben alapított, de már a harmincas évek vége felé megszünt nyilvános iskolát halottaiból feltámasztja s modern alapon újra szervezi. S Pápán oly iskola létesült, mely, ha a nemsokára bekövetkezett mostoha idők fejlődését nem gátolják, ma bizonyára a haza első iskolái közé volna sorolandó. Ebbe az iskolába kerültem 7 éves koromba s itt egészen új világ nyílt meg előttem. Tanítóim, egytől egyik szakképzett, művelt emberek lévén, teljesen szakítottak a régi vakszolással és gépiességgel és mindenben a korkívánalmainak iparkodtak megfelelni. (...) Minden osztály két évfolyamból állván a IV. osztály bevégzésekor a tanúlók 14 évesek voltak. Ezen osztály körülbelül a IV. középtanodai osztálynak felelt meg és sokan közülünk magán-tanítás útján a latint elsajátítván csakugyan át is léptek a gymn. megfelelő osztályába. Magyar tanítónk, a kollégiumbeli senior tanította, külön díjjazás mellett a latint, engemet azonban ingyen fogadott be az órára s tudtammal meg is volt velem elégedve."[29]

Talán azért sikerült a fent idézett módon kurtára az 1885-ös önéletrajz erre az időszakra vonatkozó része, mert abból ellenkező esetben a szerző életében elfoglalttal arányos teret kapott volna a felekezeti szempont: márpedig a szövegben az izraelita rövidítve, a zsidó szó egyáltalán nem szerepel, Zsengeri még a szerkesztésében megjelent zsidó tanügyi újságot is csak *„Ung. j.-Schulzeitung"* néven említi meg.[30]

Pedig a kortársak számára sem lett volna érdektelen, ha velük is megosztja azokat a tapasztalatait, amelyeket idős korában erről az iskoláról fontosnak tartott lejegyezni. E néhány bekezdés ugyanis megmutatja, hogyan vált a kezdetleges körülmények között működő felekezeti iskola a kor követelményeinek megfelelő,

több nyelvet és messze nem csak vallási ismereteket oktató, a gimnáziumra felkészítő intézménnyé:

„Az 1846. évben a pápai izr. Hitközség nagy változáson ment át. Ekkor készült el a még mai napig is hírben álló zsinagóga és a rabbiszéket, amely Horowitz Phöbus halála után csak egy évig volt üresedésben, Löw Lipót nagykanizsai rabbival töltötték be, ki első teendőjének tekintette egy nyilvános iskola felállítását. Az iskolai épület csakhamar fel is épült a régi zsinagóga helyén és Löw a kapható legjobb tanítókat aquirálta ennek számára. Ezek egyike volt Bleyer Ignácz, Wahrmann pesti rabbi unokája, ki már 1847-ben magyar olvasókönyvet írt zsidó iskolák számára; továbbá egy Porges Lajos nevű, ki később Pesten kereskedelmi iskolát tartott fenn és Ehrenfeld Lipót, ki nemcsak classikus hebraista és kitünő német, hanem kereskedelmi ismeretekben is kiváló szakember volt, meg egy Winternitz nevű tanító, ki nemsokára a tanítóságot szögre akasztotta és Bécsbe ment, hol börzeember lett. (...) Az iskola ugyanis Löw tervezete szerint akkor már hatosztályú volt. Az alsó négy osztály az eleminek felelt meg, a felső kettő pedig az alreálnak, melyekben a reál tárgyak domináltak. A nemsokára bekövetkezett szabadságharc azonban megakasztotta az iskolát fejlődésében. Bleyer beállt honvédnek, hol századosi rangig vitte fel, a többiek pedig vagy elhagyták a várost vagy magániskolát nyitottak.

1848–53. A szabadságharc lezajlása után újra megújult az iskola, de nem Löw terve szerint, ki akkor a »Neugebäude« foglya volt és kiszabadulása után szegedi rabbi lett. Ekkor az iskola egy előkészítő és négy elemi osztályból állott. A tanítás német nyelven folyt, a magyar nyelvet külön tanították. Egy ideig Molnár Aladár collegiumi senior, a későbbi cultusministeri osztálytanácsos, utána pedig egy Balogh nevű collegiumi joghallgató tanította a latinnal együtt; ezt később mint kúriai bírót ismertem fel Pesten. A német nyelv intensiv tanítása céljából a bécsi Szent-Anna képezdéből egy Kain nevű szintén keresztény tanítót alkalmaztak, ki több éven át látta itt el ezt a tanszéket, de 1855-ben önként hagyta el állását. Tudtommal ez volt az első eset, hogy magyarországi zsidó iskolánál kereszténynt alkalmaztak rendes állásra."[31]

Ez a nemzedék tehát már a kiegyezést és az emancipációt megelőzően, saját (kis)iskoláskorában, azaz intézményesen is megélhette azt a váltást, amelynek során modernizálódott a felekezeti oktatás, a hagyományos zsidó tananyag mellett, illetve helyett egyre nagyobb teret kapott a világi tudás, azon belül is a magyar nyelv és kultúra.

VÁLASZTOTT TANULMÁNYOK

E generáció tagjainak – többek között éppen az imént leírt változások következtében – már sokkal szokványosabban vezetett az útja a felsőoktatási intézmények padjaiba. Bár erre éppen sem Zsengeri, sem Goldziher nem jó példa: Zsengeri nevelői és segédtanítói kitérővel jutott csak felnőtt fejjel az egyetemre,

ahova Goldziher rendkívüli hallgatóként már 15 évesen bejárt, miközben magánúton készült gimnáziumi vizsgáira.

Felsőoktatásbeli részvételükről e nemzedék szerzői a következőképpen számoltak be Szinnyeinek: nem végzett felsőfokú tanulmányokat vagy félbehagyta ezeket 24, csak magyar akadémiát végzett 7, akadémiát és magyar egyetemet 2, csak magyar egyetemet 85. Csak Bécsben végzett felsőfokú tanulmányokat 14, csak Prágában 3, Grácban 1 – azaz csak külföldön összesen 18. Magyar és bécsi felsőfokú tanulmányokat végzett 11, Brünnben és Magyarországon 1, magyar és külföldi (berlini, párizsi) egyetemi tanulmányokat végzett 14, rabbiszemináriumot 14 (mellette magyar vagy külföldi egyetemet is 9). Összesen 53 járt közülük külföldön is valamilyen felsőoktatási intézménybe – azaz több mint a fele azoknak, akik csak Magyarországon látogattak ilyeneket.[32]

Megfordult a külföldön és Magyarországon felsőfokú tanulmányokat végzők aránya – egyrészt az emancipációnak, másrészt annak köszönhetően, hogy a pesti egyetem mellett 1872-től négy karral (bölcsészettudomány és történelem, jog és politikatudomány, matematika és természettudomány, orvostudomány) és magyar oktatási nyelven a Kolozsvári Egyetem is megkezdte működését.

Végzettségüket tekintve az önéletrajzi adalékokkal szolgáló szerzők közül 56 a jogász, 45 az orvos (+1 végzett négy évet), 37 a bölcsésztudor, 27 a tanár, 15 a tanító, 4 mérnök, 1 gazdász.

E nemzedék tagjai tehát választott tanulmányaik irányát tekintve is modernizálódtak: mint láttuk, míg az előző generációnak még komolyan meg kellett küzdenie azért, hogy jogi tanulmányokat végezhessen és jogászként dolgozhasson, ebben a generációban már a jogi diploma a leggyakoribb. Ugyancsak a modernizálódást jelzi a bölcsészdoktorok viszonylag nagy száma, amelyhez nagyban hozzájárult a Rabbiképzőnek az a követelménye, hogy végzősei bölcsészdoktori fokozatot is szerezzenek. (Maga a Rabbiképző léte is a modernizálódás jele, és a felekezeti szakadás egyik indoka.) Az idők változásáról tanúskodik a 4 mérnök és az egy gazdász, valamint a Ludovika akadémiát végzett és hitén megmaradt Strausz Adolf. Új jelenség a tanulmányi ösztöndíjak és hivatalos külföldi tanulmányutak intézménye is.

TÉRBELI MOBILITÁS, KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉG ÉS ÚJSÁGÍRÁS

A 244-ből 24-en említettek meg egyetlen helyet, ahol éltek, 49 kettőt, 67 hármat, 38 négyet, 27 ötöt (köztük egy mind az ötöt Zala megyében), 16 hatot, 11 hetet, 4 nyolcat, 4 kilencet, egy tízet, kettő 11-et. Ha önmagában az említések száma nem is perdöntő, mégis csökkenni látszik e nemzedék – kényszerű s önkéntes – költözéseinek száma, nő a megállapodottság, a meggyökerezettség, a polgári egzisztencia esélye.

A szó állampolgári értelmében e nemzedék a közéleti szerepvállalásáról szolgáltatott adatai alapján is polgárosodottnak tekinthető: nem felekezeti karitatív

tevékenységről számol be 8%, helyi vagy országos karitatív és közéleti aktivitásáról 37,7%, egyesületiről 58%, országos politikai tevékenységet említ 13%, míg helyi közéleti tevékenységről 12%, zsidó politikai tevékenységről 4%, a felekezeti közéletben folytatott egyleti vagy sajtótevékenységéről számol be 18%, szabadkőművességéről 1% tesz említést (mint ez *Naplójában* egy helyütt szerepel, Goldziher is szabadkőműves volt).[33]

Szinte mindannyian publikáltak ismeretterjesztő írásokat, csak művészetit vagy művészetit is 80, helyi politikáról is írt 52, országos politikáról is 70, zsidó politikáról is 43, Magyarországot népszerűsítő cikkeket írt 28, szabadkőművességről 2. E három tényező összekapcsolódásáról érzékletesen számol be Zsengeri Samu:

„A zsidó tanítók helyzete annak idején igen ingó alapon állott. Legnagyobb része évről évre változtatta helyét, vagy önként a művelt embernek meg nem felelő viszonyok miatt, vagy pedig a tanítóság megbecsülését még nem ismerő vagy ismerni nem akaró községi despoták önkényeskedése okából. Természetes, hogy én sem kerültem ki ezt a sorsot s így négy év leforgása alatt háromszor is változtattam működésem helyét."[34]

Mivel pedig első cikkei több újságban – a közeli rokona, Zsengeri Mór által Pesten kiadott *Magyar Izraelita* és a Sátoraljaújhelyen Halász Nátán által szerkesztett *Ungarisch-jüdischer Schulbote*[35] után (az alkalmasint Pápán megismert) Eötvös Károly Veszprém megyei lapjában – is megjelentek, a felbátorodott szerző a bécsi *Neuzeit* című felekezeti lapnak kezdte beküldeni írásait.

„S mert e lap magas szinvonalon állott s dolgozataimat correctura nélkül közölte, megerősödött bennem a meggyőződés, hogy jó úton haladok."

Kezdetben német nyelvű cikkei mellett a *Zala-Somogyi Közlöny*nek már magyarul írt, s ugyancsak magyarul tudósította a *Magyarország és a Nagyvilág* című, „annak idején kitűnően szerkesztett és a művelt körökben közkedveltségnek örvendő" képes újságot. Amikor pedig már Pesten élt, még nagyobb energiával látott hozzá az újságíráshoz, és hamarosan sikerült belmunkatársnak belépnie a *Pester Journal*hoz, és egyúttal a *Pester Lloyd*, a *Hon*, az *Ellenőr*, az *Egyetértés* és a *Reform* című lapokhoz, miközben néhány tanügyi lapnak is dolgozott, de mint írja, nem feledkezett meg közben a vidéki lapokról sem, amelyek „első szárnypróbálgatásainak" teret adtak.

A Szinnyeiben szereplő szerzők igen nagy százaléka került be hasonló újságírói és szerkesztői ténykedése okán az írói életrajzi lexikonba. Zsengeri annyiban is jellegzetes példa, hogy ha éppen nem sikerült a már létező sajtóban teret szereznie mondanivalójának, maga alapított lapot, így 1882-ben a Komlós által is idézett, másfél évfolyamot megélt *Szombati Újság* című „Zsidó vallási, községi, társadalmi és közművelődési" hetilapot vagy az 1890-től 1894-ig, öt évfolyamon át kitartó *Izraelita Tanügyi Ellenőr* című, havonta megjelenő „Népoktatási folyóirat"-ot. De szerkesztette a nem felekezeti *Népnevelés*t és utolsó évfolyamában a három nyelven megjelenő *Látogatók Lapját*, amely a fővárosba látogató idegeneknek volt hivatott szállás- és programinformációkkal és más hasonlóan hasznos tudnivalókkal szolgálni.[36]

Bizonyára nem kevesen cselekedtek hasonlóképp azok közül, akik a Szinnyei tanúsága szerint alig érkeztek meg új állomáshelyükre, máris megalapították a helyi újságot, és aktív tagjai lettek a helyi egyesületeknek.

Konfliktusok, törésvonalak

Konfliktusokban ugyan az előző nemzedéknek sem volt hiánya, e generáció tagjainak azonban megkülönböztetetten sok esélye nyílt a különböző fajsúlyú súrlódásokra, ütközésekre, kudarcokra – és ha eléggé sokáig élt valamelyikük, akár a jogfosztottságra és az erőszakos halálra is.

A rendelkezésünkre álló hosszabb szövegek közül kettő szerzője életében kéziratban maradt, és a megjelent írásoknál sokkal nyíltabban enged betekintést e konfliktusokba. E generáció tagjainak a zsidóságon belül támadt szakadás mellett a hagyományos zsidó közösség felbomlása, illetve modernizálódása révén újonnan létrejött erőteljes társadalmi rétegződéssel és az ennek nyomán kialakult ellentmondásokkal, a hagyományos vallási alapú és sztereotípiákon alapuló zsidóellenesség mellett az újonnan támadt, fajelméleti alapozású antiszemitizmussal és az elsősorban a zsidó értelmiséget sújtó „üvegplafon" átjárhatatlanságával is meg kellett küzdeniük.

FALUSI ZSIDÓ/VÁROSI ZSIDÓ

A felekezeten belüli ellentmondások közül is többfélét tükröznek e visszaemlékezések. Nagy József látszólagos idilljében például először bukkan fel a falusi zsidó/városi zsidó ellentéte. Már elsőre is eléggé nagy súllyal:

„Mint sajátos jelenséget említem, hogy hasonló falusi családi ünnepélyeken a legritkábban van egy-egy városi zsidó jelen. Meghíva legalább nem lesz, hacsak mint házaló véletlen oda nem vetődik. E tekintetben határozott ellenszenv tapasztalható a városi iránt, a ki bizonyos szuverén megvetéssel bírálgatja, fitymálja a »darfmaczok« (illemtant nem ismerő falusi zsidó) tetteit, fesztelen érintkezéseit és mulatozásait."[37]

Ennek az előzménynek az ismeretében még hangsúlyosabb, amikor a szerző édesanyja a lánya kérőiről mond véleményt:

„Kettő városi, ez és ez, nagyon finom legények, csinosan fel voltak öltözve; van finom órájuk, arany lánczuk, ujjaik tele gyűrűvel. De tudod, én ezeknek a városiaknak nem

hiszek, nincsenek-e tele adósággal és még a rajtuk valókat is nem kérték-e kölcsön; aztán a Szálit, mint egyszerű falusi leányt, ki a beszédben meg mi egyébben nincs úgy kitanulva, mint a városiak, hátha nem becsülik meg és csak a »nedán« [jiddis: hozomány] végett keresik."[38]

A hagyományos zsidó életről szóló híradások nem említettek ilyen ellentétet. Ha nem csupán népszínművet idéző toposzról van szó – márpedig kétszeri előfordulása a viszonylag csekély terjedelmű munkában többet sejtet –, kialakulása a zsidó társadalomnak a korábbitól teljesen eltérő rétegezettségét tükrözheti. A kérőkkel kapcsolatos kételyek pedig azt mutatják, nem működik már jól az ismeretségi kör, a helyi támogatottságú információszerzés egy generációval előbb még igen hatékonynak tűnő gyakorlata[39] – olyan demográfiai változások mentek végbe (a zsidók abszolút számának erőteljes növekedése és a városiasodás), amelyek szertefeszítették az addigi közösségi kereteket.

A magyarországi zsidó lakosság száma 1900-ban – tehát négy évvel Nagy József írásának megjelenése előtt – 846 254 volt, szemben a mintegy száz évvel korábbi, 1805-ös összeírás 130 000 fős arányával.[40] És a városi zsidó/falusi zsidó ellentét mögött rejtőzhetett a felekezeti szakadás egyfajta tükröződése is: „Budapest volt természetesen a neológok legfőbb erőssége, noha egyúttal itt működött az ország legnagyobb ortodox közössége is (a helyi ortodox közösség 50 000 tagot számlált, ami a főváros zsidóságának egynegyedét jelentette). A legnagyobb vidéki városok, három kivételével (Miskolc, Pozsony és Debrecen) szintén neológ központok voltak. A városi neológ központok között – amelyek gyakran meglehetősen hagyományőrző megyéken belül helyezkedtek el – Kassa, Pécs, Szeged, Nagyvárad, Arad és Temesvár számítottak a legfontosabbaknak."[41]

De megjelenhet ebben az ellentétben a „bűnös város" a századfordulón – részben a bűnözéssel, de a városi lét komplexitásával összefüggésben is – kialakuló legendája,[42] míg a lenézettségtől való félelem a polgári viselkedéskultúra formáinak eluralkodásáról, ugyanakkor gyakran talmi voltuk kiismeréséről tanúskodik.

ÜVEGPLAFON

Jellegében nem új, mégis új dimenziókat ölt ebben az időszakban a zsidó közösség és alkalmazottai e visszaemlékezésekben is nagy szerepet játszó konfliktusa. Ennek számos példáját láthattuk már az előző generáció visszaemlékezéseiben, és Zsengeri Samu is több hasonlót említ: az első tanítóegyleti konferenciára meg nem adott szabadság, visszakért költözési hozzájárulás szerepel például közöttük. Mindegyiknek az a lényege, hogy a felekezet alkalmazottja rövid pórázon legyen tartva, és még véletlenül se felejthesse el, ki a munkaadója. Ezek az ellentétek azonban attól válnak különösen élessé, hogy a zsidó intézményrendszer nem képes a mind nagyobb létszámú zsidó értelmiséget eltartani, ugyanakkor egyre érzékelhetőbb az emancipáció ígéretét meghiúsító üvegplafon, amely a „rendezett vallási

viszonyok" – azaz a vallásváltás – függvényévé teszi az állami és közintézményekben való alkalmazást. A kortársak ennek létét Trefort nevéhez és tevékenységéhez kötöttek: meggyőződésük volt, hogy zsidó azért nem kerülhet állami iskolához igazgatónak, vagy akár tanárnak, illetve azért nem neveztek ki közülük egyetemi rendes tanárokat, mert Trefort ezt nem akarta. Zsengeri a saját példáján kívül még rokonáét, a neves nyelvész Simonyi Zsigmondét is elmondja, Goldziher naplójában pedig csak úgy hemzsegnek az „őshazudozó" Trefort elleni kirohanások.

GOLDZIHER. *Naplója* magyar kiadásának 105–108. oldalán írja le, hogyan történt, hogy miután Eötvös 20 éves korában neki ígérte a pesti egyetem keleti tanszékének vezetését, Trefort hirtelen odahelyezte a pápai csalhatatlanság dogmájának megkérdőjelezése miatt a teológián kényelmetlenné vált Hatala Pétert.

Beszámolója szerint Goldziher 1875 januárjában üzenetet kapott, hogy sürgősen keresse fel Trefortot. Az közölte vele, sajnálattal hallja, hogy „külföldre gravitál", és megkérdezte, milyen feltételek teljesülése elégítené ki. Goldziher naplója tanúsága szerint rendkívüli tanári kinevezést kért, mire a „megkönnyebbült" Trefort felszólította, hogy a formaságoknak eleget teendő, nyújtson be egy kérvényt, amelyet a miniszter az uralkodóhoz intézett közvetlen beadványához csatolhat. Bár Goldziher aggódott, hogy ezzel megsérti az egyetemi rendtartást, Trefort megnyugtatta: „Hiszen az egész csak formaság; nem kell azokhoz az egyetemi marhákhoz fordulnia. Két-három héten belül küldöm a kinevezést. Tekintse az ügyet elintézettnek." Körülbelül három hét után a bölcsészkaron heves vitát váltott ki a Treforthoz intézett beadvány – amelyet a miniszter mégis átküldött véleményezésre a karnak. Az egyetemet felháborította, hogy valaki a fakultást megkerülve a minisztertől kérjen professzori címet.

> „Ezt nyíltan hálátlanságnak és arcátlanságnak minősítették, azon intézménnyel szemben, amelynek, mint mondták, annyit köszönhettem. (...) Csak Toldy Ferencnek köszönhettem, hogy eltekintettek a szigorúbb rendszabályoktól. Kijelentették, hogy nem tárgyalnak meg az illetékes fórumot megkerült kérvényt, és kérésemet eleve elutasítják."[43]

ZSENGERI hasonló történetet mond el visszaemlékezéseinek epizódokra bontott sorában, a 34-ben, amely „A besztercebányai felsőbb leányiskola igazgatósága" címet viseli. Ebben elmeséli, hogy az országos kiállításon, immár bölcsészdoktori vizsgával a háta mögött találkozott Berecz Antallal, a besztercebányai felsőbb leányiskola főigazgatójával, aki megkérdezte tőle, elvállalná-e az iskola igazgatói állását. Mivel Zsengeri csak mosolygott, Berecz megkérdezte, miért mosolyog. „Hisz jól tudja, hogy én zsidó vagyok, miért űz belőlem gúnyt, minek kérdez ilyesmit tőlem?" Ám Berecz azt válaszolta, nem azt kérdezte, zsidó-e, hanem hogy elvállalja-e az állást. Zsengeri gondolkodási időt kért, majd miután megbeszélte a feleségével a dolgot, reggel 8 órakor megjelent Berecznél az igenlő válasszal. Az felszólí-

totta, hogy rögtön üljön kocsiba, hajtasson fel a kultuszminisztériumba Budára, és jelentkezzen Gönczy államtitkárnál, akivel az ügy meg van beszélve. Az államtitkár ugyan nem volt bent, de egy hivatalszolga egy idő után elárulta Zsengerinek, hogy azt az utasítást kapta, küldje be Buzogány Áron osztálytanácsoshoz. Az osztálytanácsos „No, már itt is van?" kérdéssel fogadta, és székkel kínálta, részletesen ismertette az állás előnyeit, végül megkérdezte, elhozta-e a folyamodását. Zsengeri azt felelte, hogy erről neki nem szólt senki, mire az osztálytanácsos közölte:

„»Ráér ez még néhány napig; menjen csak haza, írja meg folyamodását és szerelje fel kellően. De aztán el ne felejtse a keresztlevelét mellékelni.« Rögtön megértettem a választ, de azért mégis azt mondtam: »Születési bizonyítványomat gondolja nagyságod.« »Ejnye, hisz ön okos ember s bizonyosan megértett engem.« »Meg én, mondám, s ép azért köszönöm az irántam tanúsított jóakaratot, de vallásom árán nem vásárolok magamnak positiót, ha még oly kecsegtető is.« Elmentem az osztálytanácsostól, ki még bohónak is nevezett. Mikor Berecczel tudattam az ügy lefolyását, így szólt: »Önnek tudnia kellett, hogy Trefort minister mint zsidót ki nem nevezi.«"

Zsengeri – aki igen büszke rá, hogy Greguss Ágosttól tanult stilisztikát – egy csattanóval fejezi be az epizódot, miszerint kár, hogy ezt a főigazgató úr nem mondta meg előre, mert akkor a kocsi díját megtakaríthatta volna.[44]

Visszaemlékezéseinek 64. epizódja ugyanabból az 1885-ös évből „Simonyi Zsigmond kálváriájá"-t mondja el. A híres nyelvész Zsengeri Samu közeli rokona volt, és akkor panaszkodott neki, amikor

„azt főzték ki Trefort konyhájában, hogy Simonyi egykori tanítványát, ki kolozsvári egyetemi tanár volt, felhoznák Pestre, őt pedig áthelyezik Kolozsvárra. Ez a fondorkodás az önérzetes Simonyit vérig sértette s teljesen kihozta a sodrából."[45]

Zsengerinek az események után 36 évvel papírra vetett történeteit támasztja alá az önéletrajzíró Ávrahám Méir Munk fia (Vámbéry és Simonyi tanítványa), Munkácsi Bernát 1925-ben, az *Izraelita Tanügyi Értesítő*ben két részletben megjelent *Pályám kezdete* című rövidebb visszaemlékezése is.[46] Munkácsi 1885-ben indult első vogul gyűjtőútjára, melynek eredményeit 1887-ben publikálta, 1888–1889-ben bejárta az egész vogul területet, gyűjtésének anyagát négy kötetben, 1600 oldalon tette közzé. A MTA 1890-ben levelező tagjává választotta, de egész életében nem nevezték ki egyetemi tanárnak. Mint első, a csángóknál tett tudományos útjának kutatótársa, Kúnos Ignác 70. születésnapjára írott köszöntőjében, a *Nyugat*ban eufemisztikusan megfogalmazta: „És ő, akit a mostoha körülmények nem juttattak katedrához, tanszék nélküli tanítómestere lett az urál-altáji nyelvtudomány hazai és külföldi művelőinek. A Keleti Szemle hasábjairól hirdette tanításait és egy kávéház törzsasztala mellől."[47]

1925-ben, tehát a történtekhez képest nagyon megváltozott politikai légkörben és egy felekezeti szakmai lapban Munkácsi így számolt be egyetemi végzős koráról:

„Mert hiába volt a kitűnő tanári képesítés, a doktori oklevél, hiába a tudományos sikerek: ott, ahol a tanári állást osztogatták, *keresztlevelet* követeltek. A »rendezetlen vallási viszonyok« jellemző kifejezése Trefort minisztersége óta jött divatba. A zsidó tanárjelöltnek, hogy állami alkalmazáshoz jusson, előbb »rendeznie« kellett a religióját; ezt a »rendezést« azonban, melyet keresztény jóakaróim mint természetes, egyszerű kívánalmat előbb ártatlan képpel, majd bosszúsággal vegyest fényes ígéretekkel ajánlgattak, szívet-lelket hasogató szörnyű becstelenségnek tartottam, melynek elkövetését még az egész életen át tartó nyomorgásnak lehetősége sem igazolta. Több kísérletem a társadalmi elhelyezkedésre eredménytelen volt, s még 1890. május havában is, midőn a M. Tudományos Akadémia taggá választott, Vikár Béla barátom a *Borsszem Jankó*ban ez alkalommal közölt humoros versében azzal jellemezte helyzetemet, hogy »ülése« van, de »állása« nincs."[48]

Bár csak Goldziher beszámolója egykorú, Zsengeri és Munkácsi történetei egybehangzanak az övével. A kérdés nem is ezek valóságtartalma, hanem a történeteket homályba borító hallgatás. Goldziher azt írja, 12 évig hallgatott erről, s csak akkor mondta el egy-egy bizalmasának. Zsengeri „A néptanító önművelése, öntökéletesítése" címet viselő rövid önéletírása ugyanabban az évben jelent meg a *Magyar Paedagógiai Szemlében*, mint amikor a besztercebányai iskolával kapcsolatos kalandja lezajlott, ám ebben erről az eseményről vagy ennek bármiféle tanulságáról akkor nem ejtett egyetlen szót sem. Munkácsi is csak 40 évvel később állt elő a „rendezetlen vallási státus" történetével, amikor a *numerus clausus* már törvényerőre emelte a diszkriminációt.

Úgy tűnik, ameddig volt remény arra, hogy a jelenség átmeneti, megpróbálták a dolgot *túlkapásként* – nem pedig a rendszer jó esetben diszfunkciójaként, rossz esetben egyenes következményeként – látni. A visszaemlékezésekben minden érintett igyekezett úgy tenni, mintha valóban egyéni inkorrektségek soráról lett volna csak szó, jóllehet eléggé nyilvánvaló lehetett, hogy ezek nem csupán elszigetelt esetek. Munkácsi előbb idézett sorainak folytatásában azt írja:

„A tanulmányaikban buzgó zsidó tanárjelöltekről olyan előkelőségek, mint Szarvas Gábor, Tanárky Gedeon és Bartal Antal föl sem tették, hogy a keresztlevél követelésén megütköznek majd."[49]

A magyarosodás nyílt követelménye mellett azonban kimondatlanul vagy igen eufemisztikus megfogalmazásban („rendezetlen vallási viszonyok"), de a vallásváltás elvárása is érvényesülni látszik.

AZ EÖTVÖSI ELMÉLET. A teljes beolvadás, a kereszténység magasabbrendűségének fel- és elismerése iránti igény már a zsidóság által feltétlenül tisztelt Eötvös szemléletének is része volt. Naplójegyzeteiben Eötvös 1864 októberében, Kern Jakab pesti kereskedő[50] temetéséről jövet írta a következőket:

„Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Meisel rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csak nem nevetséges hatást tett reám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cedrushoz és leviathanhoz hasonlított, de az egész mégis hatalmas benyomást tett reám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, melyek előttök elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt s az elhunytnak özvegyét vigasztalá, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emantipationak szüksége. A zsidók naponként inkább megszünnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el s hol találjuk okát, vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?"[51]

A megbírált rabbi Meisel Farkas Alajos pesti főrabbi volt, a cédrushoz és leviatánhoz hasonlítás pedig igen általános zsidó retorikai fordulat – például Ávrahám Munk önéletrajzában minden általa tisztelt férfit cédrushoz hasonlít. Kern Jakab pedig a pesti gabonacsarnok alapítója és a „kereskedelem és az ipar érdekeit képviselő" Pester Lloyd Társaság egyik alapító tagja, akitől a társaság lapjának alapeszméje is származott. Pályafutása olyannyira példaszerűnek tűnt, hogy még a nem magyar ajkúak magyar nyelvi oktatásának tantervét és vezérkönyvét kidolgozó Láng Mihály 1902-es többnyelvű, IV. osztályosoknak szánt népiskolai olvasókönyvébe is bekerült. Ebben a diákság a magyar nyelv tanulásának hasz-nát példázandó olvashatta Kern Jakab történetét – a magyar királyokról, valamint Kolumbusz Kristófról és Benjamin Franklinról szóló olvasmányok mellett. A becsületes és szorgalmas kereskedő fia, akit az apja nem járatott iskolába, éjszakánként, önállóan tanult, képezte magát. „Kern Jakab ezen országnak, mely neki kellemes otthont adott, hű polgára volt. Megtanulta az állam nyelvét, a magyart, mert átlátta, hogy a magyar nyelvre nagy szüksége van." És valóban: a Kereskedelmi Bank, majd a Lloyd Társaság elnöke lett, sokra vitte, nagy karriert futott be. Eötvös részvétele a temetésén, három évvel az emancipációs törvény elfogadása előtt szimbolikus gesztus volt, egyike azoknak, amelyek miatt őt a magyarosodó zsidó körökben feltétlen tisztelet övezte. Ez a naplójegyzet ugyanakkor megmutatja, hogy a mélyen hívő Eötvös a zsidó emancipációt a megigazulás eszközeként, nem pedig a mássághoz való jog elismeréseként fogta fel – tökéletes összhangban egyébként a kollektív jogokat nem ismerő korával.

Ezt tanúsítja ez a későbbi, egy 1869-es jegyzetkönyvében *Nevelés* felcím alatt szereplő bejegyzése is:

„A zsidó népnek világtörténeti feladata, hogy az *egy* isten [kiemelés az eredetiben – F. K.] eszméjét képviselje. Meggyőződésem, hogy azon perczben, melyben ezen eszme általánossá válik, a zsidó nép, mint különálló nemzeti egyéniség, megszűnik."[52]

A TREFORTI GYAKORLAT. Ha ez róla nem is volt köztudott, Trefort már 1862-ben nagy felzúdulást váltott ki zsidó körökben W. H. Riehl német társadalomtudós, a német néprajz és szociológia egyik előfutára munkáinak a Tudományos Akadémia ülésén felolvasott és a *Budapesti Szemlé*ben megjelent elemzésével. Ebben többek között a következőket mondta a zsidóságról:

„Magyarországon [...] a zsidóság kevés kivétellel, német, németül beszél, s német műveltséggel bír; továbbá habár másutt, főleg Németországban feloszlató, forradalmi elemnek tartatik, Magyarországon a zsidóság conservativ, minden létező status quonak pártolója".[53]

Ha ez az 1862-ben elhangzott néhány mondat a máról nézve nem is tűnik minden alapot nélkülözni, a továbbiakban Trefort a zsidóság általa felismerni vélt negatív tulajdonságait is felsorolta. Ezek szerinte „gyenge becsületérzés, felületesség, hiúság, idegenkedés a nehéz fizikai munkától, a tisztaság hiánya". Konklúzióként pedig megállapította:

„Tehát emancipáljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi liberális álszégyenből hibáikat, s követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb osztályoktól követelnünk kell, hogy hassanak alsóbb osztályaik átalakulására."

Lőw Immánuel *A szegedi zsidók* apjának szentelt fejezetében erre a közjátékra így emlékezik vissza:

„Egyesek támadásai közt legnagyobb zajt Trefort Ágoston akadémiai tagnak, a mostani cultusministernek 1862 december elsején olvasott akadémiai értekezése ütött, mely a hazai zsidóságot szégyenletes rágalmakkal illette. Erre Löw a *Ben Chanan*jában nyílt levéllel felelt, melynek higgadt, történelmi alapon nyugvó érvelése szétmorzsolja az akadémikus légből kapott vádjait s országszerte, de leginkább Pesten óriási feltűnést és zsidó körökben valódi örömet keltett, mely a szerzőhöz intézett nagyszámú adresszában és a pestiek által átnyújtott emléktárgyban nyilatkozott."[54]

Úgy látszik, miniszterként Trefort saját gyakorlatában tevőlegesen érvényesítette elődjének, barátjának és sógorának naplójegyzeteiben megfogalmazott

eszméit. Liberálisak voltak mindketten, de a kor liberalizmusának eszményeit képviselték. Falk Miksa a *Magyar Salon*ban hosszú cikkben, őszinte fájdalommal emlékezett meg Trefortról, akit legrégibb és legkedvesebb barátai egyikének nevezett, és Eötvössel összehasonlítva jellemzett.

„Mind a kettő rendkívül éles eszű férfiú volt, nagy terjedelmű tanultsággal, melyet hosszú külföldi utazások által kiegészítettek, és mind a kettő az irodalom minden szakában valóban bámulatos olvasottsággal bírt. Azon kívül mind a kettő derék, jó szívű ember volt és a társas érintkezésben oly szeretetre-méltóságot fejtettek ki, melyet már alig lehetett volna fokozni. Hanem Eötvös egész lényén finom költői zamat ömlött végig. A mit mondott vagy írt, nemcsak szellemdús és igaz volt, hanem mindenkor egyszersmind szép is és költői. (...) Trefort ellenben át meg át derült és realisztikus természet volt. Ő sohasem tűnt ki gondolatok és érzelmek különös mélysége által. Az ő élénk szelleme inkább a dolgok felülete felett suhant el, és néha-néha igazán megdöbbentő ruganyossággal volt képes az egyikről a másikra átugrani. A forma szépsége iránt semmi érzéke nem volt. Ő mindenkor fődolognak tekintette valamely tárgy fölött mindenekelőtt önmagával tisztába jönni, és azután saját világos, habár nem új gondolatai egyszerű, néha-néha nagyon is prózai, de mindenkire nézve érthető alakban az emberek között terjeszteni."[55]

A mondottak alátámasztására Falk itt elmesél még egy történetet, amelynek maga is tanúja volt.

„A költőileg rajongó Eötvös és a prózailag józan Trefort közti különbséget egyébiránt semmi sem jellemezheti oly találóan, mint egy kis történet abból az időből, a midőn Eötvös vallás- és közoktatási miniszter volt. Egyszer mikor meglátogattam, nagyon izgatott állapotban találtam. »Ejnye, de kár – mondá mindjárt beléptemkor – hogy nem jött egy negyed órával korábban; akkor nevezetes dolgot láthatott volna. Itt járt nálam a mármarosi orthodox zsidóknak egy küldöttsége. Soha sem tartottam volna lehetségesnek, hogy még a mai napon is az ilyen középkori alakok, a milyeneket eddig csak a Spindler-féle regényekből ismertem, valósággal a földön járnak!« Azután csodálatos ékesszólásával és költői lendülettel kezdte nekem leírni ezen mármarosmegyei regényes alakokat. E közben belépett Trefort és a pamlagra vetette magát. »Ugyan mi az a mi Pepit megint ily extázisba hozza?« – kérdé, mikor sógorának kipirult arczát és villogó szemeit látta. Eötvös folytatta lelkesült leírását, és én azt hittem, hogy az Trefortot épen úgy meg fogja hatni mint engemet. Trefort azonban már egy pár percz múlva gyorsan felugrott és komikus ijedtséggel mondá: »Csak nem ültetted le ezeket a te regényes zsidaidat erre a pamlagra?«"[56]

Valószínűnek tűnik tehát, hogy Trefort minden „liberális álszégyen"-től mentesen, igen prózaian és gyakorlatiasan érvényesítette a zsidók emancipációjának általa mérvadónak tekintett értelmezését. Mivel azonban az mégiscsak ütközött a

törvény betűjével, megtalálta hozzá azt a szimbolikus formát – a „rendezett vallási viszonyok", azaz a „jól felszerelt (keresztlevéllel ellátott) kérvény" elvárását –, amelyet azután a jelek szerint tágabb környezete is rendszeresen alkalmazott.

Nem kevésbé valószínű persze az is, hogy az egyes kinevezéseknél igen sokat számított a jelölt személyisége és viselkedése. Marczali – legalábbis itt nem elemzett saját elbeszélése szerint – egészen magától értetődő módon lett gyakorló iskolai „kocából" a tanárképző intézet, majd az egyetemen újonnan felállított történeti szeminárium tanára, könnyedén társalgott püspökökkel, arisztokratákkal és miniszterekkel; az *Emlékeim* tanúsága szerint inkább jól érezte magát a bőrében, mint rosszul. Goldziher rendkívüli tudása és tehetsége ellenben rendkívüli érzékenységgel és az önreflexió, valamint a pontos önértékelés egészen megdöbbentő hiányával párosult. De Munkácsiról is azt írta születésnapi köszöntőjében fiatalkori barátja, a török nyelv és irodalom címzetes nyilvános rendkívüli tanára, Kúnos Ignác:

„Társadalmi formák iránt való érzéketlensége, a maga igazságának azon nyersen és nem egyszer éles szókkal való bizonygatása, patétikus érzésvilága inkább belső életre késztették. Szinte ellentétesen összetettnek látszottak lelke egyes vonásai. Hol áradozóan közlékeny, szinte a naivitásig, hol magábazárkózott és félrevonuló; hol túltengően lelkesedő és pesszimista módon kételkedő; hol önérzetében dagadozó, hol mások akaratához hozzátörődő. Ám mindezeket a tulajdonságokat a tudományos igazság fanatikus szeretete harmonikus egésszé, egy különleges egyéni típussá olvasztja egybe."[57]

Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy végül is kiből lett egyetemi tanár, kiből nem, ahogyan akkoriban is – mint mindig – igen nagy jelentősége lehetett annak, ha valaki jókor volt jó helyen.

A zsidó közösség és értelmisége

Ha a hivatalosság oldalán Trefort volt a visszaemlékezők szemében a „bűnbak", úgy a zsidóság nevében és képében Wahrmann töltötte be ezt a szerepet. Közismert Goldziher iránta táplált mértéktelen gyűlölete – a szövegben előforduló számtalan kétségbeesett kirohanás miatt *Naplój*ának közreadója, az ugyancsak nagy tudós Scheiber Sándor nemcsak megcenzúrázta a magyar kiadást,[58] de előszavában megpróbálta elmagyarázni, hogyan is alakult Goldziher viszonya a hitközséggel, illetve a korszak általa is említett és nem említett fontos személyiségeivel.[59] De visszaemlékezéseiben Zsengeri is felveti rokona, a nyelvész Simonyi Zsigmond kapcsán, hogy a hitközség vezetésének lenne a dolga a kiemelkedő tudósok megélhetéséről gondoskodni; hogyha másért nem is, hát azért, hogy azok ne legyenek kénytelenek – legjobb meggyőződésük ellenére – kitérni.

„Hány ilyen embert, kik a zsidóságnak díszét képezték, lehetett volna felekezetünknek megtartani, ha zsidó nagyjainkban kevesebb önzés meg indolentia és még több tapintat és valódi zsidó érzés lett volna."[60]

A HITKÖZSÉG ELNÖKE ÉS ZSENGERI. Simonyi ugyanis Zsengeri visszaemlékezéseinek tanúsága szerint áttérése előtt elment Wahrmannhoz segítséget kérni. A találkozót Zsengeri szervezte meg, a közvetítő dr. Lewin Jakab, a pesti Kereskedelmi Akadémia igazgatója volt, aki azt az üzenetet hozta:

„Wahrmann hajlandónak nyilatkozott az ügyet felkarolni, de előbb szeretne Simonyival beszélni. Látogassa tehát meg. Simonyi csakugyan elment s az előszobából beküldte Wahrmannak névjegyét, mire tudatták vele, hogy van valaki nála, csak várjon egy kissé. Várt ő bizony nem csak percekig, hanem majdnem egy óráig, mire egy nő, állítólag Wahrmann felolvasónője, jött ki és betessékelte. De a megalázás annyira bántotta önérzetét, hogy szó nélkül megfordult és elment. Kétségbeesetten beszélte el nekem az őt ért megaláztatást. Ez volt az oka, hogy végre engedett Trefort kívánságának, mire azonnal ki is nevezték és nem kellett helyet cserélnie volt tanítványával."[61]

Zsengeri ehhez lábjegyzetben láthatóan más írással, utólag még hozzáteszi:

„Bizonyítékául annak, hogy eszeágában sem volt a kitérés, felemlítem, hogy fiát, ki röviddel áttérése előtt született, körülmetéltette."

Mint írja, Zsengerinek az adta az ötletet arra, hogy Wahrmannhoz forduljon, hogy

„csak röviddel előbb Kis József számára, ki mint temesvári hitk. jegyző tengődött, hol kellőképpen ki nem fejlődhetett, itt a fővárosban sine curát teremtett a zsidóság, hogy hivatásának zavartalanul élhessen".[62]

Ehhez a mondathoz ugyancsak később, lábjegyzetben odaírta:

„Dr. Goldziher Ignác számára is teremtettek ilyen állást, a pesti Izr. Hit. titkári hivatalát, mivel Trefort a híres orientalistát sem engedte katedrához jutni, míg végre mégis kénytelenek voltak őt kinevezni, mivel munkásságával világhírt szerzett magának s a külföldi híres egyeteme kínálta meg egyetemi tanszékkel."[63]

A „SINE CURA" ÉS GOLDZIHER. Erről a „sine curá"-ról szól Goldziher *Napló*jának jelentős része, s az is eléggé valószínű, hogy azért kezdett egyáltalán a naplóírásba, hogy valamelyest elviselhetőbbé tegye e szinekúra számára elviselhetetlennek tűnő kínjait. Életének 1876 és 1883 közötti időszakát összefoglalva erről így ír:

„A zsidók meg akartak rajtam könyörülni. Életem szerencsétlensége ez. (...) 1876. január 1-jén ünnepélyesen beiktattak, és a hitközség élén álló tudatlanok[64] mintegy tíz nyomorult senkit adtak mellém, hogy majd velük lássam el mint főnökük a hitközség »ügyeit«. Mind a »vezetőség«, mind a »kollégák« nagy rokonszenvvel fogadtak. A rám bízott ügyek viszont jelentéktelenek voltak, intézésükhöz egy bolti szolga képzettsége is elegendő lett volna. Jegyzőkönyvírogatás, másolási munkák, ehhez az anyakönyvezetés, személyes iratok ellenőrzése, tárgyalás a hivatalomat felkereső, alantas ügyfelekkel. Látható, hogy milyen foglalatosságra, milyen ügyek intézésére szemeltek ki engem. A legmegalázóbb a felekkel való érintkezés volt. A zsidók azt, aki pénzért tölt be ilyen hivatalt, mélyen alárendelt személynek tekintik. Kezdet kezdetétől erre a szintre helyeztek."[65]

Az orientalisztika máig világszerte nagyra tartott szakértője minden bizonnyal tényleg igen kevéssé lehetett a helyén ezen a poszton. S valóban tragikomikus lehetett az a helyzet, amelyben Goldziher az akadémiai székfoglalójáról lejegyzett ötsoros beszámolójához a következő kommentárt mellékelte:

„A nagy polyák kilenc év óta azt állítja, hogy képtelen vagyok megírni egy használható hivatalos levelet. De hát a nagy polyák nagyobb szakértő, mint a világ valamennyi irodalmára, hiszen zsákkal áll a pénze."[66]

Ezen a helyzeten az sem változtatott volna sokat, ha Goldziher belátja, hogy nem erőssége a hétköznapi és hivatalos fogalmazás – erről tanúskodik a Hochmuth Ábrahám özvegyének a hitközség nevében elküldött, általa és Wahrmann által aláírt levél –, sőt hogy még azoknak a Király utcai kereskedőknek is igazuk lehet a magyar stílusát tekintve, akiknek bírálatát naplójában a felháborodástól szinte fuldokolva utasította vissza. A valóságos probléma még abban sem rejlett, hogy ha már volt titkárságvezetője a hitközségnek, akkor a hitközség elnöke – aki üzletemberként ahhoz lehetett szokva, hogy az általa vezetett cégnél az történik, amit ő mond, és amit ő tart helyesnek – joggal elvárhatta, hogy a titkárság jól olvasható és a célnak megfelelő aktákat állítson elő. Goldziher kézírása ugyanis valóban nehezebben olvasható, mint például a 81 éves Zsengerié, és a gazdasági ügyekhez saját bevallása szerint sem értett sokat, márpedig a pesti hitközség igen kiterjedt intézményhálózattal és költségvetéssel dolgozott, amelynek nyilvántartása szintén az ő hatáskörébe tartozott.

Az igazi kérdés az volt, hogy hogyan alkalmazandó a „könyv népének" a tudomány iránti tiszteletre és a tudósairól való gondoskodásra vonatkozó hagyománya a megváltozott, modern körülmények között. Vajon ugyanolyan értékes-e a világi tudás, mint a Talmud ismerete, jár-e érte ellenszolgáltatás nélküli ellátás, és ha igen, kiknek?

A hagyományos és a modern értékek keveredése és ütközése bizonyára nemcsak Zsengeri Samuban keltett vegyes érzelmeket, s minden bizonnyal többen

gondolták úgy, hogy a világi színtéren érvényesülni nem tudó tudósokat a közösségnek kellene eltartania – ha másért nem, hát valóban azért, hogy el ne hagyják vallásukat.

Az pedig különösen érdekes kérdés, vajon eszébe jutott-e bárkinek a zsidó közösség tagjai közül, hogy Wahrmann a hitközség elnökeként és országgyűlési képviselőként képviselje az érdekeiket, és igyekezzen a mindennapi gyakorlatban is érvényt szerezni a törvény betűjének. Zsengeri visszaemlékezése alapján úgy tűnik, hogy nem, mert ezt írja:

„Lewin helyeselte nézetemet s megígérte, hogy még aznap beszélni fog kebelbarátjával, Wahrmann Mór országgyűlési képviselővel, ki akkor a pesti izr. hitközség elnöke volt s reményli, hogy ez utat, módot fog találni, hogy ezt a kiváló tudóst a zsidóságnak megmentse".[67]

A megoldást tehát nem a politikai színtéren, hanem a közösségen belül próbálták megtalálni.

VÁLTOZATOK A NEOLÓGIÁRA

Több mint száz év távlatából részben a szépirodalom, részben a holokauszt után keletkezett értékelések és az ortodoxia újabb keletű felértékelődése nyomán hajlamosak vagyunk úgy tekinteni a neológiára, mint a vallástalanság előszobájára, a vallásgyakorlást a saját igényei és kényelme szerint alakító, polgárosodó magyar zsidóság „találmányára". Ha a századfordulótól kezdve erre biztosan akadt is bőven példa, a Zsengeri Samu, Goldziher Ignác, Nagy József nemzedéke még valódi és mély vallásosságát igyekezett összehangolni a társadalmi beilleszkedés követelményeivel. Az elemzett három hosszabb visszaemlékezés szerzői mind felekezetük alkalmazottai voltak életük rövidebb-hosszabb szakaszában, s a vallás, a vallásosság jövője visszaemlékezéseikben is mindhármukat erősen foglalkoztatta.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy e szövegek egyaránt a nagyfokú szülőtisztelet hangján szólnak. Goldziher apja házában ennek egy különösen erős válfaját tapasztalhatta: Míg az ő visszaemlékezéseiben halványabb anyja alakja, Zsengeri és Nagy egyaránt szeretettel és csodálattal emlékszik a család anyagi jólétéhez is számottevő módon hozzájáruló édesanyára. Zsengeri Samué női divatáruval kereskedett 1846-ban, 32 éves korában bekövetkezett hirtelen haláláig, Nagy Józsefé pedig az apa gondozta négy tehén tejét és az abból készült kóser vajat és túrót hordta be Körmendre – az így befolyt pénzből gyakran kisegítve az árendát a Festetics grófeknak időben kifizetni éppen képtelen korcsmáros férjét.[68] Eredeti családjuk más tagjairól azonban több visszaemlékezőhöz hasonlóan ők sem tesznek említést – írásaik viszonylag rövid terjedelme mellett talán itt is valamiféle konvenció és férfiúi szemérem érvényesülésének lehetünk tanúi.

A legfiatalabb Nagy József esetében – már a műfaji sajátosságok miatt is – mindössze a rezignáltan elégikus hangvétel és a nagyon hangsúlyos utolsó előtti bekezdés jelzi, hogy munkájával elveszőben lévő értékek mentése a szerző egyik célja:

„Szép Ros-hasónó, szent napodon én is jó anyjukommal közeledem Isten házához; egyik karomba ő kapaszkodik, másik kezemmel legkisebb fiunkat vezetem, az idősebbik előttünk viszi az én csomagomat, mint én vittem egykor apámét (a két nagyobb már idegenben iskolázik). Vajjon fognak-e egykor ezek is oly boldog áhíttal ilyen csoportképben haladva a szent Ros-hasónó napján templomba menni? Fog-e bennük olyan boldog emlék kelni, mint apjukban? ... A nevelés sok szépet beleojthat a fogékony gyermeki kedélybe, de az ostoba »korszellem« szivacsával sokat töröl."[69]

Zsengeri és Goldziher azonban már helyzeténél fogva is nagyobb összefüggésekben foglalkozott e kérdéssel.

A VALLÁSOSSÁG ÁTALAKULÁSA

Goldziher otthonról kapta útravalóul az apai kegyesség továbbvitelének feladatát, amelynek ő – saját értelmezésében – eleget is tett.

„Édesatyámnak szülei emléke valóságos vallási kultusz tárgya volt. Amikor 1869-ben első tanulmányutamon Berlinbe értem, és az írómappámat kinyitottam, megtaláltam benne atyámnak héber nyelven megfogalmazott óhaját, hogy amíg élek, szülei halálozása napján tanuljak (Misnát), és imádkozzam lelkük üdvéért. Ennek a jámbor óhajnak mindmáig rendíthetetlenül eleget tettem, és ezt életem végéig szentnek tartandom."[70]

Ugyanakkor naplóját olvasva megállapítható, hogy a kor nyelvhasználatának változásait követve a maga számára is észrevétlenül tér át bizonyos nevek németül való emlegetéséről a magyarra (Augarten – Zugliget, Moses – Móric), és ugyanilyen kevéssé tudatosodik benne az a lényegesen nagyobb horderejű változás, hogy míg egyetemista korában visszautasította – nem zsidó – leydeni professzorának vacsorameghívását, később nemcsak nemzetközi kongresszusokon vett részt, de rendszeresen heteket töltött egy arabista kollégája, von Landberg-Hallberger svédországi magántudósnak a Starnbergi tó mellett fekvő kastélyában anélkül, hogy az étkezési előírások betarthatatlansága gondot okozott volna neki.

1871-es leydeni tartózkodásáról írott összefoglalójában így ír:

„A szigorú rituálékhoz ragaszkodó életmódom természetesen megakadályozott abban, hogy társadalmilag is közel kerüljek Dozyhoz. Megérkezésem után néhány nappal ünnepélyesen meghívott ebédre. E meghívást ősi rituális hagyományainkra hivatkozva elhárítottam, amit D. nagyon zokon vett, már bemutatkozó látogatásomkor észrevehetvén, hogy bibliai dolgokban merész iránynak hódolok. Bocsánatkérő látogatásom

alkalmából aztán keserűen állapította meg, hogy asztalát to'ébhának [héber: megvetett] tartom. Nehezemre esett szemrehányásaival szemben észérveket felhoznom. A többiek belátóbban fogadták ezt a nehézséget. De Goejével gyakori és baráti érintkezésben álltam, kényelmetlen beállítottságom ellenére is."[71]

Huszonhárom év elteltével azonban már egészen más dolgok okoznak számára gondot:

„A tutzingi kastélyban tehát valóban szép és hasznos életet élek, amely nem hasonlít ama hitvány élethez, amelyre egyébként kényszerülök. Olyan férfiak és nők tisztelnek, becsülnek, értékelnek kitüntetőleg, akik pillantásukra sem méltatnák az életem immár 18 évét merő szégyenné nyomorító senkiháziakat. Kényelmetlenek, persze, számomra az étkezések, amelyeken szalonruhában kell megjelennem, és amelyeken az előkelő élet valamennyi formasága uralkodik. Ám rendszerinti életmódomat előnyösen egészíti ki, hogy egy hónapon át közelről tanulmányozhatom és gyakorolhatom ezt az életformát."

Ekkor már az étkezési előírások megsértése nem, legfeljebb csak az etikett merevsége zavarja Goldzihert, akinek következő párosros kommentárjában a humora is megcsillan:

„Nem szükséges mindig lomposnak lenni, hogy kényelmesen éljünk. A grófnék és bárónék, akiket asztalhoz vezetek, végtére szintén emberek. Nem lehet mindenki snorr [jiddis: parazita, ingyenélő] senki, vagy hitközségi elnök: más embereknek is kell lenniök, és azok is e világhoz tartozván, tanul a proletár, ha hosszabb időre »társaságukba« kerül."[72]

Némi reflexiót a dékánsággal járó formaságok 1917-ben azért már kiváltottak belőle. Első hivatalos szerepléseként a kari tanács képviseletében kellett részt vennie az Erzsébet királynéért tartott rekviemen a Mátyás-templomban.

„Holló utcai lakásomra huszáregyenruhába öltözött altiszt jött értem. Nyitott kocsiban utaztam a huszárral a bakon a Dob utcán át, hamisítatlan küllemű lengyel hittestvérek hosszú sorfalai között. Mit gondolhattak ezek kócsagtollas kalapom láttán? Azt az egyet biztosan nem, hogy sokkal inkább vagyok én *gólesz*ben [héber: számkivetés], mint ők. Egyébként állítólag nagyon mutatós, magyaros jelenség voltam."[73]

Ha van olyan forrás, amelynek elemzéséhez valóban a pszichohistória eszköztárára lenne szükség, az minden kétséget kizárólag Goldziher *Naplója*, ám ennek hiányában csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a szerző ismét remek alkalmat szalaszt el arra, hogy legalább a maga és gyermekei számára kifejtse, pontosan hogyan is érez sajátos helyzetével kapcsolatban – túl azon, hogy magát

a bámészkodóknál is sokkal rosszabb helyzetűnek gondolja. (Az utolsó mondat önirónia mögött pedig talán némi önelégültség is bujkál.)

Mindazonáltal a díszmagyaros fellépések valóban okozhattak neki némi lelkiismereti konfliktust, erre utal 1918. május 28-i bejegyzése:

„E hó 30-án díszruhában kísérnem kellene az »úrnapi körmenetet«. Ebbe biztosan belehalnék. Egyistenhívő, purista és meggyőződéses zsidóként részt venni az emberré vált Isten körmenetén? Prodékánom helyettesít majd, ő meggyőződéses katolikus, és tiszta lelkiismerettel, alázatosan szolgálhat magyar gálakosztümben az »úr temetésének«."[74]

Bár Goldziher naplót írt, ebben nincsen nyoma annak, hogyan élte meg a vallásgyakorlat „külsőségeinek" egyre szabadabb kezelését, milyen mérlegelések alapján, mikor döntött valamely vallási „forma" elhagyásáról. A nemzetközi zsidó memoárirodalomban erre találhatunk rendkívül szép példát az 1830-as években (jellegzetes módon ő maga sem tudja, mikor), a mai Belaruszia területén, Minszktől nem messze született Pauline Wengeroff *Memoiren einer Grossmutter* (Egy nagymama visszaemlékezései) címen megjelent művében. A szerzőnek igen komoly megpróbáltatást jelentett, amikor férje követelésére le kellett tennie a hagyományhű zsidó asszonyok számára kötelező parókát, a kóser háztartásvezetés 1871-ben bekövetkezett megszüntetése pedig külön fejezetet kapott könyvében. Ebben eredeti feljegyzéseit idézi, mondván, azok alighanem általánosabb érvényűek lehettek, s jól kifejezik azt a belső küzdelmet és szenvedést, amelyen a zsidó életforma átalakulásának idején nem egy feleség, háziasszony és anya átment.

„Túlbecsültem az erőimet. Nem hittem volna, hogy ez a legutóbbi reform ilyen belső konfliktusokat okoz majd nekem. Miért esik ennyire nehezemre feladni az elveimet? Az én számomra a szüleim tisztelete és szeretete elválaszthatatlan a vallási szokásaik tiszteletétől és szeretetétől. Elfog a kétségbeesés, ha arra gondolok, mit is csináljak. Meg kell tennem ezt a lépést, amelytől állítólag jövőbeli boldogulásom, békém és nyugalmam, mi több: a gyerekeim boldogsága is függ. Rettenetes csapás lesz ez a szüleimnek. Mindig szerető, kedves gyermekük voltam. Most jó okuk lesz rá, hogy megátkozzanak. Igen, én is megértem égő fájdalmukat, hiszen anya vagyok magam is. De hol vannak a saját elveim? Igen, megvannak azok is. Tizenöt éve küzdök a megőrzésükért. Szívem, lelkem, húsom és vérem részei lettek. És most ezek állnak közém és a hozzám legközelebb állók közé – minden egyes perc próbára teszi egymás iránti vonzalmunkat, tiszteletünket és szeretetünket."[75]

KONZERVATÍV NEOLÓGOK

Nincs okunk feltételezni, hogy Goldzihernek ne okozott volna hasonló lelki megpróbáltatásokat egyes szokások elhagyása. Annál is inkább, mert a pesti izr. Hitközség – a magyar neológia fellegvára – titkára egyáltalán nem volt a vallási

engedékenység és lazaság meggyőződéses híve. Komlós Aladár nagyszabású magyar-zsidó szellemtörténetének első részében elismerően szól a zsidó tudományosság folyóirata, a *Magyar Zsidó Szemle* „reformvágyának őszinte vallásos eredeté"-ről, amelyet az bizonyít, hogy „a lap megértő és türelmes a konzervativizmussal szemben. Közli például Ungár Izsák cikkét (1886), aki elmésen mutat rá, hogy a neológiát nem tudja megcáfolni, mert az nem fejti ki rendszerét, hanem mindenkori állapotát, úgy látszik, paktumnak tekinti; a maga részéről nem látja be, mi a vallási haladás abban, »hogy most a kántorok szögletes sipkát hordanak, hogy az imádságos könyvet most kivonatos koncentrációban nyomtatják, és a lechó dódit orgonaszóval éneklik el a kongó zsinagógákban«."[76] (A lechó dódi vagy Lecho daudi a XVI. században élt Selomo Alkabec misztikus hangulatú szombatköszöntő dala. Patai József fordításában: „Jer, fogadjuk hű barát / Szombatot, a szép arát.")

Ám az az Ungár Izsák – aláírása szerint „közönséges zsidó, de még nem neológus", a konzervatív –, akinek a folyóirat szerkesztői (Bacher Vilmos és Bánóczi József) „a legnagyobb készséggel bocsátják rendelkezésre hasábjait" valójában nem más, mint Goldziher Ignác.[77]

Ő viszont így jellemzi naplójában egykori barátait és a zsidó tudományok máig elismert színvonalú lapját:

„Más kapcsolatoknak is lazulnia *kellett*. Sok fájdalom és kín árán úgy kellett történnie a becsületért és az igazságért. Bánóczi és Bacher, kik 1865 óta közel álltak hozzám, az utóbbi az enyimekhez hasonló törekvésekkel és igaz barátnak bizonyulva, 1885-ben magyar zsidó folyóiratot alapítottak, én pedig jobb döntést elmulasztva, engedtem kérésüknek, és munkatársuk lettem. A vállalkozás hamarosan a magyar zsidó Országos Iroda függvénye lett, annak tetsző dolgokat tolmácsolt (...). A Szemle gyorsan hozzáidomult az elvtelenséghez, és azokat a káros nézeteket képviselte, amelyeket csak gúny és megvetés illet. 1888 szeptemberében a szerkesztők álnok méltatással meggyászolták Trefort halálát, ki a magyar zsidóság Antiochus Epiphanese volt, a gonoszság papja, ki zsidó fiatalok tucatjait vonszolta a keresztelőmedencéhez."[78]

Goldziher zsidóságfelfogásában ugyanaz a semmilyen engedményt nem ismerő elvszerűség érvényesült, amelynek fényében Kármán Mór és a magánember, szomszéd és barát Kohn Sámuel kivételével szinte minden – magyar – kortársa elvtelen megalkuvóként jelent meg a szemében (de rabbiként már Kohn Sámuelt is elítélte).

Ungár Izsák első írása a jesívák védelmében íródott. A hitközség titkáraként Goldziher maga választotta a szívének igen fontos zsidó iskolaügy, a felekezeti iskolák felügyeletének kérdését.

„Mégis találtam törekvéseimnek megfelelő működési területet. A zsidó hitközség iskolaügyét. 1876-ban ez züllött állapotban volt. Senki sem törődött vele. A hitközség az

elemi iskolák megszüntetését latolgatta, hogy anyagi gondjain enyhítsen. A speciális zsidóoktatás hivatás jellegéről senki sem beszélt. Csak a törvényeknek tettek eleget, formális tanítással, hiányzott a szellem, a cél, még a tanmenet is. Ez az állapot a rabbikat aggasztotta legkevésbé. Magamhoz vontam az egész feladatkört. (...) Fáradozásom eredményeképpen újból bevonták a zsidó hitoktatásba a Biblia tanulmányozását és a héber nyelv ismeretét. (...) Elkeseredett viták és harcok után, egy nyomtatásban is terjesztett emlékiratot is szentelve az ügynek, újraszerveztem a zsidó hitközség szétzüllött intézményét, a Talmud-Tórát, azon fáradoztam, hogy eleven feladattal lássam el."[79]

VALLÁSVÉDŐ TANÁROK. Goldziher sajátos perspektíváját jól mutatja, hogy miközben ő úgy élte meg, egyedüliként foglalkoztatja a zsidó oktatásügy, Zsengeri Samu ugyanabban a fent említett 1876-os évben jelentette meg nyomtatásban *Memorandum a pesti izr. iskola reorganisatiója ügyében* című munkáját, melynek fő gondolatait még 1921-ben is fontosnak tartotta újfent írásba foglalni. Szerinte a felekezeti iskola ugyanolyan szükséges és fontos, mint volt:

„Az újabb időkben beállott tanítási szabadság mámora, mely a zsidó tanítók nagy részének érzékeit elkábította, már múlófélben van és a kijózanodtak végre maguk is belátják, hogy a vallási érzésnek a felekezetek részéről épp úgy kell tápot nyújtani, mint a nemzetiségi eszmének. Ezt az állítást, melyet az ellenkező nézetű harcosok még eddig megszüntetni nem bírtak, szerintem az ország mintaközsége sem ignorálhatja."[80]

Zsengeri újraszervezte és polgári fiú- és lányiskolával bővítette ki az ortodox (!) hitközség elemi iskoláját. A Magyar Zsidó Lexikon „Budapesti ortodox iskolák" címszava szerint „1898-ban szervezte meg a kiváló szaktudású néhai Zsengeri Samu igazgató a polgári iskolai tanfolyamot. Az ő működése alatt avatták fel az iskola mai impozáns épületét (Dob u. 35. szám alatt)." Az intézmény vezetősége a volt igazgató tanítói működésének 50. évfordulója alkalmából ünnepséget rendezett, és „mind a hitközség elöljárósága, mind a tantestület egy-egy ezüstserleggel ajándékozta meg".[81]

Pedig Zsengeri egyik lapjáról, a 16 évvel korábban (1882–83-ban) megjelentett *Szombati Újság*ról Komlós Aladár zsidó szellemtörténetében azt írta: „A lap az ortodoxokról olyan gyűlölettel ír, hogy Verhovay sem tesz túl rajtuk."[82] A Komlós által közölt idézetek igazolják is e megállapítást, ám Zsengeri kéziratban fennmaradt visszaemlékezése és pályájának további alakulása egyaránt arra figyelmeztet, hogy érdemes árnyaltan és mindig az adott időszak körülményeihez mérten vizsgálni egy-egy személyiség munkásságát és eszméit.

Az ugyane nemzedékből való Munkácsi – aki Goldziher közbenjárására kapta meg a hitközségnél azt a tanfelügyelői állást, amelyet egyébként a jeles orientalista eredetileg magának szeretett volna megszerezni – szintén úgy érezte, egyedül veszi fel a harcot a zsidó tanügy fogyatékosságai ellen.

„Átvévén a hitközségi elnöknek megválasztásomról értesítő s meleg hangon üdvözlő irata kapcsán a hivatalos utasításokat, haladéktalanul hozzáláttam az iskolák rendszeres látogatásához. Csak most nyílt valójában alkalmam közelről megfigyelni a vallásoktatás terén mutatkozó sok bajt és fogyatékosságot."[83]

E megállapításhoz Munkácsi még egy lábjegyzetet is fűzött, amelyből kiviláglik, hogy törekvései kevés eredménnyel kecsegtettek:

„Különösen megdöbbentő volt az eredménytelenség a héber tárgyak oktatásában. A művelt zsidó társadalom irtózott a zsidó betűtől, mint általában a vallásoktatástól s a hitközségi választmányban is voltak hívei a jelszónak: »A héber oktatás az elemi iskolában *még* nem való, a középiskolában *már* nem való.« Így nem csoda, hogy a lipótvárosi gyermekek elemi iskoláiban még a jó tanítók sem tudtak a héber olvasás tanításában kedvező eredményt elérni, s hogy egyebütt is e tárgyban éppen azok a tanulók voltak a leggyöngébbek, kik más tárgyban kitűntek."

Így hát nem is olyan meglepő, hogy közel 20 évvel Ungár Izsák cikkének megjelenését követően az előző nemzedék tagja, Singer Izrael a megreformált jesívák továbbéltetését javasolta.[84] Nagy Józsefhez hasonlóan a „korszellem"-et kárhoztatva érdemben ugyanazokat az érveket hozta fel erre, mint Zsengeri Samu a felekezeti iskolák védelmében. Mindezek a fejtegetések arra utalnak, hogy mélységes bizonytalanság uralkodott a tárgyban, mit jelent zsidónak lenni, zsidóként élni, zsidó nevelést biztosítani a gyerekeknek. A zsidóság megszűnt életmód lenni, de arról nem sikerült egyetértésre jutni, hogy amennyiben nem életmód, akkor micsoda.

FELEKEZET HITVALLÁS NÉLKÜL? Goldziher naplójában így írja le ezt a különös helyzetet:

„A hitközségi vezetőség hűségesen visszatükrözte, hogy mi Magyarországon az úgynevezett kongresszusi zsidóság: »felekezet«, hitvallás nélkül. A vallás az utolsó, ami a zsidót zsidóvá teszi: azért zsidó, mert nem keresztény szülőktől született. Születése, nem neveltetése, az állattal közös tulajdona – hiszen állati része születik meg – dönti el felekezetét, nem az, mit szelleme elsajátít, nem a lélek nemzedékről nemzedékre öröklített és megtisztult kontinuitása. És mert ez a kontinuitás, amelynek tartalma minden következő nemzedékben tökéletesebb tartalommal szerelkezik föl és erősbödik, mindenestül odaveszett, esik oly könnyen a zsidóság bizonyos rétegének, a kereszténységhez csatlakozva, eltüntetnie születése körülményeinek kényelmetlen jellegét, ha ez a jelleg valamely állás lehetősége elől elzárja az ajtót."[85]

Dolgozószobájának magányában tehát Goldziher azzal vádolja a neológiát, hogy biológiai minimumára redukálta a zsidóságot, elhagyva belőle minden spi-

rituális töltetet, a lélek hit általi nemesedésének zálogát. Ennek a szellemfosztotta zsidóságnak valóban nemigen lehetett volna más választása, mint a teljes beolvadás vagy a Singer Izrael által is hasznosnak ítélt cionizmus. De éppen Goldziher és Zsengeri Samu vagy Munkácsi Bernát példája mutatja, hogy a magyarországi zsidóság távolról sem volt egységes – még saját hite, saját gyakorlata tekintetében sem.

És miközben úgy tűnik, mintha az író emberek közül mindenki ismert volna mindenkit – Schnitzer Ármin jubileumi gratulánsai között például ugyanúgy ott találni dr. Zsengeri iskolaigazgatót, mint Goldziher Ignácot, ahogyan Singer Izrael ötvenéves tanítói ünneplése alkalmából is üdvözlő táviratot küldött Zsengeri –, még azok sem voltak egy táborban, azok sem tudtak egymásról, nem együtt léptek föl, akik látszólag egy nézeten voltak valamely lényeges kérdésben – amilyen például a vallás fontossága a nevelésben.

A FELEKEZET ÉS A KÖZ ALKALMAZÁSÁBAN

Mindezek fényében értékelendő, ha a Szinnyei önéletrajzi adataival szereplő szerzőinek e 244 képviselőt felvonultató nemzedékénél azt látjuk, hogy a magyar zsidóság „aranykorának" számító időszakban állami vagy megyei, illetve városi alkalmazásban állt 76 (magyar csengésű neve van közülük 47-nek, a Magyar Zsidó Lexikon szerint kitért 15). Egyetemi rendes tanár 1, egyetemi magántanár 4, főgimnáziumi tanár 9, főreáliskolai tanár 4, polgári iskolai tanár 7. Szabadfoglalkozású ügyvéd 29, orvos 20, szerkesztő 22, hírlapíró 21.

A közalkalmazotti arány tehát mintegy 31% (többen az orvosok és a tanároktanítók közül ugyanis életük egy szakaszában dolgoztak kórházban, de később magán- vagy fürdőorvosi praxisba kezdtek, betegsegélyező pénztárnál nyertek alkalmazást, illetve felekezeti iskolából állami, városi iskolába kerültek vagy fordítva).

Az állami, megyei és városi alkalmazottak körén belül viszont valóban magas és valamiféle nyomásgyakorlásra enged következtetni a magyar nevűek 61%-os és – a Magyar Zsidó Lexikon szerint – kitértek 19,7%-os aránya (az utóbbi ennél bizonyosan magasabb, mivel sok szerző nem is szerepel a Magyar Zsidó Lexikonban).

Felekezeti alkalmazásban állt mint rabbi, tanár, tanító 42 (17,2%), a rabbik száma 10, a Rabbiképző tanáraié 4. A címszava szerint szerepet vállalt a felekezeti (egyleti, karitatív életben) 13, a felekezeti sajtóban publikált 31.

Tizenegy említi, hogy állami ösztöndíjban részesült (ketten Treforttól kapták, a nem önéletrajzi címszavak között még több ilyen személyhez – Eötvöshöz is – kötődő állami ösztöndíjról esik szó), ezeken kívül kilencen tartózkodtak valamennyi ideig Magyarország határain kívül a Monarchiában, 37-en Európa többi részén (4 tanulmányúton), Európán kívül is járt 9.

Végezetül feltűnően kevésnek tűnik a hivatalos elismerés: 2 nemesítés (az elitadatbázis még további kettőről tud), 2 Ferenc József-rend lovagkeresztje, egy

MTA levelező tagság, egy nemzetgazdasági bizottsági tagság, 13 különböző pályadíj, külföldi tudós társaságok tagsága. Ez a nemzedék, amely már az emancipáció biztosította körülmények között vált férfivá, kevésbé magasba ívelő pályát mondhatott magáénak, mint apái, ugyanakkor jóval nagyobb létszámban került tisztes polgári életviszonyok közé.

JEGYZETEK

1 KARÁDY–KOZMA, 2002, 49.
2 KELLÉR, 1964.
3 HAJDÚ, 2003, 351.
4 BRÓDY, 1893.
5 HAJDÚ, 2003, 550.
6 PREPUK, 2000.
7 FORGÁCS, 1990.
8 Vö. FORGÁCS, 1990; LAPIERRE, 1995.
9 ZSENGERI, 1921, 57.
10 SCHEIBER–BARABÁS, 1993. 32.
11 GOLDZIHER, 1984, 19.
12 I. m. 20.
13 BARTHA, 2005, 220.
14 ZSENGERI, 1921, 5.
15 MUNKÁCSI, 1925. 18.
16 KOMLÓS, 1997, I. 238.
17 NAGY, 1904, 179.
18 Idézi KOMLÓS, 1997, I. 118.
19 Uo.
20 Lásd IGNOTUS, 1908, illetve ASCHHEIM, 1999 és FUCHS–KROBB (szerk.), 1999.
21 *Egy zsidó fiú története.* Kompert után ford. Gerő Viktor. Székesfejérvár, 1886. két köt. és *Ghettotörténetek.* Kompert után ford. Gerő Viktor. Székesfejérvár, 1887.
22 ZSENGERI, 1921, 6.
23 Uo.
24 KARÁDY–KOZMA 2000, 50–51.
25 I. m. 51.
26 NAGY, 1904, 191–192.
27 ZSENGERI, 1885, 280.
28 ZSENGERI, 1921, 1–2.
29 ZSENGERI, 1885, 281.
30 Lásd a 19. lábjegyzetet; a Magyar Zsidó Lexikon *Ungarisch-jüdische Schulzeitung*ként adja meg Zsengeri Samu címszavában, de ilyen című lap Scheibernél nem szerepel.
31 ZSENGERI, 1921, 2–3.
32 Ehhez lásd SZÖGI, 2001.
33 GOLDZIHER, 1984, 348.
34 ZSENGERI, 1921, 59.

35 Scheiber Sándor és Barabás Györgyi *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992* című munkája Fischer Náthán [=Halász Náthán] szerkesztésében az *Izraelita Hitközségi és Iskolai Lapról* tesz említést, amely főlapján mint *Jüdische Gemeinde und Schulzeitung* szerepel, és Budapesten adták ki 1873 júliusától 1874 júniusáig. Vö. SCHEIBER–BARABÁS, 1993, 40.
36 RÓZSA, 2001.
37 NAGY, 1904, 191.
38 I. m. 198.
39 KATZ, 2005, 224.
40 MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON, 1929, 553.
41 KARÁDY, 1994, 46.
42 CSAPÓ–MÁTAY (SZERK.), 2005.
43 GOLDZIHER, 1984, 108.
44 ZSENGERI, 1921, 28–30.
45 I. m. 82.
46 Lásd KÚNOS, 1930.
47 Uo. 1930.
48 MUNKÁCSI, 1925, 18.
49 Uo.
50 A népiskolai tankönyvekről lásd FARKAS, 2007.
51 EÖTVÖS, 1941, 68–69.
52 I. m. 296.
53 Idézi KATZBURG, 1999, 54–55.
54 Lásd KULINYI–LŐW, 1885, 223.
55 FALK, 1888a, 3.
56 Uo.
57 KÚNOS, 1930.
58 SIMON, 2000.
59 GOLDZIHER, 1984.
60 ZSENGERI, 1904, 83.
61 Uo.
62 ZSENGERI, 1921, 82.
63 Uo.
64 A szövegben kiemelt kifejezés („unwissende Menschen)" ebben az összefüggésben inkább jelent tájékozatlan, megfontolatlan személyeket, akik nem tudják, mit tesznek, amikor ilyen körülményeket teremtenek a titkárságon. De az is lehet, hogy a héber eredetű nagyon megvető 'amhórec' – tudatlan, a zsidó vallás törvényeit nem ismerő ember – német fordítása.
65 GOLDZIHER, 1984, 111–112.
66 I. m. 190.
67 ZSENGERI, 1921, 84.
68 NAGY, 1904, 177–178.
69 I. m. 205.
70 GOLDZIHER, 1984, 20.
71 I. m. 64–65.
72 I. m. 217–218.
73 I. m. 361.
74 I. m. 368.

75 WENGEROFF, 2000, 201–211.
76 KOMLÓS, 1997, 121.
77 GOLDZIHER, 2000, 615–622.
78 I. m. 136.
79 I. m. 115–116.
80 ZSENGERI, 1921, 53.
81 I. m. 76–76/a.
82 KOMLÓS, 1997, 118.
83 MUNKÁCSI, 1925, 63.
84 SINGER, 1904, II. 36–37.
85 GOLDZIHER, 1984, 114–115.

V. A negyedik nemzedék

E nemzedékről, a korszakunk végén született legfiatalabbakról, illetve arról, hogyan élték meg saját zsidóságukat az első világháború végét megelőzően, a Szinnyei címszavai mellett leginkább levelezésük, naplóik és viszonylag nagyszámú önéletrajzi és kulcsregényeik alapján szerezhetünk információkat, mivel valódi önéletrajzaik, memoárjaik sokkal később, sőt gyakran jóval a második világháborút követően készültek el – azaz nyilvánvaló módon erősen magukon viselik a bekövetkezett történelmi kataklizmák nyomait. Szinnyei József adatgyűjtésének idején e generáció tagjai közül a legtöbben még messze nem jutottak el pályájuk zenitjére – sokan még teljesen ismeretlenek vagy túl jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy bekerüljenek az életrajzi lexikonba.

Család- és személynevek és ezek viszonya: a kulturális kongruencia

A negyedik generációnak a Szinnyeiben szereplő 1871 és 1888 között született, összesen 133 (önéletrajzi adalékaival és azok nélkül előforduló) zsidó szerzője közül 56-nak adatolt a névmagyarosítása, 29 esetben ennek dátuma is ismert. 84 név – azaz az ebben az időszakban születettek mintegy kétharmadának neve – magyar csengésű és/vagy írásmódú. Az önéletrajzi adalékokkal szolgáló szerzők közül 24 névmagyarosodásáról van adat. Az ő magyarosításuk átlagéletkora 18,6 évre zuhant, ami azt jelenti, hogy szinte mindegyiküket nagykorúságuk elérését és ezzel az önálló névváltoztatás lehetőségét megelőzően apja kívánta már magyar névvel kibocsátani a felnőtt életbe.

E nemzedék képviselői a következő magyar neveken osztoznak: Halász, Hegyi, Heltai, Hervai, Hevesi, Huszár, Kecskeméti, Keleti, Kónyi, Kormos, Kovács, Körös, Lányi, Latzkó, Lengyel, Lovas, Martos, Meszlény, Molnár, Nadányi, Nagy, Német, Ormos, Pap, Pásztor, Petény, Peterdi, Péterfi, Petri, Polgár, Pólya, Rákosi, Ráskai, Révai, Róna, **Rózsa (3)**, Rubinyi, Sajó, Salgó, **Sebestyén (4 – ugyanaz a család)**, Seress, Simai, Somló, Szabados, Szabó, Szabolcsi, Szántó, Szemere, Szende, Szenes, Szerdahelyi, Szigeti, Sziklay, Szilágyi, Szilárd, Szily, Szirmai, Szirtes, Szomory, Szterényi, Szücs, Tábori, Vágó, Váradi, Varjas, Varsághy, Vér, Verő, Vértes, Vita, Zalai. (Csak a kettőnél több előfordulást jelöltem, de a kettő is ritka, és na-

gyon gyakran azonos a család.) Bár az esetszám viszonylag kicsi, így is látható, hogy a nevek még mindig eléggé szórnak, a terheltségük kicsi.

A családnév-változások mellett azonban a személynévadási szokásokat, a név mindkét elemének alakulását is érdemes szemügyre venni a 19. század folyamán: vajon hatottak-e ezek egymásra, és ha igen, hogyan. Annál is inkább, mert ilyen jellegű vizsgálat eddig nem folyt: a családneveket és a személyneveket (a névváltoztatási iratokban és az anyakönyvekben) adatvédelmi szempontok miatt nem lehetett együttesen vizsgálni,[1] a zsidó névadási szokásokat elemző Karády Viktor és Palásti Mónika, illetve Frojimovics Kinga, valamint Ceglédi Zoltán a felekezetiség, illetve a felekezeti megosztottság (ortodox–neológ) névadásbeli megnyilvánulásait tanulmányozta egy-egy lokális mintán.[2]

Írásaikban egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a magyarországi zsidóság a 19. század második felében, különösen a századfordulóra mindinkább engedett a magyar divatnevek csábításának. Valóban nem könnyű mai fejjel elképzelni, mit kereshetett a század második felében a – részint ortodox – zsidó polgárok soraiban az a feltűnően sok ősmagyar vezér és törzsfő, az utcán futkározó Árpád-házi királykisasszonyokról és királyfiakról és/vagy egyidejűleg katolikus szentekről nem is beszélve. Miközben osztom Karády Viktor és Palásti Mónika igen nagy körültekintésre való fenntartásait a tárgyban, vajon mennyire vagyunk képesek sokszorosan is kívülről tekintve a korra és a szubkultúrára abba belelátni, hogyan értelmezték ezeket a neveket maguk a névadók – jóllehet az előzőekben magam is megkíséreltem ehhez legalább szempontokat gyűjteni –, úgy vélem, hogy itt az egyszerű „divatkövetés"-nél lényegesen többről van szó.

A zsidó személynévelemzés szempontjából a Szinnyeiben valamennyi számba jöhető nemzedéket figyelembe véve 1748 és 1887 között összesen 1424 értékelhető adatot találtam. A teljes névanyag gyakorisági listájának első 10 helyén kiugróan vezet a József (78), majd jóval több mint egyszázalékos lemaradással következik a Mór (59), aztán újabb közel félszázalékos lemaradással az Ignác (53), utána csaknem egy bolyban a Sándor (48), az Adolf (47) és a Gyula (47), majd szintén szorosan egymás után a Lajos (40), a Lipót (39), a Miksa (37) és a Zsigmond (37).

A 'Jahve gyarapítson' és 'bika' jelentésű József ugyan hagyományos, bibliai név, ám a magyar névanyagban is igen gyakori: a teljes, mintegy másfél évszázadnyi időszak során országos szinten sem kerül ki egyszer sem az első öt közül.[3] Tehát inkább semlegesnek, semmint hagyományos zsidó névnek tekinthetjük. A Mór jellegzetesen zsidó név, az Ignác ismét csak semleges – az egész időszakban őrizte helyét az országos lista második tíz legelterjedtebb neve között. Végérvényesen 1770 és 1850 között lépett az első öt név közé a Sándor, 1871 után a Lajos. A germán eredetű Adolf az újabb nevek közé tartozik csakúgy, mint a Lipót és a Miksa, ezek az 1871 és 1895 közötti időszakban kimondottan izraelita nevek voltak. Végül a Zsigmond regionális névként indult, majd a tárgyalt korszak során a legelterjedtebb 25–35 név között lehetett megtalálni.[4]

Mint láthatjuk tehát, a nevek megoszlása egyértelműen igazolja Hajdú Mihálynak, a magyar névtan tán legtekintélyesebb szakértőjének azt az általa vizsgált anyakönyvek alapján tett megállapítását, hogy a magyarországi zsidók névadásában három viselkedés különül el markánsan: a hagyományőrzés, az újítás és a mimikri. A hagyományőrzés a héber eredetű és a jiddis nevek adásában mutatkozik meg, az újítás az idegen és a – nyilván a kazár-elmélettel is összefüggésben – feleleventett honfoglalás kori és Árpád-házi nevek preferálásában és használatának kezdeményezésében, úttörő alkalmazásában, a környezetbe való beolvadás pedig a nem specifikus, általánosan elterjedt nevek választásában érhető tetten.

Ám a család- és személynevek együttes vizsgálatakor ugyancsak szembeszökő egy számszerűsíthető összefüggés. Bizonyos személynevek feltűnő módon inkább magyar, mások inkább idegen – természetszerűleg leginkább német – családnevek mellett fordulnak elő. Érvényesül tehát, százalékos arányban is kimutatható a kulturális kongruencia, a nyelvkulturális összhang. Ha azt vizsgáljuk, hogy a Szinnyei teljes zsidó névanyagában egy-egy személynév összes viselője között milyen arányt képviselnek a magyarosított, illetve előzmény nélküli magyar családnevek – azaz a végbement teljes névi akkulturáció –, a következő adatsort kapjuk.

Utónév	Akkulturáció	Utónév	Akkulturáció
Jenő	84,60%	Emil	46,10%
Géza	83,30%	József	44,80%
Dezső	82,30%	Miksa	43,20%
Ernő	71,40%	Zsigmond	43,20%
Ferenc	68,10%	Károly	41,60%
Imre	66,60%	Vilmos	40,00%
László	66,60%	Ignác	37,70%
Gyula	57,40%	Adolf	37,00%
Sándor	57,10%	Sámuel	31,40%
Béla	54,00%	Lipót	28,90%
Lajos	52,50%	Móric	26,30%
Miklós	50,00%	Jakab	17,60%
Mór	46,50%		

Talán nem indokolatlan tehát azt állítani, hogy a Jenő, Géza, Dezső, Ernő, Ferenc, Imre, László, Gyula, Sándor, Béla, Lajos személynevek az 50%-nál gyakoribb adása vagy felvétele erősebb magyar kulturális vonzalomról tanúskodik, míg az Emil, József, Miksa, Zsigmond, Károly, Vilmos, Ignác, Adolf, Sámuel, Lipót,

Móric, Jakab egy tradicionálisabb – német/héber – kulturális kötődést valószínűsítenek. Azaz a Jenők, Gézák, Dezsők stb. nagy valószínűséggel vagy már magyarosodott nevű családokba születtek, vagy ők maguk magyarosították családnevüket (esetleg személynevüket is), míg az idegen eredetű Emil, József, Miksa stb. személynevek inkább az idegen eredetű családnév megtartását valószínűsítik, a Miklós és a Mór pedig minha határesetek lennének.

A családnév-változtatás szempontjából tehát a személynévadás egyfajta programadásként is felfogható: mintegy „hajlamosít" a névmagyarosításra, amely gyakran két lépcsőben, két generáció választásának eredményeképpen megy végbe. Míg a családnevek akkor is bizonyos értelemben a múlt foglalatának tűnnek – a kontinuitást képviselik –, ha magyarosítottak, az utónevek esetében az akkulturációs törekvés sokkal nyilvánvalóbb: mintha az apák akkulturációs stratégiája csapódott volna le a kulturálisan kongruens – nyelvkulturális összhangban lévő – nevek létrejöttében.

Nemzedék az önéletrajzi adalékok tükrében

Azok az önéletrajzi adalékok, amelyeket e nemzedék szerzői Szinnyei Józsefhez eljuttattak, már nagyban különböznek az előző generáció visszaküldött válaszaiban szereplőktől. Mást tartanak fontosnak, mást emelnek ki, mint elődeik. Bár viszonylag fiatalok voltak, amikor Szinnyei József kérdéseire válaszoltak, valószínűleg nemcsak ezért tudunk meg róluk sokkal kevesebbet, mint az előző nemzedékbeliekről: ők már minden bizonnyal több hasonló lexikont láttak, és nem terhelik a címszavukat „felesleges" részletekkel.

Ebben a magát önéletrajzi adataival a Szinnyeiben 45 fővel képviselő generációban csupán egyetlenegynél találni az első nyelvére tett utalást (az eredetileg Pollák Adolfból Peterdi Andorrá lett színész esetében, aki 9 éves korában tanult meg magyarul, amikor Vágszeredről felkerült Pestre).

Már csak hárman számolnak be arról, hogy magánúton folytatták alsó- és középfokú tanulmányaikat, illetve azok egy részét: a görögből megbukott, de később bölcseleti doktorrá lett Rózsa (Rosenthal) Miklós, valamint Lovas (Rőszler) Izsó zenetanár (aki „az 1879. árvíz alkalmával lábain bénulást szenvedett, úgy hogy azok fejlődésükben visszamaradtak és így két mankó segítségével jár"). A Fehér megyei Alsó-Alapon született Német (Deutsch) Lajos, a pesti kereskedelmi bank tisztviselője esetében a „magánúton nyerte kiképeztetését" megfogalmazás minden bizonnyal a hagyományos zsidó neveltetés „fordítása", de ebben természetesen nem lehetünk biztosak.

Nem akadt köztük egy sem, aki csak idegen nyelven publikált: 33 írt csak magyarul, 12 más nyelven (általában németül) is. Ezzel elindult az a folyamat, amelynek során a magyarországi zsidóság egyre inkább elszigetelődött a többi országban élő, elsősorban németül író-olvasó zsidóktól, s amelynek következtében a nemzetközi irodalomban ma csak elvétve akad a magyar zsidósággal foglalkozó (és szinte kivétel nélkül magyar származású szerzőtől származó) tanulmány.

Feltűnően kevesen foglalkoznak fordítással, és mind a 8 fordító idegen nyelvről fordít magyarra, ugyancsak 8 írt közülük magyar nyelvű tankönyvet vagy tansegédletet. Csak a magyar nyelv ismeretére van bármilyen utalás 13-nak a címszavában, két nyelvre van explicit utalás 9 esetben, háromra 3 esetben, négyre 1-ben. Tanulmányaik és tevékenységük alapján több mint egy nyelvet kellett ismernie további egynek, több mint kettőt további 14-nek, több mint hármat 4-nek, több mint ötöt egynek. Ötön felüli nyelvtudásról egyikük sem ad számot, ami összefügghet azzal, hogy sem rabbi, sem orientalista nincsen közöttük. A meghatározó többség még mindig legalább két nyelvet ismert.

Egy sem említi, hogy magántanítóként tevékenykedett volna, pedig biztosan adtak magánórákat, de valószínűleg már nem az előző generációk által ismert módon és keretben – nem nevelőként, melamedként, hanem egyszerű óraadóként.

Felsőoktatásbeli részvételükről a következőképpen számoltak be: nem végzett felsőfokú tanulmányokat vagy félbehagyta ezeket 7, csak akadémiát végzett 2, akadémiát és magyar egyetemet 1; csak Magyarországon végzett egyetemet 28; Magyarországon és külföldön (Berlin, Párizs, Genf, Zürich, Göttingen) járt egyetemre 6. Egyetlenegy sem ad számot arról, hogy a Monarchia bármely más országában – Bécsben vagy Prágában – látogatott volna valamely egyetemet, és egy sem végzett rabbiképzőt vagy jesivát. Mintha igazolnák Goldziher egy 1917-es naplójegyzetét:

> „Néhány órája felkeresett disszertációja ügyében a szeminárium Reschofszky[5] nevű hallgatója, ki filozófiai doktorátust akar tenni: a beszélgetés során rendkívül jellemzőt mondott. A szemináristák a rabbiképzőt nem hivatástudatból látogatják, egynek sincs kedve ezekhez a tanulmányokhoz, amelyeket teljesen céltalannak tartanak, ezért leghanyagabbul végeznek. Külső körülmények (részben elvetendő indítékok) irányítják őket az intézetbe, a tananyag egyáltalán nem érdekli őket."[6]

Végzettségüket tekintve 15 a jogász, 6 az orvos, 10 a bölcsésztudor, 4 a tanár.

Állami vagy megyei, illetve városi alkalmazásban állt 12, azaz valamivel több mint egynegyedük (magyar csengésű neve van közülük 9-nek, azaz az összes közalkalmazott háromnegyedének; a Magyar Zsidó Lexikon szerint kitért 3, azaz egynegyedük) – tehát ha csak mintegy 5%-kal is, de kevesebb, mint az előző nemzedékben. Egy bíró, 3 főreáliskolai, egy főgimnáziumi, egy felső kereskedelmi és egy kereskedelmi akadémiai tanár, valamint egy államvasúti előadó van közöttük – ő és a bíró hírlapíróként is működik.

Hírlapíróként vagy szerkesztőként dolgozott címszava állítása szerint 14. Szabadfoglalkozású ügyvéd 3, gyakorló és fürdőorvos 3, költő 1.

Ebben a nemzedékben már nem jelenik meg 1848–49-re való hivatkozás.

Felekezeti alkalmazásban állt mint tanár 2: az izraelita felekezetében Rubinyi Mózes, az ev. ref. felekezetében Kőrös Endre. A címszavak tanúsága szerint egyik szerző sem vállalt semmiféle szerepet a felekezeti (egyleti, karitatív) életben, nem publikált a felekezeti sajtóban (ketten megjelentek Kiss József felekezetinek nem nevezhető lapjában, a *Nyugat* elődjének számító *A Hét*ben).

Felekezeti hovatartozásuk: explicite zsidó 2 (Pap Illés, a békéscsabai Kohn Eliezer Hirsch rabbi fia, bölcseleti doktor és főreáliskolai tanár, valamint Rubinyi Mózes, az izraelita polgári iskola tanára), utalásszerűen zsidó 20, implicit ev. ref. 1. Semmilyen felekezeti utalást nem tartalmaz 22. (A Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint soraikban a kitért 10, azaz valamivel több, mint a negyedük.)

Egyetlenegy számol be állami ösztöndíjról (Pap Illés tanult a kapott állami ösztöndíjjal Németországban), 14-en jártak Európában (Rákosi Tibor mint a VI. kerületi felső kereskedelmi iskola tanára tett tanulmányutat Németországban, Hollandiában és Belgiumban), közülük egy fordult meg Európán kívül (az írói nevén „Kubai" Richzeit Arthúr, aki „járt Barcellónában, Antwerpenben, Londonban, New-Yorkban stb. Részt vett a spanyol-amerikai háborúban. A Dreyfuss-ügy tárgyalásakor Rennesben tartózkodott, honnét tudósításokat küldött a hazai lapoknak").

Nem felekezeti karitatív tevékenységről számol be 1, egyesületiről 7, míg helyi közéleti tevékenységről 2, országosról 3 – vagy kevésbé tartják fontosnak megemlíteni, esetleg magánügyüknek tartják, de az is lehet, hogy valóban csökkent a közéleti aktivitásuk.

Szinte mindannyian publikáltak ismeretterjesztő írásokat, csak művészetit 1, művészetit is 17, helyi politikáról is írt 14, országos politikáról is 15, zsidó politikáról is 1, Magyarországot népszerűsítő cikkeket írt 1. A felekezetiség témaként is erősen visszaszorulni látszik.

Öten említettek meg egyetlen helyet, ahol éltek, 11 kettőt, 10 hármat, 9 négyet, 3 ötöt, 4 hatot, 2 hetet, 1 nyolcat: csökkenni látszik az előző nemzedékekben olyan felfokozottnak tűnő földrajzi mobilitás.

Címszava szerint apja kereskedő volt 10-nek, tanító-tanár 7-nek, bérlő, illetve birtokos 3-nak, iparos 1-nek, orvos 1-nek, rabbi 1-nek, városi ellenőr 1-nek. Mintha megállt volna a rabbi és az orvosi hivatás önreprodukciója, és egészen feltűnő, hogy az előző nemzedékben magukat oly számosan képviselő ügyvédek közül egynek sem találkozni a gyermekével – vagy ezek fiai mind azok közé tartoznak, akik nem jelölték meg apjuk foglalkozását.

A 45 szerző közül 17 említi nevével mindkét szülőjét (22 – majdnem a fele említi meg legalább az egyiket, vagy mindkettőt), ám azok felekezetéről egyikük sem tesz említést. Ez az összes számszerű adat közül a legkülönösebb, és mintha ez is Goldziher „születési" teóriáját igazolná: semmi más módon nem utaltak felekezetükre, nem írtak felekezeti lapokba, de több mint harmaduk apja-anyja teljes nevét beleírta a címszavába. És ha valóban nem lehetünk is eléggé óvatosak a következtetésekkel, Kovács Zoltánnak (Kovács Margit keramikusművész édesapjának) mégis csak az apja neve és foglalkozása miatt – Klein Móricz, kereskedő – kezdtem el valami zsidóságára valló ellenőrizhető adata után kutatni, amelyet végül a győri Philantrópia szabadkőműves-páholy honlapján találtam meg: a győr-szigeti izraelita temetőben nyugszik. A Szinnyei címszava alapján

„Kovács Zoltán, bölcseleti doktor, főreáliskolai tanár, szül. 1871. jún. 13. Pápán (Veszprémm.), hol atyja Klein Móricz kereskedő volt. Középiskolai tanulmányait a pápai ev. ref. gymnasiumban végezte; hol egy-két műfordítása jelent meg a Pápai Lapokban a VIII. osztály tanuló korában a főiskola physikai pályázatán: A meteorologiai észleléseknél használt eszközök leirása s az átszámításoknál alkalmazott képletek vizsgálata cz. dolgozatával pályadíjat nyert. Tanulmányait Budapesten folytatta a műegyetemen és egyetemen. Klein családi nevét 1890-ben Kovácsra változtatta. 1893–94. működött az ó-gyallai csillagvizsgálóval kapcsolatos országos meteorologiai intézetben; majd egy évig a budapesti gyakorló főgymnasiumban volt alkalmazva. 1895-ben doktorrá avatták a mathematika, physika és csillagászatból. 1896-ban tanári oklevelet nyert a mathematikából és physikából és 1898-ban tornatanári vizsgát tett. 1895–96-ban a székesfejérvári s 1896 óta a győri főreáliskola tanára."

A *Győri életrajzi lexikon* még azt tudja róla, hogy 1912-ben bekövetkezett haláláig vezette a gyorsírókört és az ifjúsági csónakázóegyletet. Tankönyveket írt, a felnőttek számára közművelődési előadásokat tartott. Szorosabb szellemi közege a Philantrópia szabadkőműves-páholy volt, itt merült fel egy diákotthon terve. Az otthon 1910 szeptemberében nyílt meg, ennek vezetője lett. Tagja volt a város törvényhatósági bizottságának, alapító tagja a Kisfaludy Irodalmi Körnek.

Mintha ezek a szerzők azt mondanák: a szüleik zsidók, ők nem. De az is lehet, hogy a szülők említésének ez a magas aránya arra utal, hogy bár a felekezetiség a magánszférába szorult már vissza, a leszármazás azonban még mindig fontos.

APÁK ÉS FIÚK

A leszármazás, a családi hatás fontosságára utal az a tény is, hogy *Az Érdekes Újság Dekameronja*, a Kabos Endre szerkesztésében 1914-ben megjelent novellaválogatás szerzői közül rövid – másfél-kétoldalas – önéletrajzukban többen is érdemesnek tartották megemlíteni édesapjukat, akár olyan jelentéktelen összefüggésben is, amely a terjedelemhez viszonyítva indokolatlannak tűnik. Aki a legsúlytalanabb módon emlékezik meg apjáról, az Molnár Ferenc. Az ő két és negyed oldalas önéletrajza – rendkívül ritka ilyen műfajú írásainak egyike a tőle megszokott – és elvárt – humoros stílusban íródott. Ifjúkori zsengéi fölött seregszemlét tartva írja a következőket:

„Első nagyobb színpadi munkám a »Kék barlang« című látványos dráma volt, mely a kilencvenes években József körút 68., III. 17. ajtó alatt, Feiks Jenő batárom nyolc forint értékű házi színpadján került színre szép sikerrel, az általunk festett papirosbábuk kitünő előadásában, az általam festett diszletekkel. A »Kék barlang« tartalma az volt, hogy – atyám orvos lévén – házi gyógyszertárunkban eltörött egy sötétkék orvosságos üveg, s annak egy darabja mögé égő gyertyát állitva kék fényt voltunk képesek színpadunkon előállitani, miközben drámám alakjai: »huj, huj, most gyövök én« kiáltásokkal ugráltak a kék fényben. Sokkal többet nem is mondtak, akkor még nem helyeztem nagy súlyt a dialógra. A premiér általános verekedéssel végződött, ugy, hogy legközelebbi darabom már csak tiz év múlva kerülhetett színre a Vígszínházban. Ez a hosszu szünet még most is meglátszik színmüirói működésemen."[7]

Heltai Jenő ugyanitt két és féloldalas önéletrajzának nagyobbik részét tölti meg családi viszonyainak – szintén humoros – ecsetelésével:

„Születtem, mint a legtöbb ember és 12 éves koromban elhatároztam, hogy költő és ujságiró leszek. Ezt a végzetes elhatározást olvasmányaimnak köszönhetem. Apámnak nagy könyvtára volt és tiz éves koromban már nyakig ültem a német klasszikusokban. Amikor apám arra figyelmeztett, hogy Schiller már tizenhárom éves korában verseket irt, azzal mentegetőztem, hogy még csak tizenegy éves vagyok. (...) Tizennyolc éves koromban még német verseket is irtam és minthogy még ekkor is iró akartam lenni, unkabátyám, dr. Herzl Tivadar, a cionista-vezér és nagyszerü ujságiró, Bécsbe hivott német ujságirónak. Fölháborodással utasitottam vissza ezt a nemtelen ajánlatot, azt feleltem, hogy nem leszek hazaáruló, magyar iró leszek. A kritika azóta többször megmagyarázta nekem, hogy csak magyarul irok, de nem vagyok magyar iró.

Apám azt szerette volna, hogy ügyvéd legyek, de én kedv nélkül jártam egyetemre. (...) Minthogy apám tönkrement és két testvérem is betegeskedett, jobbadán nekem kellett róluk gondoskodnom. Már fiatalon sokat kellett dolgoznom, nem mindig azt, amit szerettem volna, mindig csak azt, amiért fizettek. És milyen rosszul fizettek! Irtam mindent, verset, elbeszélést, regényt, szindarabot, sok rosszat talán és egy kevés jót is. Folyton anyagi és lelki gondokkal küzködtem, sokat nyomorogtam és szenvedtem. Nem birtam tovább és egy évre elmenekültem Párizsba, ahol még többet nyomorogtam és szenvedtem. Amikor hazajöttem, beláttam, hogy csak egy gazdag házasság menthet meg. Ennélfogva elvettem egy szegény lányt, egy fillér hozomány nélkül. Szeretnék még egy pár évig irni és azután valami tisztességes pályát választani."[8]

Jóval komolyabban szól az apai hatásról Ignotus, aki szűk kétoldalas pályarajzában emlékezik meg a legnagyobb tisztelet hangján mesterei között apjáról (Veigelsberg Leóról, aki a *Pester Lloyd* főszerkesztői székében Falk Miksa utódja volt, és valószínűleg anyagi gondjai miatt 1907-ben öngyilkos lett):

„1891-től fogva vagy tizenöt évig irtam Kiss József lapjába, *A Hétbe*, krónikát, kritikát és ritkán novellát és verset, majd segitettem megalapitani, de csak két hónapos életre, a *Szerda* című hetilapot, míg aztán, hat év előtt, *Ostvát*tal és *Fenyő*-vel és ki hamar hozzánk csatlakozván, részvétellel s támogatással lehetővé tette munkákat, *Hatvany* Lajossal a *Nyugatot*. Itt sikerült valóra váltanunk régi álmunkat: azt a mai érdeklődésü revue-félét, aminő minálunk mindaddig hiányzott. Ez minden, ami irói életemben történt velem, de ha erről beszámolok, meg kell emlékeznem azokról, kiknek személyes jósága és hatása nevelő és döntő volt gondolkodásomra: apámról, ki ragyogó és szigoru stiliszta volt, tanáraim közül Lehr Albertről s a filozofus Böhm Károlyról, az irodalomban Kiss Józsefről s Ambrus Zoltánról, barátaim közül Pikler Gyuláról s Ferenczi Sándorról."[9]

Szakítani a determinációval

Ennek a nemzedéknek nemigen ismerjük 1918 előtt íródott hosszabb önéletrajzait vagy visszaemlékezéseit – lévén az effajta összegzés általában az érettebb kor jellemzője. Feltűnő azonban az 1870 és 1900 között születettek által írott önéletrajzi és kulcsregények viszonylag nagy száma (Kóbor Tamás: *Ki a gettóból;* Molnár Ferenc: *Andor,* Hatvany Lajos: *Urak és emberek;* Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert;* Erdős Renée: *Ősök és ivadékok – Az új sarj, Az élet királynője; Berekesztett utak, Ave Roma;* Balázs Béla: *Álmodó ifjúság* és *Halálos fiatalság;* Sinkó Ervin: *Optimisták,* Patai József: *A középső kapu,* Pap Károly: *Azarel,* illetve róluk Ritóok Emma: *A szellem kalandorai;* Kaffka Margit: *Állomások*). Míg az önéletrajzi regény elsősorban megformáltságában, lekerekítettségében különbözik a visszaemlékezéstől, addig a kulcsregény irodalmon kívüli érdekessége, hogy többé-kevésbé fiktívnek álcázott szereplői – elsősorban a kortársak számára – azonosíthatók. A műfaj a 17. századi Franciaországból, Mme de Scudéry regényeitől veszi eredetét, amelyeknek regényes történetei XIV. Lajos udvarában jól ismert alakokat rejtettek. A kulcsregény alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy mondandójának közlése érdekében megváltoztasson részleteket, és így a mű fikció voltára hivatkozva valamelyest óvja szereplőinek (adott esetben saját magának is) a magánszféráját, elkerülje a rágalmazási pereket, végül és nem utolsósorban azonban nagyobb szabadságot biztosít a történet alakításában. E nemzedék kora olyan mennyiségű és mélységű változások hordozója volt, hogy tagjai méltán érezhették megörökítésre méltónak életük eseményeit – annál is inkább, mivel nem kevesen közülük e változások aktív részeseként élték meg ezt az időszakot. Bár e kulcsregények jelentős része csak jóval később jelent meg, néhányuk már 1918 előtt is ott formálódott a szerzők műhelyében, részleteik olykor napvilágot is láttak valamelyik sajtóorgánumban.

Ha korabeli önéletírásokban nem is, naplókban, levelekben mégis bővelkedett e korszak írásbelisége. Csak a mai blogolással és a közösségi szájtokon való rész-

vétellel összevethető az a buzgalom, amellyel a szerzők tanulmányaik és gyakran igencsak sokrétű írói-szerkesztői-tanári, esetleg hivatalnoki tevékenységük mellett (elsősorban lelki)életük eseményeit dokumentálni, rendkívül kiterjedt levelezésükben pedig olvasmányaikat szemlézni, társasági életükről és az ott elhangzottakról beszámolni voltak képesek.

ZSIDÓNAK SZÜLETTEK

Míg a 18–19. század fordulóján a zsidó családban születettek életének és identitásának minden eleme adott – determinált – volt, és az egymást váltó generációk egyre jobban érvényesíthették saját elhatározásukat a nevük, a leggyakrabban használt nyelvük, tanulmányaik, foglalkozásuk és vallásuk tekintetében, a 19. század végének értelmiségi nemzedéke már minden szempontból maga kívánta meghatározni sorsát. Önvallomásaik tanúsága szerint az ő zsidóságélményük radikálisan különbözik az eddigiektől. Néhányuknak családja már olyan messzire jutott a magyarosodás folyamatában, hogy ők gyermekkorukban nem is tudták, hogy zsidók. Természetesen ebben a nemzedékben is voltak olyanok, akik szigorúan vallásos családban nevelkedtek – mint például a később katolizált és az utóbb református lelkésszé lett Fülep Lajossal házasságot kötő Erdős Renée (Ehrenthal Regina) –, de éppen az ő legnagyobb szerelme, az *Ősök és ivadékok* című kulcsregényében egyébként általa kozmopolitának, nemzetietlennek és cinikusnak lehordott, 1863-as születésű Bródy Sándor írta 1915-ben a következőket:

„Kisfiú arcomra emlékszem, részvéttel és bizonyos rokonszenvvel. Názárettől Sztambulig akárhány szakasztott ilyen kis arab és török arcokat láttam. Még a színem is olyan olajos szinű barna volt, mint azoké. Az a néhány ezer esztendő, amióta ama tájakról elszármaztam – ősatyám ágyékában – akárcsak egy nap, nem több mint egy nap. Csak a finom és erős magyar klíma, meg az erős és dús ételek megszívtak egy kicsinyt, a kisfiún alig volt néhány lat hús, csak a délről hozott szeméből és a vastag csőréből állott az egész emberke... Szívesen látom e még nem romlott fejet, amelyben még egyetlen gondolat se volt arról, hogy nem olyan magyar, mint a hostyáknak [külvárosok] akármelyik paraszt fiúja. Ma azonban tudom már, hogy az apám török zsidó lehetett, borostyánköves csibukkal járt Eger utcáin, hanem azért nem gyújtotta föl, ellenben teleépítette házakkal, kaszárnyákkal, sátrakkal. Nem lehetett más, csak törökországi eredet: pipázva tanáccsal szolgált boldog- és boldogtalannak, és magamagának, hogy tanácsoljon, ezt nem tartotta érdemesnek. A más dolga halálig fölizgatta – a magáé füst és »keff« [kannabisz]. Ám ő is csak magyarnak tudta magát, más szó, más érzés nem volt odahaza, és én is csak amaz emlékezetes Eszlár alkalmából tudtam meg – érthető dacból –, hogy sémi vagyok, és nem turáni, pedig a kedvem turáni. Kisfiúkoromban kit sem szerettem jobban, mint a magyar parasztot, a cselédeket, Veront, Terkát, Pázmányt, a mindenest, Kis Jóskát, a kocsist és Sámuel Gábort, a fuvarost."[10]

Bródy Sándor nem állt egyedül azzal, hogy csak nagyobbacska gyerekkorában derült ki számára zsidó volta. Az 1885-ben született Lesznai Anna így idézi fel a korántsem kellemes élményt:

„Vidéki, tisztes vadászó, politizáló »úriemberek« pipafüstjében voltam nyolcéves koromban a »legmagyarabb kis úrigyerek«, ki hazafias, sőt amennyiben ilyesmit öntudatlanul magamba szihattam, »úriosztály-érzelmek« levegőjében nőtt fel. Emellett vallásos zsidó nagyszüleim pesti otthona, szűkösebb szigorúságú szokásai, a hosszúnapot betartó fehér szakállú öreg úr, szintén beletartoztak lelki leltáramba. Hosszúnapi és nagypénteki böjt megfértek tudatomban. A katolikus templom harangszavára imádkoztam.

Tudtam, hogy léteznek pájeszes falusi grájzlerkocsmárosok [szatócs és kocsmáros], kik »zsidók«, de ezek a »hivatásos zsidók«, akik pántlikát árulnak, akárcsak a tót parasztok, nem voltak olyan emberek, mint mi. Egyszer ilyesmit fejthettem ki anyám előtt (azt hiszem, azt kérdeztem, milyen haditettért kaptak nemességet az őseim); anyám hangosan kacagni kezdett, és ez a lekicsinylő kacaj és hozzávetett megjegyzései magyarázták meg nekem először, hogy én nem vagyok »igazi színmagyar úrigyerek«, és hogy a zsidóság valami különvalóságot, alsóbbrendűt, társadalmilag ha nem is titkolandót, de mellőzöttet jelent."[11]

De ha tudták is, hogy zsidók, többeknek közülük ez nem jelentett mást, csupán formaságot – vagy esetleg azt sem. Az 1877-ben született Fenyő Miksa, a *Nyugat* egyik alapítója és szerkesztője, késő öregkorában írt önéletrajzában emlékezik vissza gyermekkorának falujára, a Bács-Bodrog vármegyei Mélykútra, amelynek leírását a katolikus temploméval kezdi, majd így folytatja:

„Zsidó imaház is volt a faluban; tán huszonöt zsidó család élt ott, kik előteremtették, nem könnyen, az előimádkozó és a tanító költségeit. Templomunk földes padlójú két egyszerű szobából állt, egymástól derékig érő fakorláttal elválasztva, hogy a férfiak és a nők külön hirdethessék az Isten dicsőségét. A férfiak az első szobában imádkoztak, ahol a frigyszekrény állt az ótestamentum pergamentekercsével. Nem kedveltem az imaházat; ünnepi gyülekezetét, fehér lepelbe öltözött férfiaival, kik érthetetlen nyelven egyhangon, mormolták imáikat; a frigyszekrény előtt az előimádkozó, ki nagy ünnepélyességgel emelte ki a tórát, a világ legrégibb magna chartáját, lényegében egy szerződést, melyet az Úristen kötött Ábrahámmal, s amelyet, mint az államszerződéseket, egyáltalán egyik fél sem tartotta be.

Idegenkedésemnek forrása nyilván az volt, hogy apám, kit igen szerettem, s ki tekintély volt előttem, nem volt vallásos ember, s keveset törődött a zsidó szertartásokkal. Nagy ünnepek alkalmával – Újévkor és engesztelés napján – a templomba ment, de soha nem vett részt a szombati istentiszteleten –, nagy néha egy halott emlékezetére tartott esti misén, ha a halott rokonság külön megkérte erre, mert hogy legalább tíz férfinak kellett ott imádkoznia, ez volt a vallás parancsa."[12]

De szinte szó szerint ugyanígy számol be gyermekkorának vallási élményeiről önéletrajzi regényében, az *Álmodó ifjúság*ban az 1884-es születésű Balázs Béla, akit ugyancsak egyszer egy évben vitt el édesapja, Bauer Simon a templomba, és akinek számára nem kevésbé volt idegen a fehér leples férfiak ismeretlen nyelvű mormolása.[13] Lukács György, Balázs egy évvel fiatalabb irodalmi fegyvertársa pedig egyenesen a következőket nyilatkozta ugyancsak hajlott korában az őt életéről kérdező Eörsi Istvánnak és Vezér Erzsébetnek:

„Tisztán zsidó családból. Éppen ezért: a zsidóság ideológiáinak semmi befolyása szellemi fejlődésemre."[14]

Mindegyik idézett szöveg sok évvel az eredeti élmény után keletkezett, s mind más és más célt szolgált. Részletes elemzésük, a szövegösszefüggések feltárása nyilván sokféle fénytörésben mutathatná meg a felidézett élményeket s a felidézés mikéntjét vezérlő szándékot, annyit azonban minden viszonylagosság figyelembevétele mellett is megállapíthatunk, hogy e nemzedék szerzői közül nem egynek zsidósága csupán *a contrario*, mint a kívülállás, vagy éppen a szembenállás alapja határozta meg szocializációját. Bródy Sándor például 1915-ben, az első világháború második évében magyarsága mellett tett hitvallásként emlékezik gyerekkorára, amint ezt írásának utolsó bekezdése is tanúsítja:

„Nem mondhatom, hogy én, aki voltaképpen sohase voltam benne egy vallás keretében sem, községhez nem tartozom, a fajtát többé magamban nem érzem – mint örülök annak, hogy a zsidó a halállal szemben szépen viseli magát. Nem sír, nem fut el előle. És valahányszor katonáink halotti listájában egy nyilvánvalóan hitsorsosomra találok: valósággal örvendek neki. Ezek az elmúlások: vallomások amellett, hogy magyarok vagyunk, és a honi földhöz való tartozandóságunk erősebb a hitünknél, erősebb a halálnál."[15]

HIT? FELEKEZET?

Szavai azért különösen érdekesek, mert többek között azt tanúsítják, hogy a 20. század elejére formálisan is kettévált a felekezet és a hit. Az 1895. évi XLIII. tc. a vallás szabad gyakorlásáról nemcsak a bevett vallások sorába emelte az izraelita vallást, de ugyanakkor a felekezeten kívüliség elvi lehetőségét is biztosította mindazok számára, akik semmilyen elkötelezettséget nem akartak vállalni, és a meglévő felekezeti kereteken kívül óhajtottak élni. Bródy tehát a törvény életbe lépése óta legálisan is megtehette, hogy nem tartozott semmilyen vallási közösséghez, bevett vagy elismert felekezethez. (Bevett felekezetnek a nagy történelmi múltú és jelentős állami támogatásra számító vallásokat nevezték, ilyen volt a római és görög katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, a görög keleti és az izraelita vallás. A „törvényesen elismert" kitétel pedig azokra a különféle vallási nézetekkel bíró csoportosulásokra vonatkozott, amelyek a törvény biztosí-

totta joguk értelmében egyrészt legalább egy működő hitközséget megszervezték, másrészt hitéletükre vonatkozóan az államhoz benyújtott szervezeti szabályzatukat a vallás- és közoktatási miniszter jóváhagyta.).[16] Bármilyen kevesen voltak is a vallásukat hivatalosan nem gyakorlók – számuk 1910-ben nem haladta meg a 2322-t, és még a két világháború között sem ment az összlakosság 1 százaléka fölé[17] –, a törvény nyújtotta lehetőség a szekularizáció diadalát jelezte. Egyúttal annak bizonyságát is adta, hogy az állam a szabad vallásgyakorlásról rendelkezve a vallás nem gyakorlását is lehetségesnek tartja, azaz immár legálisan valóságosnak fogadja el a vallás keretein kívül létező morált.

Ugyane törvénynek a felekezetalapításra vonatkozó passzusa emeli ki a puszta fantazmagória kategóriájából Balázs Bélának egy új vallás alapításával kapcsolatos, naplójában lejegyzett eszmefuttatását. Balázs 1911. augusztus 11-én Lesznai Annának írott levelét másolta át a *Napló*ba – nyilván különösen fontosnak tartotta megőrizni az abban foglalt gondolatokat, hiszen e feljegyzések későbbi művek alapanyagául is szolgáltak.

„Szent megnyilatkozás, hogy úgy jött a leveled, mint egy visszhang egy – azt hittem – éjszakai kiáltásomra. Ez úgy van, hogy mi egy lelki kasztba tartozunk (Lukács Gyuri legutóbbi gyönyörű esszéjében van ez a teória, hogy az emberek, illetve lelkek »kasztokba« vannak csoportosítva. Bizonyos – bár egyelőre ismeretlen – számúakba, mint a formák. Ezek az élet formái.) Gyuri esszéje [*A lelki szegénységről*],[18] mely egy nappal előbb érkezett, mint leveled, más kasztból íródott ugyan, de megdöbbentő és megrendítő világossággal éreztette velem, *láttatta* [kiemelés az eredetiben – F. K.], hogy az eszmék személyeinken túl fejlődnek, mi csak úszunk benne, és hogy most egy nagy megvilágosodás felé visz bennünket az isteni áradat. Lehet, Máli, hogy nemsokára vallást fogunk alapítani. (Nem mosolyogtam, amikor ezt leírtam.)"[19]

Hogy ennek az értelmiségi nemzedéknek számos tagja nem érezte magát „otthon" ősei vallásában, arról nemcsak a személyes levelezésükben, naplóikban és műveikben található nagyszámú megjegyzésük, hanem vallásváltásuk gyakorisága is tanúskodik. Míg a Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint 1890-től 1910-ig összesen 5046 zsidó tért át a keresztény vallásra, e generáció szerzői közül az áttértek közé tartozott például Balázs Béla, Lukács György, Fenyő Miksa, Lesznai Anna, Jászi Oszkár, Erdős Renée.

A végső indíttatást e lépéshez olykor persze jelenthették nagyon is gyakorlati megfontolások. Lukács György esetében például annak felismerése, hogy zsidóként még a szülők rendkívül jó társadalmi és anyagi helyzete – apja a Magyar Általános Hitelbank igazgatója volt, és 1899-ben „szegedi" előnévvel kapott nemességet – sem jelent elégséges garanciát az állami vagy városi alkalmazásra. Ifjúkori barátja, a Thália Társaságot vele együtt megalapító, nála egy évvel idősebb Bánóczi László – Bánóczi József filozófiai és irodalomtörténeti írónak, az MTA le-

velező tagjának, a *Magyar Zsidó Szemle* egyik alapító szerkesztőjének fia – írta neki 1907 nyarán a következőket:

„A fogalmazói állás nagyon csábító, különösen ha a szabadságot is megkapnád. (...) De tanácsnok abszolute nem lehetsz, mert keresztény, főképpen katolikus dolgokra volna befolyásod. A városnál egy zsidó sincs, tudtommal egy kitért sem, Körössy már úgyszólván világhírű volt, mikor igazgató lett, és az egyetlen volt."[20]

Az 1844-ben született, egyetemet nem végzett Kőrösy József statisztikust, az MTA levelező, majd rendes tagját 1870-ben nevezték ki a Fővárosi Statisztikai Hivatal élére. Egy évvel e levél keletkezése előtt, 1906-ban halt meg. Lukács, aki az Evangélikus Gimnázium tanulója volt, nem sokkal Bánóczi levelének kézhez vétele után, 1907 szeptemberében evangélikus hitre tért. Mint ifjú éveinek krónikása, Bendl Júlia megállapítja: „a körülmények (...) valamint az, hogy a korabeli levelekben nyoma sincs ennek az »eseménynek«, mind arra utalnak, hogy a kikeresztelkedés aktusa Lukács számára puszta formalitás volt – éppen úgy, mint addigi »zsidósága«. (...) A »kikeresztelkedést« megelőzően Lukács olykor fontolgatta, hogy vallást változtat, de húga emlékezése szerint korábban inkább a katolikus vallásra gondolt – »leginkább a szerzetesek ideális munkakörülményei« miatt.[21]

Akkoriban „köztudomású" volt – azaz jóllehet a liberális állam játékszabályai szerint sehol sem volt leírva, a gyakorlat mégis ezt mutatta –, hogy zsidó nem kerülhet olyan pozícióba, ahol – Bánóczi megfogalmazását idézve – „keresztény, főképpen katolikus dolgokra volna befolyása". Ez a gyakorlat nem volt magyar sajátosság. Ugyanennek az érvényesüléséről tanúskodik az ugyancsak liberális vilmosi Németországban a német zsidók 1618 és 1945 közötti hétköznapjairól szóló, személyes visszaemlékezések sokaságán alapuló átfogó munka,[22] ahogyan például Georges Delahache-nak, Strasbourg későbbi városi főlevéltárosának a francia közállapotokat polemikus éllel leíró *Juifs* (Zsidók) című 1901-ben először megjelent memoranduma. Ez a Dreyfus-ügy kapcsán veszi tételesen számba a francia igazságszolgáltatás terén működő zsidókat (összesen 7 fő, a 184 fős karból), és megállapítja, hogy sem a külügyben, sem a többi fontosabb – mezőgazdasági, pénzügy-, kereskedelmi – minisztériumokban nem dolgozik egy sem.[23] Bármennyire korlátozott érvényűek legyenek is ezek a személyes jellegű források, jól mutatják, hogyan élte meg az érintett kortársak (azaz a századfordulón Németországban, Franciaországban élő zsidók) egy része a kialakult helyzetet.

Ám akármilyen erős volt a külső nyomás, mégis a személyes jelentést már nem hordozó formák, az érthetetlen nyelven elmondott imák, a zsidó Isten idegensége lehetett a vallásváltás szempontjából meghatározó tényező. Legalábbis erre vallanak az olyan személyes feljegyzések, mint például Balázs Béla már idézett *Naplójának* egy 1917 nyarán keletkezett – ekkor már túl volt a vallásalapítás kószának bizonyult ötletén –, közelebbről nem datált bejegyzése:

„Azt kérdezték tőlem, miért keresztelkedtem ki? »Meggyőződésből.« – Hiszek a mai katolikus hitben és egyházban? »Nem.« – ? –

Hiszek, és mélyen vallásosnak érzem magam, de [nem] ismerek otthonomra egyik mai »kapható« felekezetben sem. Viszont nem hiszem, hogy vallást kitalálni lehessen, és hogy magamnak valami privát hitet csinálhatnék. Utálom a modern individualista esztétikai-filozófiai, személyes kényelemre szabott »vallásokat«.

Felekezet nélkül maradni nem akartam, tehát beálltam a történelem-filozófiailag *legaktuálisabb* felekezetbe. Mert ha nem vagyok is otthon egy sátorban sem, fedél nélkül nem lehet maradni. A vallások *történnek*, mint ahogy a világ és Isten történik. Egy vonat megy előttem, az a kocsi, amely éppen *itt* van, előttem, aktuálisan, nem az enyém, de be kell ugranom, mert különben lemaradok. A zsidóság már le van kapcsolva a vonatról. A katolicizmus nem otthonom, de itt mozog előttem, az élő vallás. Be kell lépnem a fedele alá. Majd ott kereshetek és várhatok tovább. [Kiemelések az eredetiben – F. K.]"[24]

Persze az esemény közvetlen hatása alatt, 1913 karácsonyán még az akcidenciáktól, a véletlenszerűségektől, a determinációtól való megszabadulást hangsúlyozta inkább Balázs:

„Kikeresztelkedtem, megmagyarosítottam nevem, és megházasodtam. Tehát életem összes akcidenciáit megváltoztattam. Új bőrbe vedlettem. Most római katolikus vagyok, és hivatalosan is Balázs Bélának hívnak."[25]

A pragmatikus (Lukács György-i) és a történetfilozófiai megalapozottságú (Balázs Béla-i) vallásváltás mellett természetesen létezett a valódi megváltásigényből táplálkozó konverzió is. Ennek legismertebb és legplasztikusabb példája Erdős Renée katolizálása, amelynek *Ősök és ivadékok* című négyrészes regényciklusa mondja el a történetét. A tisztán önéletrajzi és a kulcsregény sajátosságait elegyítő mintegy 2000 oldal valójában *Az új sarj* címet viselő első rész elején a megváltás ígéretével egy bencés szerzetes személyében történő első találkozástól vezet a ciklus 8. kötetében, az *Ave Roma* második részének végén a pápai áldás apoteózisához.[26]

A saját sorsból való megváltottság igényének motívuma már Balázs Béla naplójában is ott lappang, csakhogy nála, Lukácsnál és szűkebb-tágabb környezetük – a Vasárnap Társaság és a Galilei Kör – tagjainál ezt, mint Balázs esetében láthattuk is, nem valamelyik (bármelyik) tételes vallás hivatott elhozni. A vasárnaposok egyik legfiatalabbika, a később a firenzei Casa Buonarottiban létrehozott Michelangelo-múzeum és információs központ vezetőjeként világhírűvé vált (és egyébként szintén protestáns hitre tért) Tolnay Károly (1899–1981) művészettörténész ezt így fogalmazta meg:

„Egy determináció és egy megváltás története: *szabadságharc!* A lipótvárosi milieu; az újgazdag lakások (...) Tágas, kényelmes szobák. A cinikus, semmiben sem hívő osztálytársak és a Polacsek ruhák, az evés fontossága (Gerbeaud), az áldatlan viszonyok Atya és Anya között. (...) Atya puritanizmusa, szigora, tisztessége és becsülete, eldugott jósága. Anya imbolygása, lazasága, félművésziessége (költészet-zene), szentimentalizmusa. A *megváltás* kezdete 13 éves koromban hirtelen jött. (...) A művészet lett idolom. Így minden elő volt készítve ahhoz, hogy megjelenjen életemben az igaz »Mintakép«, a »Megváltó«, és szakítsak végleg a determinációval. (...) Kezdtem ennek a mintaképnek a hatása alatt átgyúrni saját életemet. Persze ez csak negatíve volt lehetséges, amíg otthon éltem. Vagyis: *megvetéssel* néztem most már a polgári jómódot, a gazdag étkezéseket, a luxust, ami körülvett. Vonzott a szegénység, mert az »más« volt, talán igazabb.

Az egyetemi évek azonban, amikor már külföldön éltem, a »végleges« *emancipációt* hozták magukkal. Emancipációt a vagyonos polgárfiú léha életétől és eljegyzését a szellemi ember ideáljával. [Kiemelések az eredetiben – F. K.]"[27]

A zsidó családeszmény felbomlása

A „determinációval való szakítás" e nemzedékben számos egyéb módon is megnyilvánult, méghozzá nem is kizárólag az értelmiség köreiben. Míg a korábbi generációk visszaemlékezéseiben csak az egyetlen következetes ortodox, Ávrahám Munk esetében találkoztunk – paradox módon – szerelmi házassággal, az 1870 után születettek már magától értetődőnek tekintették a boldogságelvű párválasztást. Ez a szemléletváltozás egészen radikális eltávolodást jelentett a hagyományos zsidó családalapítási formától, az összehozott házasságtól. Talán azért nem tulajdonítanak neki a valós jelentőségéhez fogható súlyt és szerepet, mert nem az asszimiláció külső vagy belső igénye volt a mozgatója, inkább a kikerülhetetlennek vélt szekularizáció, az „idők szavának", a „kor parancsának" érvényesülése. Pedig ez a méltatlanul kevés figyelmet kapott változás alapjaiban alakította át a zsidó családfelfogást.

SZERELEM, HÁZASSÁG, VÁLÁS

Jakov Katz, a zsidó társadalom kiváló ismerője immár jó fél évszázada megjelent, úttörő tanulmányában a hagyományos társadalomból a modernbe ívelő átmenet jeleként írta le a folyamatot: „A közvetítés értékeinek egy elfogadott mérték alapján az egész társadalom véleménye által mérlegelt racionalizálása helyett az egyénnek joga lesz az individuális választás. Ez nem racionális szempontból való választás, nem foglalnak benne helyet objektív mérlegelések, hanem csupán a belső kényszer, amely két személy találkozásának és egymásba szeretésének egyediségéből jön létre. Ebből a központi magból következnek a teória további oldalai: a gazdasági értékeknek és a származásnak mint a választási döntés mértékének el-

vetése, csakúgy mint minden idegen közvetítőnek a pár találkozásában; a kölcsönös közeledés szerelmi játéka, amely az erotikus feszültségből adódik; valamint a teória szélsőségességének következtében – magának a házasság intézményének, mint az erotikus nemi élet törvényes társadalmi keretének a tagadása is."[28]

A házasság hagyományos intézményét világi oldalról is komoly csapás érte, amikor ugyancsak az individuális választás, az egyéni szabadság gyakorlásának érdekében a magyar törvényhozás elfogadta a polgári házasságra vonatkozó 1894. évi XXXI. törvénycikket. Ennek hatályba lépését követően a házasságot kizárólag csak az erre illetékes polgári hatóságok előtt lehetett megkötni – lehetővé vált a vallásváltás nélküli vegyesházasság. (Igaz, a születendő utódok szempontjából a törvény a zsidó vallásúak számára kedvezőtlen feltételeket teremtett, mivel úgy rendelkezett, hogy ha megállapodás nem történt, a fiúk az apa, a lányok az anya vallását követik, míg a zsidó vallás törvényei szerint mindig az anya vallása az irányadó.)

A 1894. évi XXXI. törvénycikk kivételes esetekben fölbonthatóvá tette tovább a polgári házasságot, ám csakis valamelyik fél hibájából. Indokként kizárólag a törvény által meghatározott abszolút és relatív bontó okok jöhettek számításba. Abszolút bontó ok (házasságtörés, természet elleni fajtalanság, kettős házasság, élet ellen törés és súlyos bántalmazás, halálra, illetve 5 évet meghaladó fegyházra ítélés büntetése) esetén a bírói mérlegelés kizárt volt. Relatív bontó ok (házassági kötelezettség szándékos és súlyos megszegése, családhoz tartozó gyermek bűncselekményre, erkölcstelen életre csábítása, iszákosság, játékszenvedély, enyhébb büntetésre ítélés) fennállásakor a bíró az ügy összes körülményeinek vizsgálata alapján bonthatta föl a polgári házasságot. A törvény ugyanakkor lehetővé tette az ágytól és asztaltól való elválást, vagy más néven különválást azon esetekben, amikor a felek lelkiismereti meggyőződésük vagy gyermekeik érdekében valamely bontó ok fennállása ellenére sem kívánták a teljes kötelék fölbontását. A válások száma a század utolsó két évtizedében elenyésző volt, és még 1900-ban sem érte el az 1%-ot. E generáció később híressé vált szerzői közül azonban szinte mindegyik elvált, nem egy rövidebb-hosszabb ideig házasságon kívüli kapcsolat(ok)ban élt.

Hatvany Lajos például háromszor nősült, számos házasságon kívüli viszonya volt városszerte ismert (többek között a kor ünnepelt színésznőjével, Bajor Gizivel). Unokahúga, Lesznai Anna két házassága válással végződött (másodjára Jászi Oszkárhoz ment feleségül), és csak harmadszorra sikerült igazi társra találnia a nála 15 évvel fiatalabb Gergely Tibor személyében. Lukács György először egy orosz forradalmárnőt vett feleségül, Ljena Grabenko azonban más(ok)ba volt szerelmes (így Balázs Béla fivérébe, Ervinbe is), s egy ideig heidelbergi lakásukban hármasban laktak Ljena aktuális szerelmével, Bruno Steinbach bécsi zongoristával. Válásuk után Lukács megismerkedett egy kétgyermekes asszonnyal, Bortsieber Gertrúddal, s e kapcsolatból ugyancsak életre szóló szövetség és házasság lett. Balázs Béla két házasságát megszámlálhatatlan rövidebb-hosszabb viszony

kísérte, naplójában az alkotás és az érvényesülés kínjai mellett a csábítás szüntelen kényszeréből fakadó feszültség (és az azzal járó igen éles konfliktusok sokasága) a visszatérő motívum. Erdős Renée szabad szellemű, erotikusnak tartott verseivel robbant be húszévesen a magyar irodalomba, a nála 16 évvel idősebb, több gyermekes Bródy Sándorral nemcsak nyíltan folytatta, de verseiben is megörökítette viszonyát. Regényciklusában teljesen elfogulatlanul írja le, hogyan élt hosszú éveken keresztül egy női hódolójával, aki – legalábbis a regény tanúsága szerint – reménytelen, ám annál szenvedélyesebb szerelmi szenvedélyt táplált iránta. Miután első férje, Fülep Lajos második gyermekük születése előtt elhagyta, pályája csúcsán hozzáment nála tíz évvel fiatalabb titkárához (aki azonban ugyancsak elhagyta, amikor a második világháború alatt mindenét elvesztette – mint maga Erdős Renée írta: „a környezet, az új életstandard nem volt számára megfelelő").[29] És még hosszan lehetne folytatni a sort. Ezeknek a magánéleti viszontagságoknak nem a korban még szokatlan volta az igazi érdekességük, sokkal inkább az a mód, ahogyan azt az érintettek megélték és ábrázolták: leplezetlenül és mint magától értetődőt. Márpedig a közvélemény számára ez a fajta életvezetés korántsem volt magától értetődő, s nemcsak a keresztény valláserkölcstől volt teljesen idegen, de a zsidó családfelfogástól is távol állt.

TERVEZETT GYEREKEK, VÁLASZTOTT CSALÁDOK

A házassággal kapcsolatos hagyományos zsidó vallási előírások kettős célt szolgáltak: egyrészt a „szaporodjatok és sokasodjatok" parancsolatának megtartását (a kabbala szerint minden nemi aktus, ami szentséges, egy gyermek születését eredményezi),[30] másrészt – mint azt a gyermekkorban megkötött házasságok esetében korábban már láttuk – a szexuális tisztaság megőrzését. A gyermektelen házasságoknak nem volt létjogosultsága, és bár a 16. század óta nem szorgalmazták ezek felbontását, a családok így is gyásznak és tragédiának tekintették a terméketlenséget.[31] Az individuális, boldogságelvű házasság, az individuális célok követése, az iparosodással és az urbanizációval egyszerre érvényesülve ebben is változásokat hozott. A zsidó családok termékenysége a Magyarországon is megindult és végeredményében a halálozási és a születési arány csökkenéséhez vezető „demográfiai átmenet", valamint az említett tényezők együttes következményeként éppen ebben a nemzedékben mutatott drámai visszaesést, és messze nem csupán értelmiségi körökben. A zsidó családokban addig általános tíz körüli gyermekszám egyetlen nemzedéknyi idő alatt kettőre, sőt akár egyre is csökkent – hiszen két gyerek számára sokkal könnyebb volt a társadalmi felemelkedést szolgáló neveltetést biztosítani.[32]

A gyerekszám radikális csökkenése a születéskorlátozás módszereinek széles körű ismeretét valószínűsíti. A néprajzkutatók szerint a születéskorlátozás a magyar parasztságnál csak a múlt század második felétől vált gyakorlattá. „Elsősorban a birtok osztódásának megakadályozását szolgálta, s a módosabb rétegnél

hamarosan megjelent szélsőséges formája is, az úgynevezett egykézés. A születéskorlátozás érdekében egyaránt folyamodtak mágikus és tapasztalati megalapozottságú módszerekhez, de a veszedelmes, durva beavatkozásoktól sem riadtak vissza. Különösen a már több gyermeket szült fiatalasszonyok nagy része, ha ismét állapotos lett, megpróbálkozott a kevésbé veszélyes módszerekkel: hirtelen nehezet emelt, ugrált le a padlásról, sokat szekerezett. Legtöbb veszéllyel azon módszerek jártak, amelyek során valamilyen szúró eszközzel (kihegyezett lúdtoll, orsó, bizonyos növények szárított gyökere, kötőtű) felnyúltak a méhbe, és felszakították a magzatburkot. Valószínűleg a kötelező katonáskodás révén terjedt el a férfiak körében a megszakított közösülés módszereinek ismerete, s a századforduló idején már meglehetősen általánosnak mondható a védekezésnek ez a formája."[33]

A kilencvenes évek közepétől azonban egyre másra jelentek meg modern, orvosok által írt szakmunkák, amelyek nemcsak a nemi élet fiziológiájával ismertették meg a „művelt nagyközönséget", de nem egy már címében vagy alcímében is egy nagyon új családfelfogást hirdetett: „Gyermektelen *szerelem.* A fogamzás megakadályozásának módja. A ki gyermekeknek életet ad, a nélkül, hogy nekik egészséget és jóllétet, szabályos nevelést, gondatlan gyermekséget és rendezett életföltételeket szerezhetne, az galádul és könnyelműen cselekszik" – hangzik dr. Gerlach H. könyvének címe, amely Szinnyei életrajzi lexikonjában a fordító, Nádas Mihály (családi nevén Neumann Miksa) címszavában szerepel. A mű magyarul először 1884-ben jelent meg Budapesten, de 1900-ban ismét kiadták, ahogyan a másik öt munkát is – 1929-ig jó néhányszor. E könyvek közül kettő is a születendő gyermek nemével foglalkozott (*A megoldott problema.* Fiúk vagy leányok tetszés szerint való nemzése. Tudományos alapon népies előadásban. Irta dr. Renschät Ferdinand. Bpest, 1894; *Az ember és neme.* Orvosi tanácsok a nemi szerelemről, a nemi élvezet vezetéséről, egészséges gyermekek nemzéséről, a fogamzás elhárításáról. A nemzőképesség fenntartása és visszanyerése, a terhességről és az önmegtartóztatás czéljából. Írta Albrecht J. F. Az eredeti mű 30. kiadása után, 7. átnézett kiadás. Bpest, 1900.), mint a kiadások számából láthatjuk, hatalmas sikerrel. (A fordító Nádas Mihály kilétéről semmit sem sikerült megtudni, Marschalkó Lajos *Országhódítók* című, 1965 óta sokszor megjelent műve szerint – amelyet első kiadója szerint „nem a gyűlölet, hanem a felismerés diktált" – Nádas Mihály „Baján Mihály* [a csillag azt jelöli, kitért – F. K.] Schlésinger Miksa írói álneve. 1868–1895. Népszerű orvosi munkák szerzője, szépíró, műfordító." Baján Mihály a *Katholikus szemle* szerzője volt, Habsburg-főhercegek életrajzírója – nemi felvilágosító tevékenysége nem tűnik valószínűnek. Schlésinger Miksa mint „orvosdoktor, a pozsonyi vizgyógyintézetnek főorvosa" a Szinnyeiben is szerepel, ő azonban a Magyar Zsidó Lexikon szerint 1822-ben született, részt vett a szabadságharcban, Bécsben haditörvényszék elé állították, 1850 után Londonba ment. Nem valószínű, hogy ő lett volna e nagy sikerű művek fordítója. Akár zsidó volt Nádas Mihály, akár nem, figyelemre méltó, hogy a hasonló könyvek fordítóját/szerzőjét zsidónak vélik.)

A determinációval aligha lehetne radikálisabban szakítani, mint úgy, hogy még a születendő gyermek nemét is magunk határozzuk meg. Balázs Béla azonban még ennél is tovább megy: *Lehetetlen emberek* című kulcsregényének – melynek 1917-től írt első fejezetei *Isten tenyerén* címmel 1919-ben jelenetek meg a *Nyugat*ban – egyik fiatalkorú szereplője már nem kevesebbet követel, mint hogy a szüleit is maga választhassa meg az ember.

„A mi vezérelvünk az – mondta Ágota büszkén és tüzesen –, hogy a gyereknek nem szabad mindent készen, örökségül elfogadnia, nem szabad őt arra kényszeríteni, hogy mindenben a szüleit utánozza. Tizenhat vagy tizennyolc éves koráig (ez még nincs meghatározva) egyáltalán sehova sem szabad besorolni, vagy beosztani. Addig csak tanuljon. Csak azután válassza a gyerek szabadon a nemzetiséget, amely neki a legjobban tetszik. Például legyen svájci polgár, ha úgy akarja (...), vagy ha úgy tetszik, legyen francia. Ha szüksége van vallásra, válasszon szabadon vallást. Mondjuk, katolikust vagy zsidót vagy buddhistát. Meggyőződését követve, és ne ama véletlen körülmény szerint, hogy szülei ezen vagy azon a valláson vannak.

Te, vigyázz a főzelékre – vágott szavába Sternbergné.

... És követeljük, hogy a gyermek szabadon választhassa meg a szüleit – kiáltotta Ágota, a tányérral hadonászva. (...) Az ember maga választja a barátait és a férjét vagy a feleségét és egyáltalában mindenkit, akivel együtt akar élni. Csak a szüleit ne? (...) Együtt éljek valami undok nővel és szót fogadjak neki, csak azért, mert a világra hozott? No, ez szép volna! Szabadon választott család, ez az igazi."[34]

És hiába rezeg nem csekély szerzői irónia az anyai intelemben („Te, vigyázz a főzelékre"), az nem annyira a lelkesült bakfis, inkább az egyébként is eléggé nyárspolgáriként ábrázolt (zsidó és zsidós) asszony ellen irányul. A több mint évszázados „szabadságharc" eljutott utolsó előtti állomásához, a legteljesebb önderminációhoz, a szabadon választott családhoz. Innen már csak egyetlen további lépés lehetséges: az egyén maga választotta társadalom.

ZSIDÓK ÉS FINOM EMBEREK

Bár Sternbergné nem igazán negatív figura – hiszen segít a szerelmeseknek, igyekszik megérteni a nála fiatalabbak viharos érzelmeit, és gyakran ő képviseli a mindennapi élet realitásaiban nélkülözhetetlen józanságot –, egész megjelenését és viselkedését tekintve maga a (zsidó) múlt, amelyet a regény hősei éppen meghaladni készülnek.

„Sternbergné a hálószobájában fehérneműt számolt. Az ötvenéves, formátlanul kövér, óriási asszony a csipkés fésülőköpenyben energikus, friss mozgékonysággal rakosgatott.

Huszonnégy nappali ing, tizennyolc hálóing. Most a nadrágok. Nézzük a nadrágokat – mondta kissé zsidós akcentussal. – Na, was ist schon wieder? [Na, mi van már megint?] – förmedt a belépő szobalányra, és kikapta kezéből a névjegyet.

Elolvasta a nevet. (...) Akkor Sternbergné felhúzta vastag fekete szemöldökét, és kis bajuszkával árnyékolt ajkait csücsörítve füttyentett.

Ojjé, ojjé – mondta a kezeit rázva. Mintha megégette volna. – Ojjé, ojjé."[35]

Ami ma karikatúrának tűnik, a századforduló környékén inkább típusábrázolás lehetett. Ugyanígy élt vele témaötleteket a naplójába feljegyezve Füst Milán is (a Magyar Zsidó Lexikon szerint „családi nevén Fürst; a Bassevi von Treuenburg-család, a legrégibb ausztriai zsidó nemes família sarja, a Nyugat nemzedék egyik legértékesebb tagja"). 1916-os témavázlatai között az egyiknek hőse:

„Eszes ember és ízléses, – de ezen felül finomkodó. – Zsidó »patrícius« – családból való, – az apja megyei főorvos volt – s a dzsentriélet gőze megütötte az orrát..."[36]

És egy másik példa ugyanabból az évből:

„Egy beretvált, kövér, pipás alak: – bejárta a világot, – de semmire se vitte. – Iparos-legény volt, de zsidó lévén »inkább a művészetek vonzották,« – s nem tudott megmaradni sehol... Végül kávéházi alak lett, – félművelt, keserű ember, tudákos, kenetes beszédű – s a szemében valami keserű fény..."[37]

A 'zsidó' szó jelzőként használata nem jelentett automatikusan „zsidózás"-t. Annak ellenére sem, hogy mint e néhány példában láthattuk, a jelentése nem volt kifejezetten pozitív. Az idézetek szereplői a szó tankönyvi értelmében típusok. Az 1893 és 1897 között 16 kötetben kiadott Pallas Nagy Lexikona szerint a típus „gör.), eredetileg a. m. veret, nyomat, bélyeg; innét előkép, minta, példány", illetve „a költői jellemzésben a T. ellentéte az egyénnek. Egyik költő inkább T.-okat, másik egyéneket ád. Elevenebb az egyéni alakítás, de eszmeileg tartalmasabb a T.; legkonkrétebb az egyéni és tipikus vonásokból szervesen alkotott jellem. A komikum inkább keresi a T.-okat. Az állatmesékben T.-ok szerepelnek. – Tipikus valamely faj. v. nem jellemző vonásait élénken feltüntető alak."

A jellemzésnek ez a fajtája egyfajta rövidítés – ahelyett hogy hosszan szaporítaná a szót, a beszélő (vagy szerző) így utal valamire, ami köztudomású. Természetesen a „tipikust" nagyon kevés választja el a sztereotípiától, a felszínesen általánosító vélemények, negatív elképzelések és előítéletek együttesétől. Olyannyira, hogy még a nagyon tudatos nyelvhasználók, írók, társadalomtudósok is beleestek a – szakmai tevékenységükben egyébként igen pontosan elemzett – sztereotipizálás hibájába. Jászi Oszkárt éppen az ilyen jellegű megfogalmazásai miatt vádolják

gyakran zsidóellenességgel vagy írnak a számlájára zsidó származása miatti zsidó öngyűlöletet. Nyomtatásban megjelent 1919 és 1923 közötti naplója szép számmal tartalmaz ilyen jellegű bejegyzéseket.

1919. június 6.: „Szende állati elégedettsége és zsidó viccelődő természete nagyon enervál."[38] Július 24.: „Károlyi cikkét Mayrederné retusírozta, délután lediktáltam egy kopogtató kisasszonynak, este felvittük Szendével Austerlitzhez. Un juif, comme les autres [csak olyan zsidó, akár a többi], aki Károlyi demokratikus pályáját úgy akarja magyarázni, hogy egyébként kevés tehetsége volt."[39] Augusztus 16.: „Este Schlesingernél. Okos, de gyökerek nélküli zsidó."[40] Szeptember 3.: „Elvittem Károlyi 2. cikkét Austerlitzhez. Kellemetlen és ízléstelen zsidó."[41] Október 14.: Prága: „Séta a Moldva partján Visegrádra. Tea egy külső kávéházban. Jól esett – szemben a belvárosiakkal – a síboló zsidók hiánya."[42] Október 21.: „Rundtnéval Dr. Schwarzwaldéknál. Jelentékeny, de nem rokonszenves asszony, ritka organizátori tehetség, szociális és nevelési téren. (...) A férfi nagy valutatekintély: neveletlen zsidó."[43]

Pedig társadalomtudósként Jászinak nagyon is pontos elképzelései voltak e sztereotipizálás okairól és összefüggéseiről. Az általa szerkesztett folyóirat, a *Huszadik Század* 1917-ben feltett körkérdésére – miszerint „Van-e Magyarországon zsidókérdés és ha igen, miben látja annak lényegét?" – adott saját válaszában azt írja, hogy Magyarországon:

„a gazdasági és politikai ellentéteket, társadalmi és ízlésbeli antagonizmusokat nem küzdik ki szigorúan abban a szférában, melyhez azok tényleg tartoznak, hanem az emberi természet előbb említett hajlandóságánál fogva egy téves általánosítás segítségével elsősorban faji kérdést csinálnak belőlük s a tulajdonképpeni, alapvető ellentétet a zsidó faj ellenszenves tulajdonságaival helyettesítik".[44]

Majd pedig egyfajta leltárt készít ezekről a „rövidlátó tömeg" általánosításaiban előforduló „ellenszenves tulajdonságokról". –, amelyekre egyébként a saját naplóbeli megjegyzései is utalni látszanak:

„Az ezeréves ghetto-izoláció ugyanis szükségkép olyan tulajdonságokat is hozott létre a zsidóság túlnyomó többségében, melyek az uralkodó keresztény kultúrára nézve idegenek, kellemetlenek vagy ellenszenvesek, így például a túlzott racionalizmus a fizikum kifejlesztésének rovására; a földdel való közvetlen és generációkon át tartó kontaktusból eredő nagyobb nyugalom, ösztönszerűség és intuíció gyakori hiánya; a tipikus városlakó kegyeletlensége és tradíciónélkülisége; a finomabb társadalmi érintkezésekből és a politikai hatalomból kizárt faj antigentlemanlikesége, mely a túlzott alázatosság és a túlzott tekintetnélküliség extrémjei között ingadozik; a zsidó faj nagyobb izgékonysága, mozgékonysága, hangossága, irritabilitása a nomádok és a parasztok hallgatagabb és béketűrőbb ivadékai között, nagyobb feltűnési és mutogtatási vágya; a minden más érvényesülési lehetőségtől elzárt faj pénzsóvárgása, mint amely számára a politikai hatalom és társadalmi *érvényesülés szinte egyedüli útját* jelentette; a politikailag és társadalmilag évszázadok óta elnyomottak ravaszabb és megalkuvóbb magatartása a brutális hatalmasokkal szemben; a városi faj nagyobb szexuális kifinomodottsága és izgatottsága a falusi erotikus vagy antierotikus szexualitással szemben, nagyobb ínyencsége és differenciáltsága minden téren (...); az évszázados nyomást kísérő évszázados elfojtott és befelé forduló maró kritikának, hangtalan révoltenak, fogcsikorgató szarkazmusnak, minden hatalom és külső tekintély gyűlöletének szinte eruptív felszabadulása, mely még a zsidóság azt a részét is a szive mélyén bizalmatlanná, arrogánssá, gyülölködővé teszi a környező keresztény kultúrával szemben, mely utilitarisztikus okokból abba beolvadni, azzal asszimilálódni akar; a sok méltatlan üldözés, mellőzés, kinézés által épp a zsidóság legjavában állandóan élesztett gyűlölet a protekciósok és a monopolisták ellen, mely bizonyos faji szolidaritást teremt azokban is, akik világnézetben és életstandardban már rég nem zsidók... *ezek és hasonló tulajdonságokból szokta a rövidlátó tömeg az említett gazdasági, társadalmi és politikai ellentéteket megmagyarázni* [kiemelés tőlem – F. K.]. És ha legalább ezeket a tulajdonságokat higgadtan szemügyre venné. De nem, ez már túlságos lélektani finomságot involváló attitűde volna. Ehelyett sokkal könnyebb egy csomó félig vagy rosszul megfigyelt zsidó tulajdonságot valami rejtelmes faji miszticizmusba vagy romantikába összefoglalni."[45]

Ha Jászi naplóját abból a szempontból vizsgáljuk, mi a zsidó jelző ellentéte, azt látjuk, hogy akiket Jászi rokonszenvesnek talál, mind „finom ember"-ek.

1919. október 29.: „Vacsora Vámbéryéknél. Utána találkozás Franz Kleinnel: finom, elmés, okos, művelt, kellemes, de nem úttörő szellem."[46] Október 30.: „Ebéden Rónai. Alig ismertem rá, úgy megváltozott haja és bajsza lenyírása folytán. Okos és finom, mint régen."[47] November 7. Prága: „Minél közelebbről ismerem meg K[árolyit], annál rokonszenvesebb. Okos, finom, intuitív, abszolút gentleman, minden szép iránt érdeklődő, elveiért minden áldozatra kész."[48] November 9. Bécs: „Lóránd Jenő látogatása. Okos, disztingvált fiatal ember."[49]

A jelzőként használt 'zsidó' ellentéte tehát Jászi naplójában a 'finom ember'. Aki egyébként származását tekintve éppúgy lehet zsidó, mint az, aki ellenszenves. (Rónai Zoltán ügyvéd, szocialista politikus, társadalomtudományi író, a Társadalomtudományi Társaság titkára, a *Huszadik Század* munkatársa és a *Szocializmus* szerkesztője, valamint Lóránd Jenő, a Galilei Kör tagja például zsidó volt, az osztrák miniszter, dr. Franz Klein és Károlyi Mihály nem.)

A Czuczor–Fogarasi-féle 1862 és 1874 közt megjelent hatkötetes értelmező szótár szerint a 'finom' „Különösen: a maga nemében jeles, kitűnő. (Emberről mondani szoktuk: ez [jeles] finom. Továbbá: gyöngéd, vékony; ellentéte: durva,

goromba." Főnévi formája a 'finomság': „Személynek vagy tárgynak azon tulajdonsága, melynél fogva finomnak mondható. Különösen, a személyre nézve: gyöngédség; műveltség; társalgásra nézve: udvariasság, kecsesség; tárgyra nézve: minden durvaságnak, nyerseségnek, darabosságnak távolléte: simaság." Határozóként pedig 'finomúl' annyit tesz „Gyöngéden, simán, udvariasan. Finomul társalogni, enyelegni. 2) Különös ízléssel, választékosan."

A finom ember tehát az, aki művelt, udvarias, választékosan ízléses. Azaz ha a negatív zsidó tulajdonságok fenti leltárával vetjük össze, a finom ember „gentlemanlike", nem „ingadozik a túlzott alázatosság és a túlzott tekintetnélküliség extrémjei között", nem „izgékony, mozgékony, hangos, irritabilis", nincs „nagy feltűnési és mutogtatási vágya", nem „arrogáns", nem „gyűlölködő". Mindezek felsorolása helyett a korszak zsidó és nem zsidó magyar nyelvhasználói számára adódott az egyszerű állítás: nem zsidó. (Érdekes módon jelzőként is a főnévi forma volt az uralkodó, a 'zsidós' előfordulása sokkal ritkább.)

Hogy mennyire a „finom ember" szinonimája a „nem zsidó", arra rendkívül meggyőző példát jelent Balázs Béla már említett, *Isten tenyerén* című regénytöredéke. Az első két fejezet (Jeruzsálemi harang és Az indulás) a *Nyugat* 1919. júniusi, 11. számában jelent meg, a következő, 12–13. számban újabb két fejezetét közölték (Egy orvosi vélemény és Az indus herceg), majd a folytatások publikálása megszakadt, Balázs, aki az év folyamán tagja lett a Forradalmi Írók Direktóriumának, a Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe menekült. Az *Isten tenyerén* 1921-ben jelent meg magyarul, erősen átdolgozott és kibővített változatát 1930-ban, *Unmögliche Menschen* (Lehetetlen emberek) címmel adta ki a frankfurti Rütten und Loening.

A *Nyugat*ban megjelent első fejezet a későbbi, átdolgozott német változatba már nem került be.

Jeruzsálemi harang

Az orgona és a jázmin közt való napok valamelyikén történt délután, mikor a nap már elvégezte munkáját és csak úgy szándéktalan fényléssel kószált még az óbudai utcákon, mint a pihenő király, aki leszáll mulatni népei közé. Akkor történt, hogy ketten ott álltak a Zsigmond-téri villamosmegállónál. Egy bogárszemű kövér kofa, három nagy kosárral, meg egy asztalos formájú szigorú ember. Már húsz perce is vártak így együtt a villamosra, de nem ismerkedtek, mondván, hogy: „Bizonyos fennakadt megint ott a hajógyárnál" vagy „jobb annak, aki hintón járhat." Mert ezek hiábavaló beszédek és kinek mi köze a másikhoz? Körülöttük röpködtek a járókelők beszédei, de ők csak álltak benne némán: két konok sziklája a szegénységnek.

Egyszer csak megszólalt mögöttük egy asszonyhang:

– Jó napot, János.

A két ember hirtelen és egyszerre hátranézett, mintha történt volna valami és ez az együttes mozdulat már valami közösségbe kapcsolta a két idegent. Egy hölgy nyújtott

éppen kezet valami fiatalembernek. Egy kicsike, finom hamuszőke hajú úrinő. A fiatalember beretvált arcú és hosszú nyurga volt. Úri ember az is, de olyan rendetlen, aki nem sokat ad magára. Vékonyszálú vörös haját borzolta a gyenge szél, mert a kalapját is a kezében hordta. A két szegény ember hallgatta, mit beszélnek.

– Régóta várasz rám, János?

– Nem tudom, Klára. Talán régóta.

– A férjem csak két órakor jött haza a klinikáról és beszélnem kellett vele előbb.

Akkor észrevette a kicsike finom úrinő, hogy nézik és odafordult:

– Mit néz úgy néni? Talán ismer?

Tiszta, nagy szürke szemek világítottak rá a két emberre. Nem gorombán kérdezte, hanem kedvesen. Csak mintha éppen tudni akarta volna. A férfi zavartan a kalapjához nyúlt és a kofa fülig vörösödött.

– Megkövetem naccságám, én nem ismerem a kedves naccságát. Csak a hangja...mikor hallottam a hangját...

A kis hölgy vékony szőke szemöldökei összehúzódtak. Keskeny fehér szigorú gyerekarca komolyan és figyelmesen nézett, mintha nagyon gondolkodnék.

– Isten vele, kedves néni – mondta aztán hirtelen és kezet nyújtott. De olyan furcsán nagyon odaadta a kezét, mintha fogadni akart volna.

– Kezit csókolom naccságám.

– Isten velük – mondta mosolyogva a nyurga vöröshajú is és elindultak az Ürömi utca felé.

Akkor a kövér kofa és az asztalos formájú szigorú ember a villamosmegállónál összenéztek. Összenéztek, aztán összemosolyogtak, mint két régi jó ismerős. Kicsit szégyenlősen, mert most valami közös kalandjuk volt.

– Olyan a hangja, mint a harang – mondta a férfi magyarázatul.

– Bizony nincs is ilyen harang.

– Talán van Rómában, vagy Jeruzsálemben ilyen harang is – tréfált a férfi.

– Hát Jeruzsálemben talán van – felelt a kofa bizalmas mosollyal. Az ember csak megfordul, mert nem tudja mi az – mondta még a férfi mentegetve az esetet és akkor megint összemosolyogtak. (Mert ritka az, ha két ember érti egymást.)

– Olyan arca volt, mint az átlátszó tiszta üveg.

– Olyan apácaarca volt nékie – folytatta az asszony a megbeszélést.

A férfi megcsóválta a fejét.

– Szálló szemei vannak.

– Már az miféle volna? – kérdezte a kofa kacér mosollyal. Mert most már asszonydologról volt szó.

– Hát csak szállók. Elszállnak. Nem maradnak otthun.

Az ember levette a kalapját, mert még szépen sütött a nap.

– Mégis milyen komolyan néz szegényke. Pedig milyen fiatal, tartsa meg az Isten. Van ám az ilyen naccságának is gondolkodni valója. Hajaj!

És jött a villamos és nem szidták.

– Szálljon fel asszonyság – szólt a férfi gyöngéden – majd én feladom a kosarakat.

– Köszönöm szépen magának – mondta a kofa, amikor már fenn voltak a vezető mellett és hálás hangon hozzátette: – Ez méltóságos asszony volt ám, tudja–e. (Ezt is köszönetképpen mondta, hogy kedveskedjen a férfinak.)

– Meglátszik az – mondta – aki ilyen egyenesen tartja magát, ha apró is.

A férfi utánuk nézett: – Bátor kis asszony lehet.

– Nézze csak, milyen katonás nekimenős járása volt avval a drága kis lábaival – felelte büszkén a kofa. – Ettől maga is félne.

– Én? Már hogy én?

A férfi ravasz mosollyal pödörte meg a bajuszát, aztán odahajolt az asszonyhoz, hogy a többi idegen a villamosban ne hallja az ő dolgukat:

– Az a fiatalember milye lehet neki?

– Hát milye lett vóna? – súgta a kofa. – Testvérbátyja volt. Nem látta, milyen szakasztott hasonlított?

– No, csúnya vörös haja volt. Meg szeplős is. Olyan színészféle. Talán zsidó.

– Ugyan hogy mondhat már ilyet, hogy zsidó! Bizony, kedves, finom úriember volt az is.

– Mégse eszik talán eleget, hogy olyan halvány a képe.

A regénykezdet két idegen, „egy bogárszemű kövér kofa" meg „egy asztalos formájú szigorú ember" szemén keresztül jellemzi a színre lépő főszereplőket, Klárát és Jánost (Klára Balázs második felesége, Schlamadinger Anna vonásait viseli, a zenész János maga Balázs, aki az Eötvös-kollégiumbeli szobatárs Kodály Zoltán és a szerzőtárs Bartók Béla egyes jellemzőit is felmutatja). Mielőtt a kofa és a szigorú ember elkezdenének a két fiatalról beszélgetni, a szerző röviden leírja a szerelmeseket. A nő finom is, úrinő is, a fiatalember „úri ember" ugyan, de szemlátomást nem érdeklik a konvenciók. A már húsz perce villamosra váró két egyszerű embert Klára hangja készteti összenézésre, ez alakít ki közöttük egyfajta kapcsolatot. A „kicsike finom úrinő" észreveszi, hogy nézik, odafordul hozzájuk, megkérdezi, miért nézi annyira a kofa, majd kezet adva elbúcsúzik, társa is barátságosan köszön. Az eddig idegenként egymás mellett álló kofa és a szigorú arcú férfi között a közös élmény teremtette kapcsolat elindítja a beszélgetést. A férfi „tréfálkozása" a húsvéti ünnepkör, a nagyhét egyes epizódjaira vonatkozik: húsvét előtt, Nagycsütörtökön minden harang Rómába megy, azért lehetne Rómában akár ilyen rendkívüli hangú harang is. A szigorú arcú férfi azonban azonnal hozzáteszi: „vagy Jeruzsálemben". Amit a kofa mindjárt pontosan ért is, amint azt „bizalmas mosolya" jelzi. Ilyen harang inkább Jeruzsálemben van, mint másutt – azaz a „finom kis úrinő" a kofa szerint zsidó. A szigorú arcú férfi szükségét érzi a mentegetőzésnek, mégsem illik csak úgy leszólítani valakit a villamosmegállóban. Márpedig értik egymást: egyetértenek a kicsike finom úrinő társadalmi hovatartozásának kérdésében.

Miután sikerült a további beszélgetéshez valami közös alapot találniuk, folytatják az iménti élmény megvitatását, de szavaik folyamatosan többértelműek maradnak: egyrészt tisztázzák, hogy ugyanúgy értékelik-e a látottakat, másrészt igen óvatosan valami közelebbi kapcsolat kialakításával próbálkoznak. Azt követően, hogy megbeszélték, a kicsike finom úrinő (akinek ráadásul „apácaarca" van) milyen fiatal, mégis milyen gondterheltnek látszik – ami a kofa részéről némi kacér mosolyra, a férfiéról némi gyöngéd előzékenységre ad alkalmat – , a férfi áttér a fiatalember kitárgyalására. A kofa az óvatos közeledés során kerülni kívánva a szerelmesek szerelmesekkénti megnevezését értetlenkedni látszik, de lehalkított hangon, hogy erősítse az újdonsült ismerőssel a közösséget. A válasz ugyanezt a célt – a közösség erősítését – hivatott szolgálni. („No, csúnya vörös haja volt. Meg szeplős is. Olyan színészféle. Talán zsidó.") A férfi abból vonja le ezt a következtetést, hogy a fiatalember kezében hordja a kalapját, rendetlen, nem sokat ad magára. Ám a kofa hevesen tiltakozni kezd. („Ugyan hogy mondhat már ilyet, hogy zsidó! Bizony, kedves, finom úriember volt az is.") De a szigorú arcú férfit ez nem nyugtatja meg igazán, és övé marad az utolsó szó. („Mégse eszik talán eleget, hogy olyan halvány a képe.")

A szöveg a kódolt beszédmód remek példája. Balázs többször is egyértelművé teszi, hogy a villamosmegállóban véletlenül egymás mellé sodródott két ember között valamiféle cinkosságot teremtett a szerelmes fiatalokkal való találkozás. E cinkosságot csak megerősíti virágnyelven kialakított egyetértésük a tárgyban, hogy a csupa pozitív jelzővel illetett fiatal nő zsidó. A társadalmi konvencióknak már lényegesen kevésbé eleget tenni látszó fiatalemberről azonban kimondódik, hogy zsidó, ami ellen a kofa annak ellenére tiltakozik, hogy ő a fiatal férfit a kicsike finom úrinő testvérének mondja – márpedig ha a nő zsidó, a testvére sem lehet más. A szigorú férfi szerint azonban nyilván zsidó vagy színész – nem lehet igazi úriember az ilyen, aki ennyire semmibe veszi az úri viselkedés szabályait, s nyilván ennie sincs elég, mert olyan sovány és halvány a képe.

A színészforma öltözet és a halvány arc nemcsak a Balázs Béla által leírt (kitalált) és tipikusnak vélt kisemberekből váltott ki ilyesfajta reakciókat. Vázsonyi Vilmos, a dualizmus Magyarországának első – és egyetlen – zsidó vallásában megmaradt minisztere hasonló első benyomást keltett feleségében. Vázsonyi Vilmosné Szalkay Margit igen jó családból való úrilány volt, édesapjáról *Az én uram* című visszaemlékezésében azt írja, ő volt „a harmadik vagy negyedik zsidóember Magyarországon, aki magyar nemességet kapott" – a Magyar Zsidó Lexikon szerint: Schwartz Jakab (szalkai) szatmármegyei nagybirtokos és gyártulajdonos, 1887. ápr. 4. névváltoztatás Szalkay-ra –, anyjának öccse pedig az „első zsidóvallású főszolgabíró".[50] Memoárjában jól érzékelhető az a hosszú évtizedek múltán sem halványuló elszörnyedés, amely a nyírségi nemesített zsidó portán potenciális vőlegényjelöltként megjelenő fővárosi politikus külsejének láttán elfogta.

„Szüleim a terasz lépcsőjén állva fogadják a vendéget, de én csak a nagy üvegablak függönye mögül kandikálok ki, égve a lányos kíváncsiságtól. Már akkor is rövidlátó voltam, és első pillanatra ennek tulajdonítottam, hogy talán nem látok jól, mert bizony a kocsiban ülő alak abszolút nem hasonlított arra az álomlovagra, kit édesapám nekem olyan rajongva leírt. A kocsiból kilépett egy közepesnél is alacsonyabb, köpcös fiatalember. *Arcának szine feltűnően halavány.* [Kiemelés tőlem – F. K.] Bajusza egészen sajátságosan féloldalas, az egyik nem ugy áll, mint a másik és az egyik oldal sürübb is a másiknál. Csak a szeme olyan jóságosan kék, mint ahogy azt édesapám leírta. Itt valóban a lélek tükre volt a szem, mert igazán elég volt ezekbe a szemekbe belenézni, hogy az ember lássa, mennyire igaz, becsületes, jó ember az, aki szemben áll vele.

Ruházatának egész külön fejezetet kell szentelnem, mert én ilyesmit eddig még soha életemben se láttam. A fején barna cilinderkalap volt, aminőnek a létezéséről addig még nem is hallottam. Mindig azt hittem, hogy csak fekete cilinder van a világon, no meg a Podmaniczky báró szürke cilindere, de arról is ugy tudtam, hogy azt csak a legünnepélyesebb alkalmakkor szokás hordani. A cilinder alatt egy zöld überziher [felöltő] viritott, amiről azt lehetne mondani, hogy az korát megelőzve egy komplé volt, mert később kiderült, hogy alatta egy ugyanolyan zsakettruha volt. A nyakkendője mindezekhez aranysárga, égő piros babokkal."[51]

Szalkay Margit a továbbiakban meg is indokolja, mi okozta rendkívüli elképedését: bármennyire is vidéken élt – vagy tán éppen ezért –, nem ehhez volt szokva:

„A mi vidékünkön a férfiak strapára bricsesznadrágot viseltek, de látogatóba soha se mentek másként, mint sötétkék, vagy fekete ruhában. El voltam tehát képedve, hogy ilyen lehetetlenül nézzen ki egy pesti fiatalur, amikor én egy dendit vártam, ahogyan az up to date öltözetű urakat akkoriban nevezték. Magam sem tudtam, hogy mit csináljak, nevessek-e vagy bosszankodjam. Azt gondoltam, hogy ez talán csak afféle utiöltözék és majd azután jön az átöltözködés. Az én apám mindig puha nemezkalapot hordott és fekete csokornyakkendőt. Ruhája mindig sötét volt, ha nem is mindig fekete. Nekem ő volt a mérvadó. De amikor láttam, hogy a furcsa öltözet nem változik, akkor nem tudtam mit csinálni. Hiszen csak nem szólhattam neki az öltözködése miatt."[52]

Amikor aztán túltette magát első megdöbbenésén – és csalódottságán –, immár Vázsonyi menyasszonyaként Szalkay Margit nem türtőztette magát tovább, és felvilágosította az ifjú politikust arról, milyen megítélést válhat ki enyhén szólva is nem „comme il faut" megjelenése:

„Alig voltam a mennyasszonya, szóvá tettem az öltözködését, amely nagyon furta az oldalamat. Figyelmeztettem, hogy a zsakett, de pláne a színes, világos zsakett sehogyse illik az alakjához és hogy magas cilinderben minálunk nem lehet az utcára kimenni. *Mert az még a jobbik eset, ha rabbinövendéknek tartják. Különben csak holmi vándorszínészeken lehet nálunk olyanforma öltözéket látni, mint amilyenben ő mihozzánk először lejött.* [Kiemelés tőlem – F. K.] Azt felelte, hogy ő nem piperkőc, és nem a ruha teszi az embert. Végül azonban mégis csak megszivlelte, amit mondtam, mert később édesapám mintájára ő is csak sötét ruhát, fekete csokornyakkendőt és széles karimáju puha kalapot hordott élete végéig. Csak néha-néha, nagyon meleg nyári napokon vett fel egy-egy világos öltözetet, de annyira elszokott ettől, hogy 24 óránál tovább ritkán türte magán az ilyen ruhát."[53]

Akkulturációs deficit és akkulturációs többlet

Vázsonyi Vilmosné e története egy sikeres akkulturációs folyamatról szóló diadalmas beszámoló. Zsidónak, rabbinövendéknek vagy színésznek kinézni – mint láthattuk – az akkulturációs deficit jele. Nem eléggé civilizált, ízléses, azaz finom ember az, aki így közlekedik a világban. (Bár mint Füst Milánnál láthattuk, az ízlésre való túlzott törekvés sem helyénvaló, a finomságnak a – zsidó – finomkodás is lehet az ellentéte: „Eszes ember és ízléses, – de ezen felül finomkodó.") S erre nem mentség az sem, ha az illető nem piperkőc, és ha azt gondolja, nem a ruha teszi az embert. A külsőségek, a formák, az érintkezési szabályok igenis fontosak. Be nem tartásuk csak újabb alkalmat ad arra, hogy a Magyarországon rendkívül fragmentált, semmiféle szempontból sem homogén zsidóságot egy kalap alá vegyék. „Jó esetben" még különbséget tesznek elmagyarosodott – felekezeti – és idegen – nemzetiségi – zsidók között (mint például a *Huszadik Század* már említett 1917-es körkérdésére adott válaszában dr. Cholnoky Jenő kolozsvári egyetemi tanár, író, földrajztudós, Cholnoky Viktor írónak, *A Hét* egyik szerkesztőjének öccse), „rossz esetben" egyetlen tömbként kezelik az erkölcstelen zsidóságot (mint ugyancsak kiragadott példaként Prohászka Ottokár püspök, a Katolikus Néppárt egyik alapítója 1893-as, *A zsidó befogadás az erkölcs szempontjából* című írásában).

Dr. Cholnoky Jenő megkülönbözteti a sikeresen akkulturálódott és a minden akkulturáció híján lévő zsidót, ám a megmagyarosodott zsidón is számon kéri a tradíció hiányát, s elvitatja tőle a törzsökös magyarság ábrázolásának (ismeretének, megértésének) jogát.

„Magyarországon kétféle zsidót lehet határozottan és élesen megkülönböztetni. Az egyik féleség teljesen elmagyarosodott, magyarnak is vallja magát, elvegyült a magyarság között s faji jellegei is annyira letompultak, hogy lassanként egészen összeolvadnak a nem-zsidó vallásu, magyarul beszélő népekkel. Ezek nem nevezhetők *nemzetiségnek*, ezek ma már leginkább felekezetük, vallásuk miatt különböznek tőlünk. Ha a rendes, eddig is észlelt folyamat zavartalanul tovább tarthatna, ezek elvesztenék minden különállóságukat.

Sajnos azonban, van a zsidóságnak egy másik eleme, amelyet a leghatározottabban *nemzetiségnek* kell neveznünk. Ez az a rontott német zsargont beszélő ortodoxus,

erősen keleti jellegű zsidóság, amelyet vulgó galíciainak szokás nevezni. Ez egyáltalában nem olvadt bele a magyarságba, idegennek tekint minden mást, aki nem beszéli az ő zsargonját, nem hordja csúnya kaftánját és ízléstelen pájeszát. Ez a nemzetiség rendesen németnek vallja magát népszámláláskor, nagyrésze magyarul egyáltalában nem tud s különösen hazánk északkeleti részét lepte el. Ez a nemzetiség részben faji sajátságai, de különösen ódon vallási szokásai miatt teljesen elzárkózik keresztény környezetétől. A talmud erkölcstana messze elválasztja őket a humanizmus eszméivel áthatott keresztény erkölcsöktől s éppen emiatt valamennyi nemzetiségünk közül ez a legelütőbb, a legelkülönülőbb, tőlünk legjobban különböző."[54]

Ám a magyarosodás puszta szándéka nem elég. A Kínát megjárt, nagy műveltségű földrajztudós, aki néprajzi gyűjtőmunkájával is hervadhatatlan érdemeket szerzett, óv a látszatmagyarosodóktól, a „beöltözött zsidók"-tól:

„És ez a meglehetősen antipatikus (érteni ezalatt azt, hogy a környező népek előtt az), szapora nemzetiség mindig bocsát ki magából egyeseket, akik levetik ódon szokásaikat, beleöltözködnek az európai, keresztény civilizációba s növelik azt a másik elemet, amely magyarnak vallja magát. De az újdonsült magyarzsidónak még nincsenek ahhoz kellő tradíciói, hogy lélekben is olyan magyarrá váljék, mint derék magyar zsidóink legnagyobb része. Ezek a be nem olvadt, csak *beöltözött* zsidók mindig újból és újból felszakítják azt a sebet, amit zsidókérdésnek nevezünk Magyarországon. Ha ez a nemzetiség nem volna, ha nem táplálná mindig új és új beszivárgással a mi beolvadásra kész, igen hasznos zsidó elemünket, akkor a zsidókérdés egy emberöltő multán teljesen megszűnnék s a zsidók éppen olyan teljesen egyenlő érzésekkel fogadott honfitársaink volnának, mint az örmények, vagy az elmagyarosodott többi nemzetiség. Ugyan ki tekintene más szemmel egy Wekerle, Jankovich, Gratz, Greguss, Grünwald, Herceg, Drasche stb., stb. családokra, mivel ők eredetileg kétségtelenül nemzetiségből származtak? Teljesen egyenlők vagyunk, egyformán magyaroknak tekintjük valamennyit. De tehetjük-e ugyanezt azokkal a most beöltözött galíciaiakkal, akik csak üzleti érdekből tették ezt, magyarul alig tudnak s erkölcseik és szokásaik még mindig a régiek!"[55]

Az akkulturációs deficitet nem lehet egyetlenegy, vagy akár kétgenerációnyi idő alatt leküzdeni. A „rég elmagyarosodott zsidó családok fiai" már nem különböztek Cholnoky szerint keresztény társaiktól. De nem ők jelentik a többséget, amely nemcsak szélsőséges akkulturációs hiányokkal küzd, de „betolakodik" az értelmiségi elitbe.

„Kétségtelen, hogy ez az eredetileg igen alacsony műveltségű nép csak számos ivadékon keresztül tudja felvenni azt a műveltséget, amely az igazi magyar családoknak már sok százéves birtoka. Jól emlékezem iskolatársaimra, akiknek családjaival is érintkezésben álltam. Milyen óriási különbségek mutatkoztak köztük! A rég elmagyarosodott zsidó

családok fiai éppen olyan játszótársaink, később kollégáink voltak, mint a keresztény fiuk. De egy nagy részük még csak beöltözött volt. Lakásukat, ruházatukat keleti piszok, szokásaikat a mi fogalmunk szerint csúnya ízléstelenség és erkölcstelenség jellemezte.

Igaz, hogy különösen nemzetiségi parasztjaink szintén piszkosak, de ezt szinte megbocsáthatóvá teszi az, hogy nem is tolakodik be az intelligencia körébe, nem jár az intelligens elem ruházatában s nem is kérkedik műveltségével. A frissen beöltözött zsidóság egy része azonban egyáltalában nem olyan művelt, hogy le tudta volna vetkőzni a műveletlenségből származó szennyet de felveszi az intelligencia ruháját, bár irni is alig tud befurakodik a régen művelt családok közé, de sajnos, műveletlenségéből származó rossz szokásait alig tudja levetkőzni. Fülem hallatára biztatta a szomszéd asszony kisebbik fiát, amikor a nagyobbikkal veszekedett, hogy »köpd le!« Ha a kávéházban valaki nagyon köpköd, biztosak lehetünk, hogy 90%-ban zsidó az illető. Tessék megnézni, mit csinálnak a vasúti kocsikban az ilyen frissen beöltözött, németet magyarral keverő zsidók, különösen az utazó ügynökök köréből. Műveltségük aligha éri el annak az egyszerű kasznárnak a műveltségét, aki csizmában, dolmányban foglal helyet a II. osztályban, de azért nem köpköd, nem szórja szét az ételmaradékot, nem izléstelenkedik, nem húzza le a csizmáját éjjel és nem rakja harisnyás lábát a szembenülőnek ölébe, mint az az úrnak öltözött, elsőosztályu zsidó utazó! Szemem láttára kényszeritette az egyik állomásfőnök az egyik ilyen utazó ügynököt, hogy törülgesse le a vasúti kocsi feljárójának sárgaréz kapaszkodóját, mert az utazó úr az ujjával az orrát turkálta s amit kiturkált belőle, azt a réz kapaszkodóba kente. Ha ezt egy rutén paraszt teszi (de nem teszi), senki nem ütközhetik meg rajta, de az elegáns nyakkendőhöz, feltürt, vasalt nadrághoz sehogy sem illik. De meg kell jegyeznem, sőt hangsúlyoznom kell, hogy az elegáns nyakkendő mögött alig rejlik több igazi műveltség, mint annak a gubás parasztnak, amelyik a harmadik osztályon szépen, szerényen meghúzódik s a feleségének okosan magyarázza a vidék látnivalóit."[56]

A nagy ívű általánosításoktól vissza nem riadó jövendő akadémikus szerint a gubás paraszt tehát tudja, hol a helye, a beöltözött zsidó nem. Az nyilván ezért veszi magának ahhoz is a bátorságot, hogy úri magyar családokról írjon, akikhez a lábát sem tehetné be, hiszen a legelemibb viselkedési normákat sem ismeri, vagy ha ismeri, akkor sem tartja be.

„Ne tessék félreérteni. Akárhány józan itéletü zsidó is belátja ezt. Sohasem felejtem el azt a jelenetet az egyik budapesti kávéházban, amikor egyik igen kedves, jó barátom, egy nagyműveltségü, szépjellemü, nemeslelkü zsidó újságíró — különben a legcsunyább zsidóarcok egyike — rendreutasitotta egyik, ma már neves zsidó írónkat, hogy ne írjon mindig dzsentri családokról.

Hiszen sohasem volt még úri család asztalánál! Irjon a zsidókról, azokat ismeri, de az igazi úri magyar családokba be sem fogadják, mert nem tudja az orrát sem tisztességesen kifújni.

Sajnos, ebben sok az igazság. Sokat, nagyon sokat kell azoknak tanulnia és simulnia, *családi tradíciókat* kell szereznie azoknak, akik igazán közénk akarnak vegyülni. A legnagyobb örömmel és szeretettel fogadjuk őket!"[57]

Tanulni, alkalmazkodni, simulni (azaz asszimilálódni) kell tehát ahhoz, hogy az idegent befogadják, „családi tradíciókat" kell szerezniük azoknak, akik erre vágynak. Márpedig Cholnoky szerint éppen ez hiányzik a zsidók nagyobbik részéből – s magukhoz az érintettekhez hasonlóan szemlátomást a jeles tudós sem veszi észre, hogy itt meg éppenséggel az akkultrációs szufficit, az akkulturációs többlet, a túlfutott akkulturáció, a saját kultúrától való túlzott eltávolodás a botránykő: a kozmopolitizmus, az internacionalizmus, a család szentségének tiszteletben nem tartása.

„A tradíciók nincsenek meg a családokban, de nincsen meg a zsidóság nagy részében sem. És itt rejlik a veszedelem! A zsidóság mindenütt bomlasztó elemképen szerepelt, mert nem voltak tradíciói ugyanazok, mint annak a nemzetnek, amelybe belevegyültek, de beleolvadni nem tudtak. Kozmopolita elveket, internacionalizmust valló szociológusaink a tradíciók híján lesznek idegenek, azért legnagyobb részük a zsidóság köréből kerül ki. A tradíciók híján nem vesznek részt őszintén a nemzet életében (ne tessék félreérteni, megint csak a frissen beöltözötteket értem!). Tradicióik híján otthonuk, családi életük is elhanyagolt, az ember is, meg az asszony is a kávéházban ülnek, az utcán csavarognak, vagy az üzletben vannak elfoglalva. Mindez komoly baj, mert a gyermekek nevelése sínyli meg.

A tradíciók és a műveltség hiányának tudhatjuk be, hogy azok az íróink és művészeink, akik minden tradíciót sutba vetve, a mát keresztülugorva, a »holnap« művészetével hivalkodnak s tehetségtelenségüket ostoba manirokkal fedezve, kigyót-békát kiáltanak mindenre, amit eddig szépnek, nagynak, szentnek tartottunk: azok legnagyobbrészt a zsidók sorából kerülnek ki. Legalább is sokkal nagyobb percentben, mint amennyi létszámuk szerint megilletné. Igazi nagy tehetségek vannak közöttük (Kiss József, Molnár Ferenc, Fényes Adolf, Szenes Fülöp stb., stb. [azaz a kevéssé avantgárd művészeti irányok képviselői – F. K.]), akik nem szorultak rá arra: hogy olyan manirokkal hintsenek port a hozzá nem értők szemébe, mint amilyent úton, útfélen produkál a tradició, a lelki műveltség hiánya. Az olyanok aztán abban találják a »holnap« művészetét, hogy kisbetüvel irják azt, amit eddig nagybetüvel volt szokás és forditva. Hogy ronda dolgokat vezetnek be a művészetbe, hogy kiflaszterozzák a festményen az eget, hogy irkalapokra firkálnak idétlen vonalakat s elhitetik sokkal hogy »szép«."[58]

Amit Cholnoky a tradíciók és a műveltség hiányának tart – a „holnap" művészetével való hivalkodás – éppenséggel nem a zsidók sajátja: *A Holnap* című irodalmi antológia 1908-ban és 1909-ben Nagyváradon megjelent 1. és 2. kötetét ugyan valóban a modern magyar irodalom kiindulópontjaként szokás emlegetni,

szerzőgárdája azonban korántsem tekinthető zsidónak, ahogyan műveletlennek sem. Az antológia verseit Ady Endre és feltétlen hívei – Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka – írták. Balázs Béla zsidóságának tartalmáról már volt alkalmunk benyomásokat szerezni, a Magyar Zsidó Lexikonban is számon tartott Emőd Tamás többek között a *Mézeskalács* című operett egyik szerzője – mint a *Nyugat* kritkusa, Lányi Viktor írta: „Emőd stilizáló fantáziája megérezte a paraszti vásárfia-ínyencség eszményében rejlő naiv romantikát, a körülötte lebegő napsugaras meseködből lepárolta a magyar szív-mítoszt, költői naturalizmussal meglátott magyar operettalakokat teremtett a színpadra (katona és kiscseléd, mézeskofa és csizmadia) s másfelől a tündérmese-elemeket operett-elemekké értékelte át (királykisasszony, bohóc). Bonyolult feladat s aki oly tiszta egyszerűséggel, oly ihletett közvetlenséggel oldja meg, mint a Mézeskalács írója, az igaz művész." –, Miklós Jutka zsidóságáról pedig csak Marschalkó Lajos *Országhódítók* című munkája tud, ott is téves születési évvel szerepel.

A zsidóság azon képviselői, akik valóban a művészi és tudományos avantgárd sorait gyarapítják – mint láthattuk – minden szempontból nagyon is messzire kerültek a saját tradícióiktól: éppen nem zsidóként vettek részt a művészet és tudomány legújabb irányzatainak kidolgozásában és meghonosításában.

Antijudaizmus, antiszemitizmus, vagy amit akartok

„Hogy a zsidóság micsoda, azt a szociális téren, az erkölcs terén látjuk s utáljuk. (...) A szociális téren vívódnak utóvégre is az elvek végső, döntő csatái; amennyire pedig manapság a legáltalánosabb s a szociális életből vett legközvetlenebb tapasztalat terjed, nem győzzük hangoztatni azt, hogy: a zsidó morál valóságos átka a keresztény műveltségnek, amely átkon ez a keresztény kultúra okvetlenül tönkremegy, ha nem dobja ki magából a mérget; tehát a zsidóságot nem szabad befogadni a keresztény államoknak, hanem védekezniük kell ellene, s ahol s ahogy lehet, túl kell adniuk rajta"

– írja Prohászka Ottokár 1893-ban *A zsidó befogadás az erkölcs szempontjából* című írásában. Majd a keresztény univerzumról Magyarországra szűkíti le vizsgálódásainak terepét:

„Ezt általánosságban könnyen megindokolhatja akár csak egy tekintet is hazánkra; hiszen a zsidóság fekélye már csontvázzá rágta a keresztény magyar népet s a nemzetnek nagy részét a koldusbotra juttatta. A zsidóság mindenütt fekély, mely megmérgezi az erkölcsöt, kiváltképpen az üzleti világban. Lealacsonyítja az erkölcsi színvonalat s a korrupciót általános divattá emeli. Meghamisítja az erkölcsi fogalmakat, tagad minden törvényt és eszményt, s lelkiismerete nem lévén, megfojtja szívtelenül áldozatait, melyeket behálóznia sikerült."

Prohászka érvelésében a hagyományos – erkölcsi – antijudaista okfejtés keveredik a modern antiszemitizmussal. A teológiai szempontú zsidóellenesség, a messiásgyilkosság vádja már nem jelenik meg szövegében, ám az erkölcsi antijudaizmus megfogalmazásai évezredes vádakat visszhangoznak:

„A zsidó mindig uralkodni akar a többi nemzeten; a zsidóság ószövetségi történetén is uralkodó gyanánt hangzik el ez az alacsony, testi, állati hang; ezzé degradálta a messiási ígéreteken alapuló erkölcsi felsőbbrendűséget a népnek alávaló, kapzsi, szemita szelleme. Neked hódoljanak a népek – lábaid elé öntsék aranyukat, szolgáljon neked valamennyi nemzetség, te pedig Ábrahám fia, te vagy mindig és mindenütt mások zsírjának és velejének lecsapolója, mások verejtékgyöngyeinek összeharácsolója; örülj sorsodnak s ne törődjél a rabszolga nemzetekkel!

Így áll a zsidóság háromezer év óta a pogány s később a keresztény népekkel szemben. Erkölcsi nézetei, sötét, babonás hite okvetlenül zsarolásra viszik. A zsarolás képezi a zsidó birtokszerzés jellegét, mely a dívó rendszernek is szignatúrája; úgy hogy méltán mondhatjuk, hogy a szocializmust megteremtő liberális gazdasági rendszer háromezer év óta a zsidóság erkölcstelenségében volt letétményezve. S a XIX. századra virradt fel az a dicsőség, hogy gazdasági erkölcstanul a kereszténység megvetésével a zsidó nézeteket fogadta el."

Miután egybemosott zsidóságot, liberalizmus és kapitalizmust („A zsidó üzleti szellem az erkölcsiség gyilkosa"), Prohászka felvillantja a szocializmus nagyon is modern fenyegetését („A zsidóság azért fekély a keresztény nyugat testén, mert nem ismer erkölcsi korlátot a vagyonszerzésben. A vagyonszerzés modern módja hozta a nyugati társadalom nyakára a szocializmust."), s ebből levonja a kikerülhetetlen következtetést:

„A keresztény társadalomban a zsidókat emancipálni annyit tesz, mint az erkölcstelenségnek s az erkölcsiségnek ugyanazt a szabadságot, a lelkiismeretnek s lelkiismeretlenségnek ugyanazon jogokat adni."

A klasszikus uzsoravádat pedig újabb vádakkal egészíti ki:

„A zsidó üzleti erkölcstelenség nagyon sokszor már az áruban magában vétkes és gyalázatos. Hivatkozzunk csak a zsidó bankokra, a zsidó sajtóra s a zsidó leánykereskedésre. Ezt a hármat méltán írhatom ide egy sorba; valamennyi a társadalom fekélye és megölője. A bűn, a csábítás, a prostitúció, a szándékos lélek-ölés és -vásárlás, mindez a zsidó üzleti »erkölcsi« melegágyából való termék. Ha előkelő családok fiai rossz útra terelődnek, ritkán csalódunk, ha zsidót szimatolunk bukásukban. A zsidó szállítja a paripát, a fogatot, a batárt, a kutyákat; a zsidó ösztökéli őket kicsapongásra és erkölcstelen életre; ő a közvetítő s a »szerző«. Azután a pénz megszerzésének ürügye alatt ráveszi a fiatal

embert a tőzsdejátékra, s néhány év alatt be van fejezve tönkje, s birtoka zsidó kézre került. Aki Párizsban, Bécsben, Pesten ismeri a szociális viszonyokat, lépten-nyomon illusztrálva látja ez iszonyú munkát. E csábítási fogásokkal karonfogva jár a prostitúció. A leánykereskedés kizárólag zsidók kezében van, s nemzetközi szervezésnek örvend. Ily erkölcstelen üzérkedésben nem kereshetünk egy csepp becsületet sem; napirenden van ott a csalás, sikkasztás, az uzsora, a zsarolás hallatlan módozatokban; s ily gaz szellem, ily dögletes erkölcsi nézetekkel telített nép vezeti orránál fogva a sajtóban a publikumot, s vágatja az »intelligenciával«(?) önmaga alatt a fát, mikor ez szemet huny minden előtt, legalizálja a zsidó erkölcsöt, törvényesíti és rendszeresíti a keresztény kultúrát megmérgező zsidó erkölcstelenséget."

Ehhez járul még a zsidó szolidaritás, amely „megakasztja a büntető törvény karját; ezzel azt bizonyítja hogy az igazságról még azon tekintetben sem bír fogalommal, melynél fogva a törvény sérelme orvoslást, a gaztett büntetést kíván".

Így hát mindezen érvek előadójának nem marad más dolga, mint hogy olvasóira bízza a megfelelő konzekvenciák levonását:

„Kérdem ezek után: mit csináljon a keresztény társadalom a zsidó erkölccsel, melynek főelve, tárgya, szankciója valóságos tabula rasa? Mit csináljon ezen erkölcs híveivel, kik az egyenlőtlen küzdelemben – mert hiszen a lelkiismeret a lelkiismeretlenséggel üzleti sikerek tekintetében mindig egyenlőtlen harcban áll – kik az egyenlőtlen küzdelemben, mondom, okvetlenül nyakára hágnak a becsületnek s az erkölcsnek, s velük együtt a keresztény műveltségnek. Fogadja-e be őket? De sőt tovább megyek; emancipálja-e őket? Nem felelek e kérdésre; akit nem a frázisok varázsa, hanem az elvek összehasonlítása képesít a helyes ítéletre: az nem szorul az én feleletemre."

A Katolikus Néppárt alapításának kezdeményezője úgy tesz, mint aki nem tud róla, hogy a zsidók emancipációja Magyarországon megtörtént, 1893-ban immár 26 éve érvényben van. Írásának megjelenése idején pedig a zsidó vallás recepciójáért, teljes körű befogadásáért folyik a politikai küzdelem.

Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán című könyvében Bihari Péter határozottan állítja, hogy a hagyományos (vallási gyökerű) antiszemitizmust jóval 1918 előtt felváltotta a modern antiszemitizmus.[59] Mint írja, „az átalakulás bizonyosan előbb kezdődött – talán a tiszaeszlári vérvád összeomlása után –; a századfordulón pedig már érzékelhetően megjelent a modern, asszimilálódott zsidóság elleni antiszemitizmus". Azt is hozzáteszi ugyanakkor, hogy „a kétféle előítélet közötti határvonal minden szempontból eléggé elmosódott, illetve a korábbi alaposan átitatta a későbbit". Prohászka itt idézett szövege e nézet meggyőző bizonyítéka.

Ám a hagyományos antijudaizmus és a modern antiszemitizmus a 20. század elejére további új elemekkel gazdagodott. „Művelt értelmiségiek megkülönböztе-

tik az antijudaizmust az antiszemitizmustól – írja *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában* című könyvében Gerő András. – Míg az előbbi a zsidó vallás, illetve a zsidó vallású egyének ellen irányul, utóbbi a zsidó származásúak gazdasági társadalmi, kulturális jelenlétét kérdőjelezi meg. Persze sem az antiszemiták, sem célpontjaik nem érzékelik a lényegi különbségeket, hiszen retorikailag az eltérő elemek általában keverten, összemosódva jelennek meg. A különbségtétel intellektuális értelemben mégis jogos és fontos, hiszen a kétféle tartalom nem ugyanaz.

De mi van akkor, ha valaki zsidónak láttat valamit, ami jóval túlmutat a bármilyen értelemben felfogott »konkrét« zsidón? Mi van akkor, ha »zsidó« minősítéssel illet minden olyat, ami neki nem tetszik, ámde sem vallási, sem származási értelemben nem következik a »zsidóságból«? Milyen kifejezés alkalmas e nézet összefoglaló minősítésére? Mert az antiszemitizmushoz mégiscsak hozzátartozik az emberi hordozó, a bármilyen értelemben felfogott zsidó ember. Ahol viszont a »zsidó« minősítés már úgy kitágul, hogy bármi lehet zsidó, ott nyilván más szó kellene a jelenség érzékeltetésére."[60]

Gerő András kérdésfeltevésének alapjául több századfordulós osztrák szerző, így Otto Weininger műveinek elemzése szolgál. A radikálisan – az öngyilkosságig – következetes fiatal zsidó filozófus *Nem és jellem* című 1903-as művével, a nők és a nőkhöz hasonló zsidók alsóbbrendűségének hirdetésével írta be magát az eszmetörténetbe. Művének hatalmas közönségsikere volt, nagyon komolyan vették, fejtegetéseit tudományosan megalapozottnak tartották (könyve ugyanis megvédett doktori disszertációjának volt a kiadása – igaz, három legvitathatóbb fejezetét az eredeti dolgozat nem tartalmazta). Jászi ugyanúgy emlegeti naplójában, mint Erdős Renée kiadatlan visszaemlékezéseiben (bár ő nyilván Jászitól kapta elolvasni, és nem is jól írja le a szerző nevét). Kiváló magyar fordítása, az egyébként szintén zsidó Gábor Andor munkája 1913-ban jelent meg, de mint láthattuk, az értelmiségi közönség akkoriban még könnyűszerrel olvasott németül, tehát jóval a fordítás megjelenése előtt elterjedtek Weininger nézetei, s hozzájárultak ahhoz, hogy a zsidóság eszmévé lényegüljön. Elemzésében Gerő András pontokba szedve sorolja fel – igen csekély ironikus sarkítással – milyenek is Weininger – és értelemszerűen követői – szerint a zsidók:

„– Hasonlítanak a négerekre és a mongolokra, akik erkölcsileg igen mélyen állnak (göndör haj, sárga bőrszín).
– Nőiességgel átitatottak.
– Kommunisták.
– Kapitalisták.
– Nem igazi forradalmárok.
– Az állam eszméjét nem értik.
– Hiányzik belőlük a kanti ész.

– A polgár nekik transzcendentális.
– Sohasem lehet államuk.
– Hiányzik belőlük a személyiség.
– Nincs zsidó gentleman, nincs zsidó nemesség.
– Nincs önértékük.
– Nem tisztelik őseiket.
– Aljasak.
– Nincsen bennük nagyság.
– Csak a fajt védik.
– Paráznák, buják, de nincs nagy potenciájuk.
– Vallásuk vénasszonyhit.
– Meg van tagadva tőlük a zsenialitás.
– Humortalanok és gúnyolódóak.
– A nő eszméjét legjobban a zsidó nő reprezentálja.
– Paraziták.
– Vallástalanok, hiteltelenek.
– Hiányzik belőlük az áhítat.
– Nincs bennük semmi, ami egyébként egy ember lehet.
– Belső kettőségekkel vannak megverve.
– Gyávák."[61]

Mindezek fényében nemigen lehet csodálkozni azon, hogy 1913 karácsonyán (Weininger magyar fordításának megjelenése évében) a frissen katolizált, nősült és nevét megmagyarosított Balázs Béla – miután rögzíti e változások tényét – a következő elmélkedést jegyzi le naplójába:

„Legkomolyabban mindezek között talán a kikeresztelkedésem. Ez meggyőződésből történt. Ha már valláshoz kell tatozni, ez a legszimpatikusabb nekem. Zsidókhoz azonban semmi közömet nem érzem. Bár ez, mint újabban megfigyeltem, csak a zsidó férfiakra vonatkozik. A zsidó *nők* azonban sokkal jobban vonzanak, talán csak ők vonzanak igazán. [Éppen elvett felesége, Hajós Edit maga is kitért; második felesége, Schlamadinger Anna szintén.] Van itt még valami, amire nem jöttem rá. Az árja–zsidó keresztezés az, ami a legjobban megfelel nekem. Magamat is ilyen keresztezésnek gyanítom... Mert van azért bennem is sok zsidó. Egyszer majd rendszeresen kianalizálom. Csak végső *szándékaim* árják. Haszna kikeresztelkedésemnek semmi sem volt. Csak kára. A zsidók megharagudtak, a »keresztények« szemében meg csak zsidó maradok. Az öcsém elvesztette miattam zsidó-ösztöndíját."[62]

Képzelt asszimiláció?

Míg Weiningernél a zsidó nők minden – negatív – női tulajdonság legreprezentatívabb megtestesítői, Balázs Bélánál, mint láttuk, kedvezőbb megítélésben részesültek, mint saját nemének tagjai. Ezzel korántsem állt egyedül. Erdős Renée regényciklusának második részében, *Az élet királynőjében* nem jelentéktelenebb személyiség, mint Eötvös Károly, a „zsidóság bajnoka", a tiszaeszlári per védőügyvédje – a regényben Vajna Gábor – igyekszik meggyőzni felfedezettjét, a fiatal költőnőt – Benoite-ot – arról, hogy ne menjen a Bártfy néven szereplő Bródy Sándorhoz, illetve egyáltalán zsidóhoz feleségül, ugynakkor a zsidó nők dicséretét zengi.

„– Fene szép ember ez a Bártfy – mondta róla Vajna, mikor először látta őt együtt a lánynyal. – Ékes, mint a hímpáva! Csak aztán bele ne bolondulj, mert ez úgy tele van asszonyokkal, hogy a feje sem látszik ki belőlük. Neked másfajta ember kell és talán ne is zsidó legyen az!

Ezt Vajna Gábor mondta, akinél nem volt az országban a zsidóknak nagyobb barátja. Aki a híres vérvádperben az egész ország zsidóságát megmentette az ellenük esküdt rágalmaktól és annak minden következményétől. Talán ha ő, Vajna Gábor nincs, a zsidóság sohasem jut az országban olyan jelentőséghez, mint aminőhöz jutott. És mégis, amikor kedvencéről volt szó és arról, hogy ki legyen majd a férfi, aki mellé áll, azt mondja: ne legyen zsidó.

Ezt Benoite akkor csodálkozva szóvá is tette neki:

– Miért bátyám? Hát a zsidó nem olyan ember, mint más?

Vajna Gábor a maga szokott módján, huncutkásan, hunyorítva és nagy fejét leütve mondotta:

– Olyan, fiam, olyan, de mégis egészen másforma.

– Hogy-hogy másforma? Hiszen bátyámnak az egész asztaltársasága zsidó, minden barátja zsidó, az egész ügyvédi irodája zsidókból áll! Reggeltől estig talán nem is lát maga körül mást, mint zsidót.

– Hiszen éppen ez az, fiam, ráhibáztál! Reggeltől estig még csak megjárja velük lenni. De estétől reggelig, ha én asszony volnék: nem kérnék belőlük.

Benoite sértődött lett, hallgatott.

Vajna Gábor folytatta a kötekedést:

– Velük vitatkozni, érdekes dolog. Eszük az van. Furfangjuk, ötletük, minden, amit akarsz. Velük dolgozni, szivarozni, kávézni, politizálni is lehet. De már együtt nem hálnék velük, annyi bizonyos.

És nagyot kacagott hozzá. Benoite elvörösödve, fölingerelve, hogy fajtáját védje, keresett valami visszavágást.

– Én pedig azt hallottam, hogy bátyám azelőtt, régebben nem vetette meg az ő asszonyaikat!

– Az asszonyaikat? Nem vetem meg azokat ma sem. Most már ők vetnek meg engem, mert öreg vagyok. Fiam, az asszonyoknak tisztelet és hódolat. A zsidó asszony az első az asszonyok között, ha szép. Óh, ami az asszonyokat illeti! De te asszonyhoz úgy sem mehetnél férjhez, hát minek beszélünk az asszonyokról?

És újra nevetett vidáman, csaknem gyermekesen, hogy tréfás rabulisztikája ellen Benoite tehetetlen és úgy nézett rá, mintha azt mondaná: Te buksi, rajtam akarsz te kifogni, velem mersz te replikázni. De iszen nagyot nőjj te ahhoz! De Benoite nem hagyta magát.

– Pedig azok a zsidó asszonyok azoktól a zsidó férfiaktól születtek. Hogy lehet hát, hogy az asszonyokról minden szépet mond, a férfiakról meg semmit?

– Az asszony, az más – mondta Vajna Gábor most már komolyabban – a race inkább a férfiban ütközik ki kellemetlenül. Ami race az asszonyban kiütközik, az kellemes. Az asszony minden előnyét hordozza a fajtájának, a férfi minden hibáját. Ez az.

És amikor látta, hogy Benoite komolyan elszomorodik, megint pajzánul tette hozzá.

– Különben, ne gondold, hogy én antisemita vagyok. – Benoite elnevette magát. – Csak ha rólad van szó, a te istenadta tehetségedről, szeretném, ha ez egészen idetartozna mihozzánk. Mert az mégis csak más. Ami pedig a szerelmi választásodat illeti, szeretném, ha nem születnének horgasorrú gyermekeid, ennyi az egész."[63]

Erdős Renée több helyütt is írja, hogy minden verset első olvasásra megjegyzett, élete utolsó, 77. évében írt, kiadatlan visszaemlékezéseiben, ahol a megjelent regényeinél jóval kevesebb a stilizálás, az emelkedettség, megdöbbentő frissességű dialógusokat olvashatunk – valószínűleg tényleg rendkívül jó volt a memóriája. Nincs tehát okunk feltételezni, hogy az Eötvös Károly vonásait viselő szereplő az ő csinálmánya lenne, hogy a Vajna Gábor-figura „fajnemesítési" elképzelései rút rágalmakat tartalmaznának. Ilyen lehetett az a közeg, amelyben a századforduló zsidó értelmisége forgolódott, ez lehetett a „normális", a nem antiszemita diskurzus. Hogy hogyan hangozhatott az antiszemita társasági beszédmód, arra ugyanebben a kötetben szolgáltat példát az írónő, amikor megszólaltat egy valódi zsidógyűlölőt, a Benoite-ba lángolóan szerelmes erdélyi nemesasszonyt, Homolay Katalint (aki a regény *Nyugat*-beli kritikusa, Laczkó Géza szerint Erdős alakjai közül az egyetlen kivételként a saját nyelvét beszéli).[64]

„– Vagy talán arra gondol, hogy férjhez megy valakihez?

– Nem, erre nem gondolok. Senki sincs, akihez férjhez mehetnék.

– Az természetes. Bártfyt pedig szereti. Szegényke! Persze, kit is szeressen, ha egyszer Pesten kell élnie? Pestnek ő az Adonisza. Nem is volna természetes, ha maga nem őt szeretné.

Komolyan mondta ezt, de hangjában ott leselkedett a leleplezett gúny, amit az arckifejezése egészen bizonytalanná tett.

– Azért mégis bámulok rajta – folytatta aztán, hogy az ön vágya, képzelőtehetsége éppen a szerelem tekintetében ilyen terre à terre [fölhözragadt] maradt. Hogy lehet

az? Persze, az a szörnyű város! Annyira zsidó ott minden, hogy ha egy fiatal és szép költőnő szerelmes akar lenni valakibe, nem talál mást, mint zsidót. Mindenütt ők vannak. Mindent ők árasztanak el. Minden könyvet, újságot ők írnak, minden képet ők festenek és minden színpadon ők játszanak. Minden hangversenytermet ők töltenek meg, minden kiállításon ők vannak, a levegő sűrű tőlük. Utálat!

– Ennyire nem szereti őket? – kérdezte Benoite megütődve.

– Szeretni őket? Nemcsak hogy nem szeretem őket, hanem egyenesen gyűlölöm, így tömegesen, amint vannak, ahogy egy városra rászállnak, ahogy egy országra rávetik magukat, ahogy mindent, mindent a maguk formájára alakítanak. Pesten minden háznak a profilja zsidó. Mert Pesten minden profil zsidó. És még aki keresztény ott él, az is elzsidósodik köztük. Borzasztó!

– Én nem tudom, miért mondja ezt éppen nekem – mondta Benoite – aki szintén zsidó vagyok.

– Kedves költőnő – mondta most Homolay Katalin és fölállt – nekem igazán kedves olvasmányom az ótestamentom. Szeretem olvasni a Próféták könyvét, a Királyok könyvét és a Prédikátor könyvét. Szeretem olvasni az Énekek énekét és a Patriarchák életét. De nem szerettem volna együtt élni ezzel a néppel, amelyet ezek a próféták tanítottak s ezek a bölcsek és királyok kormányoztak. Nem szerettem volna egy közösségben élni velük, Isten választott népével, mint ahogy nem szeretem Pestet miattuk, de magához eljöttem úgy, mint ahogy felnyitom az ő prófétáik könyvét, amiben az Isten haragos nagy szelleme lebeg. Úgy jöttem önhöz, mint aki közülök való ugyan, de mégis annyira felettük áll, hogy nem lehet hozzájuk tartozónak tekinteni. Valahogy a múltból ideszállt prófétai szellem és látás, nagy hevület és részeg érzések, sibillikus titokzatosság és ősi érzékiség, minden, amit a maga verseiből kiolvastam, az vezetett ide. Ön fajon, eredeten és származáson felül áll, mert ön költő s azért merek ön előtt ilyen szabadon beszélni."[65]

Az erdélyi nemesasszony, a beszélő nevű leszbikus – aki egy levelét „Homo"-ként írja alá – mondhatni „vegytiszta" formájában testesíti meg a századforduló „modern magyar nagyváros-ellenességét", amely Bihari Péter már idézett munkája szerint ugyan korántsem mindig kapcsolódott össze az antiszemitizmussal, de bizonyosan nemzeti konzervatív színezetű volt.[66] A *Lövészárkok a hátországban* találó példákkal szemlélteti, mennyire jellegzetes fordulata a főváros idegenségének hangsúlyozása a korabeli írók, újságírók és politikusok retorikájának. Nem kivétel ez alól még „a szelíd Mikszáth" sem (aki szerint Budapest „nem olyan anya, ki szoptatja a gyerekeit, ellenkezőleg, őt szoptatják a gyerekek, s maradnak mellette örökké satnyák, kicsinyek, vérszegények"), de ez hatja át a Bródy egyik színművét bíráló Herczeg Ferenc érvelését is („Az ország fővárosa, de nem nőtt ki a nemzet testéből [...], a nemzet véredényrendszerébe nem tudtuk bekapcsolni"). A Theodore Rooseveltet budapesti látogatása során kísérő Apponyi Albert pedig megjegyezte, hogy a főváros nem magyar, ezért az amerikai elnöknek inkább a magyar vidéket kellene megnéznie, amit Molnár Ferenc a következőképpen kommentált:

„ahol egymillió ember szalad a kenyere után, ott nem ér rá senki emlékezni magyarságának azokra a tulajdonságaira, amelyek szorosan össze vannak forrva a vidéki élet nyugalmasabb tempójával. Erre azt mondják, elzsidósodott. Ördögöt. Elvárosiasodott, ez az igazság. Apponyi Albert azt mondta Rooseveltnek, mikor itt járt, hogy a főváros nem magyar. És elvitte vidékre, megmutatni neki Magyarországot. Roosevelt soha nem mondta volna Apponyi Albertnek, hogy New York hazafiatlan, mert nincsenek benne prérik, indiánok, és az igazi, becsületes faj-amerikai farmerélet kiveszett belőle."[67]

Molnár talán csak annyiban téved, hogy azt látszik hinni, a főváros-ellenesség magyar sajátosság. Nem az volt, hiszen a legtöbb nagyváros különlegesen gyors és „szervetlen" fejlődés eredménye, ám „a nemzetből való kitaszításnak az a foka, amely Magyarországon megmutatkozott, mégis kivételesnek mondható".[68]

Nem határolódik el tőle válaszában Homolay Katalin hosszas tirádájának címzettje, Erdős Renée regénybeli megfelelője, Benoite sem, inkább abban keres kibúvót: nem ismeri a várost és zsidó lakóit.

„– Mégsem szívesen hallom – mondta – ha a fajtámat becsmérlik előttem. Én nagyon kevéssé ismerem Pestet, a zsidóságát még kevésbé. Alig egy pár barátom és ismerősöm van ott, aki zsidó, a társaságom jobbára keresztény és tizenötéves korom óta úgyszólván keresztény környezetben élek. De azért rosszul esik, ha őket gyalázzák előttem. Kérem, ne tegye többé."[69]

Erdős Renée regényalakjainak zsidóellenessége még „békebeli" zsidóellenesség – bár éppen az Eötvös Károly-figura beszél rasszról, örökítésről, horgas orrokról –, a „lelkiség", a keresztény érzület (és a keresztvíz – Erdős Renée ifjú éveinek „jobbára keresztény" társasága ugyanis zömmel kikeresztelkedett zsidókból állt) itt még elegendőnek tűnik ahhoz, hogy valakit ne soroljanak automatikusan a zsidó kollektívumba. De talán éppen ebben rejlik Erdős Renée tévedése, rossz helyzetfelismerése: a zsidóság már a századfordulón sem olyasvalami, amit a nem zsidókkal való teljes lelki azonosulás révén csak úgy le lehet vetkezni.

Pedig az írónő teljesen magáévá tette barátai zsidóságkritikáját, ez tükröződik az őt feleségül kérő Bródynak – a regénybeli Bártfy Lászlónak – adott (elhíresült és igen kimerítő) válaszában.

„– Arra gondolok, hogy ezek a mi összeütközéseink, amiket leküzdeni nem tudunk egymásban, nemcsak szimbólumai-e annak az összeütközésnek, ami előtt az a nép áll, az a fajta, amiből mi származunk?

– Mit gondol ez összeütközés alatt? – kérdezte Bártfy ideges érdeklődéssel és a leány felé fordult.

– Ezt gondolom – mondta lassan, megfontoltan – hogy íme, itt vagyunk mi ketten, egyazon fajta ivadékai, két egyforma keleti vérmérsék, két hasonló fantázia, látszatra

egészen egymásnak teremtve. Még a foglalkozásunk is ugyanaz. És mégis, micsoda óriási nagy különbség van kettőnk között, milyen áthidalhatatlan ellentétek! Én például azt érzem, hogy van bennem valami, ami ellene fordul eredetemnek, mindannak, amit őseim pár évszázaddal ezelőtt idehoztak magukkal, mint idegenek. Hogy van valami ezen a földön, ahol születtem, ami engem egészen bekerít, magához vonz és lassan-lassan elfordít a multtól, az őseim külön multjától és megtagadtatja velem a külön faji emlékeket. Azt gondolom, László, hogy ez a mi egymáshoz való szerelmünk valami csökevény inger és emlék a faji multból. Atavizmus. Ellenben az, ami bennünket egymásban felolvadni nem enged, ami bennünket mindig újból és újból elválaszt: ez már valami szakadás bennem, mindentől, ami a mult, valami új lelkiség, ami engem követel magának...

(...) Ha mi harmóniát találnánk egymás szerelmében, László, mit jelentene az? A mi fajtánk diadalát. Azt jelentené, hogy mi, a fajtánk legkülönbjei, visszatérünk oda, ahhoz a lelkiséghez, amit őseink a multól magukkal hoztak. De mi akkor ez a föld, ahol élünk, ennek a levegője, ennek az illata, a kenyér, amely itt táplált bennünket? Ennek az országnak a történelme, amit tanultunk, a hagyományai, amiknek tiszteletére szoktattak bennünket, mi akkor az a fogalom, nemzet, haza; ha mi ketten, megkülönböztetett emberek, visszatérünk oda, ahonnan kiindultunk, úgy, mintha ez a pár évszázad, amit itt eltöltöttünk, nem is lett volna?

(...) Ezen gondolkoztam én sokat, ezekben az utolsó napokban és régebben is, amikor a mi egymással való harcainkra gondoltam. Milyen rettenetesen nagy a különbség köztünk, László! Maga hitetlen, én hívő vagyok. Igaz, hogy az én hitem nincs semmi formalizmushoz kötve. De hiszek Istenben és világnézetem az, amit maguk dualizmusnak neveznek, hiszek a lélek halhatatlanságában, én hiszem azt, hogy Isten szelleme és a világ különálló fogalmak. Maga erre azt mondja, hogy nekem nincs semmi természettudományos alapom. Igaza lehet. De én viszont azt hiszem, hogy ez, hogy én így gondolkodom, onnan van, mert én valami magasabbrendű lelkiség szolgálatába jutottam, mint maga. Innen van az én nagy elfogult hazaszeretetem is, amit maga nem ért, mert maga kozmopolita és nem tartozik sehova, csak a művészetéhez, mint nekem sokszor mondta. De énnekem például fáj, ha magyar viszonyokat ócsárolni hallok, ha előttem magyar elmaradottságot, magyar indolenciát, rossz magyar politikát s egyéb magyar hibát ostoroz valaki. Nem bírom el. Nekem a magyar, az érzésemnél fogva, az első nép a világon. Tudom, mit mondhat maga erre: hogy sohasem voltam még az ország határán túl s hogy nem ismerek idegen nemzeteket. Igaz. De higgye el, ha ismernék is és bármely értékesnek tartanék is egy idegen népet, mégis ezt szeretném legjobban, ezt az én nemzetemet. Tudja mi ez, mikor én azt mondom: az én nemzetem! Nem lehet azt a melegséget, hálát és odaadást elgondolni, amit én ebben az egy szóban érzek. Maga ezt az érzést nem ismeri, vagy ha ismerné is, szégyelné bevallani. És tudja, mi van még bennem? Hogy soha zsidóval egészen megértetni nem tudtam magamat, legyen az bárminő intelligens is. Hogyan magyarázzam ezt meg? Engem a zsidó, hogy úgy mondjam: feszélyez. Feszélyez annak az a zsidó gondolata, hogy azt hiszi: én hozzá még mint fajtához tartozom, s ha úgy beszél velem, ahogy ők egymás közt beszélni szoktak. Érti ezt? Engem feszélyez az ő nyelvük, a gondolkodásmódjuk. S az, hogy nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, hogy én másképpen gondolkodom, mint ők. Nem szeretem a szellemességüket és nem értem, hogyan tudnak olyan gyorsan gondolkodni. Az agyafúrtságuk zavarba hoz, a cinizmusuk megrettent. Idegenek tőlem, maga pedig hozzájuk tartozik, tudom és érzem. És sokszor kérdeztem már magamtól: ez a mi harcunk egymással vajjon nem csak szimbóluma-e annak a harcnak, aminek egyszer majd csak el kell következni arra a zsidóságra, amely ezt a földet lakja? Szörnyű és képtelennek tetsző gondolat ez és ha átvillámlik a fejemen, beleszédülök. És mégis annyira beleéltem már magam, hogy nem tudom többé elhinni, hogy ez a mi ügyünk: pusztán csak a mi ügyünk."[70]

A regény első megjelenésének ideje 1920, és az itt leírt jelenet 1905-ben zajlott. Hogy mennyi benne az utólagos visszavetítés, nem tudhatjuk. Mindenesetre a „cinikus, kozmopolita" Bródy, aki a nemzet szeretetének érzését Erdős Renée szerint nem ismeri, vagy ha igen, szégyellné bevallani, a következőket írta 1915-ben (tehát 10 évvel a szakításuk után, az első világháború második évében):

„Bizonyos, hogy a zsidó magától is okosan és becsületesen – ha néhol lassacskán is – csinálta itt a maga fönntartás nélkül való beolvadását, de a földnek áldott népe segítette. Aztán, igaz, az urak is, nem lehet tagadni, hogy nem. A históriai államférfiak legfőképpen. Némi viccelődés és nyűgösködés közben maga a dzsentri is. A katolikus alpapság, hogy egy kis sportja legyen, alkalmatlan időkben egy-egy kicsit ellenkezett, és nyugtalankodott, hogy az egyház nem gyarapodik olyan gyorsan, mint a magyarság. Egy-egy hatalmas és tehetséges, előkelően rosszhiszemű renegát lépett föl, aki részint fanatizmusból, részint üzletből megpróbálta a hiú és érzékeny zsidót a maga biztonságában megzavarni. Nem ment. Közben pedig a magyarság megcsinálta azt a gyönyörű coupt [húzást], hogy lebeszélte a bibliai népet nemzetközi nyelvéről, a németről. Nagyapjával nem tud beszélni sok unoka, mert nem tud és nem is akar. Tessék most nem magyarnak lenni! Már én is katonakoromban és könyvből tanultam meg németül, a fiaim – talán nem is helyes – nem tudnak németül. És ezt a nép, az irodalom csinálta; tanítók, pósák, dadósok [Pósa Lajos, a magyar gyermekirodalom egyik legismertebb szerzője, Benedek Elekkel az *Én Újságom* szerkesztője – F. K.] és – zsidó újságírók.

(...) Ha valaki szólna, hogy tegyünk még vallomást töretlen magyarságunk mellett: gőgösen fordulnánk el tőle. Így azonban mind az jár az eszembe, mit, mit nem tehetnénk összeforrottságunk bizonyítására. Most mindenki mindent kell hogy föláldozzon. És én azt szeretném, ha a zsidók még többet tennének a mindennél. Valami nagyszerű, szinte bibliai áldozat jár az eszembe, és töröm a fejemet, mely komor nagylelkűség az, amivel még erősíteni lehetne e csudálatos országot. Olykor fantasztikus terveim vannak éjjel, ám délidőre kijózanodom, és arra gondolok: miért tegyen a zsidó többet, mint más?

Félve, nem szívesen vallom be, de nem tudom megállani, hogy ki ne írjam: már arra is gondoltam, hogy a magyarságnak nagy hasznára volna, hogyha a zsidó régi hitét itt nagy tömegekben megváltoztatná és a nép keresztény vallására térne át. Egy teljesen egységes magyar nemzet ideálját szolgálná ez és a legnagyszerűbb vallomás volna a világ előtt.

Izgat és valósággal fölizgat a gondolat, de nem merem végiggondolni se, prédikálni mellette meg éppenséggel nem tudnék sehogy. De az bizonyos, hogy amíg tegnap még csudálkozó utálatom tárgya volt az, aki bármely – hacsak nem őrült szerelmi – okból otthagyta a hitét, amelyben atyja és anyja született – ma már nem csudálkozom és nem undorodom. Megtenni magam bajosan tudnám, de én nem vagyok fiatal, és egynémely erős érzelmi okok is állnak előttem mint tiszteletre méltó és nehéz akadályok."

Nyilván sok minden történt tíz év alatt, Bródy is változhatott, ám az is lehet, hogy Laczkó Gézának, a regény kortárs kritikusának van igaza, aki a *Nyugat*ban szemlézte *Az élet királynőjét*: „De az ok, amely Benoite lelkéből gátul emelkedik kettejük szerelmének viharzó két tengere közé, halovány víz-tölcsér csak, ködösen táncolva a tajtékzó habok fölött. Benoite érzi az Istenhez való elhivatottságát, hogy meg fog tisztulni, de az a nagy ellentét az ő katolicizmushoz hajló lelke s Bártfy hebraizmusa között, inkább föltételezett, mint való, inkább megcsinált, mint igaz, inkább gyönge korrajz, mint teljes színekbe hangolt mesteri vászon. Hiába veti az írónő szerelmük megszűnésének okául ezt a benső lélekalkati ellentétet, úgy, ahogy meg van írva, nem más, mint az öregedő nyűgös szerelmét megunt fiatal lélek és test végre beteljesedett szabadulási vágya a nehéz béklyókká vált rózsaláncból: az élet királynőjét valószínűen követő kötetből vett anticipáció s – ha szabad így szólnom – élete egy későbbi »állomás«-ának lelki tartalma csirává csökkentve s visszaálmodva az egészen más indítékoktól megbomlott múltba."[71]

Bródy megkeresztelkedési víziója nem volt egyedi kivétel. Az 1880-as születésű Bíró Lajos a forradalmak és az ellenforradalom után tette fel a kérdést 1920-as *A zsidók útja* című hosszabb esszéjében:

„Ha felteszem a lehetetlent, és elgondolom, hogy megvalósul ifjúkori tervem: az egész magyar zsidóság bemegy a protestáns egyházakba vagy a katolikus egyházba (amely engem most sokkal jobban érdekel, és amelynek nagyon sok esztétikai örömet köszönhetek) – mi változnék akkor a haladás szempontjából?"[72]

Három évvel korábban Hatvany Lajos még hihette azt, hogy minden. A *Huszadik Század* körkérdésére adott válaszában ezért arra biztatott „minden felvilágosult zsidó apát", hogy tegye a kötelességét, és neveljen keresztény gyermeket.

„Akik fél életen át szenvedtek fajukért és vallásukért, még akkor is, ha a faji hozzátartozandóságot alig kultiválják s a vallási babonából régesrég kinőttek, nem igen segíthetnek többé magukon. Hordani kell a keresztet mely ez esetben a *zsidóság keresztje*. De minden felvilágosult zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen. »Ha az ember bálba megy, frakkot ölt!« mondta Harden, a maga kitérésének igazolására. Nem lehet kaftánban, sem testi, sem lelki kaftánban, a ghettón kívül járni. Frakkot kell gyerekeitekre ölteni, zsidaim, bizony frakkot, hogy megnyíljanak előttük a csukott ajtók és *akadálytalanul* vehessenek részt az emberiség minden munkájában. Mert a zsidóság akadályainak legyőzésére fordított energiamennyiséget gazdaságosabban és gyümölcsözőbben lehet felhasználni, ha közvetlenül az élet munkáira fordítottam s nem pedig a társadalmi haszontalan és mégis leküzdhetetlen balítéletek leküzdésére.

Szegény gyerekekre úgyis elég szenvedés vár — gondoskodtak róla apáik — ne tetézzük szenvedéseiket fölöslegesen. Hárítsuk el nehéz útjokból legalább a zsidóság *fölösleges* akadályait.

Mert hogy fölösleges akadály, egészen fölösleges, az biztos, az egészen biztos. (...) Itt van, elérkezett az ideje, hogy a világháború e nagy és örök tanúságaiból a *zsidóság* is vonja le a maga számára a magáét, mely szerint az antiszemitizmus ellen, nem okos vagy logikus érvekkel, hanem csak a semitának az áriái fajtába való áthasonulásával lehet megküzdeni. Minél több vegyes házasság! — ez legyen a jelszó, mely a zsidókérdés szerintem egyetlen és biztos megoldására vezet. Keresztény leszármazók, kikben az emberiség minél oktalanabb, annál leküzdhetetlenebb antipátiájával szemben meg nem védhető zsidó faji jelleg lehetőleg elmosódjék, ez a cél, az új zsidó nemzedékek *egyetlen józan és áldásos célja*.

...et salvavi animam meam [megmondtam és ezzel eleget tettem kötelességemnek, azaz elmondtam és megmentettem a lelkemet – a római szónok utolsó mondata, amelyyel jelzi, hogy befejezte beszédét – F. K.], írtam Úrnapján [az Úr Testének és Vérének ünnepe, a húsvéti időt lezáró pünkösd vasárnap után két héttel – F. K.], de az emberiesség szellemében és érdekében."[73]

Hatvanynak ezeket a sorait gyakran idézik, arról azonban már nem esik szó, hogy a szövegből csak úgy süt a keserű irónia. A szállóigévé lett mondat – Ha az ember bálba megy, frakkot ölt! – a vilmosi Németország leghíresebb, mára tökéletesen elfeledett újságírójától, Maximilian Hardentől, a későbbi miniszter, Walter Rathenau barátjától származik, aki minden fronton csak ellenségeket szerzett magának. Megtámadta kora leghíresebb kritikusait – Franz Mehringet, Karl Kraust, Alfred Kerrt, sőt még barátjának, Rathenaunak is nekiment, 1893 és 1900 között pedig háromszor állt felségsértés miatt bíróság előtt. Rathenau meggyilkolása után néhány nappal, 1922. július 3-án ellene is merényletet kíséreltek meg, alig sikerült súlyos sebesüléséből felépülnie. Amikor őt idézi, Hatvany számíthat arra, hogy kora „művelt közönsége" tudja, kire utal. A maradéktalan beilleszkedést propagálva egy hírhedt botrányhőst példaként állítani a derék zsidó családapák elé nyilván nem nélkülözte a frivol iróniát. De nehéz nem meghallani az

ironikus felhangokat a „Frakkot kell gyerekeitekre ölteni, zsidaim, bizony frakkot" vagy a „Minél több vegyes házasság! — ez legyen a jelszó" biztatásban, no meg a latin szónokokra visszautaló, ám a lélek üdvösségének gondolatával eljátszó utolsó mondatban és a keltezésbe rejtett 'de' kötőszó által kifejezett ellentétben az Úrnapja, illetve az emberiesség szelleme és érdeke között.

Hatvany mégis komolyan gondolhatta, hogy a zsidóságnak, azon belül is a zsidó értelmiségnek mindent meg kell tennie a beilleszkedés érdekében – a körkérdésre adott válaszában az irónia alighanem magának a helyzetnek, az egész vita hangvételének szólhatott. 1929. november 2-án írott levele a zsidó filozófusnak, Martin Bubernek, az 1902-ben létrehozott cionista könyvkiadó, a Jüdischer Verlag egyik alapítójának, a keserű csalódottság dokumentuma. Hatvany az őszirózsás forradalom idején a Nemzeti Tanács tagja volt, a Vörösmarty Akadémia egyik alapítója. 1919 nyarán Bécsbe emigrált, 1919–27 között Ausztriában, majd Németországban élt, az emigráns és a külföldi sajtó hasábjain éles hangú cikkekben támadta a magyarországi állapotokat. Mivel azonban nem bírta a hazátlanságot, 1927-ben visszatért. Az emigrációban kifejtett tevékenysége miatt bíróság elé állították, és másfél évi börtönre ítélték, de a következő évben – a külföldi közvélemény nyomására – a büntetést kegyelmi úton elengedték. Buberhez mint kiadóhoz fordul, abban a reményben, hogy felkelti érdeklődését (önéletrajzi) regénye, az *Urak és emberek* iránt, mert akkoriban legfőbb célja az volt, hogy megjelenjen.

„Utam zsidóként, Önnel ellentétben, egy képzelt asszimilációhoz vezetett. Magyarnak éreztem magam, itt voltam otthon, magyarként írtam és agitáltam, míg tudtomra nem adták, hogy itt semmi keresnivalóm sincs. Majd tízesztendős emigráció és egy undorító per, börtön és kiközösítés lett a sorsom. Mindazonáltal javíthatatlan vagyok, és be kell vallanom, hogy egybeforrtam az országgal és az emberekkel.

Három esztendeje írtam egy magyar nyelvű regényt, melyet a börtönben lefordítottam. Könyvem témája talán érdekelhetné. A történet egy, az asszimiláció tragikumáról szóló ciklus első része.

Irigylem Önt szép munkájáért – az én pályám partra vetett hal helyzetemben kettétört. Ami még menthető, azt novellistaként szeretném feldolgozni."[74]

Az emigrációnál a börtönt is kisebbik rossznak tartó Hatvany zsidó identitásának definiálásával kezdi a cionista kiadónak szóló levelét. Első mondatát akár mentegetőzésnek is tekinthetnénk, hiszen a cionizmus nem sok jót tart az asszimilációról. De már a következő mondat teljes magyar hitvallás („Magyarnak éreztem magam, itt voltam otthon, magyarként írtam és agitáltam, míg tudtomra nem adták, hogy itt semmi keresnivalóm sincs."), az első bekezdés lezárása pedig az ironikus dac („Mindazonáltal javíthatatlan vagyok") megnyilvánulása, amelyet az érzelmi azonosulás újabb megvallása követ („be kell vallanom, hogy egybeforrtam az országgal és az emberekkel").

Hogy az ő számára pontosan mit jelenthetett a „képzelt asszimiláció" szópárosítás, biztosan nem tudhatjuk. A következő mondatok arra engednek következtetni, hogy az asszimilációnak Hatvany értelmezésében a lehetősége volt képzelt csupán, erre vall a regénye témamegjelölése is, amely az asszimiláció tragikumára utal.

Ám a „képzelt asszimilációnak" lehetséges egy másik jelentése is, amely nem a hozzásimulás, a beolvadás lehetőségére, hanem a tartalmára vonatkozik. Mint láttuk, a századforduló zsidó származású írói, újságírói, társadalomtudósai igen komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy beilleszkedjenek a magyar társadalomba. Megváltoztatták a nevüket, már megtanulni sem igen voltak hajlandók más nyelvet, kivált a németet (Bródy Sándor igen találóan állapítja meg, hogy ezzel „kijelentkeztek" a nemzetközi zsidóságból, vállalták a nem indoeurópai magyar nyelvbe zárkózásból fakadó teljes nyelvi elszigeteltséget), magyarul írtak és álmodtak, nemcsak kitértek, de a magyarországi zsidóság tömeges kitérését vízionálták, keresztény házastársat választottak (még ha az illető házastárs gyakran ugyancsak vallásváltó volt is), és lángoló honfiúi és honleányi vallomásokat intéztek a magyar nemzethez, az országhoz és népéhez. Mindeközben azonban az egyéni autonómia megvalósulásán, a modern individuumhoz méltó élet kialakításán fáradoztak (ahogyan Tolnay Károly megfogalmazta, szabadságharcot vívtak), és a legtöbben közülük nem látták, nem vették észre, hogy ezzel nem közelednek, hanem távolodnak a magyar társadalom zömétől és annak meghatározó hangadó köreitől. Hiába érezték úgy, hogy nem zsidó, hanem magyar polgár minőségükben igyekeznek meghonosítani „új idők új dalait", a rengeteg újdonság megbotránkoztatta honfitársaik nagyobbik részét.

Azzal, hogy kívül helyezték magukat a keresztény valláserkölcs normáin, a hagyományos zsidó erkölcstelenség vádja mellé immár a modern (nemi) erkölcstelenség vádját is magukra vonták. E vádakat pedig csak tovább erősítette a freudizmus divatjával és Magyarországon is kiépülő iskolájával szembeni gyanakvás, illetve az a tény, hogy a nemi felvilágosítás ügyét felkaroló feministák legismertebb vezetői is zsidó származásúak voltak. A Freuddal baráti és munkatársi kapcsolatot ápoló Ferenczi Sándor 1913-ban hozta létre a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületet, melynek Ignotus is ott volt az alapítói között. A feministák pedig már 1907-ben felszólaltak a fővárosi szakfelügyelők értekezletén, és külföldi szaktekintélyekre hivatkozva, a természettudományi képzéssel összefüggésben javasolták, hogy a főváros népiskoláiban vezessék be a nemi felvilágosítást, ám kérésük értetlenségbe, megbotránkozásba ütközött, a javaslatot elutasították (a porosz állami iskolákban már 1900 szeptemberében bevezették a nemi felvilágosítás nevű tantárgyat). „A nemi felvilágosítás még nem érett meg annyira, hogy a közvélemény [az oktatás bevezetését] megnyugvással fogadja", illetve „A felvilágosítás nem óvja meg az embert az erkölcstelenségtől" – válaszolták a kezdeményezésre az illetékesek, és inkább indítványozták, tiltsák meg a tanítóknak, hogy tanítványaikkal nemi kérdésekről beszéljenek.[75]

Erdős Renée, aki a konzervatív nőeszmény és a katolicizmus céljait vélte szolgálni, nemcsak korai verseiben, de megtérését követően keletkezett regényeiben is elfogulatlanul, magától értetődő természetességgel szól a saját és a környezete szexualitásáról. Leírja, hogyan viselkedett „félszűzként", lépésenként készülve az asszonnyá válásra, a férfiakat eszközként használva miként szabadult meg teljesen hideg fővel, egy átutazóban lévő orosz operaénekes segítségével a lányságától. Bródyval való házasságon kívüli kapcsolatát ország-világ előtt élte, anélkül hogy ez bármilyen problémát okozott volna neki. (Gondjainak egyetlen forrása az volt, hogy a környezete – az egy házvezetőnője kivételével – kétségbeesetten próbálta lebeszélni a hírhedt nőcsábász, kártyás, lump férfiról.) Homolay Katalin leszbikusságáról nemcsak egyetlen moralizáló vagy mentegető megjegyzést sem ejt, de nyíltan vállalja, hogy az asszony éveken keresztül eltartotta, egy fedél alatt éltek, és kizárólag az olvasó fantáziájára hagyja, hogy az mit tekint ezen együttélés tartalmának. Márpedig a kor közvéleménye a kor erkölcseinek értelmében ezt semmiképpen sem tekinthette elfogadhatónak. Tormay Cécile, a „keresztény nemzeti gondolat útnak indítója", a *Napkelet* szerkesztője rágalmazás miatt beperelte Zichy Rafael grófot, aki válása után 1925-ben megvádolta, hogy volt feleségével, Pallavicini Eduardina grófnővel leszbikus kapcsolatot tartott fenn – a bíróság a két nő javára döntötte el az ügyet, a grófot másfél év börtönbüntetésre ítélték.[76] Ami e történet szempontjából számít, nem az, hogy a hölgyek leszbikusak voltak-e, avagy sem, hanem hogy annak látszottak-e, illetve hogy ők maguk hogyan kezelték a látszatot.

Ezt a – zsidóságtól és a magyar társadalom többségétől való – radikális kettős távolodást észlelte és regisztrálta Ignotus a *Huszadik Század* körkérdésére adott válaszában:

„Az új foglalkozásokon, amelyek új tartalmat adnak, az új gondolatokon, amelyek új helyet követelnek, mindazon újságra s változásra való törekvésen, amely az úri birtokállományt szorítja és fenyegeti: nálunk e fenyegetett rendek szemében még az idegen, még a zsidóbélyeg is rajtasötétlik. Minden, ami mint új dolog, egyben változást, mint változás, egyben veszedelmet jelent egy eddig boldog zavartalanság idilli állapota számára s eltolással fenyegeti az eddigi hatalmi és erőbeli birtokállapotot — s ezenfelül minden, ami ezen az egész társadalomra kívánatos és szükséges újításokon kinövés, ami bennük visszaélés, visszásság vagy bűn: tehát egyfelől ipar, kereskedelem, pénzgazdaság, szocializmus, városi élet, új tudományosság, új művészet s vallás és hagyomány és régi rend iránt való hüvösség; másfelől uzsora, kizsákmányolás, spekuláció, tőkehalmozás, bankuralom, nepotizmus, hazafiatlanság, tiszteletlenség, erkölcstelenség, nagyszájúság, telhetetlenség, a hitelszövetkezetek visszaélései s ezer egyéb jelenség, ami ha jó: mint jó, ha rossz: mint rossz megvan egyebütt is: nálunk még ezenfelül zsidóbélyegü is s a régi rendeket, mint magyarságot s kereszténységet rémiti, borzasztja vagy idegesíti. Csoda-e, ha a rémült, dühös vagy fájdalmas ellenkezésbe, amit az idők változása a konzervatív

érdektől kivált, nálunk még az idegen, a másfajtabeli, a másvallásu, a jöttment, a felkapaszkodott, a hazai iránt érzéketlen s háládatlan ellen való indulat is belevegyül?"[77]

1917-ben azonban ő még hihetett abban, hogy a magyarság és a zsidók kölcsönös erőfeszítései nyomán a dolgok ilyetén állása – talán nem is sokára – megváltozik.

JEGYZETEK

1 Hajdú, 2003, 420.
2 Frojimovics, 2003 és Ceglédi, 1997.
3 Hajdú, 2003.
4 Uo.
5 Reschofszky Arthur (1889–1944) rabbi Nagyatádon, Abonyban és Losoncon.
6 Goldziher, 1984, 353.
7 Kabos, 1914, 214–215.
8 I. m. 81–83.
9 I. m. 97–98.
10 Bródy, 1915, 58.
11 Huszadik Század, 1917, 67.
12 Fenyő, 1994, 24–25.
13 Balázs, 1967.
14 Lukács, 1989, 4.
15 Bródy, 1915, 64–65.
16 Fazekas, 2001.
17 Kollega Tarsoly, 1996–2000.
18 Lukács, 1911.
19 Balázs, 1982, 505.
20 Idézi Bendl, 1994, 75–76.
21 I. m. 76–77.
22 Kaplan, 2005, 215–236.
23 Goetschel, 1995.
24 Balázs, 1982, II. 246–247.
25 Balázs, 1982, I. 601–602.
26 Erdős, 1920–29.
27 Tolnay, 2003.
28 Katz, 2008, 58.
29 Kádár, 2006.
30 Katz, 2008, 49.
31 Katz, 2008, 47.
32 Karády, 2000.
33 Paládi-Kovács, 1990. 7–13.
34 Balázs, 1965, 309–310.
35 I. m. 55.

36 FÜST, 1976, 143.
37 I. m. 144.
38 JÁSZI, 2001, 38.
39 I. m. 49.
40 I. m. 55.
41 I. m. 59.
42 I. m. 67.
43 I. m. 69.
44 I. m. 73.
45 HUSZADIK SZÁZAD, 1917, 97.
46 JÁSZI, 2001, 71.
47 Uo.
48 JÁSZI, 2001, 72.
49 I. m. 73.
50 VÁZSONYINÉ, 1931, 9.
51 I. m. 50–51.
52 I. m. 51.
53 I. m. 72.
54 HUSZADIK SZÁZAD, 1917, 71–72.
55 I. m. 72.
56 I. m. 73–74.
57 Uo.
58 I. m. 74–75.
59 BIHARI, 2008, 58.
60 GERŐ, 2009, 174.
61 I. m. 108–109.
62 BALÁZS, 1982, I.
63 ERDŐS, 1931, 105–107.
64 LACZKÓ, 1920.
65 ERDŐS, 1930, 225–227.
66 BIHARI, 2008, 59.
67 I. m. 60.
68 I. m. 59.
69 ERDŐS, 1930, 227.
70 ERDŐS, 1930, 52.
71 LACZKÓ, 1920.
72 BÍRÓ, 2000, 128.
73 HUSZADIK SZÁZAD, 1917, 92–93.
74 HATVANY, 1985, 333.
75 ACSÁDY, 2005, 05.
76 CSONTOS, 2003.
77 HUSZADIK SZÁZAD, 1917, 94.

Zárszó

„Képzelt" volt-e a zsidók magyarországi asszimilációja? Vagy ahogyan az utóbbi évtizedekben lépten-nyomon emlegetni szokás: kudarc?

Az asszimiláció 19. századi elképzelése homlokegyenest ellenkezik az integráció 20. század végi víziójával: a 19. századi nemzetállam keretein belül az asszimiláció nem ismer kollektív jogokat, a magyar kollektív identitáson kívül más kollektív identitásokat. Az emancipáció csupán az egyéni jogegyenlőséget biztosította. De ha kollektív jogokkal nem is rendelkeztek a magyarországi zsidók, kollektívumként beszéltek róluk a magán és a nyilvános térben, és gyakran beszéltek magukról kollektívumként ők maguk is. Kollektív megítélésük – mint láthattuk – korántsem az első világháborút követően jelenik meg a közbeszédben: 1893-ra Prohászka Ottokár már minden árnyalás nélkül kárhoztatja „a kiélt, hitéből kivetkőzött, zsidó újságok maszlagán nagyra nevelt intelligenciának fölületes ítéletét".*

A keveredés sok évezredes tabuja elevenen látszik élni a 19. század emberei*nek képzeletében. A zsidók beilleszkedését* szövegeink tanúsága szerint még az olyan kiváló liberális elmék, mint Eötvös József és Eötvös Károly is csak teljes beolvadásként tudták elképzelni – Eötvös József naplójában a monoteista zsidók jobb belátásra térését és kereszténnyé válását várja az emancipációtól, Erdős Renée kulcsregényében az Eötvös Károly vonásait viselő szereplő a (szép) zsidó nők vegyes házasságát szorgalmazza. Az így felfogott asszimiláció hatalmi kérdés: a tétje az, ki hasonítja magához a másikat. És mint ilyen, teljesen egyirányú, végeredményében az önfeladással, az eltűnéssel egyenlő.

Talán nem is baj, hogy nem sikerült.

A kérdésre, hogy milyen volt zsidónak lenni Magyarországon, nyilván számtalan tényező függvényében adható csak válasz. A tárgyalt nemzedékek során végigtekintve úgy tűnik, egyetlen generáció számára lehetett ez végül és mindent egybevetve jó élmény – azoknak, akiknek talán a legtöbb akadályt kellett pályájuk folyamán leküzdeniük. Löw Lipót, Hirschler Ignác, Vámbéry Ármin nemzedékének tagjai közül nem kevesen valódi gettókból indultak, maguk is részt vettek a zsidók egyenjogúsításáért vívott harcban, a törvényerőre emelt emancipáció sodrában ők jutottak minden korábban elképzelhetőnél magasabb polcokra, ugyanakkor nekik még nem kellett reményvesztetten meghalniuk.

* PROHÁSZKA, 1893.

Zsidónak lenni az elemzett írások tanúsága szerint akkor volt jó Magyarországon, amikor „a magyar név megint szép" lett: a magyar történelem a közfelfogás szerint legdicsőségesebbként számon tartott időszakában, a reformkor, illetve az alkotmányos demokrácia megteremtésének idején.

És ha másképpen nem is, egy szempontból mindenképpen sikeres volt a magyarországi zsidó értelmiségiek beilleszkedése: tevékenységük nyomát őrzi a magyar tudományos szaknyelv, a magyar irodalom, a képzőművészet, a zene, az építészet, a legkülönbözőbb tudományágak története, amelyet meggyőződéses, gyakran nagyon is lelkesült magyarokként tettek gazdagabbá.

Hivatkozott irodalom

Kéziratos források

ZSENGERI Samu (1921): *Első paedagogiai észleleteim.* I–III. Előszó+ 84 kéziratoldal (kiadatlan kézirattöredék, a további oldalak hiányoznak). Lázár Magda tulajdona.

MTA Régi Akadémiai Levéltára

MTA Ms 4451/325. id. Szinnyei József formanyomtatványa, Szilády Áronnak címezve.

MTA, K 1232:38. Schulhof Lipót: Életrajzom.

MTA Ms. 784/126. Lőw Immánuel id. Szinnyei Józsefnek.

MTA Ms. 438. N. N. levele Nagyméltóságu Gróf Lónyay Menyhért Úr Ő Excellentiájának, országgy. képviselő, a magy. tud. akadémia mélyen tisztelt Elnökének stb. stb.

Magyar Nemzeti Galéria archívuma

Kérdőív (nyomtatvány) SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula *Magyar Képzőművészek Lexikonához.* (Év és katalógusszám nélkül)

TELCS Ede (1947): *Fél évszázad a magyar művészet szolgálatában.* (Telcs Ede kéziratos önéletrajza, írta 1942-től 1947-ig.)

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK 1931–9., Oct. Hung. 881. Szinnyei József: Magyar Irók névtára, hirlapirodalmi és szinészeti jegyzetek, családtörténeti följegyzések, I–XXIV. doboz.

*

ACSÁDY Judit (2005): A hazai feminizmus fénykora. In *Feminista Almanach 2005.* (Szerk. Csapó Ida–Török Mónika.) Budapest, MINők Egyesülete és Nőtárs Alapítvány.

ÁGAI Adolf (1900): Régi naplók. (Az én szüleim) *IMIT-évkönyv,* 22–42.

ÁGAI Adolf (1901): Régi naplóból. *IMIT-évkönyv,* 65–82.

ÁGAI Adolf (1903): Egy régi naplóból IV. *IMIT-évkönyv,* 93–121.

ÁGAI Adolf (1905): Régi naplók II. (Az én édes anyám) *IMIT-évkönyv,* 18–32.

ÁGAI Adolf (1906): Régi naplók V. (Befejezés) *IMIT-évkönyv,* 7–25.

ÁGAI Adolf (1907): Az én dédatyámról. *IMIT-évkönyv,* 26–42.

ÁGAI Adolf (1902): Régi naplóból III. *IMIT-évkönyv,* 66–78.

ASCHHEIM, Steven E. (1999): Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923. Madison, University of Wisconsin Press.

BACH, Josef (1884): *Selbstbiographie von Joseph Bach, Prediger und Religionslehrer der Pester isr. Kultusgemeinde, Dr. der Philosophie, Magister* der höheren *Mathematik, Besitzer des Goldenen Verdienstkreuzes.* (Bevezette Dr. Kayserling,1884.) Budapest, Sam. Márkus, é. n. 7–21.

BADINTER, Elisabeth (1999): A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században. (Ford. Szekeres András) Csokonai, Debrecen.

BALÁZS Béla (1919): Isten tenyerén. *Nyugat,* 11. szám.

BALÁZS Béla (1965): *Lehetetlen emberek.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

BALÁZS Béla (1967): *Álmodó ifjúság.* Budapest, Magyar Helikon.

BALÁZS Béla (1982): *Napló.* I–II. Budapest, Magvető.

BÁNYAI Viktória (2000): A *magyar zsidó sajtó előzményei és kezdetei (1868-ig).* Elhangzott: Magyar zsidó sajtótörténeti konferencia, Budapest, 2000. május 14. www.hebraisztika.hu/downloads/Banyai_Viktoria_magyar_zsido_sajto.pdf (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

BÁNYAI Viktória (2005): *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850.* Budapest, Gondolat.

BARTHA Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BARTHES, Roland (1953): *Le Degré zéro de l'écriture.* Paris, Seuil.

BENBASSA, Jean-Christoph–ATTIAS, Esther (2004): *Van-e a zsidóknak jövőjük?* Budapest, PolgArt.

BENDL Júlia (1994): Lukács Görgy élete a századfordulótól 1918-ig. Budapest, Scentia Humana.

BENEDEK Marcell (1965): *Naplómat olvasom,* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

BIHARI Péter (2008): Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán. Budapest, Napvilág Kiadó.

BINDORFFER Györgyi (2001): *Kettős identitás. Etnika és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, Új Mandátum–MTA Kisebbségkutató Intézet.

BÍRÓ Lajos (1920): *A zsidók útja.* Bécs, Pegazus. Újraközli Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja.* Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

BONA Gábor (2000): *Tábornokok és törzstisztek.* Heraldika Kiadó, Budapest.

BORBÉLY Anna (2002): A nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál. *Kisebbségkutatás,* 2002. 2. szám. http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1111 (Utolsó letöltés 2008. február 12.)

BOURDIEU, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás : A társadalmi cselekvés elméletéről.* (Fordította Berkovits Balázs.) Budapest, Napvilág Kiadó.

BRÓDY Sándor (1893): *Apró regények.* Budapest, Magyar Nyomda kiadása.

BRÓDY Sándor (1915): *Fehér könyv.* Budapest, az író kiadása. Újraközli Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja.* Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

CAMILLY-WEINBERGER, Moshe (1966): Hebrew Poetry in Hungary. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungariam-Jewish Studies, I.* New York, World Federation of Hungarian Jews, 295–342.

CAMILLY-WEINBERGER, Moshe (1991): A magyarországi héber költészet tematikája. In: *Évkönyv, 1885–1991.* Budapest, ORI, 317–330.

CARLEBACH, Elisheva–EFRON, John M.–MYERS, David D. (ed.) (1998): Jewish History and Jewish Memory. Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. New England–Hanover–London, Brandeis University Press.

CEGLÉDI Zoltán (1997): Keresztnévvizsgálat a szegedi születésű neológ zsidóknál (1810–1944). In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia el?adásai I–II.* (Magyar Nyelvtudományi Kiadványok 209.)

Csapó Csaba–MÁTAY Mónika (szerk.), (2005): A b?nös Budapest. *Budapesti Negyed,* XIII. évf., 2. szám, tavasz–nyár.

CSONTOS Péter (2003): *Tormay Cecile, a magyar irredenta Nagyasszonya.* http://www.tormayc.webs.com/tc_csp.html (Utolsó letöltés 209. augusztus 25.)

CSORBA, László (1995): Jákob háza, Izrael sátra. Kultikus terek a Dohány utcában és környékén. *Budapesti Negyed,* III. évf., 2. szám, 41–56.

CZIGÁNY Lóránt (1997): Szinnyei–Gulyás–Viczián. *Magyar Könyvszemle* (113. évf.). 1. szám, 109.

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János (1874): *A magyar nyelv szótára.* I–IV. köt.: Emich Gusztáv magyar akademiai nyomdásznál, Pest, 1862–67; V–VI. köt.: „Athenaum" Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Pest, 1870–1874.

DÁVIDHÁZI Péter (2004): *Egy nemzettudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó.

EFRON, John M. (1998): Interminably Malignes: The Conventional Lies about Jewish Doctors. In: CARLEBACH, Elisheva–EFRON, John M.–MYERS, David D. (ed.) (1998): Jewish History and Jewish Memory. Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. New England–Hanover–London, Brandeis University Press.

EÖTVÖS József (1941): *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868.* (Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

ERASMUS ([1529] 1913): A gyermek korai erkölcsös és tudományos nevelése. In: *A gyermek nevelése. A tanulmányok módszere.* (Ford. Péter János) Budapest.

ERDŐS Renée (1920–1929): *Ősök és ivadékok (Az új sarj, Az élet királynője; Berekesztett utak, Ave Roma).* Budapest, Révai. Újabb kiadása 1930–1931.

FALK, Avner (1975–1976): Identity and Name Changes. *The Psychoanalytic Review,* vol. 62, 647–657.

FALK Miksa (1888): A pálya kezdetén. *Magyar Salon,* 358 –371.

FALK Miksa (1888a): Trefort Ágoston. *Magyar Salon,* 1–21.

FARKAS Mária (2007): *A népiskolai történelemtanítás és a nemzetiségek a dualizmus korában.* In: Filozófia – művelődés – történet. A BTF Tudományos Közleményei. XXIX. Budapest, Trezor Kiadó, 231–275.

FARKAS Tamás (2003): A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv,* XCIX. 144–163.

FAZEKAS Csaba (2001): A felekezetalapítás kérdése a két világháború közötti Magyarországon. In: Döbör András, Kis Gábor Ferenc (szerk.): *Magyarország és Európa 1919–1939.* Szeged, Belvedere Meridionale, 80–106.

FENYŐ Miksa (1994): Önéletrajzom. Budapest, Argumentum.

FORGÁCS Krisztina (1990): *Zsidó névmagyarosítás.* Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, ELTE BTK. Kézirat, 95 lap (44 lapja adattár).

FRANK Tibor (1985): *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

FRANKEL, Jonathan–ZIPPERSTEIN, Steven Z. (ed.) (1992): *Assimilation and community. The Jews in nineteenth-century Europe.* New York, Cambridge University Press.

FROJIMOVICS Kinga (2003): Jewish Naming Customs in Hungary from the Turn of the Twentieth Century until the Holocaust. *The 23rd International Conference on Jewish Geneology.* July 20–25, Washington DC, http://www.jewishgen.org/Hungary/2003nameskinga.html (utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.).

FROJIMOVICS Kinga–KOMORÓZY Géza–PUSZTAI Viktória–STRBIK Andrea (1995): A zsidó Budapest [Hungaria Judaica, 7]. [A város arcai] Budapest, Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

FUCHS, Anne–KROBB Florian (szerk.) (1999): *Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath.* Columbia, Camden House.

FÜST Milán (1976): *Napló.* I. Budapest, Magvető.

GAZDA István (összeállította, sajtó alá rendezte és a Szinnyei-bibliográfiát készítette) (2002): *Id. Szinnyei József emlékezete. Művelődéstörténeti és sajtótörténeti írásai.* Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet.

GERŐ András (2005): *A zsidó szempont.* Budapest, PolgArt.

GERŐ András (2009): *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

GERŐ Katalin (1929): *Életem.* Budapest, Singer és Wolfner.
GOETHE, Johann Wolfgang (1805): *Schriften zur Kunst.* Hamburger Ausgabe, 12. Christian Wegner Verlag, Hamburg (1963), 105. Magyarul: Vázlatok Winckelmann bemutatásához. (Fordította Tandori Dezső.) In: *Antik és modern,* Budapest, Gondolat. 1981.
GOETSCHEL, Roland (1995): Le témoignage d'un Juif alsacien sur l'antisémitisme et l'Affaire Dreyfus: Le mémoire »JUIFS «Publié aux Cahiers de la quinzaine par Georges Delahache. *Revue des Etudes juives,* CLIV (3–4), 475–488.
GOLDZIHER IGNÁC (1984): *Napló.* (Fordította dr. Scheiber Sándorné dr. Bernáth Lívia.) Budapest, Magvető.
GOLDZIHER IGNÁC (2000): *A zsidóság lényege és fejlődése.* Budapest, Múlt és Jövő.
GOLDZIHER, IGNAZ (1978): *Tagebuch.*(Hrsg. Alexande Scheiber) Leiden, E. J. Brill.
GONDA László (1992): *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Budapest, Századvég.
GRÜNWALD Miksa (1937): *Zsidó biedermeier.* Budapest. (Minerva könyvtár, 112.)
GULYÁS Pál (1939): *Magyar írók élete és munkái.* Megindította id. Szinnyei József. Új sorozat. Budapest, 1–6. kötet. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1939–1944. 7–19. köt. MTA Irodalomtudományi Intézet, MTAK, PIM, 1990–2002.
GUNST Péter (2000): Utószó. In: MARCZALI Henrik (2002): *Emlékeim.* Budapest, Múlt és Jövő.
GYÁNI Gábor–KÖVÉR György (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* (2. javított kiadás) Budapest, Osiris.
HAJDÚ Mihály (2003): *Általános és magyar névtan.* Budapest, Osiris.
HAMERS, Josiane–BLANC, Michael (1989): *Bilinguality and Bilingualism.* New York, Basic Books.
HANÁK Péter (2005): A másokról alkotott kép. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon.* Budapest, Pannonica Kiadó, 167–189.
HARASZTI György (2004): *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig.* PhD-disszertáció. Budapest, Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem.
HATVANY Lajos (1927): *Urak és emberek.* Budapest, Genius kiadás. Új kiadása Ulpius-ház, 2007.
HATVANY Lajos (1985): Levelei. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
HELLER Ágnes (1997): Zsidótlanítás a magyar irodalomban. In: *A határ és a határolt. Töprengések a magyar–zsidó irodalom létformáiról.* (Szerk.: Török Petra) Budapest, Yahalom, 349–362.
HIRSCHLER, Ignaz (1891): *Autobiographisches Fragment.* (Als Manuskript gedruckt.) Budapest, Max M. Pollak & Comp. é. n. 3–64.
HOCHMUTH Ábrahám (1888): Hochmuth Ábrahám veszprémi rabbi önéletrajza. *Figyelő,* XIX., 357–361.
HOCHMUTH Ábrahám (1890): *Emlékezete.* [1844] (Kiadja néhány barátja.) Budapest, Atheneum társulat könyvnyomdája, 2–12.
HOFSTEDE, Geert (1980): Culture's consequences: International differences in work-related values. California, Sage Publications.
HUSZADIK SZÁZAD (1917): A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Második kiadás. Budapest, a Társadalomtudományi Társaság kiadása.
IGNOTUS (1908): Zsargon. Nyugat, 20. szám.
JACOBS, Jill (2007): The History of „Tikkun Olam". *Zeek: A Jewish Journal of Thought and Culture.* http://www.zeek.net/706tohu/ (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)
JAROVINSZKIJ, Alekszandr (1994): Gyermekkori kétnyelvűség: hátrány vagy előny? *Regio,* 5. évf. 4. szám
JÁSZI Oszkár (2001): Naplója 1919–1923. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
KABOS Ede (szerk.) (1914): *Az Érdekes Újság Dekameronja. 100 magyar író legjobb novellája.* Budapest, Légrády testvérek.

KAFFKA Margit (1917): *Állomások.* Budapest, Franklin. Új kiadása *Kaffka Margit regényei.* Budapest, Szépirodalmi, 1968.
KAPLAN, Marion (szerk.) (2005): *Jewish Daily Life in Germany 1618–1945.* New York, Oxford University Press.
KAPRONCZAY Károly: (2001): *Orvos-polihisztor a múlt századból: Pólya József (1802–1873).* http://www.vitalitas.hu/olvasosarok/online/egeszseg/2001/2/polya.htm (utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)
KARÁDY Viktor (1990): Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég,* 2. szám, 5–37.
KARÁDY Viktor (1994): A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). *Regio,* 2. szám, 45–70.
KARÁDY Viktor (2000): Felekezetek és születéskorlátozás Budapesten, 1880–1945: népességszociológiai kísérlet. In *Törések és kötések a magyar társadalomban.* (Szerk. Elekes Zsuzsanna, Spéder Zsolt.) Budapest, Századvég, 375–388.
KARÁDY Viktor–KOZMA István (2002): *Név és emlékezet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Budapest, Osiris.
KARÁDY Viktor–PALÁSTI Mónika (1995): Ecsetvonások a budapesti ortodoxiáról. *Budapesti Negyed,* 8., 57–72.
KÁRPÁTI Pál–TARNÓI László (Hrsg.) (1996): *Identität und Korrelationen. Zu Fragen der Ideen- und Beziehungsgeschichte.* Berliner Beiträge zur Hungarologie, 9.
KATZ, Jacob (1992): Chátám Szófér életrajzához. *Századok,* 126 (1992), I. szám. 80–112., Lásd még KATZ (2008) in SILBER, Michael K. (szerk.): *Jeruzsálemi antológia.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Múlt és Jövő, 21–82.
KATZ, Jacob (1995): *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870.* (Ford. Pap Mária.) Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris Kiadó.
KATZ, Jacob (1999): Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek.
KATZ, Jakov (2005): *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén.* (Ford. Stöckl Judit.) Budapest, Múlt és Jövő.
KATZBURG, Nathaniel (1999): *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* (Fordította Ács Gábor.) Budapest, Osiris.
KATZBURG, Nathaniel (2008): Az 1865-ös nagymihályi döntvény (pszak din). In SILBER, Michael K. (szerk.): *Jeruzsálemi antológia.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Múlt és Jövő. 185–210.
KELLÉR Andor (1964): Író a toronyban. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
KEMPELEN Béla (1999): *Magyar zsidó családok.* Budapest, Makkabi Kiadó.
KISS László (2005): A szlovák nemzeti tudat születése. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae Eger.*
KNER Izidor (1931): *Félévszázad mesgyéjén.* Gyoma, Kner.
KOMLÓS Aladár (1997): *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holokausztig. I–II.* Budapest, Múlt és Jövő.
KOMLÓSI László–KNIPF Erzsébet (2002): Egynyelvűség és többnyelvűség, interkulturalitás és multikulturalitás. *Modern Filológiai Közlemények,* 4. évf. 1. szám, 44–53.
KOMORÓCZY Géza (2006): Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. *Élet és Irodalom,* 50. évf. 24. szám, június 16.
KOTIK, Yekhezkel (2002): *Journey to a Nineteenth-Century Shtetl: The Memoirs of Kotik.* (Introduced by David Assaf.) Wayne State University Press, Detroit.
KOVÁCS Ábrahám (2007): *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés?* www.reformatus.hu/confessio/2007/3/5figyel2.pdf (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

KOZMA Judit (2007): *Osztrák és magyar zsidók névváltoztatásai a 18–20. században.* A Névváltoztatás – társadalom – történelem. Családnév-változtatások – több szempontú megközelítésben címmel 2007. november 22–24. megtartott szimpóziumon elhangzott előadás.

KRAUSZ Mór (1902): *Emlék-lapok főtisztelendő dr. Schnitzer Ármin komáromi főrabbi úr 40 éves rabbiságának emlékére 1902. évi június hó 29-én megtartott jubileumi ünnepségekről.* Komárom, Spitzer Sándor könyvnyomdája.

KRIZSÁN László (2001): *Közép-Ázsia Koldusa, Vámbéri Ármin: A Sánta Dervis.* Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár: http://www.sulinet.hu/eletestudomany/archiv/2001/0136/05.html (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

KULINYI Zsigmond–LŐW Immánuel (1885): Szegedi zsidók 1785–1885-ig. Szeged.

KÚNOS Ignác (1930): Munkácsi Bernát 70 éves születése napja alkalmából. *Nyugat,* 13. szám. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00493/15322.htm (Utolsó letöltés 2009. augusztus 25.)

LACZKÓ Géza (1920): Az élet királynője. *Nyugat,* 7–8. szám. http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00275/08220.htm (Utolsó letöltés 2009. augusztus 25.)

LANDAU, L. R. (1880): Der jüdische Adelige. Ein Genrebild. In: Religion und Politik nebst Nachtrag zur Sammlung kleiner Schriften. Budapest–Leipzig, L. Aigner–K. F. Köhler.

LAPIERRE, Nicole (1995): *Changer de nom.* Párizs, Stock.

LENGYEL György (1989): Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Budapest, Magvető (Gyorsuló idő).

LESZNAI Anna (1966): *Kezdetben volt a kert.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

LIBERLES, Robert (2005): On the Threshold of Modernity: 1618–1780. In: KAPLAN (szerk.), 2005: *Jewish Daily Life in Germany 1618–1945.* New York, Oxford University Press, 11–92.

LŐW Immánuel–KULINYI Zsigmond (1885): *A szegedi zsidók 1785-1885-ig.* Szeged (hetedik fejezet: Lőw Lipót, saját feljegyzései, naplói s családi levelek szerint), 172–251.

LŐW Lipót (1999): Beszédei. (Összegyűjtötte és az utószót írta Hidvégi Máté.) Budapest, Múlt és Jövő.

LOWENSTEIN, Steven M. (2005): The Beginning of Integration 1780–1870. In: KAPLAN (szerk.), 2005: *Jewish Daily Life in Germany 1618–1945.* New York, Oxford University Press, 93–172.

LUDIN, Josef (1998): Sprechen und Identifizieren in der psychoanalítischen Erfahrung. In: Karl E. Grözinger: *Sprache und Identität im Judentum.* Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 15–28.

LUKÁCS György (1989): *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon.* (Eörsi István beszélgetései Lukács Györggyel.) Budapest, Magvető.

LUPOVITCH, Howard N. (2006): *Jews at the Crossroads. Tradition and Accomodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility.* Budapest, CEU PRESS.

MAIMON, Salomon (1995) *Salomon Maimons Lebensgeschichte.* Von ihm selber erzählt und herausgegeben von Karl Philipp Moritz. Neu herausgegeben von Zwi Batscha. Frankfurt am Main, Jüdischer Verlag.

MANNHEIM Károly (1969): A nemzedéki probléma. In Huszár Tibor–Süközd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia.* Budapest, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 31–67.

MARCZALI Henrik (2000): *Emlékeim.*[1927] Budapest, Múlt és Jövő.

MAYER, Sigmund (1911): *Ein jüdischer Kaufmann, 1831 bis 1911. Lebenserinnerungen von Sigmund Mayer.* Leipzig, Duncker & Humblot.

MAYER, Sigmund (1917): *Die Wiener Juden 1700–1900.* Wien–Berlin, K. Löwit Verlag, 71–206.

MOLNÁR Ferenc (1918): *Andor.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Új kiadása Ulpius-ház, 2007.

MUGDAN, Joachim (1994): *The Names of the Jews.* A Preliminary FAQ. 05 [Adoption of Family Names] (6 June 1994). http://www.jewishgen.org/InfoFiles/namfaq0.htm (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

MUNK, Méir Avraham (2002): *Életem történetei* [1899]. Budapest, Múlt és Jövő.

MUNKÁCSI Bernát (1925): Pályám emlékezete. *Izraelita Tanügyi Értesítő,* 15–19; 59–65.

NAGY József (1904): Falusi zsidó élet Vasmegyében. *IMIT-évkönyv,* 174–205.

NOVÁK Attila (2000): Átmenetben – A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49). Budapest, Múlt és Jövő.

OBERG, Kalervo (1960): Cultural shock: adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology,* 7. 177–182.

OROSZ Béla (1977): A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében. *Magyar Nyelvőr,* 101. szám, 31–40.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.) (2000): *Rokonság, rokoni viszonyok a falusi társadalomban a 18–20. században.* Magyar Néprajz VIII: Házasság és házasodás, http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/08/197.html (Utolsó letöltés: 2008. február 15.)

PAPP Dániel (2006): *Kelet varázsa Pest belvárosában: zsinagóga a Rumbach Sebestyén utcában.* http://www.or-zse.hu/resp/hallgatoi/k-rumbach2006.htm, (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

PREPUK Anikó (2000): A zsidóság a Millenniumon. Kettős ünnep. *Századvég,* 3. szám, 89–117.

PROHÁSZKA Ottokár (1893): A zsidó recepció a morális szempontjából. In: *Iránytű.* (Sajtó alá rend. Schütz Antal) Budapest, 1929. http://www.freepress-freespeech.com/holhome/kiscikk2/zsbef.htm (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

PUKÁNSZKY Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben.* Iskolakultúra, Pécs.

RITÓOK Emma (1921): *A szellem kalandorai.* Budapest, Göncöl kiadása. Új kiadása Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993.

ROSMAN, Moshe (2008): *How Jewish is Jewish History?* Oxford, The Littman Library of Jewish Civilization.

ROSS, John S. (2005): The legacy of John Duncan. (Biography) *International Bulletin of Missionary Research,* 2005. 06. 01. http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-9862991_ITM (Utolsó letöltés: 2008. február 15.)

ROTH Endre (2007): Mannheim Károly és a budapesti társadalomtudósok. *Világosság,* 7–8. 59–66.

RÓZSA Mária (2001): Deutschsprachige Presse in Ungarn, 1850–1920. Zusammengestellt, mit Vorwort und Register versehen von Maria Rózsa. In: *Jahrbuch des Bundesinstitutes 9. Berichte und Forschungen* (Sonderdruck), Oldenburg, Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa.) http://mek.oszk.hu/01900/01970/pdf/1kotet.pdf (utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

SAPHIR, Moritz Gottlieb (1874): Lebende Bilder aus meiner Selbstbiographie. In: *Ausgewählte Schriften, I.* Brünn, F. Karafiath.

SCHACTER, Daniel L. (1998): Emlékeink nyomában. Budapest, Háttér.

SCHEIBER Sándor–BARABÁS Györgyi (1993): *Magyar-zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

SCHEIBERNÉ Bernáth Lívia (1981): *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig.* (Mollay Károly előszavával.) Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása.

SCHILLER, Friedrich (1970): *Összes drámái.* (Fordította Déry Tibor.) Budapest, Magyar Helikon.

SCHLETT István (1987): *Eötvös József.* Budapest, Gondolat.

SCHNITZER, Ármin (1904): *Jüdische Kulturbilder. Aus meinem Leben.* Wien, L. Beck u. Sohn.

SCHWEITZER Gábor (1994): Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? *Budapesti Negyed,* 1994. 2.

SEBESTYÉN Károly (1927): *Summa vitae – visszatekintés egy életre.* Budapest, Athenaeum.

SILBER, Michael (2002): Utószó. In: MUNK, Méir Ávrahám (2002): *Életem történetei.* Budapest, Múlt és Jövő, 333–352.

SILBER, Michael K. (szerk.) (2008): *Jeruzsálemi antológia.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Múlt és Jövő.

SIMON Róbert (2000): *Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudósról.* Budapest, Osiris.

SINGER Izrael (1904): *Emlékkönyv 50 éves néptanítói és hittanári működésemről.* Sátoraljaújhely, Alexander Vilmos könyvnyomdájából.

SINKÓ Ervin (1953–1955): *Optimisták.* Újvidék. Újabb kiadásai Budapest, Magvető, 1965, 1979.

SORKIN, David (1992): The impact of emancipation on German Jewry: a reconsideration. In: FRANKEL, Jonathan–ZIPPERSTEIN, STEVEN J. (ed.) (1992): *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 177–198.

STAUDACHER, Anna L. (2002): „Prius Jacobus Pinckas dictus – nomen datum Aloysius Scharstein." Zum Namenswechsel jüdischer Konvertiten in Wien und Umgebung (vom 18. Jahrhundert bis zum Jahr 1868). *Österreichische Namenforschung,* 3. szám, 85–141.

SZABLYÁR Ferenc (szerk.) (1986): *A pesti művelt társalgó.* (Magyar Hírmondó) Budapest, Magvető Könyvkiadó.

SZABOLCSI Miklós (főszerk.) (1979–1985): *A magyar sajtó története 1705–1892.* I. (szerk. Kókay György). Budapest, Akadémiai Kiadó. http://mek.niif.hu/04700/04727/html/1.html (Utolsó letöltés: 2008. február 13.).

SZÁLLÁSI Árpád (1988): Néhány újabb adat Stáhly Ignác munkásságához. *Orvosi Hetilap,* 508–510.

SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula (1915): *Magyar Képzőművészek Lexikona I. kötet.* Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda.

SZENTIVÁNYI Zoltán (1895): *Századunk névváltoztatásai.* Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. / eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja [Szentiványi Zoltán] Hornyánszky Viktor, Budapest.

SZINNYEI József (1863): *Hirlapirodalmunk 1848–49-ben.* (Ujabb adalékok.) Második közlemény. *Magyar Könyvszemle,* 2. évf. 3/4. szám.

SZINNYEI, József, id. (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái.* Hornyánszky Viktor, Budapest, illetve http://mek.oszk.hu/03600/03630 (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

SZÖGI László (2001): Magyarországi zsidó egyetemi hallgatók a német nyelvterületen 1789–1919. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* X. Budapest. 107–118.

TAKÁTS József (2004): A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. *Regio,* 3. 71–81.

TARNÓI László (1996): Schiller-Lesarten und -Adaptationen in Ungarn in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts. In: KÁRPÁTI Pál–TARNÓI László (Hrsg.) (1996): *Identität und Korrelationen. Zu Fragen der Ideen- und Beziehungsgeschichte.* Berliner Beiträge zur Hungarologie, 9. 26–53.

TOLNAY, 2003. Lapok a „Mindenes könyv"-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III). Közreadja: Lenkei Júlia. *Holmi,* 3. sz. 370–371., idézi Gyáni Gábor Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest, *Aetas,* 2004. 1. 131–143.

TÓTH Árpád (2005): *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* Budapest, L'Harmattan.

TÓTH Zoltán (1989): *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

TREFORT Ágoston (1991): *Önéletírása.* (Ford. Barsi János.) Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság; Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (Kazinczy-könyvtár).

VÁMBÉRY Ármin (2001): *Küzdelmeim.* (Fordította Balla Mihály.) Dunaszerdahely, Lilium Aurum. (Eredeti kiadása: *The story of my struggles: the memoirs of Arminius Vambéry.* London, T. F. Unwin, 1904.)

VARGA Péter (1996): „Ich bin ein Ungar mosaischer Konfession" – Ungarische Juden am Scheideweg von Identität und Sprachen. In KÁRPÁTI Pál–TARNÓI László (Hrsg.) (1996): *Identität und Korrelationen. Zu Fragen der Ideen und Bezihungsgeschichte.* Berliner Beiträge zur Hungarologie, 9. 112–136.

VARGA Péter (2001): *Die drei Mendelssohns. Wirkungen der deutsch-jüdischen Aufklärung in Europa.* Budapest, Universitas Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nnominata Dissertationes Philsophiae Doktoris.

VARGA, Péter (2002): „Der Großpapa spricht mit dem lieben Gott!" Grenzerfahrungen der Esseker Jüdin Wilma von Vukelich. In: *Literatur und Kultur in Grenzräumen.* (Hrsg. Tanja Lange, Jörg Schönert, Péter Varga.) (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft, 2.) Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 99–110.

VARGA, Péter (2006): Schiller in der jiddischen Literatur. *Trans.* Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften 16. Nr. Juni 2006 http://www.inst.at/trans/16Nr/06_6/varga16.htm#_ftn3 (Utolsó letöltés: 2009. augusztus 25.)

VÁZSONYINÉ Szalkay Margit (1931): *Az én uram.* H. n. Genius kiadás.

VENETIANER Lajos (1986): *A magyar zsidóság története.* Könyvértékesítő Vállalat.

VEZÉR Erzsébet (1979): *Lesznai Anna.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

WEINRICH, Harald (1966): *Linguistik der Lüge. Kann Sprache Gedanken verbergen?* Heidelberg, Lambert Schneider.

WELKER Árpád (2007): Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. *Korall,* 27. szám, 94–109.

WENGEROFF, Pauline (2000): *Rememberings: The World of a Russian-Jewish Woman in the Nineteenth Century.* (Translated by Henny Wenkart. Edited with an afterword by Bernard Cooperman.) Maryland, Meyerhoff Center for Jewish Studies. (Eredeti kiadása: *Memoiren einer Großmutter: Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Rußlands im 19. Jahrhundert* [2 Bd.]. Berlin, Poppelauer, 1908–1910.)

WIKSTRÖM, Owe (2003): Attribúció, szerepek, vallás. Sundén vallásos szerepelméletének teoretikai elemzése és a vallásos élmények attribúciós megközelítése. In: Horvát-Szabó Katalin (szerk.): *Valláspszichológiai tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

WURZBACH, Constantin von (1874): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* 28. Band. Wien.

YERUSHALMI, Y. H. (2000): *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Budapest, Osiris Kiadó–ORZSE.

ZSENGERI Samu (1885): A néptanító önművelése, öntökéletesítése. *Magyar Paedagógiai Szemle,* 229–284.

ZSOLDOS Jenő (1998): *1848–1849 a magyar zsidóság életében.* Budapest, Múlt és Jövő.

Függelékek

1. Szülők
a) apja neve
b) apja és anyja neve
c) felekezet
d) gazdag/jómódú
e) szegény

2. Vallás
a) felekezeti
b) implicit
c) kitért

3. Apja
a) bérlő/birtokos
b) kereskedő
c) rabbi/lelkész
d) tanító/tanár
e) ügyvéd
f) iparos
g) orvos
h) egyéb

4. Kisiskolák
a) apja
b) magántanár
c) héder
d) felekezeti elemi
e) állami elemi/alreál

5. Középiskola
a) nincs/megszakítva
b) jesíva
c) gimnázium
d) jesíva és gimnázium
e) reáliskola
f) magániskola
g) magánúton

6. Felsőoktatás
a) nem járt/megszakítva
b) akadémia
c) magyar egyetem
d) Bécs
e) magyar+külföldi egyetem
f) tanító/tanárképző
g) rabbiszeminárium
h) jesíva
i) Prága
j) más külföld

7. Első nyelv
a) implicit jiddis
b) német
c) magyar
d) nemzetiségi

8. Nyelvtudás (említett nyelvek száma)

9. Volt-e magántanár?
a) igen

10. Végzettsége/szakmája
a) orvosdoktor
b) jogi doktor, áll. tud., jogvégzett, szigorló
c) bölcselettudor
d) hírlapíró
e) tanító
f) tanár
g) rabbi
h) kereskedő
i) magánhivatalnok
j) igazgató/tulajdonos
k) mérnök
l) művész
m) nyomdász
n) állami alkalmazott

11. Munkaköre
állami és közalkalmazott, felekezeti, tulajdonos, szabadfoglalkozású, hírlapíró, magánalkalmazott

12. Fordítás
a) idegen nyelvről magyarra
b) magyarról idegen nyelvre
c) mindkettő
d) n. a.
e) idegenről idegenre

13. Publikáció
a) héber
b) magyar
c) német
d) vegyes

14. Felekezeti szerepvállalás
a) hitközségi
b) egyleti
c) karitatív
d) felekezeti sajtó
e) alkalmazott

15. Térbeli mobilitás; említett helyek száma

16. Írásai tárgya
a) ismeretterjesztő
b) művészeti
c) helyi politika
d) országos politika
e) zsidó politikai
f) szabadkőműves
g) Magyarország népszerűsítése

17. Közéleti tevékenység
a) karitatív
b) egyesületi
c) helyi politikai
d) országos politikai
e) zsidó politikai
f) szabadkőműves

18. Magyarosító tevékenység
a) névmagyarosítás
b) agitáció, szervezés
c) tansegédlet

19. Felmerül 1848–1849?
a) részt vett (katona, újságíró)
b) emigráns
c) írt róla

20. Külföld
a) ösztöndíj
b) Eötvös, Trefort stb.
c) Monarchia
d) Európa
e) többi kontinens

21. Elismerések
a) nemesítés
b) kitüntetés
c) pályadíj
d) egyéb

A következő lista a Szinnyei József Magyar írók élete és munkái című életrajzi lexikonjában szereplő zsidó szerzők fontosabb adatait tartalmazza.

A nevük, születési évük és foglalkozásuk közlésében kizárólag a lexikonra támaszkodtam, eredeti családnevük, névmagyarosításuk és halálozásuk éve megállapításához számos más forrást (így például további magyar és külföldi lexikonokat, a „Zsidó diplomás elit az 1867 és 1900 közötti Magyarországon" című kutatás keretében létrejött adatbázist és a magyarországi zsidó temetők nyilvántartásait tartalmazó *Öröklét* című internetes honlapot) is felhasználtam.

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Abonyi	Weisz	József	1882	1858	gyakorló fogorvos	1914
Adorján	Weisz	Sándor	1881	1858	a Nemzet belmunkatársa	nincs adat
Ágai	Rosenzweig	Adolf		1836	a Borsszem Jankó alapító szerkesztője	1916
Áldor	Ádler	Adolf	1881	1832	városi főorvos	1901
Angyal	Engel	Dávid	1880	1857	egyetemi könyvtártiszt	1943
Aranyi		Lipót		1855	lapszerkesztő, kiadótulajdonos	1945
Arányi	Aufricht	Miksa	1881	1858	országos mintarajziskola és rajztanárképző tanára	1918
Bacher		Vilmos		1850	Országos Rabbiképző tanára	1913
Bak	Back	Ignácz Vilmos		1823	rabbi, antikvárius	1893
Bak	Back	Izrael		1840	hittanár	nincs adat
Balassa	Weiss	Ármin	1881	1861	ügyvéd	1923
Balassa	Weidinger	József	1881	1864	kereskedelmi akadémiai tanár	1945
Balla	Berger	Mihály	1889	1862	Egyetértés belmunkatársa	1955
Bamberger	Balástyai	Béla	1903	1854	ügyvéd	1906
Bán	Baumgarten	Zsigmond	1883	1852	ügyvéd	1906
Bánfi		Sándor		1846	zene- és énektanár	1890
Barna	Braun	Izidor	1887	1860	hírlapíró, Budapesti Hírlap belmunkatársa	1911
Barna	Braun	Jónás	1883	1851	polgári iskolai tanár	nincs adat
Báron		Jónás		1845	magántanár, a pesti izr. kórház főorvosa	1911
Báttaszéki	Hofmann	Lajos	1870	1844	ügyvéd	1921
Bauer		Simon		1851	főráliskolai tanár	1897
Beck		Dénes		1847	bankigazgató	1924
Beck		Hugó		1843	ügyvéd	1926
Bede		Jób		1869	hírlapíró	1919
Bein		Károly		1853	Országos Rabbiképző tanára	1907

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Békefi	Kann	Antal	1884	1859	hírlapíró	1907
Benkő	Bettelheim	Henrik	1898	1858	az Opera karmestere, a nemzeti zenede tanára	1912
Berényi	Behr	László	1878	1851	hírlapíró	1931
Bihari	Neumann	Mór	1881	1860	ügyvéd	1926
Blau		Lajos		1861	Országos Rabbiképző tanára	1936
Bloch		Henrik		1854	Országos Rabbiképző tanára	1923
Bloch		Mózes		1815	Országos Rabbiképző tanára	1909
Bogdányi		Mór		1854	hírlapíró	1923
Bogyó	Steiner	Samu	1881	1857	kereskedelmi akadémiai tanár	1928
Boronkay	Braun	Károly	1867	1830	főelemi tanító	1899
Borostyáni	Bernstein	Nándor	1861	1848	Pesti Hírlap főmunkatársa	1902
Bún		Samu		1844	izraelita polgári s középkereskedelmi iskolai igazgató-tanár	1937
Csatáry	Grósz	Lajos	1882	1832	egészségügyi tanácsos	1907
Csillag	Stern	Károly	1888	1862	szerkesztő	1943
Csillag		Máté		1866	hírlapíró, a budapesti háztulajdonosok egyletének titkára	1933
Csillag	Stern	Mór		1859	mezei gazda	1904
Daróczi	Gottlieb	Vilmos	1894	1836	dohánytermelő, hirlapíró	1912
Darvai	Deutsch	Fülöp		1857	ügyvéd	1918
Darvai	Deutsch	Móricz	1874	1849	főgimnáziumi tanár	1917
Darvas		Aladár		1857	hírlapíró	nincs adat
Dávid		Gyula		1848	rabbi	1898
Décsi	Deutsch	Jakab		1859	hirlapíró	nincs adat
Deutsch		Antal		1848	Pester Lloyd belmunkatársa	1920

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Deutsch		Jakab		1849	polgári leányiskolai tanár	1931
Devecseri	Löwig	Ignácz	1886	1842	hirlapíró, Neues Pester Journal belmunkatársa	1899
Dóczi	Dux	Lajos		1845	udvari s miniszteri tanácsos a közös külügyminiszteriumban	1919
Donáth		Gyula		1849	idegorvos	1944
Ehrenreich	Lajos			1837	megyei főorvos	nincs adat
Ehrentheil		Mór		1825	izraelita községi iskolai tanító, igazgató	1894
Endrei	Engel	Ákos	1881	1850	főreáliskolai tanár	1914
Engel		Gyula		1844	gyakorló és fürdőorvos	nincs adat
Eörsi	Engel	Gyula		1863	hírlapíró, a Gazdatisztek lapja alapító szerkesztője	nincs adat
Erdős		Miksa		1851	néptanító (természetrajz)	nincs adat
Erényi		Jakab		1842	ügyvéd	1887
Eulenberg		Salamon		1853	ügyvéd	1930
Falk		Zsigmond		1831	Pesti Könyvnyomda Rt. igazgatója	1935
Faludy	Berndorfer	Miksa		1851	Kereskedelmi Akadémia igazgatója	1906
Faragó	Frankendorfer	Lipót	1883	1855	műszaki tanácsos, földművelési minisztérium	1908
Farkas		Albert		1842	VII. kerületi elöljárósági tollnok	1915
Fehér	Fecher Dávid	Dezső	1896	1869	a Nagyvárad munkatársa	1935
Feitel		Mór		1811	tiszti kerületi orvos	nincs adat
Fekete		Ignácz		1858	hirlapíró, a Nemzet rovatvezetője	1937
Fekete		József		1854	hírlapíró, a Magyar Salon egyik alapítója	1928
Feleki	Frieder	Mór		1834	járásorvos	nincs adat
Feleki	Füchsel	Sándor		1865	gyakorló orvos	1940
Fellner		Frigyes		1871	jogszigorló	1945
Feuer		Nathaniel		1844	egyetemi magántanár, fővárosi kórházi oszályvezető	1902

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Finály		Henrik Lajos		1825	egyetemi tanársegéd	1898
Fisch		Ignácz		1851	hírlapíró	1910
Fischer		Gyula		1861	főrabbi	1944
Fischer		Lajos		1832	ügyvéd	1910
Fischhof		Ignácz Vilmos		1814	vízgyógyógyászati intézet tulajdonosa	nincs adat
Flesch		Nándor		1861	egyetemi tanársegéd	1933
Földes	Weisz	Béla	1881	1848	egyetemi rendes tanár	1945
Friedmann	Bernát			1843	ügyvéd, bünügyi védő	1925
Friedrich		Tivadar		1862	Pester Loyd szerkesztőségi tagja	nincs adat
Friedrich		Vilmos		1864	budapesti betegsegélyező pénztár helyettes főorvosa	1945
Frim		Antal		1855	süketnémák nyilvános intézetének igazgató tulajdonosa	1913
Futtaky	Wilhelm	Gyula		1850	Budapester Correspondenz alapító szerkesztője	1895
Füredi	Führer	Ignácz		1837	izraelita tanítóképzőintézeti tanár	1906
Füredi		Móricz		1863	Pesti Napló rovatvezetője	nincs adat
Geiger		Mór		1851	földbirtokos	nincs adat
Gelléri	Klein	Mihály		1861	javító [korrektor]	1932
Gelléri	Klein	Miksa		1863	Magyar Híradó segédszerkesztője	1898
Gencsi	Guttmann	Samu	1881	1851	ügyvéd	1919
Geréb	Geiger	József		1861	főgimnáziumi tanár	1930
Gerő		Viktor		1852	kereskedelmi iskolai tanár	1900
Goldschmied	Losonczi	Lipót		1868	művészettörténész	1935
Goldziher		Vilmos		1849	egyetemi magántanár, Erzsébetkórház szemészfőorvosa	1916
Góth		Manó		1848	egyetemi címzetes nyugalmazott rendkívüli tanár	1910

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Grossmann	Lipót			1825	Szent János kórház szem- és fülbeteg osztályának főorvosa	1900
Grósz		Emil		1865	budapesti egyetemi szemklinikán tanársegéd	1941
Grósz		Lipót		1827	belügyminsizteri tanácsos	1901
Guthi	Guttmann	Soma		1865	ügyvéd	1929
Gyalui	Mendel	Farkas		1866	egyetemi könyvtártiszt	1952
Gyöngyi	Perl Izidor	Izsó		1860	színész	1923
Haber		Samu		1866	Egyenlőség	1922
Háhn	Havas	Adolf		1859	főreáliskolai tanár	1904
Hajós	Hamburg	Izidor	1882	1859	földbirtokos	nincs adat
Halász	Fischer	Gyula		1871	hírlapíró	1969
Halász	Kohn	Henrik		1865	egyetemi tanársegéd	1949
Halász	Fischer	Nátán	1882	1834	elemi iskolai igazgató	1910
Halász	Fischer	Sándor	1881	1857	műegyetemi magántanár, postatakarékpénztár első titkára	1918
Handelsmann	Antal			1860	néptanító	nincs adat
Harmat	Weisz Mór	Géza		1868	bankhivatalnok	nincs adat
Havas	Heller	Miksa	1882	1861	kereskedelmi akadémiai tanár	nincs adat
Hegedűs		Dezső		1865	banküzlet-tulajdonos	nincs adat
Heller		Izidor		1872	hírlapíró	1879
Heltai	Herzl	Jenő		1871	hírlapíró	1957
Hermann		Sándor		1855	ügyvéd, kereskedelmi akadémiai tanár	nincs adat
Hervai	Herzfeld	Frigyes	1883	1874	hírlapíró	1946
Herz		Miksa Bey		1856	cairói műemlékek főfelügyelője	1919
Herzog		Emil		1850	székesfővárosi községi tanító	nincs adat

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Hevesi	Kornstein	József		1857	hírlapíró	1929
Hevesi	Hoffmann	Sándor		1873	a Magyarország belmunkatársa, ügyvédjelölt	1939
Hirschler		Ágoston		1861	egyetemi magántanár, poliklinikai főorvos	1911
Hirschler	Szarvasi	Arnold		1865	kereskedő, hírlapíró	nincs adat
Hoffmann		Mihály Miksa		1861	hírlapíró	1937
Hoffmann		Mór		1843	polgári iskolai tanár	1915
Horn	Einhorn	Antal		1843	hírlapíró, szerkesztő	1906
Illés		József		1860	Athenaeum hivatalnoka, hírlapíró	1935
Ilosvai		Hugó		1867	szerkesztő	1933
Irányi		Dezső		1858	városi aljegyző	nincs adat
Janszky		Adolf		1840	Franklin társulat irodafőnöke	1898
Jászi	Jakubovits	Ferencz	1881	1838	gyakorló orvos	1910
Jónás		Bernát		1846	földhitelintézeti pénztárnok	1936
Jóseffy		Vilmos		1825	rabbi, tudós	1910
Kán		Béla		1851	ügyvéd	nincs adat
Kardos		Sámuel		1856	megyei tisztviselő	nincs adat
Kecskeméti		Lipót		1865	főrabbi	1936
Kelen	Klein	Ferencz	1888	1869	középiskolai tanár	nincs adat
Kelen	Klein	József	1888	1866	orvos	1943
Keleti	Oestreicher	Lajos	1892	1872	államvasúti előadó, hírlapíró	1931
Kende	Pollák	Zsigmond	1882	1857	hírlapíró	1921
Kern		Tivadar		1851	ügyvéd	1899
Kiss	Klein	Arnold		1869	főrabbi	1940
Klein		Fülöp		1841	gyakorló orvos	1916
Klein		József		1863	rabbi	1925

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Klein		József		1866	rabbi	1914
Klein		Mór		1877	fakereskedő	nincs adat
Klein		Mór		1842	főrabbi	1912
Klein		Simon		1868	körorvos	nincs adat
Knopfler		Sándor		1841	néptanító	1929
Kohlbach		Bertalan		1866	rabbi, főgimnáziumi tanár	1944
Komor	Kohn	Arnold	1881	1861	lipótvármegyei m. kir. államépítészeti hivatal főnöke	1938
Komor	Kohn	Gyula		1867	képviselőházi naplószerkesztő-segéd	1943
Komor	Kohn	Marczel		1868	szerkesztő	1944
Kondor		Ignácz		1852	hitoktató	1935
Kont	Kohn	Ignácz		1856	líceumi tanár	1913
Kormos		Alfréd		1853	szerkesztő, kiadó	1909
Kormos		Pál		1873	hírlapíró, bíró	nincs adat
Kovács	Katz	Gyula	1886	1865	főgimnáziumi tanár	nincs adat
Kovács	Klein	Rezső	1888	1863	székesfővárosi tornatanár	1942
Kovács	Klein	Zoltán		1871	főgimnáziumi tanár	1912
Kőnig		Vilmos		1855	ügyvéd	1931
Kőrös		Endre		1872	evangélikus református főiskolai tanár	1944
Kőrösi	Reich	Henrik		1859	közoktatásügyi minisztériumi hivatalnok	1930
Kőrösi	Reich	Sándor		1857	főgimnáziumi tanár	1929
Krasznainé	Frankl	Mari		1862	író, szerkesztő	nincs adat
Krauss		Frigyes		1859	Alliance Israélite titkára Bécs, törvényszéki tolmács, folklorista	1938
Krausz		Jakab		1859	polgári iskolai tanár	1927
Krausz		Sámuel		1866	izraelita tanítóképző hébertanára	1848

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Kulinyi		Zsigmond		1854	hírlapíró, szerkesztő	1905
Kun		Sámuel		1849	nyomdai corrector	1921
Kürti	Karfunkel	Károly	1892	1868	kereskedelmi bank levelező főnöke	nincs adat
Landesberg		Lipót		1848	rabbi	nincs adat
Langraf		Móricz		1833	magántanító, kereskedő	nincs adat
Lasz		Samu		1859	főgimnáziumi tanár	1930
Latzkó		Hugó		1876	kereskedelmi akadémiai tanár	1932
Lederer		Béla		1860	birtokos magánzó	1893
Lederer		Ignácz		1868	kereskedelmi iskolai tanár és hírlapíró	1945
Légrády	Pollák	Károly	1867	1834	könyvnyomtató és országgyűlési képviselő	1903
Lemberger		Armin		1856	ügyvéd	1934
Lendvai	London	Sándor	1882	1857	hírlapíró	nincs adat
Lenkei	Gutmann	Henrik	1881	1863	főreáliskolai tanár	1943
Lenkei	Gutmann	Lajos		1864	szerkesztő	1933
Leszlényi	Leszlauer	Imre	1875	1855	ügyvéd	1940
Leszner		Rudolf		1839	gyakorló orvos	1914
Lévai		Dezső		1866	gyakorló orvos	1944
Lévai	Löwy Izrael	Izor	1885	1859	izraelita elemi tanító	1944
Lévai		József		1863	általános munkássegélyző pénztár sebészfőorvosa	1943
Lichtenstein		Ferencz Lajos		1828	szerkesztő	1903
Ligeti	Landauer	Ármin	1899	1865	egyetemi magántanár	1923
Lovas	Röszler	Gyula	1900	1870	vívómester	nincs adat
Lovas	Röszler	Izsó	1900	1872	zeneiskola tulajdonosa	1942
Lőv		Tivadar		1848	ügyvéd	1910
Lövy		László		1840	gyakorló orvos	nincs adat

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Löwy		Mór		1854	főrabbi	1908
Magyar		László		1865	polgári iskolai tanár	nincs adat
Magyar	Metzner	Miksa	1898	1863	állomásfőnök	nincs adat
Mahler		Ede		1857	egyetemi magántanár, múzeumi tisztviselő	1945
Mahler		Gyula		1866	tanársegéd Bécsben	1923
Mahler		Miksa		1846	főgimnáziumi tanár	nincs adat
Maislis		Ferencz		1846	izraelita iskolai tanító	1919
Maislis		Mór		1840	ügyvéd	nincs adat
Major	Schwarz	Antal	1884	1855	gyakorló orvos	nincs adat
Makai	Fischer	Emil		1870	költő és hírlapíró	1901
Mandello		Károly		1829	hírlapíró	1906
Mandelló		Gyula		1868	jogakadéimai tanár	1919
Mandl		Ármin		1865	rabbi	nincs adat
Mangold		Béla Kolos		1859	férfidivatárú társtulajdonos	nincs adat
Mangold		Gusztáv		1866	szerkesztő	nincs adat
Mangold		Henrik		1828	fürdőorvos	1912
Márkus		Sámuel		1846	körorvos	nincs adat
Mátrai	Braun	Gábor	1881	1859	diagnosztikai labortulajdonos	1912
Mauthner		Ödön		1848	magkereskedő	1934
Meller		Simon		1875	országos képtár hivatalnoka	1949
Messinger		Károly		1874	műszaki vegyész	nincs adat
Messinger		Simon		1862	ügyvéd	nincs adat
Mezey		Ferencz		1860	ügyvéd	1927
Mezöfi		Vilmos		1870	szerkesztő	1947
Miklós	Mandel	Gyula		1863	szerkesztő	1914

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Misner		Ignácz		1846	ügyvéd	1945
Mitzger		Tivadar		1869	első magyarországi hydro-electrotherapiai gyógyintézet tulajdonosa	nincs adat
Mohr		Mihály		1861	kórházi szemész főorvos	1924
Molnár	Neumann	Ferencz		1878	hírlapíró	1952
Molnár	Müller	Gyula	1884	1857	ügyvéd	1932
Molnár	Müller	Jenö		1880	hírlapíró	1933
Müller		Adolf		1844	budapesti izraelita hitközségi elemi tanító	1918
Nagy		János		1842	polgári iskolai igazgató	1893
Nagy	Grosz	József	1884	1862	hitközségi jegyző	1943
Naményi	Neumann	Lajos	1887	1868	hírlapíró	1905
Nemes	Edelmann	Menyhért		1862	gyakorló orvos	nincs adat
Német	Deutsch	Lajos		1872	Pesti Magyar Kereskedelmi bank tisztviselője	1942
Neumann		Károly		1865	miniszteri tanácsos, kereskedelmi Akadémiai, műegyetemi megbízott tanár	1944
Orlai	Kohn	Antal	1882	1860	honvédelmi minisztériumi titkár	nincs adat
Ormos	Spitzer	Ede	1889	1873	ügyvéd	1944
Ország	Oesterreicher	Miksa		1855	izraelita polgári iskolaigazgató	nincs adat
Ottenberg		Tivadar		1858	takarékpénztár-igazgató.	1917
Óváry	Altstädter	Lipót	1848	1833	országos levéltárnok, miniszteri tanácsos	1919
Pap	Kohn	Illés		1875	főreáliskolai tanár	1942
Pásztor	Pikler	Árpád		1877	hírlapíró	1940
Pataki	Pollák	Simon	1883	1858	állami felsőkereskedelmi iskolai tanár	nincs adat
Pécsi		Dani		1855	védhimlő-oltóanyag termelő intézet alapító	nincs adat
Peisner		Ignácz		1855	Neues Pester Journal	1924

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Perényi	Pinkasz	Adolf	1880	1855	főreáliskolai tanár	1914
Pesti		Alfréd		1861	Lukács-fürdő Rt. főtitkára	1922
Peterdi	Pollák Adolf	Andor		1881	színész, költő	1958
Peterdi	Popper	Sándor	1893	1868	posta- és távirófőtiszt	1945
Péterfi		Tibor		1883	költő	1953
Petri	Patzauer	Arthur	1899	1873	magánhivatalnok, hírlapíró	1918
Pikler		Gyula		1864	fővárosi statisztikai szaksegéd	1952
Plesch		János		1878	fürdőorvos	1957
Pollacsek	Polnay	Jenö		1873	Erdélyi Erdőipar Rt. Igazgatója	1963
Pollák		Kaim		1834	fővárosi tanító	1905
Pollák		Miksa		1868	rabbi	1944
Polónyi	Pollák	Manó	1881	1855	állomásfőnök	nincs adat
Pólya	Pollák	Jenö Sándor		1876	kórházi tanársegéd	1944
Popper		Alajos		1827	orvos	nincs adat
Porosz	Popper	Mór	1900	1867	orvos	1935
Radó	Róthfeld	Sámuel	1898	1857	MTI vezetője	1919
Rajna	Reiner	Ferencz	1900	1861	hírlapíró	1933
Rákosi		Tibor		1878	felsőkereskedelmi iskolai tanár	nincs adat
Ranschburg		Pál		1870	idegorvos, labortulajdonos	1945
Ráskai	Réach	Dezsö		1866	betegsegélyező pénztári urológus	nincs adat
Ráskai	Krausz	Ferencz	1900	1880	hírlapíró	1842
Reich		Miklós		1856	főorvos, Zander intézet tulajdonosa	nincs adat
Reisman		Henrik		1876	ügyvéd	nincs adat
Révai	Fischer	Manó		1873	magánzó	nincs adat
Révész		Béla		1869	kórházi elmeorvos	nincs adat
Richzeit		Arthur		1872	szerkesztő	1913

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Riesz		Frigyes		1880	főreáliskolai tanár	1956
Roboz	Rosenzweig	Ármin	1889	1869	magánhivatalnok, volt főreáliskolai tanár	1940
Róna	Reinitz	Lajos		1869	szerkesztő	1942
Rósa	Rosenberg	Ferencz	1881	1869	ügyvéd	nincs adat
Róth		Albert		1850	lapszerkesztő	1931
Róth		Alfréd		1871	poliklinikai asszisztens	1914
Rózsa		Félix		1870	gyakorló orvos	nincs adat
Rózsa	Rosenthal	Géza	1890	1871	főreáliskolai tanár	nincs adat
Rózsa	Rosenthal	Miklós	1890	1873	hírlapíró	1945
Rózsa	Rosenzweig	Mór	1883	1856	gyakorló orvos	1919
Rózsaági	Rosenzweig	Antal		1829	főgimnáziumi tanár	1886
Rubinstein		Mátyás		1865	rabbi	1944
Rubinyi		Mózes		1881	tanár	1965
Sajó		Jenö		1877	szövetkezeti titkár	1944
Salamon		Henrik		1865	fogorvos, tanársegéd egyetemi klinikán	1944
Salgó	Schwarz	Mór		1848	állami polgári iskolai tanár	1925
Sarkadi	Kohn	Lajos		1861	kereskedelmi és iparkamarai titkár	nincs adat
Schäfer		Lipót		1843	igazgató, tanító	nincs adat
Scheffer		Sándor		1858	ügyvéd	1914
Schein		Mór		1864	bőrgyógyász és radiotherapeuta, általános munkás betegsegélyző pénztár orvosa	1929
Schiff		Ernö		1863	kórházi főorvos	nincs adat
Schiller		Henrik		1851	ügyvéd	1924
Schnitzer		Ármin		1836	főrabbi, iskolaigazgató	1918
Schön		Bernát		1842	tanító	nincs adat
Schön		Dávid		1851	izraelita vallástanár	nincs adat

Vezetéknév	Eredeti vezetéknév	Utónév	Névváltoztatás éve	Születési év	Foglalkozása	Halálának éve
Schulhof		Vilmos		1874	fürdői főorvos	1944
Sebök	Schlesinger	Samu	1898	1856	főgimnáziumi tanár	nincs adat
Sellei	Schlesinger	Adolf József	1891	1871	gyakorló orvos	nincs adat
Sichermann		Bernát		1860	ügyvéd	1934
Spiegler		Gyula Sámuel		1838	rabbi, tanító	1895–1900 között
Steiner		Lajos		1871	[meteorológus]	1944
Strausz		Adolf		1854	Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, hírlapíró	1944
Szabolcsi		Lajos		1855	hírlapíró, színműíró	nincs adat
Szécsi	Schönberg	Ferencz		1861	királyi közjegyző	1941
Szerdahelyi	Slósz	Sándor		1873	szerkesztő, kiadó	1913
Szikłai	Silberger	Henrik	1880	1852	kiadó	1918
Sziklay		Jenö		1881	szerkesztő	nincs adat
Szilágyi	Spiegel	Albert		1851	főgimnáziumi tanár	nincs adat
Szilágyi		Géza		1875	ügyvéd, hírlapíró	1958
Szily	Schlesinger	Aurél		1882	klinikai asszisztens	1945
Szőgyi		Gusztáv Vilmos		nincs adat	izraelita népiskolai tanító	nincs adat
Tábori	Tauber	Róbert	1881	1855	szerkesztő, Új Idők	1906
Tarczali	Löw	Dezsö		1861	kiadó	nincs adat
Turnowsky		Mór		1859	gyakorló orvos	nincs adat
Turnowszky		Sándor		1888	hírlapíró	1958
Vadász	Weiss	Ede	1869	1842	bakhivatalnok, hírlapíró	1925
Varsányi	Klein	Gyula	1885	1863	szerkesztő	1908
Veszprémi		Soma		1861	«Groedel» hajózási társaság üzletvezetője	nincs adat
Wallfisch		Ármin		1850	bank- és váltóüzlet-tulajdonos	nincs adat
Weiszberg		Zsigmond		1842	állami vasúti orvos	nincs adat
Zsengeri	Singer	Samu	1872	1840	polgári iskolai tanár	1924

Névmutató

Abdul Hamid, török szultán 139
Acsády Judit 262
Ady Endre 245
Ágai Adolf 13, 43, 44, 49, 50, 51, 54, 60, 66, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 94, 95, 96, 97, 114, 121, 122, 128, 138, 139, 140, 151, 158, 160, 166, 168, 169, 170, 181
Ágai József (Neugut/Rosenzweig József) 13, 41, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 59, 61, 62, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 75, 77, 99, 100, 101, 104, 114, 121, 122, 123, 151
Ágai Józsefné Pepi 121
Alkabec, Selomo 206
Alkoniere Tivadar 16
Ambrus Zoltán 221
Andrássy Gyula 62, 139
Angyal Dávid 173
Antal Gábor 140
Apponyi Albert 252, 253
Arányi Lajos 62
Arendt, Hannah 11
Aschheim, Steven E. 210
Attias, Jean-Christophe 69, 80
Austerlitz 234

Babits Mihály 245
Bach család 44
Bach, Josef 25, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 75, 76, 78, 79, 80, 97, 126, 153, 170
Bacher Vilmos 106, 206
Bácskai Vera 10
Badinter, Elizabeth 170
Baján Mihály 231
Bajor Gizi 229
Bak Ignác Vilmos 107, 150
Balázs Béla 221, 224, 225, 226, 227, 229, 233, 236, 238, 239, 245, 249, 250, 261, 262
Balázs Ervin 229
Balla Mihály 95
Ballagi Aladár 19
Ballagi Béla 19
Ballagi Géza 19
Ballagi János 19
Ballagi Károly 19, 153
Ballagi László 19
Ballagi Mór (Móricz, Bloch Mordecháj) 19, 44, 152, 153
Balogh 188
Baneth, Jechekiel 106
Bánffy Dezső 184
Bánóczi József 105, 206, 225
Bánóczi László 225, 226
Bányai Viktória 41, 42, 78, 82, 83, 149, 168, 172
Barabás Györgyi 210, 211
Bárány Ignác 23
Bárász Júlia 10
Barabás györgyi 172
Barbès 142
Barnay (Braun) Ignác 77
Barnay (Braun) Tóbiás 77
Bart István 10
Bartal Antal 195
Bartha Csilla 78, 210
Barthes, Roland 27
Bartók Béla 238
Bassevi von Treuenburg család 233
Batthyány Kázmér 41
Bauer Simon 224
Bauhofer György 153
Beer, Peter 39, 46
Bellincioni, Gemma 176
Benbassa, Esther 69, 80
Benda Gyula 10
Bendl Júlia 170, 226, 261
Benedek Elek 255
Benedikt, Markus (Benet, Mordechai) 54, 55, 99
Benet, Mordechai ld. Benedikt, Markus

Benkő János 77
Beöthy Zsigmond 15
Berecz Antal 193, 194
Berger, Izsák (Jicchák) 179
Berger Zsigmond 62
Bernstein Béla 147
Beutum Salamon 162
Bihari Péter 247, 252, 262
Bindorffer Györgyi 10, 78, 148, 171
Bing János 41
Bíró Berta 10
Bíró Lajos 256, 262
Blanc, Michael 78
Blanqui 142
Blass Móritz 41
Bleyer Ignácz 188
Bloch, Eliezer 47
Bloch Mordecháj ld. Ballagi Mór
Bloch Mózes 105, 106
Bodenstedt, Friedrich von 15
Bona Gábor 93, 167
Boronkay Antal 107
Boros Lajos 20
Bortsieber Gertrúd 229
Bourdieu, Pierre 20, 27
Böhm Károly 221
Börne, Ludwig 72
Börzewiczy Wahrmann Mór ld. Wahrmann Mór
Brandt, Julianne 10
Braun ld. Barnay
Brill Chelia 79
Bródy Sándor 176, 210, 222, 223, 224, 230, 250, 252, 253, 255, 256, 259, 260, 261
Buber, Martin 9, 258
Bugát Pál 51
Buzogány Áron 194
Büchler Sándor 76

Cajus Gábor 41, 62
Camilly-Weinberger, Moshe
Castiglione, Baldassare 132
Cavaignac 142
Ceglédi Zoltán 167, 214, 261
Cholnoky Jenő 241, 242, 244
Cholnoky Viktor 241
Chorin Áron 29, 30, 31, 39, 54, 78
Cohn, Hermann 16
Crémieux 135
Czigány Lóránt 26
Czuczor Gergely 137, 235

Csaplovits 29
Csatáry Lajos (Grósz Frigyes) 104, 151
Csapó Csaba 211
Csontos Péter 262
Csorba László 79

Darányi Ignác 140
Daróczi Vilmos 107
Dávidházi Péter 139, 169, 170, 171
Deák Ferenc 116, 128, 139
Delahache, Georges 226
Desmarres 134, 135
Deutsch, Heinrich, k. u. k. Hauptmann 106
Deutschmann, Joachim 99
Dickens, Charles 139
Domány János 140
Dozy, Reinhart Pieter Anne 203
Dukesz Lipót 40
Dumas, Alexandre 56
Dumsa Cornelius 77
Duncan, John 153
Duse, Eleonora 176
Dutka Ákos 245
Dux Adolf 12, 169

Edersheim, Alfred 153
Edvárd, VII., angol király 139
Efron, John M. 79
Egressy Gábor 176
Ehrenfeld Lipót 188
Ehrentheil Mór 105, 107, 150, 151
Einhorn Ignác ld. Horn Ede
Eisenstadt Meir 146
Eliezer ben Farkas (Wolf) 30, 82
Ellenberger Henrik 41
Emőd Tamás 245
Eörsi István 224
Eötvös 139, 162, 193, 196, 198, 209
Eötvös József 95, 139, 211, 263
Eötvös Károly 143, 190, 250, 251, 253, 263

Erasmus 126, 170
Erdey (Hirschfeld) Fülöp 41
Erdős Renée (Ehrenthal Regina) 11, 221, 222, 225, 227, 230, 248, 250, 251, 253, 255, 260, 261, 262, 263
Erzsébet osztrák császárné és magyar királyné 102, 139, 204
Eszterházy Károly, gróf 128

Falk, Avner 167
Falk Miksa 94, 102, 103, 112, 114, 118, 123, 126, 138, 142, 160, 166, 168, 169, 170, 171, 198, 211, 220
Falk Zsigmond 111, 112, 149, 158, 160
Farkas Mária 211
Farkas Tamás 42
Fazekas Csaba 261
Fazekas László 42
Feiks Jenő 220
Feitel Mór 107, 116, 151
Fekete József 160
Feleki (Frieder) Mór 16, 151
Fényes Adolf 244
Fényes Elek 30
Fenyő Ági 10
Fenyő Miksa 221, 223, 225, 261
Ferber Alajos 14
Ferber család 14, 15, 27
Ferdinánd, V., magyar király 44, 141
Ferenc, I., magyar király 38
Ferenc József, I., magyar király 67, 139
Ferenczi Sándor 221, 259
Festetics grófék 202
Festetics Albert Károly 58
Finály Henrik Lajos 91, 115, 149, 151, 152
Fischer Náthán ld. Halász Náthán
Fischer Lajos 116, 151
Fischhof Adolf 62, 106, 116, 151
Fischhof Ignác Vilmos 151
Fogarasi János 137, 235
Forgács Krisztina 210
Frank Tibor 167
Franklin, Benjamin 196
Freiligrath, Ferdinand 112
Freud, Sigmund 259
Friesenhausen Dávid ben Méir 29
Frojimovics Kinga 78, 79, 80, 149, 167, 170, 214, 261
Frumetel 67
Fuchs, Anne 210
Fülep Lajos 222, 230
Fürst Lázár 159
Füst Milán 233, 241, 262

Gábor Andor 248
Gajári Ödön 62
Gancsházi Gancs Klementina 15
Garai nádor 175
Gazda István 26, 172
Gergely Tibor 229
Geringer Károly 146
Gerlach H. 231
Gerő András 10, 19, 27, 171, 248, 262
Gerő Katalin 26, 173
Gerő Viktor 183, 210
Gleszer Norbert 149
Gluckswerth Mihály 103
Glückel, Hamelni 63, 123
Goeje 204
Goethe, Johann Wolfgang von 49, 112, 115, 154
Goetschel, Roland 261
Goldziher Ignác (Ignaz) 12, 23, 49, 82, 106, 173, 179, 181, 186, 188, 189, 190, 193, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 218, 261
Goldziher Károly 23
Gonda László 42, 79, 171
Gottlieb, Israel 79
Gottlieb, Moritz 153
Gottlieb, Saphir ld. Saphir, Moritz Gottlieb
Gönczy 194
Grabenko, Ljena 229
Graez 102
Grandjean 48, 72
Greguss Ágost 194
Grimm testvérek (Jacob és Wilhelm) 130, 179
Grossmann Lipót 116, 150
Grósz Frigyes ld. Csatáry Lajos
Grósz Ignácz 179, 182
Grósz Lipót 116

Gruber 142
Grün, Anastasius 112
Grünbaum Sarolta 179, 182
Grünwald Adolf 42
Grünwald Miksa 21, 29, 31, 41, 42, 48, 71, 78
Gulyás Pál 17, 26
Gunst Péter 23, 27

Gyáni Gábor 10, 167
Gyapay Marianna 10
György, angol herceg 139

Hajdú Mihály 78, 82, 167, 210, 215, 261
Hajós Edit 249
Halász (Fischer) Náthán 107, 190, 211
Hamers, Josiane 78
Hanák Péter 97, 168
Haraszti György 42, 78, 80, 144, 168, 171, 172
Harden, Maximilian 257
Harmat Géza (Weisz Mór) 18, 175, 176, 177
Hatala Péter 91, 193
Hátám Szófér ld. Schreiber, Moses
Hatvany Lajos 9, 221, 229, 256, 257, 258, 259, 262
Hauser József 62
Haynald Lajos, erdélyi püspök 151
Hegedűs Sándor 140
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 115
Heidelberg, ifj. Moritz 65
Heine, Heinrich 45, 72, 115
Heller Ágnes 26
Heltai Jenő 220
Herczeg Ferenc 101, 252
Herczeghy (Prinz) 93
Herwegh, Georg 112
Herzl Tivadar (Theodor) 156, 157, 220
Hevesi József 160
Hevesi Lajos 60
Hikker Julánna 14
Hildesheimer, Ezriel 162
Hirsch, Samson Rafael 102, 108, 137
Hirschler Ignác 94, 100, 105, 109, 111, 124, 130, 138, 140, 142, 150, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 166, 169, 170, 171, 172, 263
Hirschler Márk 134
Hochmuth Ábrahám 57, 79, 94, 101, 105, 106, 129, 138, 139, 152, 153, 161, 166, 181, 201
Hofstede, Geert 170
Hollaender Leo 62
Homberg, Herz 47
Horn Ede (Einhorn Ignác) 112, 113, 159
Horovitz Feitel 102
Horowitz Phöbus 188
Horvát István 15
Hőnig Ignácz 42
Hugó Károly 41, 62

Ignotus (Veigelsberg Hugó) 210, 220, 259, 260
Israel Isreel 45

J. F., Albrecht 231
Jacobs, Jill 80
Jarovinszkij, Alekszandr 78
Jászi Oszkár 225, 229, 233, 234, 235, 248, 262
Jedlik Ányos 14
Jeszenák János 142
Jihak Áháron ld. Landsberg Izsák Áron
Jókai Mór 12, 139, 140
Józsa Bernát 10
József, II., magyar király 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 45, 46, 54, 59, 65, 72, 75, 83
Józseffy Lajos 107
Juhász Gyula 245
Jung, C. g. 26

Kaffka Margit 221
Kain 188
Kánitz 152
Kant, Immanuel 15
Kanya Pál 13
Kaplan, Marion 22, 27, 261
Kapronczay Károly 79
Karády Viktor 27, 42, 167, 172, 210, 211, 214, 261
Karinthy Frigyes 71
Kármán Mór 206
Károlyi Mihály 234, 235
Kárpáti Pál 78
Kazinczy Ferenc 139
Katz Cecil 18

Katz, Jakov 34, 42, 56, 66, 69, 79, 80, 117, 137, 149, 155, 161, 163, 169, 211, 228
Katz, Jacob 168, 170, 172, 261
Katzburg, Nathaniel 42, 98, 149, 168, 211
Kayserling 57, 106
Kelen József 62
Kellér Andor 175, 210
Kempelen Béla 27, 41, 42, 79, 86, 167
Keresztury József 41
Kern Jakab 196
Kerr, Alfred 257
Kilényi János (Klein Hermann) 41
Kirz, Reb Mendele 121
Kiss Arnold 183
Kiss József 218, 221, 244
Klapka József 112
Klauzál Gábor 13
Klein, Franz 235
Klein Gyula Lipót 41
Klein Hermann ld. Kilényi János
Klein Móricz 219
Kner Izidor 25, 173
Knigge, Adolph 132
Knipf Erzsébet 78
Kóbor Tamás 221
Kodály Zoltán 238
Kohlbach Bertalan 180
Kohn, Eliezer Hirsch 218
Kohn Géza 25
Kohn Katalin 25
Kohn Sámuel 177, 206
Kohn Schwerin Götz 25
Kolombusz Kristóf 196
Komjáthy Jenőné 140
Komlós Aladár 30, 31, 41, 42, 96, 122, 168, 169, 181, 190, 206, 207, 210, 212
Komlósi László 78
Komoróczy Géza 78, 79, 80, 170
Kompert, Leopold 210
Korányi (Kornfeld) Sebald 41
Kossuth Lajos 62, 103, 142
Kovács Ábrahám 171, 172
Kovács Dezső 86
Kovács István 86, 125
Kovács Margit 219
Kovács Zoltán 219
Kozma István 42, 167, 210
Kozma Judit 42
Kőbányi János 10
Köhler testvérek 84
Kőrös Endre 218
Körössy ld. Kőrösy József
Kőrösy József 226
Kövér György 10, 167
Kövessi 79
Kracauer 37
Kraus, Karl 257
Krakauer 37
Krausz Mór 168, 171
Kremzir Mózes 42
Krishaber Mór 18
Krizsán László 167
Krobb, Florian 210
Kulinyi Zsigmond 99, 167, 168, 169, 171, 172, 211
Kúnos Ignác 194, 199, 211
Kundstadt Ignác (Kunstatt Izsák) 74, 82
Kunwalder Jónás 41, 152
Küry Klára 176

Lacan, Jacques 85
Laczkó Géza 251, 256, 262
Ladányi János 10
Lajos, I., bajor király 52
Lajos, XIV., francia király 221
Landau, Leo Ráfael 78, 111, 169
Landberg-Hallberger, Carlo von 203
Landsberg Izsák Áron (Jichak Áháron) 97
Láng Mihály 196
Langráf Móric 104, 150, 158
Lányi Viktor 245
Lapierre, Nicole 177, 178, 210
Lázár Magda 10
Lebisch, Rabbi 53
Lederer Ábrahám 183, 184
Légrády Károly 158
Lehr Albert 221
Lenz, Jakob Michael Reinhold 59
Lemouton János 15
Lengyel György 13, 26
Lessing, Gotthold Ephraim 115
Lesznai Anna 62, 221, 223, 225, 229

Lewin Jakab 200, 202
Liberales, Robert 79
Lichtenstein Ferenc Lajos 91, 107, 149, 151
Lipót, II., magyar király 36
Locke, John 15
Lónyay Menyhért 137
Lóránd Jenő 235
Lovas (Röszler) Izsó 216
Lowenstein, Steven M. 80
Löw Eleázár 164
Lőw Immánuel 83, 99, 123, 143, 161, 167, 168 197, 211
Löw Jeremiás 164
Löw Lipót 71, 78, 83, 94, 95, 98, 99, 100, 102, 105, 111, 112, 113, 119, 128, 129, 138, 139, 143, 153, 159, 160, 161, 166, 171, 188, 197, 263
Lőw Vilmos 168
Löw Tóbiás 143
Ludasy Mór 162
Ludin, Josef 42
Lueger 113
Lukács György 138, 224, 225, 226, 227, 229, 261
Lupovitch, Howard N. 168

Mahler Móricz 143
Maimon, Salomon 47, 50, 78, 79
Maimonidész, Moses (Rambam) 50, 59
Mandello Károly 158
Mandl Bernát 42, 78, 108
Mangold Henrik 60
Mannheim Károly 27
Marczali Henrik 23, 24, 25, 27, 173, 199
Margolit 186
Mária Dorottya, osztrák főhercegné 153
Márkus Emília 176
Marschalkó Lajos 231, 245
Mátay Mónika 211
Mehring, Franz 257
Mayer, Sidonie 125
Mayer, Sigmund 68, 82, 94, 103, 112, 113, 114, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 131, 138, 141, 142, 144, 150, 160, 166, 169, 170, 171
Mayer, Toni 123, 125
Mayrederné 234
Medici, Lorenzo de' 49
Mednyánszky László 142
Meisel Farkas Alajos 196
Mendelssohn, Moses 40, 47
Meszlényi Jenő 15
Mezei Ernő 156
Miklós Jutka 245
Mikszáth Kálmán 252
Milton, John 15
Modena, Leo de, Redivivus 172
Molière (Poquelin, Jean-Baptiste) 115
Molnár Aladár 188
Molnár Ferenc 11, 219, 221, 244, 252, 253
Moor, Franz 114
Morgenstern Mihály 24, 25
Moskovitz Mór 62
Mugdan, Joachim 27, 42
Munk Adolf ld. Munk, Ávrahám Méir
Munk, Ávrahám Méir 10, 68, 82, 83, 94, 95, 97, 103, 106, 108, 110, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 132, 134, 138, 144, 145, 149, 160, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 194, 196, 228
Munk Beer 83, 119
Munkács Izsák 41
Munkácsi Bernát 95, 110, 125, 194, 195, 199, 207, 208, 209, 210, 211, 212

Nádas Mihály (Neumann Miksa) 231
Nagy Ágnes 10
Nagy Erzsébet 10
Nagy Iván 15
Nagy (Grósz) József 173, 179, 182, 183, 185, 191, 192, 202, 203, 208, 210, 211
Nagy Péter Tibor 10, 27
Napóleon, III., francia király 139
Naszredin, perzsa sah 139
Német (Deutsh) Lajos 216
Neugutok 50
Neugut, Asir (Asér) 44
Neumann, Joseph, hauptmann 106
Ney Ferenc 14
Nobel család 77
Nobel-lányok 60
Nobel József 60
Novák Attila 172

Oberg, Kalervo 136, 170
Oláh Gyula 18
Orfila M. P. 43
Orosz Béla 42
Osvát Ernő 221
Óváry Lipót 149, 158

Oesterreicher Illés 62
Österreicher József Manes 31

Pákh Albert 15
Paks, Koppel ld. Singer, Jakob Abraham
Paksi Jakab ld. Singer, Jakob Abraham
Paládi-Kovács Attila 169, 261
Palásti Mónika 149, 167, 214
Pálkövy tanár 151
Pallavicini Eduardina 260
Pap Illés 218
Pap Károly 221
Papp Dániel 27
Pascal, Blaise 15
Pászthory Sándor 36
Patai József 221
Pepi ld. Ágai Józsefné
Perlstein, Salamon 97
Pestalozzi 23
Peterdi Andor (Pollák Adolf) 216
Petőfi Sándor 14, 112, 175
Petrikovich 133
Petrikovichné 133
Pikler Gyula 221
Pillitz Dorottya 105
Podmaniczky báró 240
Pollak Illés 186
Pollák (Pollak) Herman 62, 186
Pollák Káim 105, 107, 116, 150
Poniatowski család 44, 67, 79
Ponjatowszky 13
Popper Alajos 16
Porges Lajos 188
Pósa Lajos 255
Prepuk Anikó 210
Prielle Kornélia 176
Prohászka Ottokár 241, 245, 246, 247, 263
Pukánszky Béla 170
Pusztai Viktória 78, 79, 80, 170
Rabbi Markusz ld. Benedikt, Markus
Racine, Jean 15
Rákosi Tibor 218
Rambam ld. Maimonidész, Moses
Ránolder 15
Rathenau, Walter 257
Rázga Pál 142
Rehberger 185
Renschät Ferdinand 231
Reschofszky Arthur 217, 261
Richzeit Arthúr, „Kubai" 218
Riehl, W. H. 197
Ritóok Emma 221
Rónai János 157
Rónai Zoltán 235
Roosevelt, Theodore 252, 253
Rosas 150
Rosenfeld, Morris 183
Rosenthal Bernát 62
Rosenthal Sarolta 79
Rosenzweig József (Josef) ld. Ágai József
Rosman, Moshe 80
Ross, John S. 171
Rossi, Ernesto 176
Róth Endre 167
Rózsa Mária 211
Rózsa (Rosenthal) Miklós 216
Rózsaági 149
Rózsaági Antal 107, 151
Rózsaági Lajos 91
Rózsay József 42
Rubinyi Mózes 218
Rudolf király 14, 27
Rudolf trónörökös 139
Rundtné 234

Samarjay Károly 15
Sántha 176
Saphir, Adolph 153
Saphir Eszter 79
Saphir Izrael 79
Saphir Lipót 79
Saphir Móric Gottlieb 79
Saphir, Moritz Gottlieb 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 80, 108, 120

Sárkány Ferenc 140
Sárközy Aurél 140
Schacter, Daniel L. 26
Schedel, Franz 114
Scheiber Sándor 12, 23, 172, 199, 210, 211
Scheiberné Bernáth Lívia 42
Schiller, Friedrich 50, 73, 100, 112, 114, 115, 141, 169, 220
Schlamadinger Anna 238, 249
Schlesinger 234
Schlésinger Miksa 231
Schlett István 168
Schnitzer Ármin 82, 83, 94, 95, 97, 98, 104, 106, 107, 108, 110, 114, 115, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 146, 147, 149, 159, 160, 162, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 209
Schreiber, Moses (Hátám Szófér) 29, 34, 35, 40, 41, 42, 97
Schulhof Ezekiás 25
Schulhof Lipót 22, 25
Schuszter János 43
Schück Mózes 102
Schwab Leontin 123, 143, 146
Schwab Löw 57, 71, 123, 143, 146, 153
Schwarz Antal 86
Schwartz Jakab 239
Schwarzwaldék 234
Schweitzer Gábor 172
Scudéry, Madeleine de 221
Seaton-Watson, H. 171
Sebestyén Károly 26
Shakespeare, William 15
Silber, Michael K. 10, 41, 68, 79, 149, 168, 171
Simon Róbert 211
Simonyi Zsigmond 193, 194, 199, 200
Singer Asér 102
Singer Bernát 86, 125, 156, 157
Singer Izrael 85, 95, 102, 108, 119, 120, 125, 132, 137, 138, 140, 151, 152, 156, 158, 160, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 208, 209, 212
Singer, Jakob Abraham (Koppel Paks, Paksi Jakab) 82, 86
Sinkó Ervin 221
Soltész Adolf 157, 172
Sommer 149
Sorkin, David 169
Spindler 198
Spitzer Fány 102
Spitzer Hermann Ármin 62
Stahly 60, 61, 62
Stampfer, Shaul 168
Staudacher Anna L. 42
Strausz Adolf 189
Stein Sára 95
Steiner Arnold ld. Szomaházy István
Steinbach, Bruno 229
Strbik Andrea 78, 79, 80, 170

Szablyár Ferenc 170
Szabolcsi Miklós 169, 172
Szaladin, egyiptomi és szíriai szultán 59
Szalkay Margit ld. Vázsonyiné Szalkay Margit
Szállási Árpád 79
Szarvas Gábor 195
Széchenyi István 24, 25, 98, 102, 138
Székács József 153
Székely Albert 86, 125
Székely Áron 86
Székely Imre 86
Székely Lajos 86
Székely Piroska 86
Székely Róza 86
Szende 234
Szendrei János 26
Szenes Fülöp 244
Szentiványi Gyula 26
Szentiványi Zoltán 27
Szerdahelyi, Slomo 106
Szijártó István 10
Szilády Áron 14
Szinnyei József 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 26, 27, 43, 44, 62, 67, 78, 79, 85, 99, 101, 103, 104, 107, 112, 116, 169, 173, 186, 187, 189, 213, 231
Szitás Erzsébet 10
Szófér, R. 30
Szomaházy István (Steiner Arnold) 175
Szommer Ede 105

Szomory Dezső (Weisz Mór) 175, 176
Szögi László 210

Takáts József 148, 171
Tanárky Gábor 195
Tarnói László 78, 169
Tasso, Torquato 49
Teitelbaum Mózes 164
Teleki József 62
Tisza István 139
Toldy Ferenc 19, 114, 139, 193
Tolnay Károly 227, 259, 261
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 125
Tomory Sándor 153
Tormay Cécile 260
Tóth Árpád 172
Tóth Zoltán 165, 166, 172
Török Pál 153
Trebitsch, Nahum 99
Trefort Ágost 95, 139, 168, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 206, 209
Tuba János 140

Ujházi Ede 176
Újváry Péter 42
Ullmann (Szitányi) Ábrahám 102, 152
Ungár Izsák 206, 208

Vámbéryék 235
Vámbéry Ármin 49, 82, 83, 84, 93, 94, 95, 101, 102, 108, 109, 112, 118, 120, 123, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 138, 141, 142, 143, 146, 160, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 194, 263
Varga Péter 42, 48, 78, 79, 169
Vay Miklós 151
Vázsonyi Vilmos 239, 240
Vázsonyi Vilmosné ld. Vázsonyiné Szalkay Margit
Vázsonyiné Szalkay Margit 239, 240, 241, 262
Veigelsberg Leó 220
Venetianer Lajos 41, 42, 62, 78, 152, 169, 171
Verga, Giuseppe 176
Verne, Jules (Gyula) 43
Verner 15
Vezér Erzsébet 79, 224
Vikár Béla 195
Viktória, I., angol királynő 139
Vizvári G yula 176

Wahrmann Izráel 70
Wahrmann Mór 12, 60, 77, 105, 181, 186, 188, 199, 200, 201, 202
Weidinger úr 58
Weininger, Otto 248, 249, 250
Weinrich, Harald 168
Weiss, Marcus (Mordecháj) Nissa 35, 36
Weisz Miksa 140
Weisz Mór ld. Harmat Géza
Weisz Mór ld. Szomory Dezső
Welker Árpád 171
Wengeroff, Pauline 205, 212
Wessely, Naphtali 47
Wickström, Owe 42
Winckelmann, Johann Joachim 154
Winternitz 188
Wohl Janka 60
Wohl Stefánia 60
Wolf, O. L. B. 112
Wurzbach, Constantin von 48, 49, 67, 72, 78, 80

Yerushalmi, Y. H. 80, 171

Zerffi (Hirsch) Gusztáv 93
Zichy Rafael 260

Zsengeri (Singer) Samu 10, 23, 27, 82, 173, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 209, 210, 211, 212
Zsengery (Zsengeri) Mór 179
Zsoldos Jenő 147, 171

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

„Utam zsidóként, Önnel ellentétben, egy képzelt asszimilációhoz vezetett. Magyarnak éreztem magam, itt voltam otthon, magyarként írtam és agitáltam, míg tudtomra nem adták, hogy itt semmi keresnivalóm sincs. Majd tízesztendős emigráció és egy undorító per, börtön és kiközösítés lett a sorsom. Mindazonáltal javíthatatlan vagyok, és be kell vallanom, hogy egybeforrtam az országgal és az emberekkel" – írta 1929. november 2-án kelt levelében Hatvany Lajos Martin Bubernek. E könyv címe ebből a levélrészletből származik, ám a kérdőjel már nem része az idézetnek: az saját kételyeimet, kíváncsiságomat hivatott jelezni.

Valóban képzelt volt csupán a magyarországi zsidók asszimilációja? Mit jelent, mire vonatkozik a „képzelt" kifejezés? Bár e kérdések elmélete könyvtárnyi, a választ maguktól az érintettektől reméltem: azt kutattam, hogyan látták és láttatták saját zsidóságukat a Magyarországon élt zsidó értelmiségiek, rabbik, írók, újságírók, tudósok. Arról szerettem volna képet alkotni, hogy ők mit tartottak fontosnak megemlíteni vagy elhallgatni a zsidóságukkal kapcsolatban. Önéletírásaik, visszaemlékezéseik, vagy akár egy írói lexikon céljaira szolgáltatott adataik feldolgozása során döbbentem rá, hogy az önreprezentációk körébe az írásokon kívül az is beletartozik, hogy milyen – idegen csengésű vagy magyarosított – néven áll ki valaki a nyilvánosság elé, ahogyan az is, mely nyelv(ek)en teszi ezt.

Valójában persze arra voltam kíváncsi, milyen volt zsidónak lenni 1790 és 1918 között, a „hosszú 19. század" Magyarországán.

Fenyves Katalin

*

A szerző főiskolai docens, a *Valóság*, a *Világ*, a *Világosság* egykori munkatársa, számos kötet szerkesztője, fordítója.

FENYVES KATALIN

KÉPZELT ASSZIMILÁCIÓ?

Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe

CORVINA